

UNIVERZITET CRNE GORE
FILOZOFSKI FAKULTET NIKŠIĆ

Olivera Popović

**ITALIJANSKI PUTOPIS XIX VIJEKA O
CRNOJ GORI**

DOKTORSKA DISERTACIJA

Nikšić, 2015.

UNIVERZITET CRNE GORE
FILOZOFSKI FAKULTET NIKŠIĆ

Olivera Popović

**ITALIJANSKI PUTOPIS XIX VIJEKA O
CRNOJ GORI**

DOKTORSKA DISERTACIJA

Nikšić, 2015.

UNIVERSITY OF MONTENEGRO
FACULTY OF PHILOSOPHY NIKŠIĆ

Olivera Popović

**ITALIAN XIX CENTURY TRAVELOGUES ON
MONTENEGRO**

DOCTORAL DISSERTATION

Nikšić, 2015

PODACI I INFORMACIJE O DOKTORANDU

Ime i prezime: Olivera Popović

Datum i mjesto rođenja: 17.09.1981. godine, Podgorica, Crna Gora

Naziv završenog postdiplomskog studijskog programa i godina završetka: Filozofski fakultet Nikšić, smjer Nauka o književnosti, 2009. godine.

INFORMACIJE O DOKTORSKOJ DISERTACIJI

Naziv doktorskih studija: Nauka o književnosti

Naslov teze: Italijanski putopis XIX vijeka o Crnoj Gori

Fakultet na kojem je odbranjena disertacija: Filološki fakultet Nikšić

UDK, OCJENA I ODBRANA DOKTORSKE DISERTACIJE

Datum prijave teze: 18. 10. 2010.

Datum sjednice Senata Univerziteta na kojoj je prihvaćena teza: 28. 04. 2011.

Komisija za ocjenu podobnosti teze i kandidata: prof. dr Vesna Kilibarda, prof. dr Sanja Roić, prof. dr Bojka Đukanović

Mentor: prof. dr Vesna Kilibarda,

Komisija za ocjenu doktorske disertacije: prof. dr Vesna Kilibarda, prof. dr Sanja Roić, prof. dr Dragan Bogojević

Komisija za odbranu doktorske disertacije: prof. dr Vesna Kilibarda, prof. dr Sanja Roić, prof. dr Dragan Bogojević

Datum odbrane: 24. 03. 2017. godine

Rezime

Ovaj rad bavi se analizom putopisnih djela o Crnoj Gori objavljenih na italijanskom jeziku tokom XIX i početkom XX vijeka. Na osnovu šireg istorijsko-teorijskog okvira u kome su sagledani istorijat i savremene teorije koje se odnose na ovaj književni žanr, utvrdili smo kriterijume za odabir građe iz sfere našeg interesovanja, kao i metodologiju za njenu obradu. Pažnju smo posvetili i ukupnom društvenom, političkom i kulturnom kontekstu u kome su ova djela nastajala, identifikujući kulturne posrednike koji su zaslužni za usmjeravanje interesovanja italijanske javnosti na južnoslovenski svijet uopšte. Posebno smo izdvojili povode i ključne motive italijanskog interesovanja za Crnu Goru i Crnogorce, smatrajući da su ti činioci bitno uticali na načine na koje je ova zemlja u Italiji u naznačenom razdoblju percipirana i prikazivana. Ukazujući na prepletenost kulturnih, političkih, ekonomskih i drugih faktora koji su uslovljavali određenu vrstu prikaza, u analizi sakupljene građe pokušali smo panoramski da prikažemo ko su bili autori koji su Crnu Goru putopisno opisali, kada su njihova putopisna djela nastala i objavljena, kao i kako je ova zemlja u ovim prilogima prikazivana. Osim što je pojedinačno obrađeno preko šezdeset putopisnih priloga o Crnoj Gori nastalih izvorno na italijanskom jeziku ili na njega prevedenih sa drugih stranih jezika, u radu je dat i opšti pregled tema i motiva kojima su se ovi autori u putopisnim djelima o Crnoj Gori najčešće bavili, načina na koji su nekim pitanjima pristupali, diskursa koji su u pojedinim vremenskim razdobljima izlazili u prvi plan, kao i tumačenje razloga opstajanja ili mijenjanja određenih putopisnih paradigmi.

Ključne riječi: putopisi, Crna Gora, Italija, interjadranske veze

Naučna oblast: komparativna književnost

Uža naučna oblast: italijanistika

SUMMARY

This paper analyzes travelogues on Montenegro published in the Italian language during the nineteenth and early twentieth centuries. Based on a wider historical and theoretical framework in which we offer an overview of the diachronic profile and contemporary theories related to this literary genre, we determined the criteria for the selection of works, as well as the methodology for their analyses. We took into consideration the overall social, political and cultural context in which these travelogues were created, identifying the cultural mediators who directed the interests of the Italian public towards the South Slavic world in general. Special attention was paid both to reasons and the key motifs of Italian interest for Montenegro and Montenegrins, as we believe that these factors significantly influenced the ways in which this country was perceived and represented in Italy in the respective periods. By pointing out the overlapping of cultural, political, economic and other factors that conditioned a certain type of representation, in the analysis of the collected material we have tried to present a panoramic view of who the authors who described Montenegro in their travelogues were, when their works were created and published, as well as considering how this country was represented. In addition to the separate analyses of over sixty contributions about Montenegro originally written in Italian or translated into it from other languages, this thesis presents a general overview of the themes and motifs which these authors dealt with, of the way in which some of these issues were approached, of the discourses that at different periods emerged, as well as offering an interpretation of the reasons for the endurance or modification of certain paradigms of the travelogue genre.

Key words: travelogues, Montenegro, Italy, interadriatic relations

Scientific field: comparative literature

Scientific subfield: Italian Studies

Predgovor

U novije vrijeme putopisna književnost sve više se proučava ne samo sa književnog nego i sa šireg kulturno-istorijskog stanovišta. U tom smislu, obrada putopisnih djela o Crnoj Gori nastalih na italijanskom jeziku tokom XIX i početkom XX vijeka, kako onih koja su bila bibliografski popisana tako i do sa sad nepoznatih priloga, nametnula nam se kao izazovna tema za naučnu obradu. Nastajući uglavnom iz pera autora skromnijeg književnog dara, ova djela su do danas najvećim dijelom ostala neproučena, pa je tako i njihova posrednička uloga u ovom segmentu interjadranskih veza ostala nedovoljno poznata.

Obilje informacija koje nudi, tematska raznovrsnost, kao i činjenica da je putopisna literatura u pojedinim razdobljima bila izuzetno popularna, čini je dragocjenim materijalom za multidisciplinarna istraživanja. U tom smislu, problematika ovog doktorskog rada može biti od značaja i za crnogorsku književnu i kulturnu istoriju uopšte, jer su italijanski autori u svojim djelima opisivali specifičnosti crnogorskog geografskog i civilizacijskog prostora, istoriju, kulturu, mentalitet i običaje Crnogoraca.

Putopisni opisi posebno su pogodni za analizu tradicije prikaza Crne Gore i identifikovanje stereotipa i konotacija koji su se za ovu balkansku zemlju vezivale u putopisnoj literaturi na italijanskom jeziku. Važnost i aktuelnost ovakvih istraživanja prepoznajemo u činjenici da je u kritičkim analizama putopisnih prikaza o Balkanu u protekle dvije decenije velika pažnja posvećena kontinuitetu predstava o balkanskim zemljama nastalim tokom krize i ratova na prostorima bivše Jugoslavije tokom '90-tih godina XX vijeka i bogate tradicije putopisnih iskaza koja je te predstave izrodila tokom prethodnih vjekova. Zato se pokazalo neophodnim utvrditi vrijeme i način nastanka određene diskurzivne prakse u prošlosti, učestalost njenog pojavljivanja i razloge njenog slabljenja ili jačanja.

Istraživanje za potrebe ovog rada obavljeno je najvećim dijelom u raznim italijanskim bibliotekama u Padovi, Rimu, Veneciji, Trstu, Bolonji i Firenci, zbog već postojećih saznanja o bogatoj građi o južnoslovenskim narodima koja je u njima pohranjena, kao i u Nacionalnoj i drugim bibliotekama u Crnoj Gori, to jest na Cetinju, u Podgorici i u Nikšiću.

Zahvalnost na velikoj pomoći u obradi ove teme dugujem mnogim kolegama i prijateljima, a prije svega mentoru, prof. dr Vesni Kilibardi, koja je svojim preporukama i savjetima bitno doprinijela mom temeljnijem upoznavanju različitih aspekata crnogorsko-italijanskih kulturnih veza i odnosa. Dugujem zahvalnost na svesrdnoj pomoći i sugestijama prof. dr Sanji Roić, naročito u pogledu sagledavanja teorijskih osnova imagoloških

istraživanja. U rasvjetljavanju istorijskih i političko-ekonomskih odnosa Crne Gore i Italije nesebično mi je pomagao i dr Slavko Burzanović, kome se zahvaljujem stoga što mi je ustupio i jedan dio neophodne građe i literature.

Sadržaj

Uvod.....	1
Putopisna književnost.....	4
Definicija putopisa	5
Putopisno upoznavanje svijeta od renesanse do modernizma.....	12
Savremena proučavanja putopisa	19
Interesovanje Italijana za južnoslovenske narode do Velike istočne krize (1875–1878).....	33
Prvi putopisni zapisi na italijanskom jeziku u XIX vijeku.....	38
Bartolomeo Bjazoleto	38
Alfonso de Frizijani	46
Decenije posrednog upoznavanja: italijanski prevodi i kompilacije putopisne literature.....	49
Viala de Somijer	50
Gustav Riter fon Frank.....	56
Hajnrih Štiglic.....	59
Johan Geogr Kol.....	61
Posrednička djelatnost Emilija Trevesa i časopisa <i>Giro del Mondo</i>	63
Crnogorsko-turski rat (1876–1878).....	81
Evgenije Popović.....	84
Alfredo Seristori.....	88
Interesovanje Svete stolice za Crnu Goru (1886)	94
Interesovanje naučnika za Crnu Goru	102
Prvi putopis Antonija Baldačija.....	103
Naučni putopisi Antonija Baldačija do 1896. godine.....	107
Emanuel Nikolić	111
Crna Gora kao kuriozitet Evrope.....	114
Dinastičko vjenčanje Savoja-Petrović (1896).....	121
Viko Mantegaca.....	122
Adolfo Rosi	139
Mario Borsa.....	145
Đuzepe Markoti.....	155
Euđenio Barbarić	168
Manfredo Kanji	170
Herman Korodi.....	174
Crna Gora– „vrata Balkana“ italijanske ekspanzije	179

<i>Gvido Kora</i>	180
<i>Antonio Baldači</i>	186
<i>Ugo Vram</i>	194
<i>Viko Mantegaca</i>	196
Silvio Geli	199
Odjeci vjenčanja Petrović-Konstantinović (1902)	209
Proглаšenje Crne Gore za kraljevinu (1910)	214
Viko Mantegaca	214
Luidi Federconi	217
Balkanski ratovi (1912–1913)	224
Alesandro Dudan	226
Gvaltijero Kastelini	229
Euđenio Gvarino	234
Gvido Kora	240
Đulio Barela	241
Zapisi italijanskih ljekara	244
Umberto Saba	250
Opšti osvrt	255
Zaključak	269
Bibliografija putopisa i djela sa putopisnim elementima	272
Opšta literatura	277
Sajtografija	297

Uvod

Tema ovog rada obuhvata pregled putopisnih djela o Crnoj Gori na italijanskom jeziku, počev od prvih, objavljenih u XIX vijeku, zaključno sa početkom Balkanskih ratova (1912–1913). Ovo razdoblje odabrano je jer upravo XIX vijek predstavlja najplodniji period italijanske putopisne produkcije o Crnoj Gori, dok Balkanski ratovi zaključuju dugotrajnu epohu otomanskog prisustva na Balkanu, to jest ratovanja Crnogoraca i Turaka, koje je bilo čest povod nastanka putopisnih zapisa o ovoj zemlji.

Naš cilj bio je da pronađemo i prikazemo već poznate kao i do sad nepoznate putopisne priloge o Crnoj Gori različitih autora, ne samo one koji su originalno napisani na italijanskom, već i one koji su na ovaj jezik prevedeni i objavljeni u naznačenom razdoblju. Namjera nam je bila da otkrijemo i pokažemo ko su bili putopisci koji su o Crnoj Gori pisali na italijanskom jeziku, kad su i kojim povodom posjećivali ovu zemlju, kojoj publici su se obraćali i kakva je slika Crne Gore u njihovim djelima i onima koja su bila na raspolaganju italijanskoj čitalačkoj publici kao prevodi sa drugih stranih jezika na italijanski. Ovim radom nastojali smo da naučno rasvijetlimo jedan manje poznati vid crnogorsko-italijanskih kulturnih i književnih dodira i proširimo saznanja o poznatim, manje poznatim i do sada nepoznatim činjenicama koje svjedoče o ovom vidu recepcije Crne Gore i Crnogoraca u jednoj od velikih evropskih kultura kakva je italijanska.

S obzirom na činjenicu da osim fragmentarnih i sporadičnih pojava u radovima koji se bave širokim spektrom interjadranskih, odnosno crnogorsko-italijanskih kulturnih dodira i veza, ova tema nije sveobuhvatno istraživana, vjerujemo da će ono što su italijanski putopisci zapazili, doživjeli i zaključili tokom svojih posjeta Crnoj Gori doprinijeti i rasvjetljavanju nekih manje poznatih strana crnogorske kulturno-istorijske prošlosti.

Kao polazište u istraživanjima za ovaj rad poslužilo nam je obimno djelo italijanskog slaviste Artura Kronije o poznavanju slovenskog svijeta u Italiji u razdoblju dugom oko hiljadu godina (*La conoscenza del mondo slavo in Italia: bilancio storico-bibliografico di un millennio*, Officine grafiche Stediv, Padova, 1958), bibliografski popis italijanskih monografskih publikacija i priloga u periodici o Crnoj Gori Vesne Kilibarde (*Bibliografija o Crnoj Gori na italijanskom jeziku (1532–1941)*, *Crnogorska bibliografija*, tom IV, knj. 4, Centralna narodna biblioteka republike Crne Gore „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1993), kao i druga raznorodna djela istoričara, botaničara i drugih naučnika iz kojih smo se, između ostalog, mogli obavijestiti i o protagonistima ovih dodira i njihovim djelima o Crnoj Gori.

Nakon uvida u sakupljenu građu rad je koncipiran na sljedeći način. U prvom poglavlju dat je jedan opšti, istorijsko-teorijski pregled definicije i razvoja putopisa kao književne vrste, uz osvrt na savremene pristupe u njegovom proučavanju. U tom smislu izložen je pregled ključnih karakteristika putopisnih djela i ponuđena teorijska polazišta za analizu naše građe. Upoznavanje sa teorijsko-kritičkim promišljanjima tradicije i konvencija evropskog putopisa uputilo nas je i na metodologiju za pristup našoj žanrovski vrlo raznovrsnoj građi koja je nastajala u relativno dužem vremenskom razdoblju.

Ispitivanje slike o Crnoj Gori i Crnogorcima u italijanskim putopisnim napisima nije bilo moguće ostvariti bez detaljnijeg sagledavanja kulturno-istorijskog i društveno-političkog konteksta u kome je ta slika nastajala, a koji je uticao na italijansku putopisnu književnost od samih početaka prekojadranskih putopisnih prikaza. Stoga smo smatrali nužnim da se osvrnemo i na ključne aktere u usmjeravanju pažnje italijanske, pa i evropske javnosti na južnoslovenske narode u datom vremenskom okviru.

Pedesetak putopisnih naslova naše građe razvrstano je u nekoliko, pretežno hronološki poređanih nukleusa, prema povodima interesovanja i neposrednim motivima dolazaka putopisaca u Crnu Goru – od prvih posjetilaca četrdesetih godina XIX vijeka, preko nekoliko ključnih momenata koji su bili povod dolaska drugih italijanskih putnika u ovu zemlju, kao što su crnogorsko-turski rat 1876–1878, vjenčanje crnogorske princeze Jelene Petrović Njegoš s italijanskim princom prestolonasljednikom Viktorom Emanuelom III Savojskim 1896. godine, proglašenje Crne Gore za kraljevinu 1910. godine, kao i Balkanski ratovi 1912 i 1913. godine. Izvan ove klasifikacije ostalo je nekoliko sporadičnih pojava koje su posebno obrađene. Ovakav hronološki redosljed pomogao je da se ustanovi u kojoj mjeri su djela nastala istovremeno ili u nevelikom vremenskom razmaku međusobno zavisna i kako su uticala na stvaranje određene slike o Crnoj Gori, kao i kako se ta slika vremenom dalje razvijala i mijenjala.

Od hronološkog principa odstupili smo jedino u prikazima prevoda i kompilacija putopisnih djela sa drugih jezika na italijanski, objavljenih u razdoblju od 1845. do 1876. godine, smatrajući da je svrsishodnije prikazati ih prema autorima, s obzirom na to da su njihova djela u cjelosti ili u odlomcima više puta i u različitim kontekstima prevedena, pa je na ovaj način bilo jednostavnije pratiti njihovu recepciju u Italiji.

Opredijelili smo se da unutar ove podjele svako djelo pojedinačno prikazemo i analiziramo, ukazujući na doprinos svakog autora u stvaranju slike o Crnoj Gori i Crnogorcima kao Drugom, u svjetlu njihovih ličnih iskustava, istorijskih, političkih i kulturnih obilježja vremena u kome se posjeta dogodila, kao i literature o Crnoj Gori koju su

konsultovali, a čije smo tragove i uticaje mogli prepoznati u njihovom djelu. Pokušali smo da proniknemo i u kulturološki profil putopisaca, jer je on neminovno određivao njihove putopisne iskaze, kao i da utvrdimo eventualne promjene njihovog doživljaja Crne Gore u slučaju njihovog češćeg putopisnog oglašavanja.

U Opštem osvrtu, analizom načina prikazivanja Crne Gore i njenog kulturnog prostora koji prevazilaze pojedinačni stav autora, nastojali smo da utvrdimo i razloge trajanja ili smjene dominantnih modela percepcije Crne Gore u određenim vremenskim razdobljima. Ovaj dio rada donosi uopšteniji prikaz italijanskog putopisnog diskursa o Crnoj Gori, s opštim osvrtom na teme kojima su se autori najčešće bavili, vrijeme u kome su određena pitanja izlazila u prvi plan i način na koji su obrađivana. Teorijske postavke za ovu analizu zasnovali smo na interpretativnim modelima autora koji su proučavali prikaze balkanskih zemalja uopšte, ustanovili književne i istorijske izvore diskursa o njima i rekonstruisali puteve njegove difuzije.

Zaključak donosi rezime rada u kome je, kao njegov sastavni dio, priložena i bibliografija italijanskih putopisnih djela o Crnoj Gori, sačinjena po hronološkom redosljedu objavljivanja jedinica. Na kraju je dat popis opšte literature korišćene u radu.

Značaj ovakvog istraživanja zasniva se na činjenici da ono omogućava analizu istraživanja utvrđenih modela percepcije u putopisnim djelima XX vijeka, kao i njihovog uticaja na same Crnogorce, njihovo poimanje vlastitog bića, kulture i nasljeđa.

Putopisna književnost

Iako jedna od najstarijih književnih vrsta, putopis dugo vremena nije bio predmet temeljnijeg proučavanja. Zbog uvjerenja da ne zahtijeva potpuni stvaralački napor, u književnosti se obično doživljavao kao podvrsta, ogranak, ostvarenje koje je pratilac drugih i značajnijih vrsta, poput romana ili pripovjedaka. Takav odnos prema putopisu imali su često i sami njegovi autori, tako da je iz uslova u kojima je putopis nastajao, razumijevanja njegove suštine i opšteg odnosa prema njemu, nastao i sud koji mu je u istoriji književnosti odredio skromno mjesto.¹ Putopis je bio „prognan sa književnog Olimpa“² i zbog različitih profila autora putopisnih djela, među kojima mnogi nijesu bili profesionalni pisci, te se nijesu mogli podičiti zavidnijim umjetničkim talentom. Dokumentarni karakter mnogih putopisnih zapisa učinio je da se oni više proučavaju kao izvori informacija o opisanoj zemlji i narodu ili da budu od pomoći u otkrivanju kako biografskih pojedinosti iz života značajnijih pisaca, tako i različitih etapa njihovog stvaralačkog rada.³ Zahvaljujući razvoju novih naučnih disciplina, u toku posljednjih par decenija svjedoci smo procvata studioznih naučno-teorijskih elaboracija kako žanrovskih obilježja putopisnog iskaza tako i mogućnosti njegovog tumačenja.

Poteškoće u definisanju odrednica putopisnog žanra, u velikoj mjeri uslovljene fragmentarnom strukturom djela i njihovom hibridnošću, takođe su doprinijele sporadičnom prisustvu putopisa na mapi književno-teorijskih ispitivanja. U ovom poglavlju izložićemo neka od žanrovskih i književno-istorijskih sagledavanja djela koja za centralnu temu imaju putovanje. Književno-teorijski pristup konvencijama putopisnog žanra i njihovim diskurzivnim svojstvima potom će nam poslužiti kao polazište za analizu pojedinačnih tekstova ove vrste o Crnoj Gori.

¹ Boško Novaković, *Izbor srpskog putopisa*, Matica srpska – Srpska književna zadruga, Novi Sad – Beograd, 1961, str. 7.

² Carla Consolini, „Reisebeschreibung nel Settecento tedesco“, u: Maria Enrica d’Agostini (ur.) *La letteratura di viaggio*, Guerini, Milano, 1987, str 77.

³ Dean Duda, *Priča i putovanje: hrvatski romantičarski putopis kao pripovjedni žanr*, Matica hrvatska, Zagreb, 1998, str. 7–8.

Definicija putopisa

Uprkos velikom usponu koji je literatura o putopisu doživjela tokom posljednjih decenija, ovaj žanr ostaje veoma labavo određena oblast književnosti i pisanja uopšte.⁴ S obzirom na to da nije tako jednostavno precizno i bez dilema definisati koja to djela možemo nazvati putopisnim, odnosno izdvojiti odlike koje ih karakterišu i razlikuju od njima bliskih književnih vrsta (dnevnika, autobiografije, memoara itd.), ovo pitanje predmet je brojnih rasprava i analiza književnih teoretičara. Elvio Gvanjini (Elvio Guagnini) putopisnu literaturu označava kao „arhipelag“ različitih napisa putnika koji govore o svojim kretanjima, doživljenim zgodama i nezgodama, kao i o sakupljenim utiscima.⁵ Iako ovakva definicija proizilazi iz same terminološke odrednice, Gvanjini ukazuje na nedoumice do kojih ona dovodi. Na primjer, s formalne strane, autor svoje svjedočanstvo o posjećenim krajevima može ponuditi u formi pisma, zabilješke, memoara, reportaže, izvještaja praćenog skicama i crtežima, dnevnika, vodiča, pa čak i razglednice ili fotografskog albuma sa komentarima.⁶ Problem predstavlja i zastupljenost putopisnih elemenata u nekom djelu, koja otvara pitanje da li je dovoljno da putovanje predstavlja osnovnu liniju zapleta da bi se djelo odredilo kao putopisno.⁷ Takođe, otvorenost putopisa prema različitim oblastima saznanog svijeta i njihova podložnost raznim uticajima često čine teškim i uzaludnim pokušaj preciznijeg teorijskog definisanja ovih djela.

Pri izboru kriterijuma za utvrđivanje žanrovskih obilježja putopisa većina kritičara se osvrće na kategoriju fikcionalnosti ili nefikcionalnosti, uvodeći pojam „referencijalnog pakta“, to jest potrebu da se putopisi odnose na postojeću, vantekstualnu stvarnost.⁸ Poteškoće u ovom pristupu sadržane su u činjenici da, i pod uslovom da je lako napraviti razliku između elemenata realnog i čudesnog, često je nije moguće utvrditi između stvarnih zbivanja i onih koja su izmišljena, ali podražavaju stvarnost.⁹ S druge strane, pojedina književna djela, poput romana iz epohe realizma, uspijevaju da prikažu stvarnost određenog doba sa više uspjeha

⁴ Vladimir Gvozden, „Hronotop susreta u putopisima Miloša Crnjanskog“, u: Miodrag Maticki (ur.), *Slika drugog u balkanskim i srednjoevropskim književnostima*, Institut za književnost i umetnost, Beograd, 2006, str. 189.

⁵ Elvio Guagnini, „L'arcipelago adriatico: forme e generi della letteratura di viaggio“, u: Giovanna Scianatico e Raffaele Ruggiero (ur.): *Questioni odepistiche: modelli e momenti del viaggio adriatico*, Atti del Convegno tenuto in varie sessioni in Croazia, Bosnia e Albania nel 2007, Palomar, Bari, 2007, str. 29.

⁶ Isto, str. 32.

⁷ Dean Duda, nav. djelo, str. 31.

⁸ Jan Borm, „Defining Travel: On the Travel Book, Travel Writing and Terminology“, u: Glenn Hooper, Tim Youngs (ur.): *Perspectives on Travel Writing, Studies in European Cultural Transition*, Ashgate, Aldershot, Burlington, 2004, str. 13–26.

⁹ Isto, str. 15–16.

nego neke sociološke, političke i istorijske rasprave.¹⁰ Neki autori dodatno problematizuju kriterijum *fikcionalno/nefikcionalno* ističući da, kao što se u romanima i pripovijetkama mogu koristiti istorijski materijali i dokumenti, tako i u putopisima možemo naići na elemente fikcije, poput izmišljenih priča i mitova.¹¹ Radi ostvarivanja satiričnih ili drugih efekata autori mogu koristiti izmišljena imena iza kojih je moguće identifikovati stvarno postojeća mjesta i situacije, kao što i izmišljenu radnju mogu situirati u okvir poznatih geografskih prostora. Persi Adams (Percy Adams) ukazuje i na uticaj nekih drugih djela na dalji razvoj putopisne literature, nabrajajući slavne autore koji su potanko opisali zemlje u kojima nikad nijesu boravili, a znatno su uticali na putopisce koji su ih potom posjetili i opisali. Tako nijesu rijetka djela koja su dugo vremena smatrana opisima stvarnih putovanja, dok novija istraživanja nijesu dovela do drugačijih zaključaka.¹² Fikcionalnost je osnovna odlika lijepe književnosti, pa zahtjev da se putopisnim smatraju samo ona ostvarenja koja joj ne pribjegavaju može dovesti do isključivanja djela nekih autora, poput Getea i Stendala, koji su proslavili putopis kao žanr.

Pojedini teoretičari vjeruju da shvatanja o tome koje odlike putopis treba ili ne treba da ima proističu iz pogrešnog tumačenja Aristotelovog koncepta podražavanja (*mimesis*), koji kritičari primjenjuju samo na fiktionalna djela, umjesto da njime obuhvate sva djela pripovjedačke proze.¹³ Obično se uzima da je osnovna karakteristika nefikcionalnih djela objektivnost i nepristrasnost autora, njihova težnja da stvarnost prikažu onakvom kakva zaista jeste, bez uticaja ličnih sudova, predrasuda, osjećanja i sklonosti, to jest prepuštanjem činjenicama da same govore.¹⁴ Pitanje vjerodostojnosti ovdje se postavlja mnogo češće nego kada su u pitanju druge književne vrste upravo zbog posebnog statusa putopisca, njegovog privilegovanog pogleda objektivnog posmatrača i njegove namjere da, kroz opise materijalnog svijeta, pisanje u dnevničkoj ili epistolarnoj formi, obraćanje čitaocima i česta uvjeravanja u istinitost iskaza, svoja djela prikaže kao dokumentovana i objektivna svjedočanstva o datoj zemlji, njenom društveno-ekonomskom stanju i kulturi. Ova umjetnička sredstva imala su prvenstveno za cilj odvajanje putopisnog od drugih oblika pripovjedačke

¹⁰ Isto, str. 23; Elvio Guagnini, *Viaggi d'inchostro: note su viaggi e letteratura in Italia*, Campanotto, Pasian di Prato, 2000, str. 8.

¹¹ Jan Borm, nav. rad, str. 16.

¹² Percy G. Adams, *Travelers and Travel liars, 1660–1800*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1962, str. 3–4.

¹³ Jan Borm, nav. rad, str. 21.

¹⁴ Ksenia Polouektova, *Foreign land as a Metaphor of One's Own: Travel and Travel Writing in Russian History and Culture, 1200s – 1800s*, A Dissertation in History, Presented to the Faculties of The Central European University in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy, Budapest, 2009, str. 10.

proze (npr. romana, pripovijetke) i afirmisanje umjetničke autonomije putopisa kao književne vrste. Putopisci su često bili i romanopisci, pa su veoma držali do razlikovanja putopisa od romana, pribjegavajući eliminisanju subjektivnih procjena i dajući detaljne opise pređenih etapa puta i fizičke stvarnosti.¹⁵ Stoga su, uprkos njihovoj formalnoj varijabilnosti i sadržinskoj raznovrsnosti, putopisi često bili korišćeni i kao dokumentarni izvor.¹⁶ Međutim, mnoga savremena proučavanja putopisnih izvještaja i putopisa uopšte, poput studije *Orientalizam* (1978) Edvarda Saida (Edward Said, 1935–2003), pokazale su ograničenja ovakvog viđenja. Prikaz neke sredine ne može se odvojiti od subjekta pripovijedanja jer je on taj koji iz haotične hrpe zatečenih činjenica i podataka bira one koje će prikazati svojim čitaocima, provlačeći ih kroz vlastitu ideološku, kulturnu, intelektualnu i retoričku prizmu. Tako djela koja pripadaju putopisnom diskursu ne dokumentuju samo faktualitet, nego i „aktualitet pisca i teksta“, pa shodno tome „žanrovi svedočenja ne predstavljaju samo posredovanje istorije, već igraju i aktivnu ulogu u istoriji na koju se odnose.“¹⁷ Bez obzira na to da li je putopisna bilješka nastala neposredno nakon događaja koji se desio tokom samog putovanja, ili više dana, mjeseci ili godina kasnije, odnosno bez obzira na to da li djelo ima dnevničke karakteristike ili su kratke zabilješke vođene tokom putovanja kasnije pažljivo slagane tokom „kabinetskog uobličavanja“ teksta za objavljivanje, svaki putopis, osim osobina tipičnih za ovaj književno-istorijski žanr, pokazuje i karakteristike memoarske i autobiografske literature, a često i elemente onovremene naučne literature.¹⁸ Narativni konstrukt putopisa u mnogome zavisi i od senzibiliteta samoga pisca i njegove sposobnosti da primijeti određene aspekte stvarnosti, pridajući im veću vrijednost u odnosu na mnoge druge.¹⁹ Slobodanka Peković ističe da su brojni putopisci, uprkos odbijanju da se politički ili ideološki opredijele, ipak pisali sa određenim političkim i ideološkim predubjeđenjem, dok se čitalac takođe prilagođavao, dijelom i sam učitavajući u djelo svoja predubjeđenja, u zavisnosti od svog kulturnog i političkog zaleđa.²⁰ Pri analizi bilo kog oblika predstavljanja i opisivanja svijeta treba imati na umu da su svi oni, koliko god težili objektivnosti, pod jakim

¹⁵ Attilio Brilli, *Il viaggio in Italia. Storia di una grande tradizione culturale*, Società editrice il Mulino, Bologna, 2006, str. 379.

¹⁶ Slobodanka Peković, „Putopis – uslovljenost žanra“, u: Slobodanka Peković (ur.), *Knjiga o putopisu*, zbornik radova, Institut za književnost i umetnost, Beograd, 2010, str. 13.

¹⁷ Vladimir Gvozden, „Kako čitati putopis“, http://www.nb.rs/view_file.php?file_id=731, str. 8. Pristup sajtu 15. novembar 2013.

¹⁸ Ljubodrag P. Ristić, „Strani putopis kao izvor za srpsku istoriju 19. veka“, u: Slobodanka Peković (ur.), *Knjiga o putopisu*, str. 233.

¹⁹ Elvio Guagnini, „Il viaggio, lo sguardo, la scrittura. Generi e forme della letteratura odepiorica tra Sette e Ottocento“, u: Guido Santato (ur.), *Letteratura italiana e cultura europea tra Illuminismo e Romanticismo*, Droz, Paris, 2003, str. 353.

²⁰ Slobodanka Peković, nav. rad, str. 11–12.

uticajem interpretativne obrade subjekta posmatranja.²¹ Ovo upućuje na zaključak da je svako pripovijedanje o stvarnosti u stvari lična projekcija stvarnosti, s obzirom na to da pripovijedanje s jedne strane podrazumijeva primjenu određenih kategorija, logičku organizaciju, težnju ka cjelovitosti, a sa druge potrebu za sažimanjem, uspostavljanje kriterijuma selekcije i, prije svega, interpretaciju viđenog koja nužno zavisi od kulturnog nasljeđa samog pripovjedača, njegovog misaonog svijeta, očekivanja, ciljeva, namjera, itd.²² Ne treba zaboraviti ni to da su, u težnji da postignu utisak vjerodostojnosti, sve dnevničke i epistolarne forme sačinjene u skladu sa brojnim umjetničkim zakonitostima i uz upotrebu umjetničkih sredstava, jer sve te forme nastaju nakon proživljenog iskustva, kada praznine u sjećanju mogu da budu upotpunjene upotrebom prethodno objavljenih knjiga i zbirki drugih autora.²³ Zbog ove karakteristike putopisa pojedini autori ih nazivaju „nefikcionalnim romanima“.²⁴ Između romana i putopisa ne postoji dihotomija, već se prije radi o gradaciji.²⁵ Međutim, bitan elemenat diferenciranja između romana i putopisa nalazi se u razlici čitalačkog pristupa koji ovi potonji zahtijevaju.²⁶ Tako se romani nude čitaocima kao fikcija, a putopisi kao stvarno proživljeno iskustvo.

Obilježje putopisnih napisa da se odnose na stvarna mjesta i događaje, dajući svoju interpretaciju i svoj doživljaj istih, neki kritičari nazivaju *činjeničnom fikcijom*.²⁷ Do konstrukcije putopisne realnosti, bitno drugačije od proživljenog iskustva, dolazi se i svjesno, iz piščeve želje da zabavi publiku, da sebe predstavi kao izuzetnog junaka a svoje putovanje kao neobičnu avanturu, što kao rezultat ima bolju prodaju knjige i ekonomsku dobit autora.²⁸ Budući da je svako predstavljanje stvarnosti, zbog samog čina pisanja, nužno neka vrsta interpretacije, suprotstavljeni polovi ne bi trebalo da budu *stvarnost/njena prezentacija* nego različiti oblici prezentacija stvarnosti (*signifier* vs. *signifier*) i njihova poetska ili/i politička efektivnost i snaga.²⁹ Takođe, ono što putopis čini književnim žanrom jesu njegov jezik i stil, pa se ono što je primjereno napisati u ovoj književnoj formi, koristeći na primjer

²¹ Felice Perussia, “Note sulla psicologia della testimonianza di viaggio”, u: Elisa Bianchi (ur.), *Geografie private: resoconti di viaggiocome lettura del territorio*, Centro interuniversitario di ricerche sul viaggio in Italia, Milano, 1985, str. 125.

²² Ksenia Polouektova, nav. rad, str. 10–11.

²³ Attilio Brilli, nav. djelo, str. 379–380.

²⁴ David Lodge. “The Novelist Today: Still at the Crossroads?” u: *The Practice of Writing*, Penguin, London, 1997, str. 8.

²⁵ Jean Viviès, *English Travel Narratives in the Eighteenth Century: exploring genres*, translated by Claire Davison, Ashgate, Aldershot, 2002, str. 107.

²⁶ Isto, str. 109.

²⁷ Patrick Holland, Graham Huggan, *Tourists with Typewriters: Critical Reflections on Contemporary Travel Writing*, The University of Michigan Press, Ann Arbor, 1998, str. 8.

²⁸ O motivima nastanka putopisnih „laži“ vidjeti u: Percy G. Adams, nav. djelo, str. 2–18.

²⁹ Ksenia Polouektova, nav. rad, str. 11.

dramatizaciju i subjektivizaciju, ne može očekivati u naučnom radu ili turističkom vodiču.³⁰

Zbog poteškoća u definisanju putopisa i njegove hibridne i polivalentne prirode neki teoretičari dolaze do zaključka da putopisne napise ne treba smatrati vrstom, već da treba pronaći zajednički termin koji bi obuhvatao fikcionalne i nefikcionalne tekstove čija je osnovna tema putovanje.³¹ Uzimajući u obzir ovo stanovište otvara se pitanje da li istim terminom možemo označiti djela poput Homerove *Odiseje*, Danteove *Božanstvene komedije*, *Miliona Marka Pola*, Melvilovog *Mobi Dika*, *Guliverovih putovanja* Džonatana Svifta, *Putovanja prirodnjaka oko svijeta* Čarlsa Darvina, Geteovog *Putovanja po Italiji* ili *Sejahatname* Evlije Čelebije. Stoga se predlaže da temu putovanja posmatramo u dva smjera: kao predmet naracije, to jest kao pripovijedanje o stvarnom putovanju, i kao narativnu strukturu, odnosno kao način konstruisanja priče.³² U tom smislu putopisnoj književnosti pripadala bi samo prva grupa djela.

Osporavajući putopisima status autonomnog žanra, neki teoretičari predlažu njihovo proučavanje kao svojevrsne žanrovske podvrste. Tako su putopisi definisani i kao podvrsta memoara u kome autobiografsko pripovijedanje proističe iz autorovog susreta sa udaljenim i nepoznatim zemljama, a u kome, za razliku od romana i pripovijetke, autor polaže pravo na istinitost ispričanih događaja kroz konstantno upućivanje na aktuelnost.³³ Pored neophodnog uslova da putopis daje samo autobiografske elemente, njegovo proučavanje kao podvrste memoara dovodi do isključivanja onih djela koja koriste tehniku hronološkog pripovijedanja umjesto retrospektivnog (npr. zbirke naknadno objedinjenih putopisnih pisama).

Radikalniji pristup u određivanju nekog proznog teksta kao putopisa nalazimo kod Cvetana Todorova. Praveći razliku između alegorijskih i impresionističkih putovanja, pri čemu su alegorijska ona u kojima autor koristi putovanje samo kao izgovor, tj. priliku da izrazi svoja razmišljanja, dok su impresionistička ona u kojima autor iznosi svoje utiske bez težnje da nas nauči „nečemu drugom“, on smatra da se pri svrstavanju djela u ovaj žanr, u današnje doba, moraju uzeti u obzir i dva dodatna uslova.³⁴ U pitanju su očekivanja čitalaca i situiranje pripovijedanih zbivanja u prostoru i vremenu. Todorov pretpostavlja da čitalac

³⁰ David Chirico, "The Travel Narrative as a (Literary) Genre", u: Wendy Bracewell, Alex Drace-Francis (ur.) *Under Eastern Eyes. A Comparative Introduction to East European Travel Writing on Europe*, Central European University Press Budapest, New York, 2008, str. 64.

³¹ Jan Borm, nav. rad, str. 13.

³² Vitorio Masiello, "Un esempio di percorso letterario, il viaggio e l'avventura", *Problemi* 109, 1996, str. 297.

³³ Paul Fussell, *Abroad: British Literary Traveling Between the Wars*, Oxford University Press, New York, 1980, str. 203.

³⁴ Tzvetan Todorov, "The Journey and Its Narratives", *The Morals of History*, translated by Alison Waters, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1995, str. 66–67.

očekuje da između posmatrača i objekta posmatranja postoji određena napetost (ili ravnoteža). Putopisi, dakle, treba da sadrže lične utiske a ne objektivnu deskripciju, ali i opis putovanja kao okvir okolnosti u kojima ti utisci nastaju. To podrazumijeva proučavanje putopisa kao žanra koji se s jedne strane graniči sa naučnom literaturom, a s druge sa autobiografijom.³⁵ Pri razmatranju odlika savremenog putopisa, kada je u pitanju situiranje pripovijedanih zbivanja u prostoru i vremenu, Todorov ističe da ova djela moraju prikazati *drugost*. To znači da između sredine iz koje putopisac potiče, odnosno publike kojoj je djelo namijenjeno, i sredine koja je predmet posmatranja i opisivanja mora da postoji nužna kulturološka distanca. Tako putovanje u Italiju za jednog Francuza samo po sebi nije zanimljivo, jer Italijani nijesu mnogo drugačiji od Francuza, pa u fokusu pažnje nije više putovanje nego ličnost pisca, koji čitaocima može zaintrigirati samo svojom slavom.³⁶ Nasuprot tome, putovanje u udaljene zemlje omogućava otkrivanje *drugosti*, i u prenošenju te neobične poruke naglašena je uloga autora, obično anonimnog u književno-umjetničkom svijetu.³⁷ Ovo viđenje Todorov upotpunjuje zahtjevom da između čitaoca i pisca treba da postoji i generacijska razlika, jer pisac i čitalac, da bi bio zadovoljen kriterijum otkrivanja *drugosti*, ne treba da dijele iste ideološke poglede na svijet. Pisac dakle mora biti drugačiji od čitaoca, ali ne u toj mjeri da bi se mogao poistovjetiti sa Drugima o kojima piše.³⁸ I još neki autori, poput Kejsi Blanton (Casey Blanton), kao osnovnu odliku putopisnih djela ističu takođe njihovu ulogu u predstavljanju *drugosti*.³⁹ Međutim, ovakve definicije isključuju putopisna djela autora koji su pisali o svojoj zemlji i koja imaju kao temu zgrade i nezgode na tom putovanju, kao i ona u kojima u fokusu pažnje nije posmatrana stvarnost već njeni efekti na unutrašnji svijet posmatrača. A po mišljenju mnogih kritičara upravo je autorovo bavljenje samim sobom dalo putopisu legitimitet književnog žanra.⁴⁰

Polazeći od Todorovljevih stanovišta Debi Lajl (Debbie Lisle) izdvaja pet opštih karakteristika putopisa i to:

- bave su putovanjem;
- u pitanju su priče;
- klasifikuju se kao nefikcija;
- koriste sredstva fikcije da bi pripovijedali o činjenicama;

³⁵ Isto.

³⁶ Isto, str. 68.

³⁷ Isto.

³⁸ Isto.

³⁹ Casey Blanton, *Travel writing: the self and the world*, Routledge, New York [etc.] 2002, str. XI.

⁴⁰ Ksenia Polouektova, navedeni rad, str. 62–63.

- bave se prvenstveno razlikama.⁴¹

Analizirajući ovu posljednju odrednicu, pored vremenske distance između pisca i čitaoca, o kojoj govori Todorov, ova autorka ističe i onu koja se uspostavlja između posmatrača i onih o kojima on piše. Naime, pisac ih često predstavlja ne samo kao udaljene u prostoru, nego i kao udaljene u vremenu, kao ljude iz prošlih epoha, tako da autorovo putovanje predstavlja i svojevrsan „povratak u prošlost“, što rezultira evolucionističkim objašnjenjima razvoja civilizacija.⁴² Uz napomenu da bi je trebalo uzeti vrlo uslovno, Dean Duda daje svoju definiciju putopisa: „Putopis je književna vrsta tematski oblikovana vjerodostojnim putovanjem subjekta diskurza (putopisca) koji pripovijeda zgrade na putu, opisuje prostore kojima putuje i mjesta na kojima boravi, iznosi svoja zapažanja o ljudima koje na putu susreće, o njihovim običajima i načinu života te počesto o kulturnim i umjetničkim znamenitostima krajeva u kojima se zatječe.“⁴³

Iz Dudine definicije izuzeta su djela u stihu koja bi se, prema mišljenju nekih drugih teoretičara, također mogla svrstati u putopisnu književnost.⁴⁴ Sa Dudinom definicijom saglasan je i Dejvid Kiriko (David Chirico), koji izdvaja četiri osnovna distinktivna obilježja putopisnih napisa:

- Pragmatička funkcija: nefikcionalna,
- Naratološke funkcije: a) pripovjedna b) u prvom licu c) razvija se u skladu sa činom naratorovog putovanja, a njim joj je određen i zaplet,
- Tematska funkcija: opisuje putovanje/a neke osobe i posjećena mjesta,
- Fonološka funkcija: proza.

Na osnovu ovih diskurzivnih funkcija moguće je napraviti razliku između putopisa i nekih njemu srodnih žanrova kao što su vodiči, pripovijetke sa temom putovanja, biografije putopisca, autobiografije, eseji itd; mada su te granice, smatra Kiriko, prilično elastične i teško primjenljive na sva književna razdoblja.⁴⁵

Nakon ovog kratkog pregleda nekih definicija koje ističu različite aspekte putopisne literature, možemo zaključiti da je rasprava o tome koja sve obilježja određuju jedno djelo kao putopis još uvijek otvorena. Žak Derida (Jacques Derrida, 1930–2004) smatra da

⁴¹ Debbie Lisle, *The Global Politics of Contemporary Travel Writing*, Cambridge University Press, New York, 2006, str. 36–40.

⁴² Isto, str. 43.

⁴³ Dean Duda, nav. djelo, str. 48.

⁴⁴ Vidi: Elvio Guagnini, “L’arcipelago adriatico: forme e generi della letteratura di viaggio”, str. 36; Zweder von Martels, “Introduction: The eye and the eye’s mind”, u: Zweder von Martels (ur.), *Travel Fact and Travel Fiction: Studies on Fiction, Literary Tradition, Scholarly Discovery and Observation in Travel Writing*, Brill, Leiden, 1994, str. XI.

⁴⁵ David Chirico, nav. rad, str. 39–41.

poteškoće proizilaze iz samog principa klasifikacije, odnosno iz iluzije da postoje čisti žanrovi.⁴⁶ Nasuprot tome, on zastupa stanovište da su svi žanrovi kontaminirani, jer funkcionišu na principu odluke koje elemente nekog djela treba zanemariti da bi ono bilo svrstano u određeni žanr.⁴⁷ Ti zanemareni elementi nikada nijesu definitivno eliminisani, već kontaminiraju tekst, tako da on sadrži odlike više žanrova, ne pripadajući ni jednom u potpunosti.⁴⁸ Njegovo mišljenje dijele i mnogi drugi kritičari, pa tako Slobodanka Peković ističe da je putopis, kao rijetko koji književni oblik, potpuno neuhvatljiv i lako prilagodljiv svim mogućim formalnim i tematskim zahtjevima autora. Problem njegovog jasnog definisanja čini da putopisno djelo može biti u bilo kakvoj formi, prozi ili stihu, napisano kao roman, pismo, putopisni feljton ili esej, reportaža, izveštaj, kulturno-istorijska ili bilo koja druga rasprava.⁴⁹ Ono može pružiti obilje faktografskih podataka, ili biti sasvim lični iskaz autora.⁵⁰

Putopisno upoznavanje svijeta od renesanse do modernizma

Uprkos diskutabilnom statusu književne vrste, putopisi su uvijek uživali veliku popularnost, a njihova vrijednost je u društvenom, kulturnom, ekonomskom i političkom smislu neprikosnoven. Pri obavljanju svojih aktivnosti i zaduženja u kontaktu sa drugim narodima brojni trgovci, vojnici, moreplovci, diplomate, hodočasnici, misionari, pisci itd. ostavljali su zapise i pisali izvještaje o proživljenim iskustvima i zapažanjima, doprinoseći većem interesovanju domaće elite za opisane prostore, njihova društvena, vjerska i politička uređenja.⁵¹

Od vremena renesanse putovanje je postalo strukturirana i veoma elaborirana metoda za ovladavanje znanjima o svijetu, pa su sticanje i klasifikacija tih znanja postali najčešći motivi za odlazak na putovanje.⁵² Poseban odnos prema putovanju, koje postaje popularno u aristokratskim krugovima krajem XVI vijeka, stvorila je intelektualna radoznalost savremenih naučnika koji su posmatrali prirodne i vještačke pojave, istovremeno se zanimajući za umjetnost antike.⁵³ Nakon velikih geografskih otkrića poraslo je interesovanje i za periferne

⁴⁶ Jacques Derrida, "The Law of Genre", prevod Avital Ronell, *Critical Inquiry*, 1980, vol. 7, br. 1, str. 59–65.

⁴⁷ Isto, str. 59, 64.

⁴⁸ Isto, str. 63–65.

⁴⁹ Slobodanka Peković, nav. rad, str. 13–14.

⁵⁰ Isto.

⁵¹ Ivan Pederin, *Hrvatski putopis*, Maveda, Rijeka, 2007, str. 133.

⁵² Eric J. Leed, *La mente del viaggiatore: dall'Odissea al turismo globale*, Il Mulino, Bologna, 1992, str. 221.

⁵³ Attilio Brilli, nav. djelo, str. 29.

oblasti Evrope, zahvaljujući i činjenici da su novootkriveni primitivni narodi na američkom kontinentu dovođeni u vezu sa antičkim paganskim civilizacijama.⁵⁴ Popularnost putopisa bila je u skladu sa porastom geografskih istraživanja, uspostavljanjem jačih diplomatskih i trgovačkih odnosa među različitim zemljama i nastojanjem da se prilike u njima bolje upoznaju. Direktan kontakt sa stranim zemljama i posmatranje različitih kulturnih modela bio je i jedini način sticanja znanja iz političkih nauka, ekonomije, moderne istorije, stranih jezika, što je takođe doprinijelo rasprostranjenosti mode putovanja i ukazalo na značaj putopisnih djela.⁵⁵ Ta svijest o potrebi poznavanja stranih zemalja i o značaju putopisa za prodor u složene procese ekonomskog, kulturnog i društvenog stanja neke zemlje učinili su putopise vrstom rada pomoću kojeg su se intelektualci uključivali u opšta, politička i druga pitanja u svojoj zemlji. Stoga nastaju i uputstva namijenjena putnicima sa namjerom da njihovu pažnju usmjere na pojave iz čije će analize izvući najveću korist po povratku u svoju zemlju.⁵⁶ Najslavniji je u tom pogledu esej *O putovanju* (1625) engleskog filozofa, državnika i esejiste Frensis Bekona (Francis Bacon, 1561–1626), u kome je izložen spisak svega onoga što bi trebalo da pobudi putnikovo interesovanje. A to su: dvorovi kneževa, sudovi, crkvena vijeća, crkve i manastiri, spomenici, zidine i gradska utvrđenja, varoši, luke, mornarice, javni i privatni vrtovi pri velikim gradovima, starine i ruševine, skladišta, mjenjačnice i berze, oružarnice, ratničke vježbe i obuke vojnika, biblioteke, koledži, predavanja, dramske predstave, riznice, kabineti i rjetkosti i „šta god je vrijedno pamćenja, u mjestima koja posjećuju.“⁵⁷

Ovaj Bekonov spisak dominantan je i u naredna dva vijeka kao osnovna struktura vodiča i putopisa.⁵⁸ Uputstva kojima je usmjeravan pogled putnika nijesu imala za cilj samo pomenutu svrhu, već su nastajala i iz praktične potrebe da se obrazovanim naučnicima koji nijesu mogli ili nijesu željeli da se otisnu na put, preko ne uvijek obrazovanih pomagača i izvjestilaca sa terena, obezbijede neophodne informacije za njihova proučavanja.⁵⁹ Najslavniji primjer edukativnih putovanja višegodišnje tradicije predstavlja *Grand Tour*, to jest praksa putovanja u inostranstvo u trajanju od jedne do pet godina, s ciljem da se zaokruži obrazovni i

⁵⁴ Eric J. Leed, nav. djelo, str. 191.

⁵⁵ Attilio Brilli, nav. djelo, str. 30.

⁵⁶ O uputstvima namijenjenim putopiscima i njihovom uticaju na metode opažanja i strukturu putopisnih djela vidi u: Maurizio Bossi e Claudio Greppi (ur.), *Viaggi e scienza: le istruzioni scientifiche per i viaggiatori nei secoli 17.-19.*, L. S. Olschki, Firenze, 2005; Eric J. Leed, nav. djelo, str. 218–220; Attilio Brilli, *Viaggi in corso: aspettative, imprevisti, avventure del viaggio in Italia*, Il Mulino, Bologna 2004, str. 18–19.

⁵⁷ Francis Bacon. *Essayes or Counsels, Civill and Morall*, London, 1625, <http://www.luminarium.org/renascence-editions/bacon.html>

⁵⁸ Attilio Brilli, *Il viaggio in Italia. Storia di una grande tradizione culturale*, str. 32.

⁵⁹ Peter Hulme i Tim Youngs, nav. rad, str. 4.

vaspitni proces mladića iz engleskih plemićkih porodica. Ovakvo iskustvo smatralo se neophodnim da bi se mladi ljudi pripremili za preuzimanje vodećih pozicija u društvu.⁶⁰

„Zlatnim vijekom putovanja“ i nevjerovatnog procvata putopisne književnosti smatra se XVIII vijek.⁶¹ Popularnost putopisne literature u razdoblju prosvjetiteljstva, kao znak „očevidne i kulturno podržane manifestacije pravog ludila koje je zahvatilo najimućnije evropske društvene slojeve“, uslovljena je obnovljenom vjerom u jedinstvenu suštinu ljudske prirode, skrivenu ispod različitosti običaja, zakona, religija i jezika naroda i nacija.⁶² Prosvjetiteljski kosmopolitizam pokazaće se u čestim opisima svega što je različito, neobično i bizarno, pod uslovom da se ta različitost može dovesti u vezu sa principom jedinstvenosti.⁶³

Tokom XVIII vijeka ljudi pokazuju veliko interesovanje i za otkrivanje i rekonstrukciju etapa razvoja prošlosti, s ciljem određivanja sopstvenog mjesta u istoriji civilizacije.⁶⁴ Razvoj civilizacije tumačen je kroz evolucionistički model, s jedne strane kao propadanje/kvarenje, tj. udaljavanje od prvobitnog stanja nevinosti, a s druge kao progres, razvoj i prevazilaženje primitivnosti. Na savremene primitivne civilizacije gledalo se kao na doba ljudske mladosti, a na tadašnju evropsku kao na doba zrelosti.⁶⁵ Brojna geografska i naučna otkrića i vjerovanje u postojanje objektivne istine učinili su da glavna odlika naučnih putopisa bude prosvjetiteljska vjera u sposobnost ljudi da putem nauke u potpunosti spoznaju i uredе stvarnost.⁶⁶ Meri Luiz Prat (Mary Louise Pratt) u tom smislu posebno ukazuje na značaj pojave klasifikacije prirodnog svijeta Karla fon Linea (Carl von Linné, 1707–1778) izložene u djelu *Sistem prirode* (*Systema Naturae*, 1735), koja je dovela do globalnog zanimanja za naučno istraživanje, kao i do pokretanja velike međunarodne naučne ekspedicije sa zadatkom da odredi oblik Zemlje.⁶⁷ Za učenjake toga doba, kaže Vladimir Gvozden, putovanje i istraživanje terena bili su stvar empirijskog posmatranja činjenica, a njihov zadatak bio je da ih povežu, utvrde geografiju svijeta i podatke pohrane u glavnim gradovima, salonima, bibliotekama, „kabinetima čudesa“ i zbirkama.⁶⁸ „To je – kaže Gvozden – vreme elite koja traga za sintezom, koja poredi da bi došla do opštih zaključaka, koja upoznaje

⁶⁰ James Buzard, „The Grand Tour and after (1660–1840)“, u: Peter Hulme i Tim Youngs (ur.), *The Cambridge Companion to Travel Writing*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, str. 37–52.

⁶¹ Attilio Brilli, *Il viaggio in Italia. Storia di una grande tradizione culturale*, str. 43.

⁶² Isto, str. 51.

⁶³ Isto.

⁶⁴ Slobodanka Peković, nav. rad, str. 16–17.

⁶⁵ Eric J. Leed, nav. djelo, str. 204–207.

⁶⁶ Ksenia Polouektova, nav. rad, str. 50–51.

⁶⁷ Mary Louise Pratt, *Imperial Eyes. Travel Writing and Transculturation*, London i New York, Routledge, 1992, str. 15.

⁶⁸ Vladimir Gvozden, nav. rad, str. 11.

mnoštvo da bi ga svela na jedno – znanje se organizuje, uređuje, klasifikuje.“⁶⁹

Sve veće insistiranje na informacijama i podacima, kao i na „istinitom“ prikazivanju svijeta doveli su do eliminisanja fantastičnih i bajkovitih elemenata u putopisima, pa putopisci nastoje da isprave pogrešne navode iz literature, da prenesu ono što im se zaista zbiva i što su stvarno upoznali, priznajući u analizama i komentarima ograničenost svoje tačke gledišta. Zahvaljujući ovakvim težnjama, kao i razvoju empirizma, kojim se legitimiše značaj čula (posebno čula vida) i daje prednost ličnom iskustvu u odnosu na knjiško znanje, putopisne bilješke tokom XVIII i XIX vijeka postaju osnovna baza podataka i izvor znanja u društvenim i prirodnim naukama.⁷⁰ Na taj način informacija postaje najviše cijenjena vrijednost putopisnog priloga, ona se stavlja u težište pripovijedanja, a putopisac dobija ulogu njenog komentatora i tumača. Iz vjere da se sve može utvrditi mjerenjem i prebrojavanjem proizilazi i „pretežno građanska i muška slika svijeta koja se ogledala u tzv. 'objektivnim' putopisima: etnološkim, botaničkim, zemljopisnim“.⁷¹ Želja za mapiranjem svijeta i etnografska interesovanja rijetko su bili cilj sebi samima, već su išli ruku pod ruku sa imperijalističkim tendencijama, težnjom za uspostavljanjem dominacije nad drugim narodima.⁷²

Pored naučnog, s kojim dijeli vjeru u mogućnost uređivanja svijeta aparatima razuma, u XVIII vijeku svoju publiku ima i „sentimentalni“ putopis, kome su u fokusu pažnje pripovjedač i njegova iskustva, uz naglašavanje njihove dramatičnosti.⁷³ Tema preživljavanja putnika u neprijateljskom okruženju i herojski *pathos* ne predstavljaju novinu u odnosu na prethodnu putopisnu tradiciju, nego se sada oslanjaju na političke i filozofske ideale koji su svoj najslavniji izraz imali u romanu *Robinzon Kruso* (1719) Danijela Defoa (Daniel Defoe, 1659–1731).⁷⁴

Drugačiju kulturnu klimu donosi romantizam, sa svojim sumnjama u mogućnosti ljudskog razuma. Dajući prednost osjećanjima i iracionalnom u uspostavljanju odnosa između čovjeka i svijeta, romantizam privileguje doživljaj putovanja kao sredstva za otkrivanje kako sopstvenog bića tako i bića Drugih.⁷⁵ U to vrijeme figura putopisca poistovjećuje se sa figurom pisca, a putopis postaje dobro utvrđena književna vrsta koja se koristi vlastitom slojevitošću.⁷⁶ Promjene se ogledaju u putopišćevom „odbacivanju ekonomisanja

⁶⁹ Isto.

⁷⁰ Eric J. Leed, nav. djelo, str. 211–215.

⁷¹ Slobodanka Peković, nav. rad, str. 16.

⁷² Jas Elsner and Joan-Pau Rubiés (ur.), *Voyages and Visions: Towards a Cultural History of Travel*, Reaktion Books, London, 1999, str. 2, 56.

⁷³ Casey Blanton, nav. djelo, str. 13.

⁷⁴ Ksenia Polouektova, nav. rad, str. 50–52.

⁷⁵ Isto, str. 50–64.

⁷⁶ Vladimir Gvozden, nav. rad, str. 12.

impresijama, u odbijanju zabrane da se govori o sebi“.⁷⁷ Težište pripovijedanja pomjera se sa spoljašnjeg ka unutrašnjem svijetu, jer se putopisac više ne doživljava samo kao primalac slika i njihov interpretator, već kao „svetionik ili reflektor u stanju da oživi inertnu prirodu, da animira pejzaž, podstakne njegovu potencijalnu vitalnost, prenoseći mu svoj emotivni naboj“.⁷⁸ „Romantičarsko putovanje“, po Vladimiru Gvozdenu, „nudi pomirenje subjekta doživljaja i objekta opisa, pretvarajući sam objekt doživljaja u subjekt, izlažući njegov pogled, maštu, refleksije“.⁷⁹ Tako se miješaju stvarno i fiktivno, priroda počinje da se doživljava subjektivno, napuštaju se geografska tačnost i naučne pretenzije, „javlja se lirizam.“⁸⁰

Ovoj paradigmi prethodi promovisanje putovanja kao estetskog doživljaja i uživanja u netaknutoj, divljoj prirodi, odnosno njegovo odvajanje od moralnih, religioznih i edukativnih ciljeva.⁸¹ Romantičari uspostavljaju poseban odnos sa prirodom koja, prevazilazeći sopstvenu materijalnost, snažno djeluje na njihovu psihu i otkriva im neka posebna značenja.⁸² Pored opštepoznatog repertoara tema, romantizam ustanovljuje i arhetip junaka buntovnika koji teži da izrazi vlastitu individualnost uprkos ograničenjima oličenim u porodičnim i društvenim autoritetima. Osnovni pokretački mehanizam tog doba bila je upravo pobuna, prije svega pobuna srednje klase protiv aristokratske užtogljenosti i pompeznosti, kao i elitizma uopšte.⁸³

Jedna od ključnih odlika djela nastalih u ovom razdoblju jeste težnja ka autentičnosti koja se ispoljava kao nostalgija za "izgubljenim vremenom" i sporijim načinom života čiji ritam i razvoj ne diktiraju industrijalizacija i progres.⁸⁴ Otuda i naklonost prema društvima sa tradicionalnijim društvenim uređenjem, koja putopisca podsjećaju na vlastitu zemlju iz nekog davno prošlog vremena, kao i stalna potraga za egzotičnim. Autori su putovali da bi mogli da potvrde svoje znanje, a ne da bi ga provjerili.⁸⁵

U ovo doba definisanja nacionalnih identiteta, doprinos putopisnih djela je izuzetan, posebno kada se ima u vidu političko-istorijski kontekst u kome nastaju i koji ih oblikuje:

„Evropa devetnaestog veka bila je poprište trke pojedinačnih kultura za sopstvenom nacionalnošću, a borba za kulturu bila je veća nužnost od borbe za naciju, pošto je bila neophodan preduslov za nastanak nacije – hijerarhije kultura i povlačenje granica vlastite kulture (mnogo više nego teritorije), imale su zadatak da odrede nacionalni identitet. Zbog toga su imperijalističke nacije sebe smatrale svetsko-istorijskim kulturama i kao takve

⁷⁷ Slobodanka Peković, nav. rad, str. 24.

⁷⁸ Attilio Brilli, *Il viaggio in Italia. Storia di una grande tradizione culturale*, str. 62.

⁷⁹ Vladimir Gvozden, nav. rad, str. 12–13.

⁸⁰ Isto.

⁸¹ Ksenia Polouektova, nav. rad, str. 64–65.

⁸² Isto, str. 72.

⁸³ Slobodanka Peković, nav. rad, str. 23–24.

⁸⁴ Ksenia Polouektova, nav. rad, str. 64–70.

⁸⁵ Isto, str. 72.

bile opažane od drugih.⁸⁶

Za razliku od duha prosvjetiteljstva koji je ispod svih razlika otkrivao jedinstvenu suštinu, tokom XIX vijeka utvrđuje se vjerovanje u nesvodljivost tih razlika, pa se traga za posebnim obilježjem nekog mjesta, pejzaža i naroda.⁸⁷ Odvajanje od prethodne kulturne tradicije ogleda se i u prožimanju uloge pisca naratora i pisca protagoniste, odnosno u spajanju informativnosti sa „bajkovitom matricom organizacije narativa“, što je u XVIII vijeku bilo predmet oštre osude.⁸⁸ Zbog toga su putopisne pripovijesti obogaćene romanesknim elementima, kao što su pomagači i protivnici (npr. gostioničari, kočijaši, razbojnici), prepreke koje treba savladati, zagonetke koje treba riješiti, opasnosti koje treba prevazići, itd. Tako neprohodne šume i planine, nabujale rijeke, zabačene krčme, vijesti o razbojnicima itd. odgovaraju teškim zadacima kojima su izloženi junaci romana.⁸⁹

S epohom romantizma poklapa se rađanje masovnog turizma, pa romantičarski putopisci teže striktnoj distinkciji od te nove paradigme, prisvajajući obilježja elitističkog iskustva koje potiče iz potrage za originalnim i autentičnim.⁹⁰ Insistirajući na dihotomiji *putnik/turista*, putopisci glorifikuju junaka avanturistu, koji pažljivo bira mjesta koja će posjetiti i opisati, za razliku od turista koji ne skreće sa utabanih staza i robuje potrošačkim modama savremenog svijeta.⁹¹ Pionirom moderne turističke industrije smatra se Tomas Kuk (Thomas Cook, 1808–1892) koji je, počevši od svoje prve ture 1841. godine, putovanje učinio demokratičnijim, preuzimajući na sebe organizaciju etapa puta, smještaja, hrane, vodiča itd. za veći broj putnika.⁹² Još deceniju prije toga dolazi i do radikalne promjene u načinu pisanja putopisa. Naime, do 30-tih godina XIX vijeka putopisi su, sa jedne strane, predstavljali opis posjećenih mjesta filtriran kroz lično iskustvo, dok su, sa druge, nudili spisak korisnih uputstava budućem putniku. U deceniji između 1830. i 1840. godine bilježi se pojava esejističke i putopisne literature sa izraženim književnim aspiracijama, a štampaju se i prvi turistički vodiči Džona Mareja (John Murray, 1808–1892) i Karla Bedekera (Karl Beadeker, 1801–1859).⁹³

Tehnološki razvoj doprinio je širokoj ekspanziji masovnih putovanja, uklanjajući rizike i fizički napor za putnike i čineći dostupnim i najudaljenija mjesta na planeti.

⁸⁶ Vladimir Gvozden, nav. rad, str. 13.

⁸⁷ Attilio Brilli, *Il viaggio in Italia. Storia di una grande tradizione culturale*, str. 62.

⁸⁸ Isto, str. 387–388.

⁸⁹ Isto.

⁹⁰ Ksenia Polouektova, nav. rad, str. 77.

⁹¹ Isto, str. 79–80.

⁹² Peter Hulme i Tim Youngs (ur.), “Introduction”, *The Cambridge Companion to Travel Writing*, str. 7.

⁹³ Attilio Brilli, *Il viaggio in Italia. Storia di una grande tradizione culturale*, str. 92.

Transformacija putovanja iz individualnog u kolektivno iskustvo osnovni je aspekt na kome počiva razlika ove nove paradigme u odnosu na prethodne.⁹⁴ Razvoj prevoznih sredstava uticao je i na putnikovu percepciju prostora, znatno ograničavajući upoznavanje okoline, posebno u slučaju putovanja vozom. Putovanje se doživljava kao bijeg od monotonije i stresa svakodnevnog života, vezuje se za odmor i dokolicu, a ključna aktivnost postaje razgledanje znamenitosti. Kako se čini da dolazi i do opšteg "konsenzusa" o onome što je vrijedno posjetiti, pojedina mjesta postaju atrakcije "kroz dvostruki proces sakralizacije mjesta i ritualizacije aktivnosti razgledanja".⁹⁵ Masovna putovanja ugrozila su status putopisa i pretvorila ga u kratki novinski feljton.⁹⁶ Vrhunac devetnaestovjekovnog turizma podudara se sa erom velikih imperijalnih osvajanja u južnoj Aziji i naročito u Africi, pa će se i ona, kroz pojačano prisustvo kolonijalne retorike, odraziti na putopisna djela.⁹⁷

Dok su tokom XIX vijeka putopise često pisali misionari, istraživači, naučnici, orijentalisti, u čijem je djelima putopišćeva osnovna briga bila da ponudi privilegovano znanje, tokom XX vijeka putopis dobija subjektivniji karakter, postajući manje priručnik a više memoar, kao i alternativna forma za romaneskno stvaralaštvo.⁹⁸ Modernistički putopisni diskurs takođe teži diferencijaciji u odnosu na paradigmu turističkog putovanja. Po mišljenju Deana Duda modernizam ističe „pojedince, samoću, melankoliju“ predstavlja „eksperiment sa stranim i nepoznatim“, svijet kome je „središte upitno“, pa je umjetnik/putnik zapravo „subjekt u egzilu, egzistencijalni usamljenik koji nema svoje mjesto ili dom“. ⁹⁹ Prema Dudi, modernizam se temelji na „specifičnoj logici smještaja“, pa su njegovi subjekti „locirani tako što su zapravo dislocirani.“¹⁰⁰ Kao temeljni postupak posredovanja putničkog iskustva Duda navodi *ironičnu deziluziju*, odnosno *disjunktivnu ironiju*, to jest ironičan pogled na moderni svijet kao nepovezanu i fragmentarnu cjelinu.¹⁰¹ Zazirući od identifikacije sa nacionalnim i kolektivnim, putnici oštro napadaju rituale i prakse turističke industrije, postavljajući se antitetički u odnosu na njih.¹⁰²

Prevladavajuće shvatanje putnika kao izgnanika i lociranje u dislociranju može se

⁹⁴ Ksenia Polouektova, nav. rad, str. 81.

⁹⁵ Isto, str. 87; Dean MacCannell, *The Tourist: A new theory of the leisure class*, University of California Press, Berkley– Los Angeles – London, 1999, str. 14, 42 (prvo izdanje: Schocken Books, New York, 1976).

⁹⁶ Vladimir Gvozden, nav rad, str. 14.

⁹⁷ John Zilcosky "Writing Travel", u: John Zilcosky (ur.) *Writing Travel: The Poetics and Politics of the Modern Journey*, University of Toronto Press, Toronto, 2008, str. 11–12.

⁹⁸ Helen Carr, "Modernism and Travel (1880-1940)", u: Peter Hulme i Tim Youngs (ur.), *The Cambridge Companion to Travel Writing*, str. 74.

⁹⁹ Dean Duda, "Ostavljeno veslo na galiji nacije: književni modernizam i kultura putovanja", *Reč*, 2005, br.73/19, str. 111.

¹⁰⁰ Isto.

¹⁰¹ Isto, str. 104.

¹⁰² Isto, str. 113.

dovesti u vezu sa istorijskim zbivanjima, s obzirom na to da su Prvi, a potom i Drugi svjetski rat doveli do brojnih prisilnih migracija i ukazali na razarajuće ishode nacionalnih ideologija i globalne politike.¹⁰³ Osim toga, pustošenja u Drugom svjetskom ratu promijenila su i sam način putovanja, pa je uništavanje saobraćajnih veza dovelo do njegovog povratka na „praiistorijske uslove“ – putovanje pješke.¹⁰⁴ Ova „postapokaliptična putovanja“ odlikuje ukazivanje na poteškoće u prepoznavanju i prikazivanju svijeta jer je sav u ruševinama.¹⁰⁵ Tako se razvija nova paradigma putopisanja, u kojoj dominiraju opisi razrušenih gradova i dislociranih osoba, svijeta koji je uvijek u procesu dezintegracije.¹⁰⁶

Ovaj dijahronijski pregled kontinuiteta i diskontinuiteta konvencija putopisnog žanra omogućava usredsređivanje pažnje na nastanak novih momenata, razlika, trenutaka prekida ili ponovnog vraćanja tradiciji nakon perioda diskontinuiteta. Stoga različite paradigme, ideologije i stilove ne treba posmatrati kao nezavisne jedne od drugih već kao međusobno povezane i često uporedo postojeće.¹⁰⁷ Putopisi tako predstavljaju „ogledalo transformacije proznog stila“, pa u njima možemo pratiti smjenjivanje različitih književnih struja i stilova pisanja, dok, kao hibridni žanr, oni postaju reprezentativni oblik moderne književnosti.¹⁰⁸

Savremena proučavanja putopisa

Pored tradicionalnog proučavanja literarnih odlika i vrijednosti putopisa, njegove narativne strukture, forme, tehnike pripovijedanja, konvencija, retoričkih strategija, figura i stila, putopisnim djelima se posljednjih decenija pristupa prvenstveno iz perspektive analize diskursa. Smatra se da putopisna književnost organizuje svijet kroz niz dominantnih diskursa, smještajući ga u okvir naizgled nesporne stvarnosti.¹⁰⁹ Stoga putopisi imaju i politički značaj jer, maskirajući proces diskurzivnog uređenja, predstavljaju svoja zapažanja kao „neutralne dokumente stabilne, jedinstvene i uređene stvarnosti“.¹¹⁰ U putopisima je, smatra Vladimir Gvozden, opisan susret putnika/naratora i svijeta, kao i težnja da se između ove dvije „pripovjedne žiže“ uspostavi ravnoteža.¹¹¹ Putopisac se rukovodi načelima odabira, ali ih u

¹⁰³ John Zilcosky, nav. rad, str. 12.

¹⁰⁴ Isto.

¹⁰⁵ Isto.

¹⁰⁶ Isto.

¹⁰⁷ Ksenia Polouektova, nav. rad, str. 65.

¹⁰⁸ Slobodanka Peković, nav. rad, str. 26.

¹⁰⁹ Debbie Lisle, nav. djelo, str. 12.

¹¹⁰ Isto.

¹¹¹ Vladimir Gvozden, *Srpska putopisna kultura 1914–1940: studija o hronotopičnosti susreta*, Službeni glasnik, Beograd, 2011, str. 18.

susretu sa svijetom svjesno ili nesvesno mijenja, prilagođavajući mu se, pa se čini da je putopis „beleška o transformaciji subjekta u situacijama koju regulišu pravila žanra“.¹¹² Putopis podrazumijeva „dvostruko kretanje“, to jest „otvorenost prema stvarnosti koja je prvi pokretač putovanja; ali i osobeno prisvajanje stvarnosti pomoću analogija koja su regulatorni princip putovanja kao deo retorike žanra, tradicije, jezika, ideologije i slično“.¹¹³ Stoga je važno obratiti pažnju na znanja koja su u njega utkana, jer je putopis u većoj ili manjoj mjeri uvijek didaktički tekst.¹¹⁴ Interdisciplinarna i multidisciplinarna proučavanja putopisnih priloga, znanja koja oni generišu, opšte problematike prikazivanja *drugosti*, uticaja kulturno-društvenih obrazaca autorove sredine na njegov doživljaj nove stvarnosti i njeno dekodiranje, kao i aspekata vezanih za materijalnu kulturu, prostorne odnose, prevozna sredstva itd., dala su zamaha novim teorijama i dovela do konstituisanja novih istraživačkih grana nauke. Tako je šezdesetih godina XX vijeka nastala *imagologija*, grana komparativne književnosti koja se bavi proučavanjem književnih predrasuda o stranim zemljama i narodima, kao i o sopstvenoj zemlji i narodu.¹¹⁵ Spoznaja da su pitanja kulturnog identiteta i kulturnih razlika oduvijek bila veoma „bitan aspekt književne dinamike“, učinila je da putopis od rubnog žanra postane dragocjeni materijal koji nudi bogatu građu za nova čitanja i tumačenja, doprinoseći našem promišljenijem razumijevanju ovih problema.¹¹⁶

Značajan doprinos proučavanju putopisnih napisa dale su i postkolonijalne studije, podstaknute objavljivanjem knjige *Orijentalizam* Edvarda Saída. Baveći se analizom pretežno putopisnih djela, Said je pokušao da ilustruje konstrukciju orijentalnog *drugog* u kolonijalnoj kulturi. Osim akademskog određenja *orijentalizma* kao studijā o Orijentu, Said ovaj pojam definiše i kao „stil mišljenja, zasnovan na ontološkoj i epistemološkoj distinkciji koja se povlači između *Orijenta* i (najčešće) *Okcidenta*“, dopunjujući ovu definiciju stavom da *orijentalizam* predstavlja „zapadni stil dominacije, rekonstruisanja i posedovanja vlasti nad Orijentom“.¹¹⁷ Ocjenjujući da su određeni načini izlaganja i pisanja o Orijentu usvojeni kao važeći normativ, Said vjeruje da Orijent nije bio slobodni predmet mišljenja.¹¹⁸ On smatra da se *orijentalizam* shvata prije kao „niz ograničenja u području mišljenja“ nego kao „pozitivna doktrina“.¹¹⁹ On ističe da su u napisima zapadnih pisaca o Orijentu viđenja i shvatanja Evropljana promovisana kao univerzalna i opšteljudska, superiorna u odnosu na vrijednosti i

¹¹² Isto.

¹¹³ Isto.

¹¹⁴ Isto.

¹¹⁵ Davor Dukić i dr. (ur.). *Kako vidimo strane zemlje: uvod u imagologiju*, Srednja Europa, Zagreb, 2009, str. 5.

¹¹⁶ Vladimir Gvozden, nav. rad, str. 4.

¹¹⁷ Edvard Said, *Orijentalizam*, prevela s engleskog Drinka Gojković, Biblioteka XX vek, Beograd, 2008, str. 11.

¹¹⁸ Isto, str. 12.

¹¹⁹ Isto, str. 60.

način života Drugih. Kao važan činilac u nastanku tekstualnih znanja o Orijentu Said navodi običaj naučnika da pribjegavaju citatima čak i kada pred sobom imaju sasvim novu građu, prosuđujući o njoj na osnovu tuđih gledišta i ideologija, i tuđe teze vodilje.¹²⁰ Njegova istraživanja pokazuju da je XIX vijek razdoblje u kome ideje o Orijentu, „njegovoj senzualnosti, njegovoj sklonosti ka despotizmu, njegovom aberantnom mentalitetu, njegovoj naviknutoj nepreciznosti, njegovoj zaostalosti“, dobijaju zasebnu i nespornu koherentnost. Zbog toga je upotreba riječi *orijentalan* bila dovoljna da označi specifični korpus informacija o Orijentu.¹²¹ Said, međutim, upozorava da orijentalizam nije skup laži i mitova koji bi iščezli ako bi bila kazana istina, niti je Orijent bio ideja ili kreacija bez ikakvog oslonca u stvarnosti. Po njegovom mišljenju, orijentalizam nije „nestvarna evropska fantazija o Orijentu, nego stvoreni korpus teorije i prakse [...], prihvaćena rešetka kroz koju je Orijent, kao kroz filter, ulazio u zapadnu svest“.¹²² Polazeći od shvatanja diskursa Mišela Fukoa, ilustrovanog u njegovim knjigama *Arheologija znanja* (1969) i *Disciplinovati i kažnjavati* (1975), kao i Gramšijevog pojma hegemonije, Said nastoji da prodre u mehanizme stvaranja i utvrđivanja konstelacije ideja o određenim geografskim i kulturnim entitetima. U ovom ključu, kritičke analize putopisa usmjerene su na ilustrovanje evropocentričnog putopisnog diskursa, odnosno na utvrđivanje uslovljenosti predstava i ispitivanje retoričkih strategija koje dovode do stvaranja korpusa znanja o jednoj sredini, nužno je postavljajući u inferiornu poziciju u odnosu na sredinu iz koje potiče stvaralac i prenosilac tih znanja, tj. putopisac.

Među ključnim djelima postkolonijalne teorije je i knjiga *Imperijalne oči* (1992) Meri Luiz Prat koja je u prikazu ljudi i prostora Južne Amerike takođe ukazala na složene mehanizme konstruisanja *drugosti* uslovljene imperijalnom svijesću. Autorka pokazuje kako uspostavljanje sistema znanja o stranoj zemlji i njenoj kulturi predstavlja svojevrstan vid osvajanja prostora koji se posjećuje, prvenstveno u epistemološkom, a kasnije i u materijalnom smislu. Govor moći, ukazivanje na zaostalost i zapuštenost neke sredine i isticanje važnosti civilizatorske misije, zajedničke su karakteristike mnogih djela u kojima su putopisci obavještavali čitaoce o drugoj sredini. Proučavanje putopisa kao „imperijalističkog diskursa kroz koji dominantne kulture [...] teže dodvoravanju sebi samima“¹²³ još uvijek nije iscrpljeno, o čemu svjedoče brojni naučni radovi i skupovi. Upravo je proučavanje kolonijalnog diskursa obezbijedilo putopisu status predmeta koji zavređuje naučnu analizu.¹²⁴

¹²⁰ Isto, str. 239.

¹²¹ Isto, str. 275.

¹²² Isto, str. 14–16.

¹²³ Patrick Holland, Graham Huggan, nav. djelo, str. XIII.

¹²⁴ Sara Mills, *Discourses of Difference: An analysis of women's travel writing and colonisation*, Routledge,

Po ocjeni Larija Volfa (Larry Wolff), koji se bavio izučavanjem kulturnih i političkih relacija moći unutar Evrope, termin *Istočna Evropa* takođe je prožet simboličkim značenjem u smislu isticanja kulturoloških razlika naroda koji je naseljavaju u odnosu na narode Zapadne Evrope. U djelu *Izmišljanje Istočne Evrope: karta civilizacije u duhu prosvjetiteljstva* (1994) Volf ističe da je taj termin označavao projekat filozofske i geografske sinteze izveden u posvjetiteljstvu. Pod projektom *izmišljanja* Volf ne podrazumijeva dodjeljivanje izmišljenih ili mitoloških atributa stvarnim zemljama, iako je takva praksa cvjetala u XVIII vijeku, već sintetičko objedinjavanje zemalja, zasnovano kako na činjenicama, tako i na fikciji, u cilju stvaranja jedinstvene Istočne Evrope, putem spajanja opštih i asocijativnih utisaka o različitim zemljama i narodima koji u njoj žive. Iz tog razloga Volf Istočnu Evropu naziva kulturološkom konstrukcijom.¹²⁵ Prema Volfu, ovo *izmišljanje* bio je događaj u intelektualnoj istoriji koji je podjelom na Istok i Zapad zamijenio prethodnu renesansnu podjelu na Sjever i Jug, sa italijanskim gradovima-državama kao centrima umjetnosti, retorike, filozofije i trgovine.¹²⁶ Volf primjećuje da su te formule fiksirane do polovine XIX vijeka, pa je Balzak o narodima Istočne Evrope govorio locirajući ih „između Evrope i Azije, između civilizacije i varvarstva“.¹²⁷ Razvoj ideje o „civilizaciji“ bio je ključan za ovaj proces i obezbijedio je najvažniji referentni filozofski pojam za stavljanje Istočne Evrope u poziciju nedvosmislene podređenosti.¹²⁸ Istočna Evropa bila je pozvana kao posrednik između Evrope i Orijenta, pa Volf smatra da se „izmišljanje Istočne Evrope“ može smatrati intelektualnim projektom polu-orijentalizovanja.¹²⁹

Ambivalentni položaj i nestabilnost objekta diskursa poslužili su, po Volfovom mišljenju, za prikrivanje inherentne nestabilnosti kompromitovanog subjekta, angažovanog u hitnom projektu izmišljanja Zapadne Evrope.¹³⁰ Intelektualni angažman u stvaranju Istočne Evrope Volf posebno primjećuje kod francuskih filozofa Voltera i Rusoa, napominjući da niko nije sa više autoriteta i entuzijazma pisao o Rusiji od Voltera, koji nije putovao istočnije od Berlina, i da se niko sa toliko strasti i kreativnosti nije posvetio Poljskoj kao Ruso, a da nije putovao istočnije od Švajcarske.¹³¹ Proučavanje Istočne Evrope, kao i *orijentalizam*, predstavljalo je vrstu intelektualne nadmoći, koja je integrisala znanje i moć, pripremajući

London, 2005, str. 2.

¹²⁵ Larry Wolff, *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford University Press, Stanford, 1994, str. 356.

¹²⁶ Isto, str. 4, 357.

¹²⁷ Isto.

¹²⁸ Isto, str. 360.

¹²⁹ Isto, str. 7.

¹³⁰ Isto, str. 361.

¹³¹ Isto, str. 7.

dominaciju i potčinjavanje. Kao što je to bio slučaj sa Istokom, intelektualno otkriće Istočne Evrope nije moglo biti sasvim odvojeno od mogućnosti stvarnog osvajanja. Francuski stručnjaci za Istočnu Evropu iz XVIII vijeka dobili su važne funkcije u Napoleonovom režimu ili postali akademici, tako da je prosvjetiteljsko otkriće Istočne Evrope otvorilo put osvajanju i dominaciji.¹³² Presudnu ulogu u procesu stvaranja intelektualne konstrukcije Istočne Evrope Volf dodjeljuje putnicima koji su u tom razdoblju počeli detaljnije da izučavaju ovaj region.

Poseban značaj za balkanske zemlje i tumačenje putopisnih djela o Juogoistočnoj Evropi imaju analize bugarske teoretičarke Marije Todorove, koja na tragu Saidovih istraživanja uvodi pojam *balkanizam*, koji s *orijentalizmom* dijeli pristup jednoj heterogenoj, dinamičnoj i složenoj ljudskoj stvarnosti s nekritički esencijalističkog stanovišta.¹³³ Todorova *balkanizam* definiše kao „specifični diskurs koji određuje stavove prema Balkanu i radnje usmjerene na njega“, odnosno kao „stabilni sistem stereotipa [...] koji stavljaju Balkan u kognitivne mengele“. ¹³⁴ Ona vjeruje da je to jedan od „najstarijih recepata, formi, šema ili 'mentalnih obrazaca' putem kojih se plasiraju informacije o Balkanu, i to naročito u novinarstvu, politici i književnosti.“¹³⁵ Budući da su i *orijentalizam* i *balkanizam* diskurzivne tvorevine, Todorova ističe da balkanistički diskurs ne može biti posmatran kao podvrsta orijentalizma i postkolonijalnih istraživanja, s obzirom na to da njegova geneza nije uslovljena kolonijalnom prošaloću.¹³⁶ Poziva se na činjenicu da Balkan označava konkretan geografski prostor, dok je Orijent neopipljiv i nema precizno određenih granica. Pored toga, dok se Orijent prikazuje kao apsolutno Drugo u odnosu na Evropu, Balkan ima liminalni položaj, pa se prikazuje kao „most“ ili kao „raskršće“ koje spaja Istok i Zapad. Ta međupozicija između Evrope i Azije dovodi do etiketiranja Balkana kao polurazvijenog, polukolonijalnog, polucivilizovanog i poluorijentalnog.¹³⁷ Konačno, orijentalistički diskurs je za potrebe svog predmeta proučavanja pribjegavao ženskim metaforama i seksualnim konotacijama, dok balkanistički diskurs odlikuje muški imidž, pa je klasičan balkanski muškarac „necivilizovan, primitivan, grub, okrutan i bez izuzetka razbarušene kose“. ¹³⁸ Dakle, dok *orijentalizam* predstavlja „diskurs o imputiranoj opoziciji“, Todorova smatra da je

¹³² Isto, str. 8.

¹³³ Marija Todorova, *Imaginarni Balkan*, prevele s engleskog A. B. Vučen i D. Starčević, Biblioteka XX vek/ Krug, 2. izdanje, Beograd, 2006, str. 54–55 (naslov originala: *Imagining the Balkans*, Oxford University Press, New York, 1997).

¹³⁴ Isto, str. 7, 10.

¹³⁵ Isto, str. 7–8.

¹³⁶ Isto, str. 70.

¹³⁷ Isto, str. 68–69.

¹³⁸ Isto, str. 66–67.

balkanizam „diskurs o imputiranoj dvosmislenosti.“¹³⁹ Balkan se ne shvata kao Drugo već kao „nepotpuno sopstvo“ Evrope.¹⁴⁰ Ono što je zajedničko i kategoriji orijentalnog i balkanskog jeste da su obje korištene da označe suprotnost predstavi o Evropi koja simbolizuje higijenu, red, samokontrolu, poštovanje zakona, pravdu, efikasnu administraciju.¹⁴¹

Ime „Balkan“, o čijoj upotrebi su sačuvana svjedočanstva još iz XV vijeka, odnosno „Balkansko poluostrvo“, potvrdilo se u drugoj polovini XIX vijeka kao zamjena za termin „Evropska Turska“.¹⁴² Kao određeni geografski, socijalni i kulturni entitet, evropski putnici počeli su da ga „otkrivaju“ tek krajem XVIII vijeka.¹⁴³ Tada Evropa postaje svjesna činjenice da evropski posjedi Otomanskog carstva imaju svoju sopstvenu, specifičnu fizionomiju. Istovremeno, sve snažnija stremljenja balkanskih naroda ka političkom suverenitetu tokom XVIII i XIX vijeka skrenula su pažnju spoljnih posmatrača na narode koji su do tada podvođeni pod širu i slabo određenu kategoriju otomanskih ili turskih hrišćana.¹⁴⁴ Ta mješavina romantizma i politike polarizovala je spoljne posmatrače na *turkofile* i *slovenofile*, a ova osjećanja simpatije bila su u direktnoj funkciji politike velikih sila, posebno njihovih stavova prema Rusiji tokom XIX vijeka.¹⁴⁵ Marija Todorova ukazuje i na rađanje nove potrebe u doba prosvjetiteljstva da se rekonstruisanjem etapa evolucije odredi sopstveno mjesto u istoriji civilizacije, a težnja za otkrivanjem korijena ljudske istorije mogla se ostvariti i putem istorijskih istraživanja i etnološkog posmatranja.¹⁴⁶ Želja da se preko savremenika koji naseljavaju klasične zemlje prouči antički svijet skrenula je pažnju na Grke, a potom se proširila na Slovene i druge etničke grupe koje naseljavaju Balkansko poluostrvo, a koje su tako postale „žive figure u svojevrsnom 'etnografskom muzeju' Evrope“.¹⁴⁷

Baveći se značenjem termina *balkanizacija*, koji je skovan na kraju Prvog svjetskog rata, Todorova navodi da je, pored toga što označava usitnjavanje velikih i snažnih političkih

¹³⁹ Isto, str. 71.

¹⁴⁰ Više o orijentalističkom i balkanističkom diskursu u: Milica Bakić Hayden, Robert Hayden. “Orientalist Variations on the Theme “Balkans”: Symbolic Geography in Recent Yugoslav Cultural Politics”, *Slavic Review*, 1992, vol. 51, br. 1, str. 1–15; Kathryn E. Fleming, „Orijentalizam, Balkan i balkanska historiografija”, *Filozofija i društvo*, 2001, br. 18, str. 11–32; Ivan Čolović, „Balkanistički diskurs i njegovi kritičari”, *Republika*, XXII/ 2010, br. 490–491, (01–31. XII) <http://www.republika.co.rs/490-491/21.html>; Neval Berber, *Unveiling Bosnia-Herzegovina in British Travel Literature (1844–1912)*, Plus-Pisa university press, Pisa 2010; Nino Raspudić, *Jadranski (polu)orijentalizam: Prikazi Hrvata u talijanskoj književnosti*, Naklada Jurčić, Zagreb, 2010, Milan Ristović, *Crni Petar i balkanski razbojnici. Balkan i Srbija u nemačkim satiričkim časopisima (1903–1918)*, Udruženje za društvenu istoriju, Beograd, 2011.

¹⁴¹ Marija Todorova, nav. djelo, str. 241.

¹⁴² Isto, str. 79, 87.

¹⁴³ Isto, str. 145.

¹⁴⁴ Isto.

¹⁴⁵ Isto, str. 146.

¹⁴⁶ Isto.

¹⁴⁷ Isto, str. 147.

zajednica, taj pojam postao i sinonim za povratak plemenskom, zaostalom, primitivnom i varvarskom, preobrazivši se iz geografskog naziva u jednu od „najsnažnijih pogrdnih etiketa u historiji“.¹⁴⁸ Među zajedničkim obrascima prikazivanja balkanskih zemlja Todorova primjećuje evolucionističku vjeru u superiornost uređenih civilizacija nad varvarskim, nad njihovom arhaičnošću, nazadnošću, sitnim zadjevicama, neprilagođenom i nepredvidljivom ponašanjem.¹⁴⁹ S druge strane, pojam *evropski* najčešće je lišen geografskog značenja i predstavlja kompliment upućen narodu, politici ili režimu koji je putniku blizak ili koji on opravdava, te je evropejstvo sinonim za prefinjenu kulturu i intelektualna dostignuća.¹⁵⁰ Todorova stoga prosuđuje da je klasifikovanje ljudi prema mjerilima socijalne i tehnološke kompleksnosti i aktivnosti osnovni princip imperijalnog diskursa.¹⁵¹

Izdvajajući vizantijsko i otomansko nasleđe kao dva ključna uticaja koja su oblikovala jugoistok Evrope, Todorova zastupa tezu da su otomanski elementi, ili oni koji su se opazali kao takvi, uticali na stvaranje aktuelnih stereotipa o Balkanu.¹⁵² Ona ističe da u zapadnom balkanističkom diskursu prezir prema Balkanu nije izazvala njegova srednjevjekovna, nerazvijena i primitivna priroda, koja je, naprotiv, uzrok njegove kvazi-romantične privlačnosti. Zapadu nije bilo mrsko da vidi „sopstvenu sliku iz praskozorja ljudske historije“, već svoju sliku od nekoliko generacija ranije, u vrijeme preobražaja poljoprivredne zemlje u birokratsko društvo, to jest sliku buržoaskog skorojevića u vrijeme prvobitne akumulacije kapitala.¹⁵³

Među žanrovima koji su najvažniji kanali za širenje balkanizma Todorova identifikuje putopise, političku esejistiku i akademsko novinarstvo.¹⁵⁴ Posebnu pažnju poklanja putopisima i izvještajima političkih posmatrača, agenata i diplomata, jer se u njima mogu otkriti počeci i postepeno uobličavanje predstave o Balkanu kao posebnom geografskom i kulturnom entitetu. Uz to, ti putnici imali su ulogu današnjih novinara – oblikovali su javno mnjenje, izražavajući dominantne ukuse i predrasude svog vremena, pa se u njihovim opisima može pronaći kombinacija skoro svih elemenata koji su oblikovali postojeći stereotip o Balkanu.¹⁵⁵ Todorova utvrđuje postojanje dva obrasca percepcije formirana do kraja XIX

¹⁴⁸ Isto, str. 53.

¹⁴⁹ Isto, str. 47, 349.

¹⁵⁰ Wendy Bracewell, “The Limits of Europe in East European Travel Writing”, u: Wendy Bracewell, Alex Drace-Francis (ur.), *Under Eastern Eyes. A Comparative Introduction to EastEuropean Travel Writing on Europe*, str. 94–95.

¹⁵¹ Isto.

¹⁵² Marija Todorova, nav. djelo, str. 63.

¹⁵³ Isto, str. 111.

¹⁵⁴ Isto, str. 75.

¹⁵⁵ Isto, str. 148–149.

vijeka: aristokratski i buržoaski. Aristokratski filter podrazumijeva identifikovanje vladajuće elite u Evropi sa otomanskim vladaocima, dok drugi obrazac počiva na drugačijim vrijednostima, ali svoje specifične stereotipe nadograđuje na zatečene predrasude. Taj fenomen svojstven je XIX vijeku i zasnovan je na prosvetiteljskoj predstavi o linearnoj evoluciji i napretku kao ideji vodilji.¹⁵⁶

Najsveobuhvatniji prikaz tema iz djela putopisaca različite nacionalnosti, uz analizu njihovih interesovanja prema posjećenim balkanskim regijama dao je slovenački antropolog Božidar Jezernik u svom opsežnom djelu *Divlja Evropa* (2004).¹⁵⁷ Jezernikova analiza etnoloških i antropoloških istraživanja Balkana i Istočne Evrope kroz zapadnoevropske putopise nastale između XVI i XIX vijeka omogućava sagledavanje načina na koji su se percepcije Balkana mijenjale u zavisnosti od istorijskog razdoblja i opisanih naroda. Autor ovim djelom ukazuje na činjenicu da je Balkan u opisima stranih putopisaca predstavljen kao zemlja zapanjujućih ekstravagantnosti, brutalnih okrutnosti i kao kraljevstvo egzotičnih zadovoljstava i senzualnog šarma, što je doprinijelo konstruisanju vizije o dubokoj, korjenitoj razlici u odnosu na zemlje iz kojih su putopisci dolazili. Dok je Todorova sklonija prikazu putopisaca po nacionalnom ključu, iz uvjerenja da, uprkos postojanju nekih zajedničkih obrazaca, na Zapadu nije postojao zajednički stereotip o Balkanu,¹⁵⁸ Jezernik napise o Balkanu putopisaca različitih nacionalnosti daje uporedo.

Osim diskursa koji je Marija Todorova označila kao *balkanizam*, a čiju je britansku verziju Vesna Goldsvorti nazvala “mentalnom kolonizacijom”, u XIX vijeku postojao je i *junački* diskurs o Balkanu.¹⁵⁹ Jezgro tog diskursa, nastalog u vrijeme slabljenja osmanske moći i turskog povlačenja iz jugoistočne Evrope, predstavljala je borba lokalnog stanovništva za slobodu i nezavisnost, kao i njihova težnja ka konstituisanju vlastitih nacionalnih država. Balkanski ratnik prema tom shvatanju nije bio primitivni koljač, već poštovanja vrijedan i hrabar junak.¹⁶⁰ Suštinski značaj za nastanak ovog diskursa imala je „bajronovska“ reakcija niza zapadnoevropskih intelektualaca na grčki ustanak iz 20-ih godina XIX vijeka, dok su i borbe Crnogoraca Srba ili Bugara u decenijama koje su uslijedile često izazivale slične reakcije.¹⁶¹

¹⁵⁶ Isto, str. 225–226.

¹⁵⁷ Božidar Jezernik, *Divlja Evropa*, prevela s engleskog S. Glišić, Biblioteka XX vek, Beograd, 2008. (Naslov izvornika: *Wild Europe: The Balkans in the Gaze of Western Travellers*, Saqi, London).

¹⁵⁸ Marija Todorova, nav. djelo, str. 234.

¹⁵⁹ František Šístek, *Naša braća na Jugu: Češke predstave o Crnoj Gori i Crnogorcima 1830–2006*, Matica Crnogorska, Cetinje-Podgorica, 2009, str. 265.

¹⁶⁰ Isto.

¹⁶¹ Isto.

Tako je uporedo sa viđenjem Balkanaca kao nasilnika, lupeža, lijenih i neefikasnih primitivaca koji srećno životare u nehygijskim uslovima, postojala i slika o Balkancima kao neprikosnovanim borcima za slobodu koje krase najplemenitije osobine. Za razliku od *balkanizma*, u čijim su ekstremnijim formama Balkanci opažani kao suštinski neevropski, eventualno kao nedovoljno i nepotpuno evropski, pa i kao drugorazredni Evropljani, "junački" diskurs je inkluzivan: balkanski ratnici svojom borbom ostvaruju evropsku ideju slobode i tako u skladu s tzv. mitologijom „predziđa“ brane Evropu i ostale Evropljane od ekspanzije Otomanskog carstva.¹⁶² Udružene s romantičnom idealizacijom nadolazile su dalje asocijacije: „iako su junaci materijalno siromašniji, njihov život je neiskvaren, puniji i istinskiji, imaju brojne pozitivne osobine, veliku ulogu u njihovom životu igra i kultura, obično ona tradicionalna narodna“.¹⁶³

Jedno takođe značajno polje istraživanja putopisne književnosti tiče se rodničkih odnosa, odnosno isticanja dominantno muške perspektive posmatranja svijeta, koju karakterišu patrijarhalne vrijednosti. Erik Lid (Eric Leed) navodi kako je u "istoriji patrijarhalnih društava" čovječanstvo „nosilo masku muškarca“, a putovanje bilo shvaćeno kao muška aktivnost.¹⁶⁴ Lid ocjenjuje da je pripisivanje osobine mobilnosti muškarcima a stacionarnosti ženama proizvod tog nametanja kulturnih modela koji svoju snagu crpe iz slike muškosti otjelovljene u liku putnika.¹⁶⁵ Analizirajući specifičnosti putopisa nekih autorki, nastalih u periodu od 1860. do 1930. godine, Sara Mills (Sara Mills) tvrdi da su kritičari tumačili i ocjenjivali drugačije i one elemente putopisnih djela koji su bili zajednički ženama i muškarcima kao autorima djela.¹⁶⁶ Ona smatra da je uzrok tome niz diskurzivnih pritisaka na produkciju i recepciju djela, sa kojim se spisateljice suočavaju na drugačiji način u odnosu na njihove kolege muškog pola. Tako su, na primjer, neka od ovih putopisnih ostvarenja bila proučavana kao „biografske studije izuzetnih usjedjelica“.¹⁶⁷ Ova autorka vjeruje da sam način kategorizacije putopisnih djela kao biografskih predstavlja pokušaj da se ženama uskrati status stvaralaca kulturnih sadržaja.¹⁶⁸ Spisateljice su, po njenom mišljenju, u krugovima književnih istoričara i teoretičara pretežno zanemarivane, iako su njihova djela među

¹⁶² Isto, str. 266.

¹⁶³ Isto.

¹⁶⁴ Eric J. Leed, nav. djelo, str. 326.

¹⁶⁵ Isto, str. 327.

¹⁶⁶ Sara Mills, nav. djelo, str. 5.

¹⁶⁷ Isto, str. 6.

¹⁶⁸ Isto, str. 12.

čitalačkom publikom bila popularna.¹⁶⁹ Sara Mils u ograničavajuće faktore ubraja i „diskurs o ženstvenosti“, koji je postavljao pitanje narativne pozicije žena putopisaca. Dok je kod muškaraca to najčešće junak avanturista, kod spisateljica se češće susrijeću drugačije figure: bolničarka, brižna majka ili žena, filantrop itd. U tematskom smislu takođe su postojala očekivanja ili ograničenja. Dok je, na primjer, u putopisima muškaraca seksualnost bila česta tema, za spisateljice je to smatrano neprikladnim.¹⁷⁰ Van horizonta očekivanja bio je i naučni pristup, inače veoma popularan kod autora muškog pola, dok je kod žena priželjkivan familijarniji ton i tematika vezana za ljudska osjećanja.¹⁷¹ Spisateljice su bile primorane i da pojedine djelove teksta isključe jer izdavači nijesu vjerovali u istinitost događaja o kojima su pripovijedale ili neke vrste informacija nijesu smatrali prikladnim za knjigu koju je napisala žena.¹⁷² Taj normativni pristup po kome su blagost i umjerenost bile poželjne u putopisnim djelima spisateljica, istovremeno je bio i uzrok njihovog isključivanja iz analize književnih kritičara.¹⁷³

Savremena istraživanja usmjerena su na pronalaženje i analizu putopisa čiji su autori žene, na utvrđivanje njihove recepcije u vrijeme objavljivanja, na ispitivanje njihove perspektive u prikazivanju posjećenog civilizacijskog prostora, na diskurzivna ograničenja njihovih napisa, kao i na učešće u stvaranju ili narušavanju postojećih kulturnih modela. Ponekad se akcenat stavlja na pronalaženja odlika i ideja koje bi bile u skladu sa današnjim feminističkim stavovima. U tom protofeminističkom ključu putopisni narativ autorki tumači se kao literatura u kojoj se postavlja neki pozitivni uzor, npr. isticanje žene kao snažne individue koja zadržava svoju ženstvenost i koju odlikuju osobine vrijedne hvale.¹⁷⁴ Takođe, postoji i težnja da se nanovo ispiše istorija, odnosno da se istakne uloga žena i njihov značaj u kreiranju istorije.¹⁷⁵ Te namjere često dovode do parcijalnih čitanja njihovih putopisnih djela i zanemarivanja njihove politike produkcije, kao i nedovoljnog ispitivanja uzroka njihove popularnosti.¹⁷⁶ Time se takođe propušta prilika za jednom složenijom i dubljom analizom načina na koji se žene suočavaju ne samo sa patrijahalnim, već i sa drugim oblicima autoriteta i koliko one same učestvuju u njihovom kreiranju i jačanju.

Osim već pomenutih, u putopisima nalazimo potvrdu postajanja i mnogih drugih

¹⁶⁹ Isto, str. 27.

¹⁷⁰ Isto, str. 22.

¹⁷¹ Isto, str. 94–98.

¹⁷² Isto, str. 109.

¹⁷³ Isto, str. 42.

¹⁷⁴ Isto, str. 29–34.

¹⁷⁵ Isto, str. 33.

¹⁷⁶ Isto, str. 35.

diskursa: diskursa o etnografiji, rasnoj superiornosti, divljaštvu, plemenitom divljaku, itd.¹⁷⁷ Tako neki autori smatraju da su putopisi u određenoj mjeri „utočište za samozadovoljne, nostalgično nazadne vrijednosti srednje klase“, budući da uglavnom prenose mitove muškaraca bijelaca, pripadnika srednje klase i heteroseksualne orijentacije.¹⁷⁸

Proučavanje putopisa pokrenulo je i niz drugih interesovanja, kao što su ispitivanje prostorno-vremenskih odnosa, razmišljanja o opozicijama poput centra i periferije, doma i inostranstva, o pitanju granica, nostalgiji, progonstvu, identitetu itd. Po riječima Debi Lajl, još od početka zapisivanja istorije "metafora putovanja bila je centralna u načinu na koji ljudi i kulture lociraju sebe same i pričaju priče o svijetu u kome žive".¹⁷⁹ Prema njenom mišljenju putopisima treba pokloniti najviše pažnje pri izučavanju kretanja globalne politike, budući da se putem "spacijalizacije subjektiviteta" destinacije stvaraju i vrednuju u skladu sa navodno univerzalnim kategorijama civilizacije i sigurnosti koje karakterišu putopišćev dom.¹⁸⁰ Iako svoje utiske stiče na proputovanju, putopiscu je referentna tačka dom, čije su vrijednosti nesporne, i opozicija između doma i inostranstva upravo dovodi do stvaranja opozicije "mi" i "oni".¹⁸¹ Pri tome se u dom učitavaju kategorije stabilnosti i sigurnosti, dok je spoljni svijet opasno i često divlje mjesto podobno za učenje i čeličenje, ali ne i za preseljenje putopisca u tu sredinu i prihvatanje njenih vrijednosti.¹⁸²

Kategorija vremena i njena neraskidiva veza sa prostorom takođe je značajna za analizu kako putopisnih napisa, tako i njihove upotrebe kao instrumenata kulturološke kritike. Putopišćevo viđenje istorije kao progresivnog niza uzročno povezanih događaja i njegovo reprodukovanje kroz putopisni zapis omogućava povezivanje posjećenog mjesta sa određenom evolutivnom fazom i procjenu njegovih vrijednosti i dostignuća u skladu sa sopstvenim civilizacijskim vrijednostima.¹⁸³ Evolucionistički koncept istorije i napretka čini da se posjećena mjesta lociraju ne samo kao udaljena u prostoru nego i u vremenu, što putopiscu pomaže da učvrsti svoj autoritet svjedoka i tumača. On sebi dodjeljuje mjesto privilegovanog posmatrača jer prisustvuje razvijanju procesa koji su na civilizacijskom prostoru sa koga potiče već dovedeni do kraja. Otuda i osjećanje nostalgije za jednostavnom, nevinom i neiskvarenom civilizacijom koju putopisac navodno zatiče na svom putovanju, dok

¹⁷⁷ Isto, str. 72.

¹⁷⁸ Patrick Holland, Graham Huggan, nav. djelo, str. VIII.

¹⁷⁹ Debbie Lisle, nav. djelo, str. 36.

¹⁸⁰ Isto, str. 137.

¹⁸¹ Isto.

¹⁸² Isto.

¹⁸³ Isto, str. 208–209.

je ona u njegovom društvu već postala dio daleke i nepovratne prošlosti.¹⁸⁴ Svetlana Boym (Svetlana Boym) nostalgiju definiše kao „čežnju za domom koji više ne postoji ili nikada nije postojao.“¹⁸⁵ Po njenom mišljenju, „nostalgija je osjećanje gubitka i dislokacije, ali je to takođe i romansa sa sopstvenom fantazijom“.¹⁸⁶ Proučavajući nostalgiju kao istorijsko osjećanje i kao rezultat novog doživljaja vremena i prostora, to jest pobune protiv moderne ideje o vremenu, ova autorka ističe da nostalgija sjedinjuje u sebi dva naizgled udaljena vremenska trenutka: prošlost i budućnost. Naime, kaže ona, „fantazije o prošlosti, uslovljene potrebama sadašnjosti, imaju direktan uticaj na buduće stvarnosti.“¹⁸⁷ Međuzavisnost nostalgije i tehnologije ispoljava se u činjenici da tehnologija podstiče nostalgiju za stvarima za koje nijesmo znali da smo ih izgubili, kao i nostalgiju za sadašnjim trenutkom koji nam izmiče.¹⁸⁸ Brza industrijalizacija i modernizacija pojačale su čežnju za sporijim ritmom prošlosti, društvenom povezanošću i tradicijom. Svetlana Boym upućuje na romantizam i rađanje masovne kulture kao razdoblje formiranja nostalgije kao istorijskog osjećanja. To je vrijeme institucionalizacije nostalgije, vrijeme kada prošlost dobija svoje mjesto u muzejima, kada postaje „baština“, kada „čin komemoracije izgleda kao da ima ulogu prikrivanja nepovratnosti vremena“.¹⁸⁹ Nostalgicar čezne za nevinošću, za nemogućnošću obnove mita, za gubitkom „začaranog svijeta“ sa jasnim granicama i vrijednostima.¹⁹⁰

Sva ova interesovanja, analize istorije i prakse putovanja i njihovih raznih formi često se podvode pod termin "kultura putovanja".¹⁹¹ Uzimajući putovanje kao integrativnu praksu, ona podrazumijeva sve procese koji upotpunjuju „kružni tok kulture“, i to „od stvaranja tekstova i njihovih formi, preko čitanja i potrošnje do življenih kultura i društvenih odnosa“.¹⁹² Termin takođe obuhvata i momente reprezentacije, identiteta, proizvodnje, potrošnje i regulacije koje putovanje povezuje.¹⁹³ U okviru ovog šireg polja obuhvaćenog pojmom kulture putovanja, u koji spadaju proizvodi namijenjeni putnicima (npr. plakati, televizijske emisije, brošure, vodiči, suveniri), kao i oni koje stvaraju sami putnici (npr. fotografije, snimci, bilješke), književni putopisi zauzimaju povlašteno mjesto i predstavljaju stabilan i uslovno rečeno visoki žanr, koji gotovo upućuje na razliku između visoke i

¹⁸⁴ Isto, str. 215.

¹⁸⁵ Svetlana Boym, "Nostalgia and Its Discontents", *Hedgehog Review. The Uses of the Past*, 2007, vol. 9, br. 2, str. 7.

¹⁸⁶ Isto.

¹⁸⁷ Isto, str. 8.

¹⁸⁸ Isto, str. 10.

¹⁸⁹ Isto, str. 13.

¹⁹⁰ Isto, str. 12.

¹⁹¹ Dean Duda, „Ostavljeno veslo na galiji nacije: književni modernizam i kultura putovanja“, str. 97.

¹⁹² Isto, str. 98.

¹⁹³ Isto.

popularne kulture.¹⁹⁴ Dvostruka artikulacija putopisa, odnosno činjenica da su oni s jedne strane povezani s institucijom književnosti u njenim različitim istorijskim i kulturnim konfiguracijama, a s druge s kulturom putovanja i praksama koje joj pripadaju, dovodi do različitih oblika cirkulacije i razmjene između malih žanrova kulture putovanja i putopisne književnosti.¹⁹⁵ Duda ističe i jedan oblik razmjene koji, kako kaže, pretvara književnost u neku vrstu "spomeničke baštine". Radi se o turističkoj industriji koja koristi javni život književnih stvaralaca ili njihova djela kao marker u sistemu turističkih atrakcija. Mjesta na kojima su radili i boravili poznati pisci postaju turističke znamenitosti, koje su uključene u turističke itinerere, a književna realnost transformiše se u materijalnu.¹⁹⁶

Zanimljivu kategorizaciju putnika, kojom ćemo se i mi poslužiti u analizi građe, dao je Cvetan Todorov u knjizi *Mi i drugi: francuska misao o ljudskoj raznolikosti*.¹⁹⁷ U poglavlju „Portreti putnika“, Todorov razlikuje deset kategorija putnika i to: asimilator, profiter, turista, impresionista, asimilovani, egzot, izgnanik, alegorista, razočarani, filozof. Pod asimilatorom Todorov podrazumijeva putnika koji druge kulture opisuje u ključu nedostataka u poređenju sa vlastitom i koji druge ljude hoće da izmijeni kako bi ličili na njega.¹⁹⁸ Profiter putuje prevashodno iz poslovnih razloga, vođen je pragmatičkim ciljevima, iskorištava rad mještana i spekuliše o njihovoj *drugosti* da bi ih prevario.¹⁹⁹ Turista se ne zanima mnogo za stanovnike ali nesvjesno utiče na njih, budući da mještani radi ekonomske dobiti proizvode sadržaj koji turista, u potrazi za tipičnim odlikama mjesta, očekuje.²⁰⁰ Impresionista je „usavršeni turista“ koji sa putovanja ne donosi uobičajene suvenire već skice, crteže i tekstove, a pokazuje zanimanje i za stanovnike.²⁰¹ Asimilovani je imigrant, upoznaje druge da bi živio sa njima i teži da prihvati njihov stil života.²⁰² Egzot poredi tuđu kulturu sa vlastitom ukazujući na neobičnosti koje se u drugoj zemlji smatraju konvencijama.²⁰³ Izgnanik pokazuje odlike imigranta i egzote: odlazi u drugu zemlju da bi u njoj živio, ali izbjegava asimilaciju; ostaje zauvijek stranac i upravo je njegovo nepripadanje sredini razlog zbog koga tu sredinu voli.²⁰⁴

¹⁹⁴ Isto, str. 100–101.

¹⁹⁵ Isto, str. 99.

¹⁹⁶ Npr. Julijin balkon iz Šekspirovog djela preselio se u sredjevjekovnu kulu u Veroni, čiji su dvorišni zidovi oblijepljeni ljubavnim porukama turista.

¹⁹⁷ Cvetan Todorov, *Mi i drugi: francuska misao o ljudskoj raznolikosti*, prev. B. Jelić, M. Perić i M. Zdravković, Bibl. XX vek, Beograd, 1994 (prvo izdanje: Tzvetan Todorov, *Nous et les autres. La réflexion française sur la diversité humaine*, Seuil, Paris, 1989).

¹⁹⁸ Isto, str. 328.

¹⁹⁹ Isto, str. 329.

²⁰⁰ Isto, str. 329–330.

²⁰¹ Isto, str. 330.

²⁰² Isto, str. 331.

²⁰³ Isto, str. 332.

²⁰⁴ Isto, str. 332–333.

Alegorista govori o stranom narodu da bi raspravljao o drugim stvarima, problemima koji se odnose na njegovu vlastitu kulturu.²⁰⁵ Razočarani putnik nakon putovanja zaključuje da je ono bilo nepotrebno, da se do onoga za čim se tragalo, a to su obično sopstvene istine, moglo doći u okrilju sopstvenog doma.²⁰⁶ Filozof posmatra razlike među narodima da bi dospio do svojstava, opštih znanja i istina.²⁰⁷

²⁰⁵ Isto, str. 333–334.

²⁰⁶ Isto, str. 334.

²⁰⁷ Isto, str. 335–336.

Interesovanje Italijana za južnoslovenske narode do Velike istočne krize (1875–1878)

Utvrđeno je već da su na interesovanje Italijana za narode Slovenskog Juga od druge polovine XVIII vijeka presudno uticala tri italijanska kulturna posrednika: Alberto Fortis (1741–1803), Nikola Tomazeo (Niccolò Tommaseo 1802–1874) i Đuzepe Macini (Giuseppe Mazzini, 1805–1872).²⁰⁸

Putopis opata Alberta Fortisa, padovanskog prirodnjaka, *Put u Dalmaciju* iz 1774. godine snažno je usmjerio pažnju Zapadne Evrope prema južnoslovenskom svijetu.²⁰⁹ U odnosu na savremenu putopisnu produkciju, ovo djelo spada u najznačajnije primjere naučnog putopisa XVIII vijeka, izdvajajući se po originalnom interdisciplinarnom postupku i nastojanju da čitaocima pruži kako opis jedne sredine, tako i ljudi koji u njoj žive.²¹⁰ U razdoblju od 1771. do 1791. godine, Fortis je dvanaest puta putovao u Dalmaciju, stigavši 1780. godine i do Boke Kotorske.²¹¹ Njegov putopis napisan je za potrebe Mletačke Republike a u njemu se daje prikaz života u Dalmaciji, njene istorije, prirode, običaja i narodnih tradicija. Djelo je izazvalo veliko interesovanje čitalaca naročito zbog novog prikaza stanovnika jadranskog zaleđa u poglavlju knjige pod naslovom „O običajima Morlaka“. Termin „Morlaci“ vremenom je poprimio šire značenje, pa su njime obuhvatani i ostali južnoslovenski narodi, a među njima i Crnogorci.²¹² Fortisovo djelo donosi i italijanski prevod narodne balade *Hasanaginica*, koji je u Zapadnoj Evropi predstavljao otkriće vrijednosti južnoslovenske narodne poezije, privlačeći pažnju i najslavnijih književnika, poput Getea.²¹³

Popularnost Fortisovog djela ogledala se kako u brojnim parcijalnim i integralnim prevodima na njemački, francuski i engleski jezik, koji su se ubrzo pojavili, tako i u komentarima i raspravama koje je izazvalo. Oспорavajući tačnost nekih Fortisovih opisa i dopunjujući Fortisovu knjigu svojim prikazom ambijenta, života i običaja Morlaka, polemiku

²⁰⁸ Up. Vesna Kilibarda, „Uticaj Fortisa, Tomazea i Macinija na interesovanje italijanskih pisaca za svijet slovenskog Balkana“, u: Vesna Kilibarda, *Njgoš i Trst: Italijanski pisci i putopisci o Vladici-pjesniku*. B. Bjazoletto, P. Đenerini, F. Dal Ongaro, CID, Podgorica, 2000, str. 60–76.

²⁰⁹ Alberto Fortis, *Viaggio in Dalmazia*, v. I–II. Alvise Milocco, Venezia, 1774.

²¹⁰ Gilberto Pizzamiglio, „Introduzione“ u: Alberto Fortis, *Viaggio in Dalmazia*, Marsilio Editori, Venezia, 1987, str. XIX.

²¹¹ Up. Žarko Muljačić, „Boravak Alberta Fortisa u Boki Kotorskoj“, *Boka*, 1976, br. 8, str. 286–290.

²¹² Up. Sanja Roić, Vico e i Morlacchi. Il passato e il presente delle idee vichiane sulla costa orientale dell'Adriatico“, u: E. Hidalgo-Serna, i dr., *Pensar para el nuevo siglo. G. Vico y la cultura europea*, La città del sole, Napoli, 2001, str. 681; Larry Wolff, *Venezia e gli slavi: la scoperta della Dalmazia nell'eta dell'illuminismo*, Il Veltro, Roma, 2006, str. 235.

²¹³ Arturo Cronia, *La conoscenza del mondo slavo in Italia: bilancio storico-bibliografico di un millennio*, Officine grafiche Stediv, Padova, 1958, str. 308.

sa Fortisom započeo je mladi Dalmatinac Ivan Lovrić, tada student medicine u Padovi, u svom djelu *Bilješke o Putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i Život Stanislava Sočivice* iz 1776. godine.²¹⁴

Otkriće Morlaka u Fortisovom opisu uticalo je i na mnoge pisce, podstaknuvši književnu modu tzv. *morlakizma*, koja traje i tokom čitave prve polovine narednog stoljeća, a koja se odražavala u brojnim djelima sa "lokalnim koloritom" i u pravim ili lažnim zbirkama "ilirske" narodne poezije.²¹⁵ Fortisova knjiga uticala je i na procvat interesovanja za južnoslovensku narodnu poeziju, pa prva polovina XIX vijeka predstavlja razdoblje pojačanog slavenofilskog entuzijazma u Evropi.²¹⁶ Zanimanje za slovensko podneblje i njegovu kulturu bilo je u skladu sa jednim novim, romantičarskim senzibilitetom, artikulisanim kroz interesovanja za iracionalno, mistično, egzotično i okultno.²¹⁷ Zahvaljujući književnoj modi *morlakomanije* i širokoj evropskoj recepciji, Fortisov putopis postao je tako i „rodno mjesto“ orijentalističkog diskursa o istočnoj jadranskoj obali, pa će njegova slika Morlaka kao „plemenitog divljaka“, tj. čovjeka bliskog prirodnom stanju, koga civilizacija još nije iskvarila, biti prisutna u literaturi o balkanskim Slovenima sve do sredine XIX vijeka, paralelno sa svojim naličjem, „zlim divljakom“.²¹⁸

Izučavajući odnos Mletačke Republike prema njenim slovenskim podanicima u Dalmaciji Lari Volf tvrdi da je glavni cilj mletačke vlasti bio osmišljavanje tzv. „geografije zaostalosti“, kako bi se opravdala mletačka civilizatorska misija na istočnoj obali Jadrana, odnosno proglašavanje Morlaka varvarima, čime bi se istakla važnost prosvjetiteljske aktivnosti Venecije.²¹⁹ Tako otkriće Dalmacije za Venecijance XVIII vijeka, kaže Volf, treba posmatrati kroz prizmu onoga što je Paolo Preto u svojoj studiji o Veneciji i Turcima definisao kao „orijentalizam prosvjetiteljskog porijekla“.²²⁰

Poseban podsticaj zanimanju Italijana za južnoslovenske narode u zaleđu istočne obale Jadrana četrdesetih godina XIX vijeka dao je italijanski pisac dalmatinskog porijekla, leksikograf i prevodilac južnoslovenske narodne književnosti na italijanski jezik Nikola Tomazeo. Ovaj književnik snažnog romantičarskog senzibiliteta i bogate erudicije pisao je o

²¹⁴ Giovanni Lovrich, *Osservazioni di Giovanni Lovrich sopra diversi pezzi del 'Viaggio in Dalmazia' del signor abate Alberto Fortis coll'aggiunta della vita di Socivizca*, Francesco Sansoni, Venezia, 1776.

²¹⁵ Arturo Cronia, nav djelo, str. 306–308.

²¹⁶ Isto, str. 305–308.

²¹⁷ Isto, str. 308; Pavle Sekeruš, „Društvene predstave i proizvodnja značenja: Slike Južnih Slovena u francuskoj kulturi XIX veka“, Zbornik međunarodnog skupa *Susret kultura*, Filozofski fakultet, Novi Sad, 2006, str. 104–105.

²¹⁸ Nino Raspudić, *Jadranski (polu)orijentalizam: Prikazi Hrvata u talijanskoj književnosti*, Naklada Jurčić d.o.o, Zagreb 2010, str. 7, 398.

²¹⁹ Paolo Preto, *Venezia e i Turchi*, G. C. Sansoni editore, Firenze, 1975, str. 506.

²²⁰ Isto, str. 36.

"ilirskim" narodnim pjesmama i jeziku, o istorijskim i kulturnim zbivanjima u južnoslovenskim krajevima, ali ponajviše o Dalmaciji, želeći da ova zemlja „slovensko-latinskog suživota“ bude most Slovena prema Italiji.²²¹ Tomazeo je italijanskoj književnoj javnosti posebno ukazao na umjetničku i etičku ljepotu našeg narodnog pjesničkog stvaralaštva.²²² U vrijeme kada je interesovanje za južnoslovensku narodnu poeziju u Evropi dostiglo vrhunac, Tomazeo je 1841–1842. godine objavio obimnu zbirku prevoda na italijanski jezik *Narodnih pjesama toskanskih, korsičkih, ilirskih i grčkih*²²³, koja se i danas smatra nenadmašnim dokumentom romantičarskog shvatanja ove poezije u Italiji.²²⁴ U četvrtoj, posljednjoj knjizi ove monumentalne antologije prevoda, Tomazeo je objavio najveći dio narodnih epskih pjesama s južnoslovenskih prostora, među kojima su se našle i dvije tematski vezane za borbu Crnogoraca protiv Turaka.²²⁵ U predgovoru ovoj zbirci, povodeći se za rusovskom antitezom priroda-civilizacija, Tomazeo govori o patrijarhalnoj čistoti i neiskvarenosti balkanskog slovenskog svijeta koji je tuđinska vlast odvojila od tokova zapadne civilizacije i koji je, vjekovima izolovan, sačuvao svoj arhaični način življenja i osjećanja.²²⁶ U skladu sa romantičarskom estetikom, odlike njihovoga načina života, kao i odlike njihove narodne poezije Tomazeo prepoznaje u svijetu Homerovih epova.²²⁷ Osim sakupljačke i prevodilačke, Tomazeo je odigrao i važnu posredničku ulogu, znatno utičući na brojne italijanske književne poslenike koje je privlačila narodna poezija i svijet tzv. Južne Slavije. Ovi književni djelatnici (Frančesko Dal Ongaro, Feliče Uda, Đozue Kardučić, Emilio Teca, Đovani Paskoli, Gabriele D'Anuncio) u Tomazeu su uglavnom vidjeli uzor i podsticaj kako za prevođenje i tumačenje naše narodne poezije, tako i za preuzimanje njenih motiva za svoje manje ili više značajne književne tvorevine.²²⁸ Kao istaknuti političar i pobornik antiaustrijske federacije italijanskih država, koji će se 1848. godine, zajedno s revolucionarom Danijeleom Maninom (Daniele Manin, 1804–1857), naći na čelu Venecijanske republike,

²²¹ Mate Zorić, „Talijanski pisci o južnoslovenskim narodima“, *Enciklopedija Jugoslavije*, tom. 8, Zagreb, 1971, str. 305–306.

²²² Vesna Kilibarda, „Uticaj Fortisa, Tomazea i Macinija na interesovanje italijanskih pisaca za svijet slovenskog Balkana“, str. 69.

²²³ Niccolò Tommaseo, *Canti popolari toscani, corsi, illirici, greci*. Raccolti e illustrati da N. Tommaseo. vol. I–IV, Girolamo Tasso, Venezia 1841–1842.

²²⁴ Vesna Kilibarda, „Uticaj Fortisa, Tomazea i Macinija na interesovanje italijanskih pisaca za svijet slovenskog Balkana“, str. 70.

²²⁵ Radi se o prevodu pjesama: „Montenero“ („Boj Crnogoraca s Turcima iz 1756. godine“, *Grlica* II/1836, str. 86–91), „Altra battaglia di Montenero“ („Osveta kučka“, *Grlica*, II/1836, str. 94–110). Up. Mirjana Drndarski, *Nikola Tomazeo i naša narodna poezija*, Institut za književnost i umetnost, Beograd, 1989, str. 86–88.

²²⁶ Vesna Kilibarda, „Uticaj Fortisa, Tomazea i Macinija na interesovanje italijanskih pisaca za svijet slovenskog Balkana“, str. 74.

²²⁷ Isto, str. 71.

²²⁸ Nikša Stipčević, „Pogled na prevode srpskohrvatskog usmenog pesništva u Italiji“, u: *Zbornik Matice Srpske za književnost i jezik*, 1975, knj. 23, sv. 3, str. 450.

Tomazeo je održavao veze ne samo sa najznamenitijim ličnostima savremene italijanske književnosti i političkog života, nego i sa brojnim predstavnicima južnoslovenskog književnog i političkog preporoda: Ljudevitom Gajem, Stankom Vrazom, Ivanom Kukuljevićem, Josifom Rajačićem, Matijom Banom, kao i Petrom II Petrovićem Njegošem.²²⁹

Nakon revolucionarne 1848. godine kulturološke teme vezane za svijet Slovenskog Juga ustupile su mjesto političkim.²³⁰ Poslije poraza revolucije, u italijanskoj političkoj javnosti i desnog i lijevog krila učvrstilo se uvjerenje da je italijansko pitanje nerazlučivo povezano sa nacionalnim pokretima svih ugnjetenih naroda u podunavsko-balkanskom području.²³¹ Značajnu ulogu u smislu podsticanja ove saradnje odigrao je italijanski revolucionar i književnik Đuzepe Macini. On je 1857. godine u listu *Italia e Popolo* objavio „Slovenska pisma“ (*Lettere slave*), doprinoseći tada aktuelnoj političko-kulturnoj debati o panslavizmu.²³² Zanimajući se za "nov" slovenski svijet i propagirajući bratstvo među narodima, Macini je vidio Italijane i Južne Slovence kao saveznike u borbi za nezavisnost protiv dva anahrona carstva: habzburškog i otomanskog.²³³ Preporod slovenskih naroda Macini je smatrao jednim od velikih događaja XIX vijeka, a pokret Južnih Slovence, koji će na nacionalnoj osnovi ponovo otvoriti „istočno pitanje“, bio je, po njegovom mišljenju, poslije italijanskog najvažniji za evropsku budućnost.²³⁴

Macini u ovom djelu pominje i Crnogorce, podsjećajući na "otvorenu političku borbu" koja ih je s junaštvom, „gotovo nepoznatim“ u Evropi, „iščupala“ ispod turskog jarma.²³⁵ Podsjeća na borbe Crnogoraca s Francuzima 1813. godine, upoređujući ih sa grčkim i Prvim srpskom ustankom.²³⁶ Italijanski revolucionar ističe da su se Crnogorci oslobodili od Turaka još prije početka XIX vijeka i upućuje na izučavanje njihovih narodnih pjesama koje čuvaju zapise o epopeji dugotrajnog ratovanja ovih neukrotivih gorštaka.²³⁷ Ovo poetsko shvatanje istorije ilustruje i Macinijevu ideju o književnosti, koja je imala važnu ulogu u njegovom političkom programu. Macini tako u svom prilogu „O slovenskom narodnom pokretu“

²²⁹ Isto; Up. i: Đulio Feroni, *Istorija italijanske književnosti*, CID, Podgorica, t. II, str. 117.

²³⁰ Sanja Roić, „Vico e i Morlacchi. Il passato e il presente delle idee vichiane sulla costa orientale dell'Adriatico“, str. 690.

²³¹ Ljiljana Aleksić-Pejković, Slavko Burzanović, *Crna Gora u spoljnoj politici Italije*, knj.1: Od osnivanja italijanskog konzulata u Skadru do razgraničenja Crne Gore na osnovu Berlinskog ugovora 1861–1875, prvi dio: 1861–1875, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 2011, str. 7.

²³² „Slovenska pisma“ predstavljaju obradu priloga „O slovenskom pokretu“, koji je Macini objavio prvo na engleskom (*Lowe's Edinburgh Magazine*, 1847), a potom, uz neke izmjene, i na italijanskom jeziku (*L'Italia del popolo*, 1848). Up. Fabrizio Canfora „Prefazione“, u: Giuseppe Mazzini, *Lettere slave*, Gius. Laterza & figli, Bari, 1939, str. 7–8. Citati iz djela navedeni su prema ovom izdanju.

²³³ „Lettere slave II“, str. 84.

²³⁴ „Lettere slave I“, str. 75.

²³⁵ Isto, str. 77.

²³⁶ Isto, str. 79.

²³⁷ „Lettere slave II“, str. 83.

ukazuje na proročko-religioznu vrijednost narodne poezije i njen značaj u formiranju nacionalne svijesti.²³⁸

²³⁸ “Del moto nazionale slavo“ u: Giuseppe Mazzini, *Lettere slave*, Gius. Laterza & figli, Bari, 1939, str. 38, 59, 69–70.

Prvi putopisni zapisi na italijanskom jeziku u XIX vijeku

Bartolomeo Bjazoleto

Povod za nastanak prvog italijanskog putopisa o Crnoj Gori u XIX vijeku dala je posjeta saksonskog kralja Fridriha Avgusta II Njegošu i Cetinju u proljeće 1838. godine. Saksonski kralj, kao strasni botaničar, preduzeo je ovo putovanje radi sakupljanja biljaka duž istočno-jadranske obale. Nakon obilaska Istre i Dalmacije, 30. maja brodom je stigao u Boku Kotorsku, odakle je, sljedećeg dana, u pratnji predstavnika austrijskih vlasti i jednog odreda naoružanih Bokelja, krenuo u Crnu Goru.²³⁹ Crnogorski vladika Petar II Petrović Njegoš dočekao je visokog gosta sa pratiocima u jednom pograničnom selu, u kome im je priredio rustični objed, pozvavši ih da posjete i Cetinje. Po dolasku u crnogorsku prijestonicu putnici su prenoćili u vladicinoj manastirskoj rezidenciji. Narednog dana, nakon što je obišao Cetinje, kralj je sa svojom pratnjom nastavio put prema Budvi, na rastanku poklonivši crnogorskom vladici svoj briljantski prsten sa monogramom, a vladika njemu pjesmu koju je ispjevao u čast ove posjete.²⁴⁰ Kao prva posjeta jednog stranog vladara Crnoj Gori, dolazak saksonskog kralja na Cetinje ostavio je snažan utisak na Crnogorce, podigavši vladčin ugled u narodu, ali i doprinijevši da se o ovoj maloj balkanskoj zemlji i Njegošu pročuje i u evropskoj javnosti.²⁴¹

U pratnji saksonskog kralja bio je botaničar Bartolomeo Bjazoleto (Bartolomeo Biasoletto, 1793–1858), koji se na preporuku saksonskog konzula Johana Vilhema Sartorija putnicima pridružio u Trstu.²⁴² Svoje utiske s ovoga puta Bjazoleto je objavio tri godine kasnije u *Izveštaju o putovanju u proljeće 1838. godine Kraljevskog Veličanstva Fridriha Avgusta Saksonskog u Istru, Dalmaciju i Crnu Goru*.²⁴³ Bjazoletova knjiga ubrzo je prikazana na italijanskom, njemačkom i engleskom jeziku, a već 1842. godine izašao je i njen prevod na njemački jezik.²⁴⁴ Odlomak iz Bjazoletovog putopisa o boravku saksonskog kralja u Crnoj

²³⁹ Up. Jevto M. Milović, „Posjeta kralja saksonskog Fridriha Avgusta vladici Radu 1838. (Po istorijskoj građi iz Državnog arhiva u Zadru)“, *Petar II Petrović Njegoš u svom vremenu*, Titograd, CANU, 1984, str. 281–292.

²⁴⁰ U dnevniku saksonskog kralja objavljenom gotovo osamdeset godina nakon posjete, dat je i njemački prevod ove Njegoševe pjesme. Up. „Iz dnevnika saksonskog kralja Fridriha Avgusta II“, u: *Savremenici o Njegošu*, izabrali i redigovali Vido Latković i Nikola Banašević, Novo pokolenje, Beograd, 1951 str. 50.

²⁴¹ Bartolomeo Biasoletto, *Viaggio in Montenegro di Federico Augusto di Sassonia*, saggio introduttivo di Vesna Kilibarda, Pensa MultiMedia Editore, Lecce, 2000, str. 11–13.

²⁴² Bartolomeo Bjazoleto rođen je u Vodnjanu, u Istri. Farmaciju je diplomirao u Beču. U Trstu je radio kao apotekar, okupivši oko sebe kružok botaničara, zoologa i minerologa. Godine 1823. završio je i filozofiju u Padovi, upoznavši se i sprijateljivši se i sa Nikolom Tomazeom. U međunarodne botaničarske vode ušao je 1819. godine otpočevši saradnju sa njemačkim botaničarem D. E. Hopeom (Hoppe). Up. Valerio Giacomini, „Biasoletto, Bartolomeo“, u: *Dizionario biografico degli italiani*, v. 10, Treccani, Roma, 1968, str. 288–290.

²⁴³ Bartolomeo Biasoletto, *Relazione del viaggio fatto nella primavera dell'anno 1838 dalla Maesta' del Re Federico Augusto di Sassonia nell' Istria, Dalmazia e Montenegro*, H. F. Favarger libraio, Tipografia Weis, Trieste 1841 (O Crnoj Gori: str. 68–117).

²⁴⁴ Podatke o prikazima i prevodima djela vidi u: Vesna Kilibarda, „Bjazoletov opis Njegoša i Crne Gore“, u:

Gori, preštampan je oktobra 1896. godine u specijalnom izdanju rimskog časopisa *Vita italiana*, zajedno sa nizom članaka o Crnoj Gori objavljenih povodom vjenčanja crnogorske princeze Jelene Petrović Njegoš sa italijanskim prestolonasljednikom Viktorom Emanuelom III Savojskim.²⁴⁵ Ovo je bio povod nastanka i prvog prevoda na naš jezik, za kojim su uslijedili i brojni drugi.²⁴⁶ Bjazoletov opis posjete saskonskog kralja Crnoj Gori kao posebno izdanje na italijanskom jeziku ponovo je štampan 2000. godine.²⁴⁷

Knjiga sadrži autorovu posvetu prirodnjacima i saksonsom kralju. U opisu putovanja u Crnu Goru, na koji otpada oko petina Bjazoletovog djela, prepoznaju se dvije narativne cjeline. Autor govori o samom putovanju i doživljajima putnika na Cetinju, dok pri kraju priloga daje naknadno sakupljene informacije o Crnoj Gori. U dijelu o Crnoj Gori dato je nekoliko ilustracija: saksonsom kralja, Cetinja, novootkrivene biljke i samog Njegoša, prema portretu koji je slovenački slikar Josip Tominc naslikao prilikom vladčinog boravka u Trstu 1837. godine.²⁴⁸

Bjazoletovi opisi „strmih ponora i groznih provalija“, surovog crnogorskog pejzaža, čiji „grozni i zastrašujući predjeli nijesu lišeni svoje neobične ljepote“, u duhu su romantičarskih prikaza u kojima se ističe nepristupačnost crnogorskih predjela, a putnicima dodjeljuje uloga rijetkih izabranika koji su imali priliku da je posjete i opišu:

„Bilo je najveće čudo gledati naše konje, primorane da se na jedvite jade snalaze po ovim teškim putevima, kako se uče da ih pređu i savladaju. Kad bi se desilo da stave nogu na nesigurno mjesto, nijesu se usuđivali da podignu drugu prije nego što bi se uvjerili gdje je najbolje da je stave. Ako bi se okliznuli prednjim nogama, nijesu pomicali zadnje dok prednje ne bi postavili na sigurno i čvrsto uporište na kome bi se zadržali. Ali, ma koliko da su bili vični ovim vrljetnim putevima, to nije umirivalo jahača koji je pred očima stalno imao strašne provalije i ponore u koje se lako moglo upasti. Čak ni pješak nije u manjoj opasnosti, jer i on treba pažljivo da odmjeri korak, da osigura stopalo na nesigurnom tlu i da pazi da se ne oklizne u pukotine ovih stijena, da ne bi rizikovao uganuće ili lom“²⁴⁹

S druge strane, Bjazoletova zapažanja o izgledu cetinjske doline, u kojima se ističe kako bi ona mogla biti znatno oplemenjena ukoliko bi je obradila „vješta ruka ratara“ i u njoj posadila drveće i biljke, s rastinjem koje bi odgovaralo njenoj klimi i položaju, u duhu su

Vesna Kilibarda, *Njegoš i Trst*, str. 48-49.

²⁴⁵ „Dal viaggio di Federico Augusto re di Sassonia nel Montenegro“, *Vita italiana*, 1896, sv. XI (25. X), str. 453–457.

²⁴⁶ „S puta saksonsom kralja Fridriha Avgusta u Crnu Goru“, *Glas Crnogorca*, XXVI/1897, br. 4 (25. I), str. 1–2; br. 5 (1. II), str. 1. Detaljnije o ostalim prevodima v. Vesna Kilibarda, *Njegoš i Trst*, str. 55. Knjiga sadrži i najnoviji prevod Bjazoletovog djela (str. 111–163).

²⁴⁷ Up. bilješku 241.

²⁴⁸ Portret se u vrijeme kada je Bjazoleto pisao o Crnoj Gori nalazio u tršćanskom muzeju Rivoltella. Up. Ljubomir Durković-Jakšić, „Njegoš i srpska pravoslavna opština u Trstu“, *Zbornik Pravoslavnog bogoslovskog fakulteta*, Beograd, 1951, str. 333.

²⁴⁹ Bartolomeo Biasoletto, *Relazione del viaggio fatto nella primavera dell'anno 1838 dalla Maesta' del Re Federico Augusto di Sassonia nell' Istria, Dalmazia e Montenegro*, str. 80–81. Svi citati Bjazoletovog djela dati su prema prevodu Vesne Kilibarde: „Bartolomeo Bjazoleto: Izvještaj o putu saksonsom kralja Fridriha Avgusta II u Crnu Goru 1838. godine“, u: *Njegoš i Trst*, str. 124.

prosvjetiteljske težnje ka napretku i razvoju. Bjazoleto tako zaključuje da bi aktivnost uzgajanja biljaka ne samo učinila čovjeka „radišnijim, promišljenijim i prosvjećenijim“, već bi na taj način napredovala i „njegova nacionalna kultura, a s njom i blagostanje ovog siromašnog naroda“.²⁵⁰

Rezultate svojih botaničarskih istraživanja Bjazoleto nije uvrstio u svoj putopisni opis već ih je dao u posebnim registrima na kraju knjige, da ne bi, kako kaže, „bio dosadan čitaocu“.²⁵¹ Na Lovćenu je otkrio novu biljnu vrstu, nazvavši je u čast saksonskog kralja *Saxifraga Federici Augusti*.²⁵² Bjazoleto je bio osnivač Tršćanske botaničke bašte (1824), pa u djelu opisuje kako je i crnogorskog vladara pokušao da zainteresuje za organizovano sakupljanja biljaka i pravljenje herbarijuma Crne Gore, tražeći da mu po primjerak svake biljke dostavi u Trst „označen arapskim rednim brojem ili drugim odgovarajućim znakom, vodeći tačno računa da se istim znakom označe i primjerci koje će zadržati za sebe“.²⁵³ Njegoš, koji je prvo mislio da su posjetiocu skupljali bilje zbog njegovih ljekovitih svojstava, nakon što je „pažljivo saslušao“ objašnjenja, odbio je predlog, pravdajući se nedostatkom vremena. Bjazoleto ističe da je vladika u tom trenutku bio zabrinut zbog sukoba Crnogoraca i Turaka u pograničnim područjima.²⁵⁴

Bjazoletov opis crnogorskog doručka u selu na granici sa Austrijom, koji im je crnogorski vladika priredio, odlikuje živopisna slikovitost i sklonost ka egzotičnom. Tako, opisujući kako su im iz niske, kamene, nemalterisane kolibice pokrivene lisnatim granama drveća, „na parčetu grube, neoblanjane daske“ iznijeli „cijelog pečenog brava, kome su bili odstranjeni samo utroba i koža, tako da je još imao glavu i noge“, Bjazoleto se prisjetio „mumije nekog četvoronošca koga su stari Egipćani imali običaj da balsamuju“.²⁵⁵ Nasuprot ovom rustičnom objedu u prirodi, autor je opisao i otmenu večeru koju je Njegoš priredio gostima u svojoj rezidenciji, na kojoj su, osim „izvrsnim jelima“, počašćeni i sladoledom, slatkišima, šampanjcem i drugim rijetkim pićima.²⁵⁶

²⁵⁰ Isto, str. 93.

²⁵¹ *Plantae in itinere S. C.R.M. Friederici Augusti Saxoniae Regis, per Istriam, Dalmatiam et montem Scodrum mense Majo et Junio 1838 lectae, ordine alphabetico dispositae*, str. 203–227.

²⁵² Bjazoleto nije prvi Italijan koji je istraživao floru Crne Gore. Prije njega o bilju ovih krajeva pisao je Mucio Tomazini (Muzio Tommasini, 1794–1879), takođe Tršćanin, koji je 1827. godine službovao kraće vrijeme u Kotoru, objavivši potom i putopis, ali na njemačkom jeziku. Up. Vukić Pulević, Daniel Vincek, *Crna Gora vrata Balkana, Putopisi i zapisi evropskih botaničara*, Obod, Cetinje, 1991, str. 7, 965.

²⁵³ Isto, str. 103–104.

²⁵⁴ Isto, str. 105.

²⁵⁵ Isto, str. 83.

²⁵⁶ Isto, str. 90.

U Bjazoletovom putnom izvještaju dat je i opis mladog Njegoša, a riječ je o jednom od prvih neposrednih opisa tada dvadesetpetogodišnjeg crnogorskog vladike.²⁵⁷ Pri susretu sa putnicima Njegoš je imao na sebi crnu mantiju koja je još više isticala njegov „džinovski stas“, dok će se na Cetinju pred posjetiocima pokazati i u vladličanskoj odeždi. Bjazoleto crnogorskog vladara opisuje kao lijepo razvijenog čovjeka „veličanstvenog izgleda“, ljubaznog i otmenog. Njegoš mu se učinio kao vrlo sabran, malo govorljiv, „sav u brizi za svoju državu i svoj narod“.²⁵⁸ Bjazoleto ističe kako njegovu spretnost u jahanju po crnogorskim vrletima, tako i njegovu kulturu. Bilježi da su mu u vladličinoj rezidenciji pažnju privukli komadi kvalitetnog i modernog namještaja, kao i „prilično bogata biblioteka, sa elegantno ukoričenim knjigama na raznim jezicima“.²⁵⁹ Uočio je i da je Njegoš dobro ovladao francuskim jezikom. Bjazoleto otkriva čitaocima da je Njegoš i pjesnik, opisujući njegovu pjesničku zbirku *Pustinjak cetinjski*, štampanu 1834. godine na Cetinju.

Osim Njegoša, putnici su na Cetinju imali priliku da upoznaju i druge ličnosti, poput njegovog sekretara Dimitrija Milakovića ili potpredsjednika Senata Đorđija Petrovića, koji su na Bjazoleta ostavili prijatan utisak zbog njihovog poznavanja stranih jezika. Autor bilježi da je u rezidenciji tada boravio i Njegošev desetogodišnji bratanić Pavle, određen za vladličinog nasljednika, a koji je naredne godine umro u Petrogradu, gdje je bio poslan na školovanje.

Uprkos veoma kratkom boravku na Cetinju, Bjazoleto je u svom izvještaju ostavio i dragocjene opise crnogorske prijestonice, pa se dokumentarna vrijednost njegovog djela sastoji u prikazu kulturnih prilika u Crnoj Gori u prvoj deceniji vladavine Petra II Petrovića Njegoša. Bjazoleto tako bilježi da im je vladar pokazao štampariju, nabavljenu u Petrogradu 1833. godine, u kojoj su štampane crkvene knjige i udžbenici za đake nedavno osnovane prve crnogorske škole. Navodi i da je jedan od stampara u njoj bio iz Padove. Pri opisu manastira Ivana Crnojevića, koga smatra „najljepšim i najpravilnijim primjerom arhitekture na Cetinju“, Bjazoleto takođe ističe da je jedan od popova koji su se brinuli o crkvi dobro poznavao italijanski i njemački jezik.²⁶⁰

Opisi drugih građevina na Cetinju pokazuju siromaštvo Crne Gore i nerazvijenost raznih zanata. Tako, opisujući Njegoševu rezidenciju, Bjazoleto tvrdi da bi se teško moglo pretpostaviti da je riječ o palati nekog evropskog vladara ili dostojanstvenika.²⁶¹ Posebno slikovit u ovom smislu je Bjazoletov opis prostorije u kojoj se sastajao Senat, a koju im je

²⁵⁷ Vesna Kilibarda, „Bjazoletov opis Njegoša i Crne Gore“, str. 49.

²⁵⁸ Bartolomeo Biasoletto, nav. djelo, str. 97.

²⁵⁹ Isto, str. 88.

²⁶⁰ Isto.

²⁶¹ Isto, str. 87.

crnogorski vladika pokazao na zahtjev saksonskog kralja.²⁶² Primijetivši nemalterisane zidove, od dima začadalu unutrašnjost, male prozore i krov pokriven loše postavljenim kamenim pločama, autor navodi da je zgrada na njega djelovala „zastrašujuće“.²⁶³ Utisak na putopisca ostavio je i prizor ognjišta gdje se pripremalo jelo, i dvanaest u krug postavljenih kamenova na kojima su sjedjeli senatori. Autor je zabilježio i podatak da se na Cetinju tada upravo završavala izgradnja nove vladicine rezidencije.²⁶⁴

Putnicima je tokom boravka na Cetinju pažnju privukla i kula Tablja, na kojoj se, bilježi Bjazoleto, u vrijeme ove posjete vijorila samo crnogorska zastava. Nije na njoj bilo izloženih odsječenih glava neprijatelja, kao što je tada bila uobičajena praksa. Ipak, posjetioci su bili u prilici da se iz prve ruke upoznaju i sa ovim običajem. Tako Bjazoleto piše da im je sam Njegoš kao trofej iz jedne pobjede Crnogoraca protiv Turaka 1796. godine pokazao balsamovanu glavu skadarskog vezira Mahmut-paše Bušatlije, čuvanu u kutiji od orahovog drveta, što je na goste djelovalo užasavajuće.²⁶⁵

Bjazoleto je u svom putopisu zabilježio i jednu neobičnu epizodu – neočekivani susret sa jednom svojom poznanicom iz Trsta. U pitanju je bila supruga Antida Žoma, Njegoševog učitelja francuskog jezika, koga je crnogorski vladar upoznao prethodne godine upravo u Trstu. O ovoj Tršćanki Bjazoletovi čitaoci saznali su da je duhovita, da govori više jezika i da se nije pokajala zbog odluke da se iz civilizovanog svijeta preseli u Crnu Goru, jer je na Cetinju imala „sve što je mogla poželjeti“: novu i čistu kuću, knjige i novine skorašnjeg datuma, čist vazduh i prijatan pogled na cetinjsko polje.²⁶⁶

Autor je u svom putnom izvještaju dao i opise Crnogoraca, za koje kaže da su „osrednjega rasta, mršavi, snažni, mišićavi, vitki i okretni, živahnog i ponosnog pogleda, preplanuli od sunca, svi sa brkovima.“²⁶⁷ Opisao je i njihovu nošnju, a shvatio je kako je kod njih pucnjava iz pušaka znak radosti i slavlja. Kad su u pitanju Crnogorke, koje je vidio na kotorskom pazaru, iznenadila ga je njihova spremnost na razgovor i otvorenost u konverzaciji.

²⁶² Isto, str. 98.

²⁶³ Isto.

²⁶⁴ U pitanju je Biljarda, u kojoj će biti smještene državne institucije i poslužiće kao rezidencija crnogorskih vladara do 1867. godine. Up. Šerbo Rastoder i dr., „Biljarda“, *Istorijski leksikon Crne Gore*, t. I (A–Crn), Daily Press – VIJESTI, Podgorica, 2006, str. 118–119.

²⁶⁵ Bartolomeo Biasoletto, nav. djelo, str. 95–96.

²⁶⁶ Više o Franciski Bortoloti-Žom v. Vesna Kilibarda, „Dvije Italijanke u susretu sa crnogorskim vladikom“, u: Aleksandra Nikčević-Batrićević (ur.), *Size zero/ Mala mjera III. Od margine do centra: feminizam, književnost, teorija*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2013, str. 193–204.

²⁶⁷ Isto, str. 79.

Putnici su pred polazak sa Cetinja imali priliku da se uvjere u fizičku spremnost Crnogoraca, kao i da čuju tradicionalno izvođenje narodnih pjesama uz gusle. Za ovaj instrument Bjazoleto kaže da se njegova jednolična melodija dopada možda samo na nju naviknutom uhu, ali da teško može biti privlačna onima koji su već upoznali „milozvučne i čarobne kompozicije civilizovanoga svijeta“.²⁶⁸

Opis boravka saksonskog kralja u Crnoj Gori autor završava utiskom koji govori o tome da su putnici bili duboko svjesni posebnosti posjećenog svijeta, koji je na njih ostavio zaista upečatljiv utisak: „Sa zadovoljstvom smo se okretali za sobom da iz daljine ponovo vidimo surova ali divna mjesta koja smo posjetili u Crnoj Gori i kojih smo se toliko plašili, gotovo se pitajući da li smo tamo gore zaista bili.“²⁶⁹

Bjazoleto se očito interesovao za Crnu Goru i nakon povratka u Trst, o čemu svjedoči literatura koju je pri pisanju svoje knjige konsultovao i iz koje je preuzeo određene podatke o ovoj zemlji i ljudima u cjelini poslije opisa neposrednog iskustva. Kao osnovni izvor dijela informacija o Crnoj Gori autor i sam pominje putopis francuskog oficira Viale de Somijera *Istorijsko i političko putovanje u Crnu Goru*, objavljen u Parizu dvadesetak godina ranije.²⁷⁰ Iz Somijerovog djela preuzima podatke da su Crnogorci slovenskog porijekla i „istočno-grčko-srpske vjere“, i da su zbog geografskog položaja svoje zemlje više skloni stočarstvu nego zemljoradnji ili zanatima i profesionalnim vještinama. Bilježi da slijepo vjeruju svojim sveštenicima, posebno mitropolitu. Kaže i da su slobodoljubivi, izvanredni ratnici i da se nepomirljivo mrze sa Turcima, dok sa susjedima sa zapadne strane žive u prijateljskim odnosima. Naglašava i da ih karakterišu iskrenost prijateljstva i neprikosnovenost zadate riječi. Bjazoletov putopis sadrži i tabelarni prikaz crnogorskih opština i broja stanovnika, koji je autor, kako saopštava, dobio od pukovnika grofa Teodora Karačaja, komandanta kotorske tvrđave, koji je pratio saksonskog kralja na putu do Cetinja. U djelu su dati i neki podaci o broju crnogorskih vojnika i članova vladarine garde, to jest perjanika.²⁷¹

Bjazoleto se i iz još nekih izvora obavijestio o Crnoj Gori, nabrajajući proizvode kojima Crnogorci trguju i ističući da ribarstvo predstavlja jednu njenu interesantnu granu privređivanja. Ovdje Bjazoleto pominje trgovinu malom ribom iz Skadarskog jezera, zvanom ukljeva, koja se, usoljena i odimljena, prodavala i po italijanskom primorju, najviše u Papskoj državi, i od čijih su se krljušti pravili vještački biseri.

²⁶⁸ Isto, str. 101.

²⁶⁹ Isto, str. 117.

²⁷⁰ L.C. Vialla de Sommières, *Voyage historique et politique au Monténégro*, Alexis Eymery, Paris, 1820. Up. i Viala de Somijer, *Istorijsko i političko putovanje u Crnu Goru*, prevela Marija Adžić, CID, Cetinje, 1995).

²⁷¹ Bartolomeo Biasoletto, nav. djelo, str. 111–112.

Opis putovanja Fridriha Avgusta II u Crnu Goru uokviren je prikazom dijela crnogorskog primorja koji je tada bio pod austrijskom vlašću. Putnici su na brodu „Grof Mitrovski“ u dolasku posjetili bokeljske gradove, Kotor i Herceg-Novi, kao i ostrvce Gospa od Škrpjela kod Perasta, a na povratku i Budvu. Po dolasku u Kotor, kralj je u ovom gradu posjetio okružno poglavarstvo, tvrđavu iznad grada, katedralu Sv. Tripuna, kao i pravoslavnu crkvu. Gradske vlasti priredile su u čast visokog gosta svečani doček, uz učešće mještana, dok je uveče organizovan na moru i defile ukrašenih barki, koji su gosti posmatrali sa palube ukotvljenog broda.

U opisima bokokotorskog zaliva Bjazoleto ističe kako ljepotu urbanizovanih i uređenih naselja, tako i pitomu prirodu u njihovom okruženju.²⁷² Osim što bilježi podatke o broju stanovnika i o njihovoj vjeroispovijesti, autor za Bokelje kaže da su stasiti, preplanuli, sa lijepim, iako odlučnim crtama lica. Posebno se zadržao na opisu nošnje i oružja stanovnika grada Risna, koji su pred gostima odigrali i tradicionalno kolo „pokazujući vrhunsku okretnost i vještinu“.²⁷³

Po povratku sa Cetinja, putnici su se u Budvi ukrcali na parobrod, na kome im je priređen svečani ručak, praćen „melodičnim, vrlo prijatnim akordima“ muzike koju su izvodili muzičari iz lokalnog bataljona.²⁷⁴ Putovanje ih je potom ponovo dovelo u Bokokotorski zaliv, u grad Herceg-Novi. Tu su se zadržali u posjeti manastiru Savina, čijem su bogatstvu doprinos dali lokalni stanovnici. Bjazoleto ovdje podsjeća i na poslovne uspjehe porodica sa ovih prostora u njegovom rodnom gradu, Trstu. Autor notira dobru organizovanost gradskih službi u Herceg-Novom, koji je u vrijeme posjete saksonskog kralja imao: sud, gradskog poglavara, opštinskog ljekara, okružnog hirurgu, gradsku komandu, osnovnu školu, poštu i dva samostana.²⁷⁵

U opisu posjete ostrvcetu Gospa od Škrpjela, na samom odlasku, autor bilježi da je najjači utisak na njega ostavio veliki venecijanski steg sa krilatim lavom, koji se vijorio ispred crkve. Opisujući njenu bogatu unutrašnjost, Bjazoleto posebno izdvaja sliku blažene Gospe od Škrpjela, donijetu 1452. godine s Egejskog mora, a pominje i slikarska djela u njoj Tripa Kokolje (1661–1713), Peraštanina koji se školovao u Veneciji.²⁷⁶

²⁷² Isto, str. 69.

²⁷³ Isto, str. 74.

²⁷⁴ Isto, str. 107.

²⁷⁵ Isto, str. 114–115.

²⁷⁶ Isto, str. 115–116.

U Bjazoletovoj knjizi ima odlika kako putopisnih djela nastalih u epohi prosvjetiteljstva, tako i onih objavljenih u razdoblju romantizma. Prosvjetiteljsko insistiranje na podacima i „istinitom“ prikazivanju svijeta, empirijski uvid i težnja da se putopisnim djelom obogate znanja čitalačke publike o jednoj nepoznatoj sredini združeno je sa ličnim utiscima putopisca, koji nije samo komentator i narator, već i protagonista koji bilježi svoje reakcije na susret sa tim krajevima. U opisu putovanja saksonskog kralja kroz Istru i Dalmaciju Bjazoleto je naučnim podacima dao veliki značaj, i oni su u središtu pripovijedanja, dok se, kada je u pitanju Crna Gora, fokus pažnje pomjera na zemlju i njene specifičnosti. Stoga je ocijenjeno da njegovo djelo predstavlja istovremeno „prozu nadarenoga pisca i iscrpni, vjerni izvještaj naučnika“.²⁷⁷

Bjazoletov putopis, posmatran sa dokumentarne tačke gledišta, demantovao je neistinite tvrdnje i pretjerivanja koja su se povodom posjete Fridriha Avgusta II Crnoj Gori pojavila u štampi, posebno onoj na njemačkom jeziku. Stoga se ovo djelo danas smatra najvjerodostojnijim i najdragocjenijim savremenim opisom ove posjete.²⁷⁸ Svojim iskrenim simpatijama i neposrednim opisima crnogorskog vladike i Cetinja, Bjazoletov putopis uspio je da pobudi znatiželju i otvori put mnogim radoznalim strancima koji su, zbog snažnih predrasuda i, ponekad, sasvim osnovanih strahovanja, do tada veoma zazirali od putovanja u Crnu Goru.²⁷⁹

Ako bismo primijenili klasifikaciju putnika Cvetana Todorova, Bjazoleta bismo istovremeno mogli svrstati u dvije kategorije: putnike impresioniste i egzote. Njegov putopis nudi živopisni prikaz susreta dva svijeta: jednog uređenog, organizovanog, ekonomski razvijenog i prije svega građanskog, kakav je bio austrijski, i drugog ratničkog, arhaičnog i, s Bjazoletovog stanovišta, herojskog i varvarskog, koji putopisac zatiče u Crnoj Gori. Osim kontrasta urbano– ruralno, koji se ogleda i u poređenjima kultivisane sredine sa divljinom crnogorskih pejzaža, ceremonijalnih dočeka u gradovima praćenih melodijama u izvođenju profesionalnih muzičara, za razliku od „ratničkog“ ispoljavanja radosti kod Crnogoraca pucnjavom, različitosti su upadljive i u likovima dva vladara. Fridrih Avgust II i Petar II Petrović Njegoš kao da simbolišu susret Zapada i Istoka, ali i susret dvije epohe: prosvjetiteljstva i romantizma. Dok saksonski kralj predstavlja nauku, pa i prosvjetiteljsku epohu uopšte, posvećenu otkrivanju i istraživanju okolnog svijeta, Njegoš – u Bjazoletovoj percepciji – više podsjeća na srednjevjekovne vitezove, čiji će fantastični svijet naseliti djela

²⁷⁷ Vesna Kilibarda, „Bjazoletov opis Njegoša i Crne Gore“, str. 50.

²⁷⁸ Isto, str. 48.

²⁷⁹ Isto, str. 49.

evropskih romantičara. Mada autor nije propustio da pomene Njegoševu djelatnost na prosvjećivanju Crnogoraca, ona u putopisu, zbog okolnosti u kojima se odvijala, ima više funkciju da naglasi egzotičnost Crne Gore, to jest da ukaže na kontrast između vladike-pjesnika i ostalog neprosvijećenog naroda, ili jednostavnih građevina na Cetinju i njegove rezidencije sa modernim komadima namještaja i bibliotekom punom knjiga na stranim jezicima, ili objeda na kome je poslužen čitav pečeni brav na licu mjesta isječen handžarom kao suprotnost rafiniranim jelima i pićima pripremljenim za goste u vladichinoj rezidenciji. Najveća egzotičnost Crne Gore, po Bjazoletu, implicitno je bio sam Njegoš, stoga što je u sebi objedinio odlike oba ova svijeta. On je mitropolit-ratnik koji godinama čuva odrubljenu glavu turskog vezira, a istovremeno se predano posvećuje prosvjećivanju i kultivisanju naroda nabavkom štamparije i otvaranjem škola. Takođe, specifičnost Bjazoletovog djela ogleda se i u prikazu Crne Gore kao sredine koja je, uprkos svojim neobičnostima, sasvim pogodna za život i onih koji potiču iz mnogo razvijenijih krajeva Evrope. Empirijski pristup i lični uvid omogućili su Bjazoletu da u određenoj mjeri revidira sigurno već odranije prisutni stereotip o Crnoj Gori kao necivilizovanoj zemlji i Crnogorcima kao varvarskom narodu, jer mu je vladicina ličnost otvorila novu dimenziju za njihovo razumijevanje i vrednovanje.²⁸⁰

Alfonso de Frizijani

Osim naučnog interesovanja botaničara, povod posjete Crnoj Gori četrdesetih godina XIX vijeka bili su i oružani sukobi, uglavnom Crnogoraca i Turaka. Dok je u tom razdoblju o ovoj zemlji nastalo više putopisa na engleskom i njemačkom jeziku, na italijanskom je objavljen samo jedan putopisni članak.²⁸¹ U pitanju je prilog „Putovanje na tromedu. Boj između Turaka i Crnogoraca“ Alfonsa de Frizijanija, objavljen 1845. godine u zadarskom listu *Dalmazia*, u tri nastavka.²⁸²

²⁸⁰ Nakon Bjazoleta, godine 1840. u Crnoj Gori je boravio Đuzepe Klementi (Giuseppe Clementi, 1812–1873), takođe botaničar, tada asistent na katedri botanike u Padovi. Rezultate svojih istraživanja objavio je u izvještaju „Un viaggio botanico eseguito l'anno 1840 nella Dalmazia e nel Monte Nero“, u: *Atti della terza riunione degli scienziati italiani*, Firenze, 1841, str. 516–521. Međutim, ovaj izvještaj napisan je u trećem licu, sa vrlo kratkim osvrtom na putovanje, pa po svojim formalnim karakteristikama ne spada u putopisna djela. Podaci u: Antonio Baldacci, *Le esplorazioni botaniche nel Montenegro – Primo periodo (1827–1841)*, Coop. Tipografica Azzoguidi, Bologna, 1924, str. 8.

²⁸¹ Up. Fridhilde Krauze, „Crna Gora: literatura na njemačkom jeziku“, *Bibliografski vjesnik*, XVII/1988, br. 2, str. 2–103; Bojka Đukanović, *Bibliografija o Crnoj Gori na engleskom jeziku 1593–1993*, *Crnogorska bibliografija*, tom IV, knj. 5, Cetinje, 1993.

²⁸² Alfonso de Frisiani, „Viaggio al triplice confine. Combatimento fra Turchi e Montenegrini“, *La Dalmazia*, br. 18, (28. VIII), str. 169–171; br. 19, (4. IX), str. 176–177; br. 24, (9. X), str. 224–225. Prevod: Adolf (sic!) Frizijani, „Putovanje na tromedu. Bitka između Turaka i Crnogoraca“, *Glasnik etnografskog muzeja*, knj. IV, Cetinje, 1964, str. 250–258.

Porijeklom iz Lombardije, De Friziani je služio kao oficir u austrijskoj vojsci, a četrdesetih godina XIX vijeka sarađivao je u više časopisa u Dalmaciji i Italiji.²⁸³ U ovom prilogu on opisuje svoj višednevni boravak u jednom crnogorskom selu na austrijsko-turskoj granici 1842. godine, odakle je neposredno pratio sukob Crnogoraca i Turaka u zapadnim oblastima Crne Gore. De Friziani je zbog toga, sa grupom vojnika, i došao iz Šibenika u Kotor, u koji se i vratio nakon nekoliko dana boravka na granici. U ovom gradu, kako bilježi, uspio je da vidi i Njegoša, i to u vojničkoj odori.

U hronici dvodnevnog oružanog sukoba, tokom koga su mještanima u borbi s Turcima na granici u pomoć došli Crnogorci, De Frizijani je iznio par pojedinosti u kojima se ogleda specifičnost njihovog načina ratovanja. Pažnju je posvetio opisu aktivnog učešća sveštenika u borbi, nalazeći razlog vojnog neuspjeha mještana prvog dana sukoba upravo u činjenici da ih je predvodio sveštenik, koji je „riječju i pokretima raspaljivao borce“, pa su neki napustili odbrambene položaje i pali u ruke Turcima, koji su ih posjekli, odnijevši njihove glave sa sobom kao trofeje.²⁸⁴

Autor je u prilogu dao i opis fizičkog izgleda Crnogoraca, za koje kaže da su „visokoga stasa, čvrstih i krepkih mišica, živahnog i divljeg pogleda“.²⁸⁵ Osim brkova, u njihovoj pojavi pažnju mu je privukao i običaj brijanja glave do perčina, po čemu ih upoređuje sa Kinezima. Ističe i vještinu kretanja Crnogoraca po neprohodnim liticama „lakoćom srndaća“ i „brzinom hrta“, kao i njihovu snagu i izdržljivost, uprkos oskudnoj odjeći i obući. De Frizijani kao primjer navodi jednog šesnaestogodišnjeg Crnogorca koji mu je za malu novčanu naknadu na leđima prenio jednog ulovljenog srndaća od Kotora do Dubrovnika. Po običajima i načinu života autor stanovnike Crne Gore poredi sa Morlacima, a dao je i detaljne opise nošnje Rišnjana i Crnogoraca.²⁸⁶

De Frizijani je opisao i pejzaž na putu do granice sa Crnom Gorom, ističući prirodne ljepote koje se iz Kotora nude pogledu putnika pri posmatranju planinskih predjela, u

²⁸³ Franjo Karara De Frizijanija pominje kao saradnika Antonija Grubišića (1810–1882), dalmatinskog pjesnika i prevodioca slovenske narodne poezije. De Frizijani je napisao kritiku na Kararinu knjigu *La Dalmazia descritta* (Zadar, 1846), a oprobao se i u pisanju istorijskih djela za list *Dalmazia*, kao i priča („L'agonia di Ezzelino“, *Museo scientifico, letterario ed artistico* III/1841, str. 171–175). Up. Mate Zorić „80 pisama iz prepiske Tommaseo-Carrara“ u: *Hrvatsko-talijanski književni odnosi* 7, Zavod za znanost o književnosti, Zagreb, 2000, str. 443–446; Valter Tomas, «Gazzetta di Zara» u *preporodnom ozračju*, Književni krug, Split, 1999, str. 105; *Bibliografia italiana ossia Elenco delle opere d'ogni specie e d'ogni lingua stampate in Italia e delle italiane pubblicate all'estero*, Nuova serie, I Milano, 1848, str. 158.

²⁸⁴ Alfonso de Friziani, nav. prilog, br. 24, str. 224.

²⁸⁵ Isto, br. 19, str. 177.

²⁸⁶ Isto.

suprotnosti sa negostoljubivom prirodom u blizini granice. U svom prilogu, autor govori i o velikim klimatskim razlikama u tim krajevima u ljetnjem i zimskom periodu.²⁸⁷

Prikaz Crnogoraca u De Frizijanijevom putopisnom članku potvrđuje njihovu monolitnu ratničku tradiciju i ukazuje na njihove razlike u odnosu na evropske narode, kako u opisu njihovog fizičkog izgleda, tako i u opisu njihovog načina ratovanja. Njihovo poređenje sa stanovnicima dalekog Istoka, kao i prikaz Crnogoraca kao ljudi spremnih da obave i teške fizičke poslove za malu novčanu naknadu, pokazuju prisustvo polu-orijentalističkog odnosa u autorovom stavu. Prema klasifikaciji putnika Cvetana Todorova De Frizijanija bismo, po karakteristikama njegovoga priloga, osim u egzote, mogli svrstati i u putnike profitere.

²⁸⁷ Isto, br. 18, str. 171.

Decenije posrednog upoznavanja: italijanski prevodi i kompilacije putopisne literature

U razdoblju od 1845. do 1876. godine, nijesmo uspjeli da pronađemo, što ne znači da ih nema, ni jedno putopisno djelo o Crnoj Gori nastalo na italijanskom jeziku. Ova činjenica predstavlja svojevrsni paradoks, jer je interesovanje velikih sila za Crnu Goru bilo vrlo izraženo upravo u ovo vrijeme kada su balkanski nacionalni pokreti ušli u svoju završnicu, ponovo otvarajući tzv. „istočno pitanje“, koje se odnosilo na probleme vezane za podjelu posjeda Osmanskog carstva na Balkanu i utvrđivanje interesnih zona velikih sila.²⁸⁸ Smatra se da nikada jedna tako mala zemlja kao što je Crna Gora nije privlačila toliku pažnju velikih sila i s njima održavala tako intenzivne političke odnose.²⁸⁹ Ovo zanimanje trajalo je uglavnom do 1878. godine, kada se okončava epoha balkanskih nacionalnih pokreta u XIX vijeku i od kada Crna Gora, nakon što je ostvarila međunarodno priznanje državnosti na Berlinskom kongresu, gubi politički značaj koji je za velike sile do tada imala.²⁹⁰

Jedan od odraza snažnog interesovanja evropske javnosti za Crnu Goru u vrijeme sukoba sa Turskom predstavljaju i brojna putopisna djela na raznim jezicima nastala u tom razdoblju. Odsustvo italijanskih autora mogli bismo objasniti činjenicom da Italija tada nije bila jaka politička i vojna sila, nego je tek vodila ratove za nacionalno ujedinjenje i oslobođenje od tuđinske vlasti, koji su završeni 1861. godine. Prije dostizanja nacionalnog jedinstva, njene ekspanzionističke tendencije bile su teško ostvarive, dok je kao mlada i unutar sebe nedovoljno integrisana država Italija morala da se suoči sa nizom vlastitih unutrašnjih i spoljopolitičkih problema. Stoga ona nije bila spremna za učešće u rješavanju „istočnog pitanja“, pa je u godinama koje su uslijedile jedan od ciljeva njene spoljne politike bilo održavanje postojećeg stanja na Balkanu.²⁹¹

Odsustvo italijanskih putopisaca ne znači da italijanska kulturna javnost nije gajila interesovanje i bila obavještavana o prilikama u Crnoj Gori. Osim vijesti različite sadržine,

²⁸⁸ Na prevagu spoljopolitičkih motiva u interesovanju stranih posjetilaca za Balkan u ovom razdoblju, osim „Biografije o Crnoj Gori na njemačkom jeziku“ (str. 19) Fridhilde Krauze i poglavlja „Obrasci percepcije do 1900“ u djelu *Imaginarni Balkan* Marije Todorove (str. 191–235), ukazuju i studije: Danilo Lekić, *Francuzi o Crnoj Gori u XIX vijeku*, Kulturno prosvjetna zajednica u Baru, 1985; Andrew Neil Hammond, *The Debated Lands: British Travel Writing and The Construction of The Balkans*, doktorski rad u rukopisu, University of Warwick, 2002; Neval Berber, *Unveiling Bosnia-Herzegovina in British Travel Literature (1844–1912)*.

²⁸⁹ Živko Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, Centar za iseljenike Crne Gore, Podgorica, 2006, str. 237.

²⁹⁰ Isto.

²⁹¹ Slavko Burzanović, “Montenegrin missions of Cesare Durando“, u: *130 years of established diplomatic relations between Montenegro and Great Powers after it gained independence in 1878*, Historical Institute of Montenegro, Ministry of Foreign Affairs and European Integration of Montenegro, NIG Pobjeda, Podgorica, 2011, str. 111–112.

uglavnom iz dnevne štampe, detaljnije informacije o Crnoj Gori do italijanskih čitalaca dolazile su i posrednim putem, kroz prevode putopisnih djela sa drugih stranih jezika, prvenstveno sa francuskog i njemačkog. Ovi prevodi i različite kompilacije, kako u formi knjiga, tako i u obliku priloga u periodičnim publikacijama, pojavljivali su se uglavnom povodom ratnih sukoba Crnogoraca i Turaka.²⁹² Interesovanje italijanske čitalačke publike za putopisne opise Crne Gori na drugim jezicima u ovom razdoblju bilo je ponekad izazvano i drugim razlozima, uglavnom kulturne i političke prirode.

Tokom prve polovine XIX vijeka izraženije interesovanje za prilike i događaje u Crnoj Gori pokazivao je tzv. tršćanski kulturni krug. Trst, kao pogranični grad, na razmeđu Istoka i Zapada, za samu Crnu Goru u to vrijeme predstavljao je sponu sa zapadnim svijetom, naročito od 1838. godine, kada je uspostavljena parobrodska linija između Trsta i Kotora. Putnici iz naših krajeva doživljavali su ga kao moderan, otvoren i slobodan grad, kao centar nove kulture.²⁹³ U ovoj sjevernojadranskoj luci, tada pod upravom Austrije, formirala se prilično brojna „ilirski“ ili južnoslovenska zajednica, koja se pročula po umješnosti njenih trgovaca i spretnosti moreplovaca, i koja je održavala tijesne veze sa svojim sunarodnicima na Balkanu, i materijalno ih pomažući.²⁹⁴ Mnogi kulturni poslenici sa južnoslovenskih prostora duže ili kraće su boravili u Trstu, uživajući u dobročinstvu i gostoprimstvu svojih sunarodnika, a čest gost im je bio i crnogorski vladika i pisac Petar II Petrović Njegoš.²⁹⁵ Tršćanski listovi i časopisi donosili su priloge o zbivanjima u Crnoj Gori i njenoj kulturi, i upravo među njima našli su se i prvi prevodi i kompilacije putopisa sa francuskog i njemačkog jezika o ovoj zemlji.²⁹⁶

Viala de Somijer

Prvo putopisno djelo o Crnoj Gori koje je fragmentarno prevedeno na italijanski jezik i koje je bilo jedan od najkorišćenijih izvora za upoznavanje italijanske čitalačke publike sa

²⁹² Primijećeno je da je Balkan kada god nije bio „poprište ratova“ ostajao „na maglovitim rubovima percepcije“. Up. Vesna Goldsworthy, *Izmišljanje Ruritanije. Imperijalizam mašte*, preveli sa engleskog Vladimir Ignjatović i Srđan Simonović, Geopoetika, Beograd, 2005, str. XV (prvo izdanje: Vesna Goldsworthy, *Inventing Ruritania: The Imperialism of the Imagination*, Yale University Press, New Haven and London, 1998).

²⁹³ Marija Mitrović „Uvod“ u: Marija Mitrović (ur.), *Svetlost i senke: kultura Srba u Trstu*, Clio, Beograd, 2007, str. 30.

²⁹⁴ Ilirsku zajednicu u Trstu činili su uglavnom došljaci iz Boke Kotorske i Hercegovine, a njihovo intenzivnije doseljavanje bilježi se u razdoblju od 1780. do 1812. godine. Up. Marko Dogo „Narod pobožnih trgovaca: srpsko-ilirska zajednica u Trstu 1748–1908“, u: Marija Mitrović (ur.), *Svetlost i senke: kultura Srba u Trstu*, str. 61–116.

²⁹⁵ O Njegoševim boravcima u Trstu: Vesna Kilibarda, *Njegoš i Trst*; Ljubomir Durković-Jakšić, „Njegoš i srpska pravoslavna opština u Trstu“.

²⁹⁶ V. Olivera Popović, *Tršćanska italijanska periodika do ujedinjenja Italije o Crnoj Gori*, Magistarski rad u rukopisu, Filozofski fakultet Nikšić, 2008 (mentor: prof. dr Vesna Kilibarda).

životom u Crnoj Gori u prvoj polovini XIX vijeka napisao je francuski oficir Viala de Somijer (J. L. C. Vialla de Sommières, 1764–1850). Viala je bio zapovjednik Napoleonovih trupa u Herceg-Novom, Kotoru i Dubrovniku u razdoblju od 1808. do 1813. godine. Crnu Goru je posjetio 1810. godine, kao izaslanik francuske vlade kod vladike Petra I Petrovića Njegoša (1748–1830), a njegov putopis, pod naslovom *Istorijsko i političko putovanje u Crnu Goru*, objavljen je deceniju kasnije.²⁹⁷ Pored toga što je naišlo na velik odjek u Francuskoj, ovo djelo je prevedeno na engleski, a jedan njegov izvod i na njemački jezik. Vialin putopis o Crnoj Gori i danas se uzima za jedan od najznačajnijih putopisa o ovoj zemlji u prvoj polovini XIX vijeka.²⁹⁸

Odlomci iz Vialinog putopisa prevedeni su na italijanski jezik više puta, raznim povodima i na vremenskoj distanci od nekoliko decenija: tridesetih, pedesetih i šezdesetih godina XIX vijeka. Prvi prevedeni odlomci objavljeni su u tršćanskom književnom časopisu *Favilla* (1836–1846) koji se i programski bavio Južnim Slovenima, njihovom kulturnom tradicijom i stvaralaštvom.²⁹⁹ Časopis je italijanskoj čitalačkoj publici ponudio dva priloga, sačinjena na osnovu Vialinog djela, mada ime francuskog autora nije navedeno. Uvidom u Vialin putopis utvrdili smo da su u prvom prilogu, pod naslovom „Sjećanja sa putovanja. Crna Gora“ prenijeti Vialini opisi planinske prirode Crne Gore iz drugog poglavlja njegovog putopisa.³⁰⁰ Riječ je o kompilaciji nastaloj spajanjem i sažimanjem više originalnih odlomaka, kojima je prevodilac očito želio da predstavi pejzaž sačinjen od neprohodnih i surovih planinskih masiva Crne Gore, ali i ljepotu njenih planinskih vrhova pokrivenih jelama. Podsticaj za izbor ovih odlomaka možemo naći u romantičarskim odlikama ovih opisa, u kojima se naglašavanjem divljine, nepristupačnosti i misterioznosti crnogorskih krajeva želi stvoriti utisak suočavanja čovjeka i nadmoćne, iskonske, divlje prirodne sile primordijalnog svijeta.

Drugi prilog objavljen je naredne, 1838. godine, pod naslovom „Običaji. Izmirenja u Crnoj Gori“.³⁰¹ U njemu nalazimo prevode iz dvadeset i petog poglavlja Vialinog putopisa, u kome se govori o običaju izmirenja krvne osvete. Prilog donosi pojedinosti sa jedne ceremonije izmirenja zavađenih porodica kojoj je Viala, očito je, prisustvovao. Dočaravajući snažna osjećanja koja su obuzimala prisutne, on opisuje prizor u kome jedan čovjek, klečeći

²⁹⁷ Up. Danilo Lekić, *Francuzi o Crnoj Gori u XIX vijeku*, str. 66.

²⁹⁸ Danilo Lekić, „Vialla de Sommières, pisac prve knjige o Crnoj Gori“, *Bibliografski vjesnik*, XIII/1984, br. 2, Cetinje, str. 152.

²⁹⁹ Up. Bernard Stulli, „Tršćanska *La Favilla* i Južni Slaveni“, *Analitički institut JAZU*, 1965.

³⁰⁰ P. C. „Rimembranze di viaggi. Il Montenegro“, *La Favilla*, I/1837, br. 32 (5. III), str. 1–2. Prevedeni su fragmenti iz cjelina *Ukratko o političkoj istoriji, Teritorija Crne Gore, Kratak istorijski pregled, Topografski opis i Dolazak u Vrbu, Zalaze i druga sela*.

³⁰¹ P. C....h, „Costumi. Le riconciliazioni in Montenegro“, *La Favilla*, II/1838, br. 31 (25.II), str. 132–133.

četvoronoške i sa puškom okačenom o vratu, traži oprostaj porodice čijeg je člana ubio. Autor je bio veoma iznenađen činjenicom da su zavađeni Crnogorci, iako spremni da ubiju za odbranu časti, prihvatili novac kao naknadu za ubijenog srodnika.

Na kraju priloga uredništvo dodaje komentar iz koga provijava osjećanje simpatije prema Crnogorcima, kao i edukativan karakter samog časopisa. Tako su upućene pohvale stanovnicima Crne Gore zbog sposobnosti da sačuvaju običaje koji dovode do izmirenja zavađenih porodica, a iznijeta je i pretpostavka da bi oni ostvarili znatan napredak pod osmišljenim uticajem redovnog obrazovanja.³⁰²

Razlog odabira upravo ovih odlomaka iz Vialinog djela možemo potražiti u romantičarskom interesovanju saradnika i urednika časopisa *Favilla* za narodnu tradiciju i običaje, tada veoma rasprostranjenom i u drugim evropskim zemljama.³⁰³ Romantizam je razdoblje kada se otvara novi „horizont antropoloških izučavanja“³⁰⁴, a za uredništvo ove publikacije povlašteno mjesto u ovim ispitivanjima imao je južnoslovenski svijet.³⁰⁵

Putopis Viale de Somijera u tršćanskim glasilima bio je aktuelan i petnaestak godina kasnije, kada je iskorišćen za još dva priloga na italijanskom jeziku. Ovi članci objavljeni su u tršćanskim listovima *Osservatore Triestino* i *Diavoletto*, a povod za ponovno buđenje interesovanja za Crnogorce i njihov opis u Vialinom djelu bio je veliki sukob Crnogoraca i Turaka 1853. godine. Crna Gora bila je tad suočena sa mogućnošću da turska vojska zauzme Cetinje, tako da je zbog opsega ratnih operacija i mogućih posljedica ovog sukoba zemlja dospjela i u žižu evropskog interesovanja.³⁰⁶ Odatle se javila potreba da se čitalačka publika upozna sa Crnom Gorom i Crnogorcima. Oba priloga objavljena su u prvoj polovini februara 1853. godine, a nepotpisani prevodilac/kompilator izabrao je iz Vialine knjige podatke o načinu ratovanja u Crnoj Gori.

U prvom prilogu, pod naslovom „Neosvojivi crnogorski klanci“, prevodilac je izabrao da iz rezimea Vialinog putopisa, to jest iz njegovog XVI poglavlja, prenese Somijerovo viđenje poraza velikih imperija protiv šaćice naoružanih gorštaka.³⁰⁷ Autor ovoga puta navodi

³⁰² P.C. „Costumi. Le riconciliazioni in Montenegro“, str. 133.

³⁰³ Up. Bernard Stulli, nav. rad, str. 29.

³⁰⁴ Đulio Feroni, *Istorija italijanske književnosti*, t.II, str. 64.

³⁰⁵ Među brojnim prilogima južnoslovenske tematike objavljenim u ovom listu najznačajnije su *Studije o Slovenima* (*Studi sugli Slavi*) – petnaest članaka o istoriji, pismenosti, književnosti, tradiciji, običajima i važnim ličnostima iz slovenskog kulturnog konteksta, objavljenih tokom 1843. i 1844. godine. Njihovi autori bili su Dubrovčani Medo Pucić i August Kaznačić, tada studenti u Padovi.

³⁰⁶ Do sukoba je došlo zbog pokušaja Crnogoraca da povrate grad Žabljak Crnojevića. Up. Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, str. 181.

³⁰⁷ „Rocche inespugnabili del Montenegro“, *Il Diavoletto*, VI/1853, br. 39 (8. II), str. 167–168.

izvor svoga priloga, a Vialin tekst je kompilirao sažimajući ga zbog prilagođavanja kratkoj formi novinskog priloga. Osim skraćivanja uslovljenog pravilima jezičke ekonomije, izostavljen je i jedan dio u kojem su Italijani prikazani u negativnom svjetlu, a u kojem Viala navodi razloge zbog kojih je suživot Crnogoraca i osvajača bio gotovo nemoguć: „I sam prezir koji su prema pravoslavnim obredima tih naroda pokazali naši vojnici, *naročito Italijani koje smo mi plaćali*, [kurzivom je označen dio izostavljen u prilogu] bio bi nepremostiva prepreka za dobre odnose između Crnogoraca i nas.“³⁰⁸

Drugi prilog, koji je takođe nastao na osnovu Vialinog djela, iako se u listu ne navodi izvor, nosi naslov „Ratnički običaji kod Crnogoraca“.³⁰⁹ Nepotpisani članak preštampan je, kako se navodi, iz lista *Osservatore Dalmato*. On predstavlja kompilaciju odlomaka iz XXIV poglavlja prve i X poglavlja druge Vialine knjige, kao i podataka iz članka „Crna Gora i Vladika Petar Petrović II“, objavljenog u listu *Diavoletto* dvije godine ranije.³¹⁰ Iz Vialinog djela preuzet je opis jednog sukoba Crnogoraca i Turaka koji istoriografi nijesu zabilježili, a u kome se glorifikuje pobjeda malobrojne crnogorske vojske u borbi sa brojčano nadmoćnijim neprijateljem.³¹¹

Listovi *Osservatore Triestino* i *Diavoletto* prenosili su stavove zvanične Austrije, pa ovi prilozi, u kojima se idealizuje viteštvo Crnogoraca, uz niz drugih vijesti objavljenih sa ratišta, svjedoče o vidnoj naklonosti Austrije prema Crnoj Gori 1853. godine. Austrija je strahovala da bi rasplamsavanje sukoba moglo podsticajno djelovati na jačanje nacionalnog pokreta južnoslovenskih naroda i u Bosni i Hercegovini.³¹² Nedugo prije ovoga rata Habzburška monarhija jedva je preživjela jednu revoluciju, pa je s pravom brinula zbog mogućnosti izbijanja druge.³¹³ Stoga je austrijska vlada podržala rusku diplomatsku akciju kod Porte u Carigradu, sa zahtjevom da se turski napad na Crnu Goru obustavi, što je kao rezultat imalo povlačenje turskih jedinica.³¹⁴

³⁰⁸ Vialla de Sommières, nav. djelo, str. 383.

³⁰⁹ „Costumi guerreschi dei Montenegrini“, *L'Osservatore Triestino*, LXX/ 1853, br. 31 (9. II) str. 133–134; *Il Diavoletto*, VI/1853, br. 42 (11. II), str. 179–180; br. 43 (12. II), str. 183.

³¹⁰ „Il Montenegro e il Vladica Pietro Petrovich II“, *Il Diavoletto*, IV/1851, br. 332 (2. XII) str. 1325–1326; br. 333 (3. XII), str. 1332; br.334 (4. XII), str. 1336; br. 340 (10. XII), str. 1359; br. 341 (11.XII), str.1364; br.342 (12. XII), str.1368; br. 343 (13. XII), str. 1372. Ovaj prilog predstavlja prevod jednog nepotpisanog članka koji je u nastavcima objavljivan u listu *Der Lloyd* („Montenegro und der Vladika Pietro Petrovich“) neposredno nakon Njegoševe smrti, a prenio ga je i list *Osservatore Dalmato*. Up. Jevto M. Milović, *Petar II Petrović Njegoš u svom vremenu*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1985, str. 640–641 (prevod članka: str. 642–653).

³¹¹ Viala opisuje u istoriografiji nezabilježeni sukob Crnogoraca sa Turcima pod vođstvom Ali-paše Janjinskog (1740–1822), koji se navodno dogodio 1798. godine.

³¹² Up. Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, nav. djelo, str. 181.

³¹³ Isto.

³¹⁴ Isto.

Da je djelo francuskog putopisca bilo omiljeno štivo za upoznavanje Crne Gore i života u njoj svjedoči ponovno objavljivanje odlomaka iz njega 1863. godine. Povod interesovanja za Crnu Goru i Crnogorce ponovo je bio jedan crnogorsko-turski sukob, tj. rat Crnogoraca i Turaka 1862. godine, takođe okončan diplomatskom intervencijom velikih sila.³¹⁵

Ubrzo po okončanju ovoga rata, objavljeni su odlomci iz Vialinog putopisa u prevodu na italijanski jezik. Prilog u devet nastavaka, pod naslovom „Osam dana u Crnoj Gori“, izašao je u tršćanskom političko-humorističkom listu *Mimi-la fia de la Baba*.³¹⁶ Ovaj list štampan je u dvomjesečnim sveskama, a objavljeno je ukupno deset brojeva. Iako u posljednjoj svesci stoji najava o nastavku članka o Crnoj Gori, nije ga bilo jer se publikacija decembra 1863. godine neočekivano ugasila.

Ovaj prilog sačinjen je sa očito književnim pretenzijama jer je autor koristio Vialin tekst kao predložak, umećući u njega svoje komentare, poređenja, duhovite i katkad podrugljive opaske, da bi štivo bilo zabavnije čitaocu. Književno uobličavanje Vialinih zapažanja vrši se i kroz kombinovanje pasusa i rečenica iz različitih poglavlja originalnog djela i pretvaranje Vialinog teksta u dijalog, što doprinosi živosti i dramatičnosti pripovijedanja. Intervencije koje je autor učinio u svom prilogu polazeći od francuskog originala, očito su imale za cilj isticanje neobičnosti opisane crnogorske sredine i njenih stanovnika.

Postavlja se pitanje zašto je nepotpisani autor, od više djela o Crnoj Gori koja su mu bila dostupna, među kojima je i Bjazoletovo iz 1841. godine, sačinio kompilaciju baš od odlomaka Vialinog putopisa, objavljenog još 1820. godine. Razloge dijelom možemo potražiti u enciklopedijskom karakteru Vialinog djela i širokom opsegu tema kojima se ovaj putopisac bavio. Međutim, odluku autora priloga da Vialina zapažanja o različitim aspektima crnogorskog društva čitaocima predstavi kao prikaz aktuelnog stanja, bez navođenja izvora i uprkos vremenskoj distanci od pola vijeka, tokom koga su se u Crnoj Gori dogodile značajne promjene, ukazuje na njegovu namjeru da Crnu Goru prikaže kao primitivnu, egzotičnu zemlju, tako različitu od sredine kojoj pripadaju autor i njegova čitalačka publika.

Članak u tršćanskom listu, koji predstavlja najobimniji prevod na italijanski jezik Vialinog putopisa, sačinjen je u pet poglavlja. U njima je obrađeno više tema koje su na

³¹⁵ I u ovom i u prethodnom pohodu na Crnu Goru tursku vojsku predvodio je Omer-paša Latas. Razlog izbijanja rata ovoga puta bila je umiješanost Crne Gore u izazivanje ustanka u Hercegovini, kako bi ostvarila svoje ekspanzionističke namjere. Up. Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, nav. djelo, str. 202–203.

³¹⁶ „Otto giorni al Montenegro“, *Mimi, la fia de la Baba*, I/1863, br. 2 (20. IV), str. 8; br. 3 (4. V), str. 12; br. 4 (18. V), str. 14–16, br. 5 (1. VI) str. 20, br. 6 (15. VI), str. 24; br. 7 (6. VII) str. 28, br. 8 (10. IX), str. 31–32; br. 9 (1. XII), str. 35, br. 10 (15. XII), str. 39.

početku svakog poglavlja kratko najavljene. U prilogu su dati geografski opis Crne Gore, podaci o njenoj klimi, administrativnoj podjeli na nahije i okruge, vrsti vladavine, privredi i trgovinskoj razmjeni, ali i o crnogorskoj kulturi, narodu, njegovoj nošnji i običajima.

Autor ove kompilacije izabrao je iz Vialinog djela zapažanja o izgledu i karakteru Crnogoraca, insistirajući na onim elementima koji potvrđuju sliku njihove egzotičnosti. Prikazani su kao stasiti ljudi otmenog, pomalo teatralnog držanja, s brkovima, bradom i dugim noktima. Preuzeti su i odlomci u kojima se govori o njihovom plahovitom i iracionalnom karakteru, ali i oni u kojima su prikazani kao čestiti i pravični ljudi. O Crnogorkama se kaže da su lijepe, blage, marljive, vjerne, ljubomorne i čedne do fanatizma.

Prikazujući stanovnike Crne Gore i kao neobrazovane, zaostale, lišene umjetničkog talenta i nezainteresovane za razvoj zanata, autor kompilacije u fokus pažnje postavlja različitost Crne Gore i Crnogoraca u odnosu na publiku kojoj je djelo namijenjeno, dodajući i svoja poređenja kulturnih prilika u Crnoj Gori sa italijanskom kulturom. Kao ilustracija crnogorske egzotičnosti poslužili su mu i narodni običaji, pa iz Vialinog putopisa preuzima opise krštenja, posvojenja djece, sklapanja i razvoda braka, kao i krvne osvete. Istu funkciju imaju i prevedeni opisi trgovinske razmjene, tj. primitivnog načina transporta poljoprivrednih proizvoda na prodaju i uspostavljanja dužničko–povjerilačkih odnosa.

Kratke teze na početku posljednjeg poglavlja pokazuju da je autor priloga imao namjeru da se bavi i crnogorskom vojskom i ratničkim običajima kod Crnogoraca, ali to nije ostvario zbog gašenja publikacije.

S obzirom na to da nema podataka o tome da je za list *Mimi – la fia de la Baba* pisalo više saradnika, moguće je da je autor kompilacije sami vlasnik, izdavač i urednik publikacije – advokat i pisac Pjetro Lorenzo Đenerini (Pietro Lorenzo Generini).³¹⁷ Đenerini je desetak godina ranije već sačinio jednu ovakvu kompilaciju, služeći se kao osnovnim predloškom takođe jednim putopisnim djelom o Crnoj Gori. Na osnovu najvećim dijelom putopisnog članka pod naslovom „Posjeta vladici Crne Gore“ Austrijanca Gustava fon Franka, objavljenog 1840. godine u listu *Allgemeine Zeitung*, napisao je beletristički sastav *Pero i Vilka, odnosno Crna Gora, njen način života i običaji*, iz 1853. godine. Zajedničke karakteristike ove knjige i priloga objavljenog u listu *Mimi la fia de la Baba* su naglašeno zanimanje za crnogorske običaje, čijim se opisom ističe egzotičnost Crne Gore i Crnogoraca, kao i superioran stav u odnosu na njih, što se može dovesti u vezu sa činjenicom da je

³¹⁷ Up. Silvana Monti Orel, *I giornali triestini dal 1863 al 1902: Società e cultura di Trieste attraverso 576 quotidiani e periodici analizzati e descritti nel loro contesto storico*, Edizioni LINT, Trieste, 1976, str. 45. *Catalogo dei libri italiani dell'Ottocento, 1801-1900*, Editrice Bibliografica, volume 3, str. 2097.

Đenirini zastupao interese austrijske politike.³¹⁸ U austrijskim glasilima nije se blagonaklono gledalo na crnogorske ratove s ekspanzionističkim namjerama, o čemu svjedoče kako priloge objavljeni povodom Grahovačke bitke iz 1858. godine, koja je Crnoj Gori donijela razgraničenje sa Turskom, tako i oni objavljeni povodom ovog sukoba.³¹⁹ Osim kompilacije o Crnoj Gori, list *Mimi – la fia de la Baba*, objavio je još samo jedan književni prilog – nezavršeni roman u nastavcima pod naslovom *Prezategnut kanap (La corda troppo tesa)*, bez potpisa autora i takođe u humorističkom tonu.³²⁰

Gustav Riter fon Frank

Godine 1839. Crnu Goru je posjetio oficir i književnik Gustav Riter fon Frank (Gustav Ritter von Franck, 1807–1860), napisavši o svom dvodnevnom boravku u zemlji putopisni članak pod naslovom „Posjeta vladici Crne Gore“.³²¹ Ovaj prilog, objavljen 1840. godine, u cjelosti je preveden na italijanski i objavljen 1841. godine u torinskom časopisu *Museo scientifico, letterario ed artistico*.³²² L. A. Paravičini (L. A. Parravicini), potpisan na kraju članka, vjerovatno je njegov prevodilac. Za razliku od priloga na njemačkom jeziku, uz ovaj prevod data je jedna bilješka u fusnoti, sa određenim informacijama o granicama Crne Gore, njenoj površini, imenu, gradovima sa kojima se trguje, vladaru i stanovnicima. Moguće je da su povod za objavljivanje prevoda ovog članka bili pogranični sukobi Crnogoraca i Turaka u oblasti Grahova, u Hercegovini, o kojima je izvještavala i inostrana štampa.

Frank je dao opis puta u Crnu Goru na koji je otišao zajedno sa prijateljem, u jesen 1839. godine. Prema Cetinju su se uputili iz Kotora, u pratnji jednog lokalnog vodiča. Po dolasku su ugošćeni Njegoševoj novoj rezidenciji, gdje su prenoćili, a već sljedećeg dana vratili su se u Kotor. Tokom kratkog boravka na Cetinju, primio ih je i sam crnogorski vladika.

Frank u svom članku na Crnu Goru gleda nadmoćnim pogledom civilizovanog zapadnjaka, opisujući maliciozno i uz čestu upotrebu ironije.³²³ Najviše se bavio ličnošću

³¹⁸ Up. Cesare Pagnini, *I giornali triestini dal 1777 al 1955*, Arti grafiche Smolars S.p.A, Trieste, 1958, str. 4, 12; Isti, *I giornali di Trieste: dalle origini al 1959*, Centro Studi, Milano, 1959, str. 218.

³¹⁹ Olivera Popović, nav. rad, str. 139–142, 157–158;

³²⁰ Silvana Monti Orel, nav. djelo, str. 45.

³²¹ G.F. Rank, „Ein Besuch beim Vladika von Montenegro“, *Allgemeine Zeitung*, 1840, br. 78 (18.III), br. 79 (19.III), Beilage. Up. prevod odlomka u: „Poseta Gustava Ritera fon Franka Njegošu“ u: *Savremenici o Njegošu*, str. 77–82.

³²² „Una visita al vladika di Montenegro anno 1840“, *Museo scientifico, letterario ed artistico*, III/1841, str. 114–118.

³²³ Miljan Mojašević, *Njemačko-jugoslovenske kulturne veze*, Izdavačko-informativni centar studenata, Beograd,

crnogorskog vladike, a neprijateljski stav prema Petru II Petroviću Njegošu provijava kroz čitav prilog. Opisujući vladčin fizički izgled, autor ističe da su mu crte lica „nepravilne“ i da pažnju privlače „sitne oči koje vrijebaju, blijeda boja lica, rijetka crna brada, i nešto u izrazu što više odaje lukavstvo ili zloradost nego odlučnost“.³²⁴ Pri susretu sa putnicima Petar II je na sebi imao civilno odijelo, a Frank bilježi da njegove široke i „à la cosaque skrojene čakšire“ nijesu uspijevale da sakriju njegovu „neobično veliku nogu“.³²⁵ Opisujući vladčine kretnje autor ga upoređuje sa divljom zvijeri zatvorenom u kavezu.³²⁶

Frank piše i o Njegoševom načinu upravljanja zemljom i njegovoj pjesničkoj, ali i kulturnoj djelatnosti. Tako ističe da se Njegoš održava na vlasti zahvaljujući korupciji i neprosvijećenosti naroda, a naglašava i prisustvo austrijskih dezertera u njegovoj posluži.³²⁷ Prikazuje ga i kao rasipničkog i bezobzirnog vladara, u čijem djelovanju dominira voluntarizam. Tako ističe kontrast između bogatih večera koje su se služile u njegovoj rezidenciji nasuprot siromašnim prilikama u zemlji, uz napomenu da je u vladčinoj sali sa trofejima bilo i skupocjenog oružja koje su Crnogorci morali da založe da bi uspjeli da prehrane svoje porodice.³²⁸ Način izvršenja kazni za najteža krivična djela i njihov ishod bili su, po mišljenju ovog autora, samo odraz vladareve simpatije ili nesimpatije prema nekom osuđeniku.³²⁹

Od Njegoševih djela Frank pominje zbirku *Pustinjač cetinjski*, ali njeno autorstvo pripisuje vladčinom sekretaru Dimitriju Milakoviću. Sam Njegoš navodno saopštava putnicima da on nije više u godinama kada se piše poezija, a da crnogorske pjesme pripadaju više čitavom narodu a ne samo jednom autoru.³³⁰ Uprkos činjenici da nije poznao jezik, putopisac ocjenjuje da je cetinjski almanah *Grlica*, takođe štampan u Njegoševoj tipografiji i u kome su, pored ostalog, objavljivane narodne pjesme, „kalendar za seljake“.³³¹

I pri pomenu ličnosti iz vladčine neposredne blizine, to jest Njegoševog bliskog rođaka Đorđija Petrovića (1800–1868) i ujaka Lazara Prorokovića (1778–1851), koji su zauzimali visoke položaje u vlasti, Frank insistira na njihovim negativnim osobinama, pa se, na primjer, za Prorokovića kaže da se u Crnoj Gori proslavio pljačkaškim pohodima na austrijskoj teritoriji. Putopisac naglašava i da su najčešća tema Njegoševih večernjih

1974, str. 83.

³²⁴ Isto, str. 118. Prevod prema: Miljan Mojašević, nav. djelo, str. 83.

³²⁵ Isto.

³²⁶ Isto.

³²⁷ Isto, str. 117.

³²⁸ Isto, str. 116.

³²⁹ „Una visita al vladika di Montenegro anno 1840“, str. 117.

³³⁰ Isto, str. 118.

³³¹ Isto.

razgovora sa crnogorskim senatorima u rezidenciji, o kojima se obavijestio od nekog „dobrog poznavaooca ilirskog jezika“, upravo pljačke. Bilježi, međutim, da je plodove njihovog razbojništva i sam imao prilike da vidi, pa opisuje luksuzne krznene ogrtače koji su putnicima ponuđeni po dolasku u rezidenciju, a koji su prethodno, kako su saznali, pripadali nekom ubijenom turskom paši.

Frank posebno naglašava neprosvijetlost, necivilizovanost i varvarske običaje Crne Gore, koji se ogledaju i u prikazu načina života i običaja stanovnika. Tako ističe da Crnogorci žive u kućama zajedno sa domaćim životinjama i da u tim istim prostorijama suše meso i drže hranu. Utisak o slaboj higijeni imao je i tokom boravka u Njegoševoj rezidenciji, što iskazuje kroz opis prljave odjeće vladčinog kuvara. Najefektniji utisak, međutim, ostavlja Frankov opis prizora na cetinjskoj kuli Tablji, na kojoj je, umjesto krova, poput „jastučeta sa čiodama“ vidio četrdeset na kolje nabijenih turskih glava.³³²

Kao suprotnost prikazu zaostale i primitivne Crne Gore Frank sebe prikazuje kao nosioca univerzalnih vrijednosti, antipoda divljem i primitivnom Crnogorcu, što se ogleda u njegovim moralizatorskim stavovima pri opisu prilika na Cetinju. U njegovoj putopisnoj skici Crna Gora je materijalno nepodoban i kulturno nedostatan prostor, u kome je život moguć samo Crnogorcima, dok bi se bilo koji stranac pokajao zbog eventualne odluke da se tu nastani. Njegov prikaz Njegoša kao predvodnika razbojničke bande i podrivanje njegovog ugleda kao pjesnika i vladara, inače veoma posvećenog kulturnom razvoju zemlje, pokazuje orijentalistički odnos autora prema Crnoj Gori. Smatra se da su Frankovi maliciozni opisi dijelom uslovljeni političkim motivima putopisca, zbog njegovog doživljaja zemlje kao „odvojene ruske provincije“.³³³

Duža bilješka data uz prevod Frankovog članka, čiji je izvor *Nuovo Dizionario geografico universale* objavljen u Veneciji 1839. godine, nije u saglasnosti sa tonom u kome je autor napisao prevedeni članak. Iako se i u njoj ističe egzotičnost zemlje, to se čini dobronamjerno i bez podrugljivosti i omalovažavanja, uz naglašavanje slobodarskog duha naroda.³³⁴

Kao što je već pomenuto, desetak godina kasnije, Frankov putopisni prilog poslužio je i kao predložak knjige *Pero i Vilka, odnosno Crna Gora, njen način života i običaji* Pjetra Lorenca Đenerinija.³³⁵ Ova knjižica predstavlja prvi primjer stvaranja beletrističkog djela

³³² Isto.

³³³ Miljan Mojašević, nav. djelo, str. 81–82.

³³⁴ „Una visita al vladika di Montenegro anno 1840“, str. 114.

³³⁵ Pietro Lorenzo Generini, *Pero e Vilca, ossia il Montenegro, suoi usi e costumi. Brano di un romanzo inedito di Pietro L. Generini*, Tipografia del Lloyd austriaco, Trieste, 1853. Drugo izdanje djela objavljeno je u okviru

crnogorske tematike na italijanskom jeziku na osnovu pretežno putopisnih izvora. Osim Frankovim, Đenerini se poslužio i Bjazoletovim putopisom, kao i nekim drugim izvorima o tadašnjoj Crnoj Gori. Godine 1853, kada je djelo objavljeno, ova zemlja vodila je veliki rat sa Turskom, izazivajući veliko interesovanje međunarodne javnosti, o čemu svjedoči i veliki broj priloga u tršćanskoj štampi.³³⁶

Hajnrih Štiglic

Četrdesetih godina XIX vijeka na italijanski jezik prevođeni su i odlomci iz putopisa njemačkog romantičarskog pjesnika i pisca Hajnriha Štiglica (1801–1849), koji je Crnu Goru posjetio 1839. godine.³³⁷ Odmah po objavljivanju, Štiglicova knjiga pod naslovom *Posjeta Crnoj Gori* prikazana je u tršćanskom časopisu *Favilla*.³³⁸ Ubrzo su u istom listu objavljena i dva odlomka iz nje.

Prvi prilog, objavljen 1842. godine, donosi opis jednog pograničnog okršaja Crnogoraca i austrijskih podanika iz 1838. godine, zbog sporenja o graničnim posjedima.³³⁹ U njemu se sa dvije različite tačke gledišta opisuju ovi sukobi, tako što nam najprije uzroke i tok borbi, živopisnim, enfatičkim, slikovitim jezikom i u epskom tonu, opisuje jedan stari mještatin koji je u sukobu učestvovao, a nakon toga se daje iscrpna Štiglicova analiza nastala kao rezultat razmatranja kontroverznih izvještaja sa obje strane, proučavanja samog mjesta i njegovog razgovora sa učesnicima sukoba. Dok krepki mještatin pjeva o odbrani ognjišta, časti i slobode Crnogoraca i evocira godine vladavine Ivana Crnojevića, koji je Crnom Gorom vladao u drugoj polovini XV vijeka, Štiglic prenosi izvještaje o hrabrom držanju i vještini austrijskih vojnika, koji su pod razboritim vođstvom svog zapovjednika sačuvali položaj pod

knjige Vesne Kilibarde *Il romanticismo italiano e il Montenegro: Le esperienze narrative di Francesco Dall'Ongaro e di Pietro Lorenzo Generini*, Edizioni Giuseppe Laterza, Bari, 2003. Na srpsko-hrvatskom jeziku pojavilo se u prevodu Ljubice Klančić (Pietro L. Đenerini, „Crna Gora. Njeni običaji i nošnja (sic!)“, *Glasnik etnografskog muzeja*, knj. III, Cetinje, 1963 str. 189–215) s „Bilješkom“ (str. 215–217), a potom u prevodu Vesne Kilibarde (Pietro L. Đenerini, „Pero i Vilka ili Crna Gora, njen način života i običaji“ u: Vesna Kilibarda, *Njegaš i Trst*, str. 163–204).

³³⁶ Ratna zbivanja u Crnoj Gori 1853. godine nadahnula su nastanak i još dva beletristička djela u stihu: „La Montenegrina“, *Il Diavolletto*, VI/1853, br. 34 (3. II), str. 144 i Teobaldo Ciconi, „I Montenegrini“, *Letture di famiglia*, II/1853, str. 96–97. Obje pjesme, u prepjevu Svetlane Kalezić-Radonjić, objavljene su u radu Olivera Popović, „Lik žene u pjesmama o Crnoj Gori objavljenim u tršćanskoj štampi sredinom XIX vijeka“, u: Aleksandra Nikčević-Batričević (ur.) *Size zero/mala mjera II: Ženski lik u književnom tekstu*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2011.

³³⁷ Heinrich Steiglitz, *Ein Besuch auf Montenegro*, Cotta, Stuttgart und Tübingen, 1841 (prevod: Hajnrih Štiglic, *Posjeta Crnoj Gori*, preveo Tomislav Bekić, CID, Podgorica, 2004).

³³⁸ P/acifico/ V/alussi/, „Bibliografia“, *La Favilla*, VII/1842, br. 7 (15. IV), str. 111–117.

³³⁹ Heinrich Steiglitz, „Scontro fra le truppe austriache ed i montenegrini nel 1838. (tradotto dal Montenegro di Steiglitz.)“, *La Favilla*, VII/1842, br. 8 (30. IV), str. 125–135.

napadima višestruko brojnijih i prikladnije opremljenih Crnogoraca.

Jedino u čemu se ova dva prikaza podudaraju jeste da su borbe okončane zaključivanjem mira i strogom naredbom crnogorskog vladike da bude kažnjen svako ko ga prekrši, čime je odati priznanje miroljubivoj politici Njegoša.

U ovom odlomku čitaoci su još upoznati sa načinom borbe Crnogoraca, običajem da se žene mogu slobodno kretati i u ratnim vremenima i da se u ženu ne smije pucati, makar je neprijatelj koristio kao štit. Ove herojsko-patrijarhalne crte crnogorske kulture i sistema vrijednosti izražavaju se i kroz odnos prema neprijatelju, čije se hrabro držanje i vještina uvijek uvažavaju, pa se iznosi činjenica da je austrijski zapovjednik opjevan u narodnim pjesmama.

Po mišljenju Bernarda Štulija, redakcija lista odabrala je ovaj odlomak s ciljem da, s jedne strane, pokaže Italijanima na koji način se treba boriti protiv svih okupatora i tlačitelja, a s druge, da im predoči kako su, budući da je u sukobu učestvovala i četa italijanskih lovaca, ipak oni ti koji se bore u drugim državama i tamo gube živote, ali za tuđi interes.³⁴⁰

Svega mjesec dana kasnije, obavljen je i prevod drugog odlomka iz Štiglicovog putopisa, pod naslovom *Predanje iz Crne Gore*.³⁴¹ U uvodnoj bilješci uredništva lista kaže se da su objavljivanje ovog članka podstakle vijesti o nemirima na crnogorsko-turskoj granici i očekivanje sukoba većih razmjera.³⁴²

U prilogu se kroz lokalnu legendu ukazuje na nasilništvo Turaka, a veliča snaga i hrabrost Crnogoraca. U prevedenom odlomku govori se o neuspjelom pokušaju turskog paše da uz pomoć vojne sile preotme već s drugim vjerenu djevojku. Imajući u vidu rizordimentalni karakter samog lista, moguće je da je objavljivanjem prevoda ovog odlomka uredništvo časopisa *Favilla* takođe težilo da kroz nadahnuti prikaz borbe Crnogoraca za slobodu utiče na učvršćivanje svijesti kod Italijana o nužnosti ostvarivanja nezavisnosti i oslobođanja od tuđinske vlasti, s obzirom na to da ovakva nastojanja nije moglo otvoreno izraziti zbog austrijske cenzure.³⁴³ Na ovakav zaključak upućuje činjenica da su urednici ovog lista sprovodili zamisao zbližavanja italijanskog sa susjednim južnoslovenskim narodima, pa je njihov časopis vremenom postao „karika u lancu povezanosti dvaju pokreta sa svim

³⁴⁰ Bernard Stulli, nav. rad, str. 53.

³⁴¹ Heinrich Stieglitz, „Una tradizione del Montenegro(da Stieglitz.)”, *La Favilla*, VII/1842, br. 10 (31. V), str. 161–163.

³⁴² Više o ovim događajima vidi: Danilo Radojević, „Epoha Svetog Petra i Njegoša“, *Matica*, XIV/ 2013, br. 55, str. 536–538.

³⁴³ O odnosu austrijske cenzure prema aktivnostima uredništva v. Luisa Carrer, „*La Favilla*” (1836–1846), *Profilo e indici*, „Metodi e ricerche”, *Rivista di studi regionali*, Nuova serie, anno XXII, n. 2, luglio – dicembre 2003. Supplemento, str. 9 i 21; Bernard Stulli, nav. rad, str. 56–58.

njihovim antiaustrijskim tendencijama“.³⁴⁴

Johan Geogr Kol

O interesovanju tršćanske štampe za svijet Slovenskog Juga, ali i o popularnosti putopisne literature kao izvora informacija o narodima na istočnoj obali Jadrana svjedoči i prilog *Crna Gora*, objavljen 1861. godine u listu *Osservatore Triestino*.³⁴⁵ Ovaj članak nepotpisanog autora preštampan je iz lista *Rivista friulana* iz Udina, a iste godine objavljen je i u listu *Voce dalmatica* (br. 18–19).

Prilog predstavlja kompilaciju iz djela *Putovanje u Istru, Dalmaciju i Crnu Goru*, njemačkog historičara i geografa Johana Georga Kola (1808–1878), koji je Crnu Goru posjetio desetak godina ranije.³⁴⁶ Iako je Kol svoja putopisna zapažanja objavio neposredno po povratku sa puta, prvo u habzburškom *Allgemeine Zeitung*, a zatim i u knjizi, tek će ratna zbivanja u Hercegovini i inicijativa koju je Crna Gora u tom sukobu imala izazvati veće interesovanje Italijana za njegovo djelo. Tako u uvodnoj bilješci priloga stoji da su ratna previranja bila povod objavljivanja ovog članka, i da je uredništvo na ovaj način željelo da pruži čitaocima informacije o Crnoj Gori i Crnogorcima.

U prilogu su dati podaci o topografiji Crne Gore, njenoj poljoprivredi, vojno-strateškom položaju, a govori se i o Crnogorcima i o njihovoj kulturi. Autor članka nije samo prevodio Kolova zapažanja i opise, nego se potrudio i da ih sažme, stilizuje i obogati poređenjima sa svojom zemljom i kulturom, unoseći i poneki svoj komentar.

Crna Gora je u ovom prilogu prikazana kao "bedem i teror otomanskog varvarstva", a Crnogorci kao lijep, snažan, ratoboran, ponosit i plahovit narod.³⁴⁷ Ističe se da je njihov izgled, narav i običaje, koji su autora „gotovo nesvjesno“ podsjetili na „mnoge pojedinosti iz Homerovih spjevova“, oblikovala divlja crnogorska priroda.³⁴⁸ Posebno je naglašena vezanost Crnogoraca za domovinu, kao i njihovo kultno obožavanje luksuznog oružja, uprkos njihovoj nemaštini. Osim što prenosi Kolova zapažanja o stanovnicima Crne Gore, autor priloga u italijanskom glasilu ih i dopunjava svojim sudovima u kojima se idealizuju njihove vrline:

„Ali nikad se ne dešava da ove gvozdene ukrase [oružje] upotrijebe da bi počinili neko nisko, kukavičko i izdajničko djelo; protiv sebi ravne ili jače sile bore se odlučno; dok pred manjom ne samo da vraćaju

³⁴⁴ Isto, str. 56

³⁴⁵ „Il Montenegro“, *L'Osservatore Triestino*, LXXVIII/ 1861, br. 136 (15. VI), str. 1095–1096.

³⁴⁶ Johan Georg Kohl, *Reise nach Istrien, Dalmatien und Montenegro*, Dresden, 1851 (u prevodu: Johan Georg Kol, *Putovanje u Crnu Goru*, CID, Podgorica, 2005).

³⁴⁷ „Il Montenegro“, str. 1095.

³⁴⁸ Isto.

mač u korice, i kače pušku o rame, već svoj bijes pretvaraju u opštu ljubaznost i nježnu pažnju. Ovim su se nepokolebljivim principom rukovodili ti snažni ljudi, svugdje obezbijedjući poštovanje ženama i gostima.“³⁴⁹

Takođe, dok Kol u svom djelu samo uzgredno pominje tzv. „istragu poturica“ u Crnoj Gori u vrijeme vladavine vladike Danila Petrovića (1670–1735), autor ove kompilacije označava taj događaj kao presudan trenutak u crnogorskoj istoriji, početak revolucije koja će joj donijeti sjajnu budućnost.³⁵⁰ O Crnogorcima je tako stvorena jedna idealizovana predstava u kojoj su oni siromašni junaci primitivne kulture, ali izuzetnih moralnih vrijednosti, koji ratuju samo ako su prinuđeni da se brane, i za koje je najveće blago njihova zemlja i oružje.

Uzdizanje viteštva i slobodarskog duha Crnogoraca u listu *Rivista friulana*, koji je bio zagovornik italijanskog preporoda³⁵¹, možemo objasniti težnjom za glorifikovanjem patriotizma u cilju nastavka borbi za pripajanje Italiji i onih teritorija koje su bile pod austrijskom vlašću, kao i macinijevskim idejama o potrebi povezivanja italijanskog i južnoslovenskih naroda radi istovremenog djelovanja protiv zajedničkih neprijatelja.³⁵² Na prvi pogled, može se učiniti da ovo objašnjenje ne može da se primijeni i na list *Osservatore Triestino*, koji je zastupao interese austrijske politike. Međutim, treba imati u vidu da je političku rubriku ovog lista od 1859. godine uređivao Antonio Antonac (Antonio Antonaz, 1827–1887), koji je u početku promovisao austrijsku politiku, a potom se približio liberalnim tršćanskim grupama i postao naklonjen separatističkim idejama.³⁵³ Njegova politička orijentacija učinila je da se publikacija počne intenzivnije baviti italijanskim pitanjima, a on je zbog svojih ideja 1862. godine uhapšen i optužen za veleizdaju.³⁵⁴

³⁴⁹ Isto.

³⁵⁰ Isto.

³⁵¹ Jedan od saradnika ovog lista bio je i italijanski pisac i patriota Ipolit Nijevo (Ippolito Nievo, 1831–1861), koji nakon velike crnogorske pobjede protiv Turaka na Grahovcu 1858. godine napisao baladu „Crnogorka“ („*La Montenegrina*“, Ballata, *Ore casalinghe*, 1859, str. 70–79. Preštampano u: Marcella Gora (ur.), *Tutte le opere di Ippolito Nievo*, Mondadori, Milano 1970, v. I, *Poesie*, str. 743–751). Prepjev ovje pjesme iz pera Slobodana Kalezića objavljen je u radu Vesne Kilibarde „Italijanski pjesnik Ipolit Nievo i Crna Gora“, *Riječ*, IV/1998, br. 1, str. 59–65. Nijevo je čak imao naum da dođe u Crnu Goru i bori se na strani Crnogoraca. Up. Dino Mantovani, *Il poeta soldato: Ippolito Nievo (1831–1861)*, Fratelli Treves, Milano, 1900, str. 252; „Il Friuli nel cantiere del Risorgimento“, *Messaggero Veneto*, 2012 (02.II) <http://messengeroveneto.gelocal.it/cronaca/2012/02/02/news/il-friuli-nel-cantiere-del-risorgimento-1.3136360>

³⁵² U ovo vrijeme, u okviru tzv. „velikog plana“ Viktora Emanuela II, bilo je zakulisnih priprema za izazivanje revolucionarnog pokreta na Balkanu, kako bi se stvorila diverzija za pripajanje Venecije Italiji, jer je ovaj grad i poslije rata 1859. godine ostao pod vlašću Austrije. Ovakvih planova bilo je i narednih godina, sve do prisajedinjenja Venecije (1866) i Rima (1870) Italiji. Up. Ljiljana Aleksić-Pejković, Slavko Burzanović, *Crna Gora u spoljnoj politici Italije*, str. 7–10.

³⁵³ Up. Gaspare de Caro, „Antonio Antonaz“, *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 3, 1961, [http://www.treccani.it/enciclopedia/antonio-antonaz_\(Dizionario_Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/antonio-antonaz_(Dizionario_Biografico)/)

³⁵⁴ Isto.

Posrednička djelatnost Emilija Trevesa i časopisa *Giro del Mondo*

Od šezdesetih do sredine sedamdesetih godina XIX vijeka u Italiji se o Crnoj Gori još uvijek piše na osnovu putopisnih bilježaka neitalijanskih autora. Preводи putopisnih djela o Crnoj Gori objavljeni su u časopisu *Giro del Mondo*, prvom italijanskom putopisnom časopisu. Ova publikacija pokrenuta je 1863. godine kao rezultat saradnje jednog od najpopularnijih italijanskih izdavača Emilija Trevesa (Emilio Treves, 1834–1916) i francuskog publiciste Edvarda Šartona (Édouard Charton, 1807–1890), koji je tri godine ranije pokrenuo istoimenu publikaciju (*Tour du Monde*) u Francuskoj, uspostavivši na taj način uzorni model za slične časopise u Španiji, Engleskoj i Njemačkoj.³⁵⁵ Italijanska i francuska publikacija, opremljene kvalitetnim ilustracijama, međusobno su i razmjenjivale putopisne članke, opredjeljujući se za objavljivanje onih koji su njihovoj publici u datom trenutku bili najzanimljiviji.³⁵⁶ Italijanski časopis *Giro del Mondo* izlazio je do 1880. godine i upravo se za njega vezuje uspjeh ostalih Trevesovih izdanja.³⁵⁷ Trevesova izdavačka kuća se u italijanskoj izdavačkoj situaciji nakon ujedinjenja (1861) izdvajala po svojoj aktivnosti i inovativnosti, a ubrzo je dostigla veliki ugled, pa je objavljivanje djela u njoj za pisce značilo da su dio elite.³⁵⁸ Trevesov cilj bio je da svojim čitaocima ponudi zabavu, ali i da doprinese širenju njihovih znanja.³⁵⁹

Trevesova inicijativa imala je uspjeha iz više razloga. Prije svega, to su pitkost i mogućnost široke difuzije žurnalističko-književnog žanra, potom izdavačka formula koja je tekst obogaćivala ilustracijama, kao i motiv putovanja koji je spajao različite popularizatorske težnje, znatiželju, zabavu, obrazovanje.³⁶⁰ O uspjehu putopisnih djela svjedoči i činjenica da su reportaže iz časopisa *Giro del Mondo* često ponovo objavljivane u Trevesovoj ediciji *Biblioteca di Viaggi*. Ovaj izdavač pokrenuo je još jedan putopisni časopis – *Giornale popolare di viaggi* (1871).

U publikaciji *Giro del Mondo* objavljena su dva integralna prevoda putopisa o Crnoj Gori, jedan sredinom šezdesetih godina XIX vijeka, a drugi deceniju kasnije, oba iz pera francuskih putopisaca.

³⁵⁵ Up. Noemi Melileo, Daria Solari, "Introduzione", u: Charles Yriarte, *Le rive dell'adriatico ed il Montenegro*, Edizioni CISVA, 2010, str. VII.

³⁵⁶ Isto, str. X.

³⁵⁷ Giovanni Ragone, *Un secolo di libri. Storia dell'editoria in Italia dall'Unità al post-moderno*, Einaudi, Torino, 1999, str. 43.

³⁵⁸ Renato Simoni, *Gli assenti. Profili*, Vitagliano, Milano, 1920, str. 354.

³⁵⁹ Noemi Melileo, Daria Solari, nav. rad, str. IV.

³⁶⁰ Isto, str. VII.

Događaj koji je sredinom XIX vijeka pobudio pažnju evropske javnosti za prilike u Crnoj Gori bila je velika bitka Crnogoraca i Turaka na Grahovcu 1858. godine. Tadašnji crnogorski knjaz Danilo I, u težnji da dobije međunarodno priznanje Crne Gore i poboljša ekonomske prilike u zemlji dobijanjem plodne teritorije i trgovačkih centara u njenom susjedstvu, podstakao je nemire protiv turske vlasti u pograničnoj Hercegovini. U ovom sukobu crnogorska vojska odnijela je pobjedu, što je Crnoj Gori donijelo uvećanje teritorije i razgraničenje sa Turskom.³⁶¹

Ovim povodom Crnu Goru je posjetio geograf i istraživač Gijom Ležan (Guillaume Lejean 1828–1871), koji je, po nalogu francuske vlade, imao zadatak da sačini kartu tzv. Evropske Turske.³⁶² Po povratku iz ove misije, napisao je tri opširna priloga o Crnoj Gori na francuskom jeziku. Dva se odnose razgraničenje između Crne Gore i Turske³⁶³, dok je u trećem autor sabrao utiske stečene tokom boravka u ovim krajevima, objavivši ih 1860. godine u časopisu *Tour du Monde*.³⁶⁴ Pet godina kasnije, ovaj putopisni prilog preveden je na italijanski jezik i objavljen u časopisu *Giro del Mondo* pod naslovom „Putovanje u Albaniju i Crnu Goru“.³⁶⁵

Razlog predstavljanja italijanskim čitaocima ovog kratkog putopisa 1865. godine mogao bi biti taj što su se u italijanskoj i inostranoj štampi pojavile pretpostavke o mogućem obnavljanju sukoba Crnogoraca i Turaka.³⁶⁶ Takođe, objavljivanje ovog prevoda može se protumačiti i kao težnja izdavača da podstakne rodoljublje kod Italijana, budući da je Emilio Treves nastojao da objavljuje ona djela koja bi čitaocima bila ne samo zanimljiva, nego bi istovremeno i edukativno djelovala na snaženje njihove nacionalne svijesti.³⁶⁷ Kako je borba Crnogoraca protiv Turaka često uzimana kao primjer patriotizma i beskompromisne borbe za slobodu, ne iznenađuje što je italijanskoj publici ponuđen tekst u kome se podsjeća na

³⁶¹ Up. Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003. godine*, str. 186–191.

³⁶² Fausto Carbone, Valentina D'Alba. "Introduzione", u: Guillome Lejean, *Viaggio in Albania ed al Montenegro*, Edizioni digitali del CISVA. 2011, str. I.

³⁶³ Guillaume Lejean, "La Dernière lutte des Monténégrins et des Turcs", *Revue contemporaine*, decembar 1858, str. 729–773; Guillaume Lejean, „Le Montenegro et la comission delimitative“, *Illustration*, v. XXXIII/ 1859 (22. I), str. 55–58. Podaci prema: Danilo Lekić, *Francuzi o Crnoj Gori u XIX vijeku*, str. 324.

³⁶⁴ Guillaume Lejean, "Voyage en Albanie et au Monténégro 1858", *Le Tour du Monde*, 1860, str. 69–87.

³⁶⁵ G/illaume/. Lejean, "Viaggio in Albania ed al Montenegro", *Il Giro del Mondo*, vol. 4, 1865 (O Crnoj Gori str. 403–410).

³⁶⁶ Up. "Rivista politica", *Il Diavoletto*, XVIII/1865, br. 118 (23. V), str. 1; "Notizie estere", *Gazzetta Ufficiale del Regno d'Italia*, 1865, br. 177 (20. VII), str. 3; br. 242 (24. IX), str. 3; br. 269 (21. X), str. 2–3;

³⁶⁷ Up. Noemi Melileo, Daria Solari, nav. rad, str. XXXV–XXXVII.

ratničku prošlost Crne Gore i veličaju njeni vojni uspjesi uoči završne borbe Italijana za prisajedinjenje teritorija koje su još uvijek bile pod austrijskom vlašću.³⁶⁸

Ležanov putopis sastoji se iz šest poglavlja sa ilustracijama i geografskom kartom Crne Gore. U italijanskom izdanju data je i bilješka uredništva u kojoj se podsjeća na promjene koje su nastupile u ovoj zemlji nakon autorovog putovanja. U bilješci se kaže da je nakon ubistva knjaza Danila 1860. godine, na čelo Crne Gore došao Nikola I Petrović (1841–1921), kao i da je knjaževina poslije sukoba sa Turcima 1862. godine postala protektorat Otomanskog carstva. Dati su i podaci o ukupnom broju stanovnika i o teritoriji koju je zemlja obuhvatala 1863. godine.

Ležan je u putopisu opisao svoje putovanje u Crnu Goru 1858. godine, na koje je krenuo iz Trsta, preko Dubrovnika. Nakon obilaska tada turskih gradova Bara i Skadra, kao i pograničnih krajeva u kojima su živjeli Albanci, stigao je čamcem do Rijeke Crnojevića, na Skadarskom jezeru. Odatle se uputio na Cetinje, gdje je imao priliku da upozna knjaza Danila i knjaginja Darinku, kao i ličnosti iz njihovog neposrednog okruženja. Osim knjaževe rezidencije, posjetio je i već čuvenu kulu Tablju. Autor je vrijeme uglavnom provodio istražujući dokumenta pohranjena u državnom arhivu na Cetinju, a nakon nekoliko dana provedenih u crnogorskoj prijestonici, preko Kotora se vratio u Dubrovnik. Tokom svog boravka u Crnoj Gori Ležan je bio smješten kod tadašnjeg knjaževog sekretara, Francuza Anrija Delarija (Henri Delarue, 1821–1861), koji je već nekoliko godina živio u ovoj zemlji. Osim što je zabilježio vlastite utiske o Crnoj Gori i Crnogorcima, Ležan navodi da se pri pisanju svog putopisa koristio i literaturom nekih francuskih autora (A. Bue, F. C. H. Pukvil i L. H. Hekard).

Opisi crnogorske prirode u ovom djelu romantičarskog su karaktera i u njima se ističe misterioznost zemlje i zastrašujući izgled njenog planinskog pejzaža.³⁶⁹ U opisima materijalne kulture na putu do Cetinja autor ukazuje na zasotalost Crne Gore, koja se ogledala u teškom siromaštvu, loše sagrađenim i nehigijenskim kućama, kao i nekvalitetnim putevima. Međutim, njegova zapažanja prevazilaze faktografski opis, pa on pokušava i da objasni razloge takvog stanja. Ležan tako smatra da bi za odbranu Crne Gore putna mreža samo štetila jer bi omogućavala neprijateju da je lakše osvoji, dok razlog sirotinjskog izgleda crnogorskih kuća

³⁶⁸ Godine 1866. Italija je vodila tzv. Treći rat za nezavisnost, nakon koga joj je, uprkos vojnim neuspjesima pripala regija Veneto. Up. Giuliano Procacci, "Un decollo difficile", *Storia degli italiani*, str. 395.

³⁶⁹ G/willaume/ Lejean, "Viaggio in Albania ed al Montenegro", str. 408.

pronalazi u odluci stanovnika da svoju slobodu ne žrtvuju zarad materijalnih dobara koje bi dobili od Turaka ukoliko bi priznali njihovu vlast.³⁷⁰

Putopis donosi i opis crnogorske prijestonice, za koju se kaže da je, osim javnih građevina, u vrijeme ove posjete imala svega dvanaestak privatnih kuća. Kao jedinu zgradu vrijednu pomena Ležan izdvaja hotel sagrađen u „evropskom stilu“.³⁷¹ Autor bilježi i pojavu prvih turista na Cetinju, tumačeći motive njihovog dolaska željom da u Crnoj Gori pronađu „ono što postaje rijetko na Zapadu“.³⁷² Dat je i opis jednog običnog dana u prijestonici, u kome se kaže da su Crnogorci trenutke dokolice provodili u boćanju, kartanju ili razgovorima o međunarodnoj politici, „istočnom pitanju“ i aktuelnim ratnim zbivanjima na Balkanu.³⁷³

U prevodu Ležanovog putopisa italijanski čitalac je mogao pročitati i opis fizičkog izgleda i karakternih osobina crnogorskog vladara i njegove supruge. U opisu knjaza Danila ističe se njegova ljepota i „zagonetna“ fizionomija, koja je, prema autorovom utisku, iza nezainteresovanog izraza lica skrivala lukavstvo.³⁷⁴ Ležan napominje da je Danilo I bio jedini Crnogorac koji nije imao duge guste brkove, već rijetke i svijetle. Ističe i eleganciju s kojom je ovaj vladar nosio crnogorsku narodnu nošnju, dodajući joj, međutim, jedan moderan detalj – kravatu, koja je po mišljenju francuskog autora samo narušavala živopisnost njegove odjeće. Putopisac hvali knjaževu rječitost i bilježi da je vladar s pažnjom pratio napise o Crnoj Gori u stranoj štampi, negodujući zbog prikaza njegove zemlje kao varvarske.³⁷⁵ Ležan daje i kratku biografiju knjaza Danila ističući njegovu sposobnost da, nakon Njegoševe smrti, spiječi protivnike da mu preuzmu mjesto nasljednika. U prilogu je opisan i veoma prijatan utisak koji je na putopisca, kako svojom „istočnjačkom“ ljepotom, tako i obrazovanjem, ostavila knjaginja Darinka. Ležan posebno ističe njen doprinos ukidanju nekih varvarskih običaja u Crnoj Gori.³⁷⁶

Autor je u svom djelu pisao i o vezama između Crne Gore i Francuske, ističući njihov prijateljski karakter. On bilježi i da su kako knjaz Danilo, tako i knjaginja Darinka odlično govorili francuski jezik i bili poklonici francuske kulture. Ležan je u rezidenciji imao priliku da upozna i knjaževog bratanića, Nikolu Petrovića, budućeg vladara Crne Gore, koji je u to vrijeme bio đak pariskog Liceja Luj Veliki i takođe odlično govorio francuski jezik.

³⁷⁰ Isto, str. 398, 406.

³⁷¹ Isto, str. 407.

³⁷² Isto.

³⁷³ Isto.

³⁷⁴ Isto, str. 408.

³⁷⁵ Isto, str. 408–409.

³⁷⁶ Isto, str. 409.

Ležan piše i o naporima koji su od davnina činjeni u Crnoj Gori u cilju njenog kulturnog razvoja, ističući da je ova zemlja imala svoju štampariju, prvu kod Južnih Slovena, još 1492. godine. Pominje i drugu crnogorsku štampariju, koju je nabavio Petar II Petrović Njegoš, navodeći vrste knjiga koje su, pored godišnjeg almanaha *Grlica*, u njoj štampane. Autor je tokom boravka na Cetinju pregledao i sadržaj cetinjskog arhiva, napominjući da je prostorija u kojoj se ova institucija nalazila veličine obične biblioteke.

Dok je crnogorsku vladajuću porodicu predstavio kao nosioca kulturnih težnji, Ležan je posvetio pažnju i običaju javnog izlaganja odsječenih neprijateljskih glava, zbog čega je Crna Gora opisivana kao varvarska zemlja. Napominjući da je ta praksa na Cetinju ukinuta nekoliko godina prije njegovog dolaska, autor ističe da se je ona još uvijek prisutna u pograničnim mjestima.³⁷⁷ On zapisuje, vjerovatno da bi štivo bilo zanimljivije njegovim čitaocima, i kako je kula izgrađena, prepričavajući u stvari legendu o zidanju Skadra, u kojoj se govori o tome kako je, da bi građevina bila dovršena, nužno bilo u nju živu uzidati jednu djevojku.³⁷⁸ Međutim, čini se da opis prakse izlaganja odsječenih glava neprijatelja u ovom djelu ima više funkciju naglašavanja egzotičnosti Crne Gore, nego prikazivanja naroda kao varvarskog, o čemu svjedoči autorov opis Crnogoraca.

Crnogorci su u ovom prilogu opisani prilično blagonaklono. U više navrata Ležan naglašava njihov slobodarski instinkt, podsjećajući na bitke koje su vodili, i glorifikujući njihove pobjede. Ovakav autorov odnos prema Crnoj Gori i Crnogorcima odražava i političke stavove Francuske, koja je u 1858. godine podržala Crnu Goru u borbi za sticanje međunarodnog priznanja.³⁷⁹ S druge strane, Ležan iskazuje i antiturske stavove, pa su Turci predstavljeni kao veoma nemarni, nesposobni i čak infantilni.³⁸⁰ Autor ističe i lošu tursku upravu, ilustrujući je opisom zapuštenosti grada Bara, tada pod turskom vlašću.³⁸¹

Prikaz Crnogoraca kao naroda posvećenog isključivo ratnim vještinama upotpunjava autorovo zapažanje o nerazvijenosti zanata u Crnoj Gori. Ležan tako bilježi da je, kada je pokušao da pronađe krojača koji bi mu popravio odijelo da bi mogao dostojanstveno da se

³⁷⁷ G/uillaume/ Lejean, "Viaggio in Albania ed al Montenegro", str. 410.

³⁷⁸ Isto.

³⁷⁹ Oklijevanje Rusije da na Pariskom kongresu 1858. pokrene „crnogorsko pitanje“ i iznese svoj stav, navelo je knjaza Danila da se obrati Francuskoj. Zauzimanje Napoleona III dovelo je do blagonaklonog stava evropskih sila prema Crnoj Gori pa, iako joj nije zvanično priznata nezavisnost, faktički je to učinjeno činom razgraničenja sa Turskom. Up. Slavko Burzanović, "Moderni sviluppi istituzionali in un principato patriarcale: il caso del Montenegro", u Marco Dogo (ur.), *Schegge d'impero pezzi d'Europa. Balcani e Turchia tra continuità e mutamento: 1804–1923*, Libreria Editrice Goriziana, Gorizia, 2007, str. 172–173.

³⁸⁰ Isto.

³⁸¹ Isto.

pojavi pred knjazom i knjaginjom, dobio prezriv odgovor da Crnogorci imaju pametnija posla nego da šiju.³⁸²

Autor se bavio i rodnim odnosima u Crnoj Gori, a u želji da čitaocima vjerno prikaže položaj žena na evropskom Istoku, citira jednu albansku dijalošku poslovicu koja donosi odgovore Turčina, Albanca, Srbina, Bugara, Jevrejina i Grka na pitanje šta je žena. Odgovori, istim redosljedom, glase: zatočenica, robinja, sluškinja, družbenica, partnerka i kraljica. Ipak, putopisac relativizuje ovu hijerarhiju, iznoseći mišljenje da je Turčin, uprkos preziru koji pokazuje prema ženi, veoma podoban muž, dok Crnogorci, koji nazivaju svoje supruge sluškinjama, pokazuju prema njima najdublju privrženost.³⁸³

Značaj putopisa ovog francuskog geografa danas se sastoji u činjenici da je on dao prvo svjedočanstvo o Crnoj Gori neposredno nakon velike pobjede na Grahovcu 1858. godine, koja je zemlji donijela *de facto* priznatu nezavisnost. Osim što je opisao knjaza Danila, koji je tada u Evropi, kaže Ležan, izazivao toliku „radoznalost i simpatiju“, ovaj autor uvodi i nove teme na koje se o Crnoj Gori moglo pisati. Iako se i u Ležanovom djelu i dalje njeguje prikaz Crne Gore kao veoma egzotične zemlje, i insistira na herojsko-patrijarhalnim odlikama naroda, prikaz Crnogoraca obogaćen je novim dimenzijama. To su prije svega njihove ludičke aktivnosti, koje su ranije rijetko bile predmet pažnje putopisaca, kao i isticanje žive zainteresovanosti samog naroda za politička pitanja. Imajući u vidu klasifikaciju putnika Cvetana Todorova, Ležan je po ovim karakteristikama najbliži putnicima impresionistima. Međutim, u njegovom djelu mogu se pronaći i sličnosti sa alegoristima, budući da je njegov opis zemlje u funkciji razmatranja političkog problema većih razmjera – „istočnog pitanja“.

Irijartovo putovanje u Crnu Goru

Autorstvo drugog putopisnog djela o Crnoj Gori koje je objavio list *Giro del Mondo* pripada jednom od najslavnijih francuskih putopisaca i novinara, publicisti i slikaru Šarlu Irijartu (Charles Yriarte 1832–1898).³⁸⁴ Irijart je sredinom sedamdesetih godina XIX vijeka krenuo na putovanje obalama Jadrana, objavivši niz reportaža o krajevima koje je posjetio.

³⁸² Isto, str. 407.

³⁸³ Isto, str. 403.

³⁸⁴ Biografski podaci prema: Rade Petrović, „Predgovor“, u: Šarl Irijart, *Bosna i Hercegovina. Putopis iz vremena ustanka 1875–1876*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1981, str. 5–6.

Među njima je i prilog „Crna Gora“, objavljen 1877. godine u časopisu *Tour du Monde*.³⁸⁵ Irijartove reportaže objavljene su na italijanskom jeziku u Trevesovim izdanjima, prvo u časopisu *Giro del Mondo*, a ubrzo i kao zasebne publikacije u okviru edicije *Biblioteca di Viaggi*. Popularnosti ovih reportaža, osim književne darovitosti samog pisca, doprinijele su i brojne ilustracije s portretima znamenitih ličnosti koje je autor upoznao i prizorima iz lokalnog života. U publikaciji *Giro del Mondo* objavljena je i mapa jadranskih zemalja, na kojoj je označen itinerer ovog putnika.

Prevod Irijartove reportaže o Crnoj Gori objavljen je još iste 1877. godine.³⁸⁶ Autor navodi da je pri njenom pisanju koristio veoma obimnu literaturu. Osim impresivnog broja knjiga stranih autora koje pominje, dao je i ocjenu svojih izvora, kako po pitanju informacija, tako i po pitanju metoda organizovanja građe. On upućuje čitaoca da se o Crnoj Gori detaljnije obavijeste iz knjiga autora koji su pisali na francuskom (Viala de Somijer, Anri Delari, Jan Vaelik, Frile i Vlahović, Alfred Bulonj, Adolf d'Avril, Ami Bue, Siprijen Rober, Fransoa Lenorman, Luj Leže i Gzavije Marmije), engleskom (Dž. Gardner Vilkinson, Valerijan Krasinski, Emili Strengford, Džordžina Mjur Mekenzi i Adelina Irbi, Henri Tozer, R. H. R, Endru Arčibald Pejtn) i njemačkom jeziku (Hajnrih Štiglic, Jozef Muler, Johan Georg Kol, Gustav Raš, Paić i Šerb, Aleksandar Andrić), zamjerajući ovim posljednjim što nijesu bolje klasifikovali obrađene teme. Putopisac pominje i djela drugih autora sa južnoslovenskih prostora (Vuk Stefanović Karadžić, Sima Milutinović i Milorad Medaković), za koje kaže da ih je čitao u prevodu.

Irijartovu posjetu Crnoj Gori prouzrokovala je vijest o pokolju Crnogoraca koji su Turci napravili u Podgorici, a koju je putopisac saznao tokom boravka u Splitu.³⁸⁷ Izabrao je upravo taj trenutak vjerujući da je pravo vrijeme posjete Crnoj Gori onda kada je u sukobu sa Turcima, jer „narod tada ispoljava svoj pravi karakter“.³⁸⁸ S obzirom na to da se ovaj događaj desio 7. oktobra 1874. godine, i da se iz kasnijih Irijartovih susreta i razgovora vidi da je u vrijeme njegove posjete bio veoma aktuelan, može se pretpostaviti da je on u Crnoj Gori

³⁸⁵ Charles Yriarte, „Le Monténégro“, *Le Tour du Monde*, 1877, br. 856–860, str. 337–416.

³⁸⁶ Carlo Yriarte, „Il Montenegro“, *Il Giro del Mondo*, 1877, v. 5, str. 233–313. U formi monografske publikacije putopis je objavljen naredne 1878. godine, u Milanu.

³⁸⁷ Povod pokolja bilo je ubistvo Jusuf-bega Krnića, turskog trgovca i policijskog i vojnog zapovjednika Podgorice, što je dovelo do krvave turske osvete i ubistva sedamnaest Crnogoraca. Taj događaj dobio je veliki publicitet i u domaćoj i u stranoj štampi i prethodio je oslobodilačkom ratu od 1876–1878. Marijan-Mašo Miljić, „Jusovača – Kazneni zavod u Podgorici (1893–1945)“, http://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/cg_u_xix_vijeku/jusovaca_kazneni_zavod_u_podgorici.htm

³⁸⁸ Carlo Yriarte, „Il Montenegro“, *Il Giro del Mondo*, v. 5, 1877, str. 254. I ostali citati u radu odnose se na ovo izdanje putopisa.

boravio upravo 1874. godine, a ne 1877. kako se navodi u literaturi.³⁸⁹ Irijart ne kaže koliko se zadržao u zemlji, ali se po podacima iz djela može se zaključiti da se radi o periodu od nekoliko dana.

Autor se u Crnu Goru zaputio iz Kotora u društvu Petra Ramadanovića, crnogorskog konzularnog zastupnika u ovom gradu. Na Cetinju je bio smješten u prethodnoj vladarskoj rezidenciji Biljardi, a bio je u prilici i da upozna knjaza Nikolu, kao i crnogorske zvaničnike iz njegove neposredne blizine. Osim Cetinja i manjih okolnih mjesta, Irijart je opisao i krajeve na zapadnoj granici Crne Gore, ali je vrlo vjerovatno da ih je posjetio kasnije, prilikom njegovog boravka u Bosni i Hercegovini u vrijeme ustanka 1875–1876 godine, budući da se u reportaži o Crnoj Gori ne pominje putovanje u ove krajeve.³⁹⁰ I prethodni istraživači primijetili su da Irijart ne opisuje itinerere onim hronološkim redom kojim su se zaista dešavali, već ih je prilagodio potrebama pisanja djela, a neki, iako opisani kao dio jednog putovanja, u stvari su rezultat više posjeta.³⁹¹ Tako se i u reportaži o Crnoj Gori prepliće više vremenskih ravni, a pisac nas obavještava i o stvarima koje su se desile nakon njegovog boravka, praveći od svih informacija jedinstvenu narativnu cjelinu.

Irijartova reportaža o Crnoj Gori donosi opise pretežno planinskih pejzaža, a pogled na sive i krševite masive i gola brda na putu od Njeguša do Cetinja podstiču ga na razmišljanje o ogromnom radu koji su stanovnici morali da ulože da bi uspjeli da prehrane svoje porodice.³⁹² Prijestonica Cetinje, čiji je kratki istorijat dao, na pisca nije ostavila naročit utisak, pa bilježi da u njoj nije našao „ništa živopisno niti veličanstveno“. Ova varošica djelovala mu je dosta hladno i podsjećala ga na predgrađa velikih evropskih gradova. Irijart je posjetio Biljardu, Cetinjski manastir, kulu Tablju, hotel, kao i vladarevu rezidenciju. Veliku pažnju posvetio je opisu Cetinjskog manastira, za koji kaže da izgleda živopisno, najviše zbog neobičnih košnica pčela u manastirskom dvorištu.³⁹³ Opisujući unutrašnjost zdanja, primjećuje da su sveti predmeti i manastirsko blago novijeg datuma, jer nije uspio da pronade dragocjenosti opisane u hronikama venecijanskih putnika. Irijart daje i opis soba tadašnjeg crnogorskog mitropolita

³⁸⁹ Dok Irijart pominje dan i mjesec, ali ne i godinu dolaska na Cetinje, vrijeme njegovog boravka mogli bismo rekonstruisati na osnovu činjenice da je u Crnu Goru došao iz Dalmacije, za koju kaže da je obišao 1874. godine. Takođe, crnogorski poluzvanični list za politiku i književnost *Glas Crnogorca* te godine bilježi posjetu „jednog francuskog književnika“, saradnika lista *Revue des deux mondes*, za koji je Irijart pisao. Dan posjete (srijeda, 28. X) podudara se sa danom koji je Irijart naveo u svom djelu. Up. „Cetinje, 21. Oktobra“, *Glas Crnogorca*, II/ 1874, br. 42, (21.X/ 02.XI), str. 3; Danilo Lekić, *Francuzi o Crnoj Gori u XIX vijeku*, str. 243.

³⁹⁰ Autorovo putovanje Bosnom i Hercegovinom trajalo je od ljeta 1875. do proljeća 1876. godine, i takođe je opisano u jednom njegovom putopisu. (Charles Yriarte, *Bosnie et Herzegovine: souvenirs de voyage pendant l'insurrection*, E. Pion et Cie, imprimeurs-éditeurs, Paris, 1876. U prevodu: Šarl Irijart, *Bosna i Hercegovina. Putopis iz vremena ustanka 1875–1876*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1981).

³⁹¹ Noemi Melileo, Daria Solari, nav. rad, str. XIII.

³⁹² Carlo Yriarte, „Il Montenegro“, str. 242.

³⁹³ Isto, str. 292.

Ilariona Radovića, sa žaljenjem napominjući da su prostorije namještene „na italijanski način“, kao i kuće u Dalmaciji, i da nemaju ničeg živopisnog.³⁹⁴ Autor je opisao i cetinjsku kulu iznad manastira, naglašavajući da su na njoj, umjesto zvona koje je on vidio, nekada bile izložene turske glave.

Irijart ukazuje i na znake modernizacije zemlje, o kojima su svjedočili izgled novoizgrađenih kuća i uspostavljanje telegrafske linije, koja je grad, uprkos prirodnim preprekama koje su ga odvajale od ostatka svijeta, povezala sa Evropom. Od novijih građevina na Cetinju on izdvaja hotel podignut o trošku države kako bi se obezbijedio smještaj za putnike namjernike.

Irijart je u ovom djelu opisao i uređenje Crne Gore. Tako je dao istorijat osnivanja Senata i opisao njegov rad, zaključujući da je ova institucija u potpunosti podređena vladaru i da ne predstavlja ograničenje njegove vlasti. Autor stoga smatra da bi Crna Gora u tom pogledu mogla biti smatrana zaostalom zemljom.³⁹⁵ Irijart govori i o niskim platama senatora, dok od njihovih privilegija izdvaja lijepe crvene bunde koje su nosili kao znak svog statusa.

Irijartovo djelo donosi i opis jednog događaja suđenja u Crnoj Gori, koje je putnik posmatrao sa prozora svoje sobe u Biljardi.³⁹⁶ Radi se o prizoru u kome knjaz Nikola, okružen dvorskom svitom i podanicima, pod otvorenim nebom dijeli pravdu. Neposredni odnos knjaza i njegovih podanika ostavili su snažan utisak na putopisca.

Mogućnost da bolje upozna aktuelnog crnogorskog vladara, kao i prilike u njegovoj knjaževini, Irijart je dobio tokom večere na dvoru Petrovića. Ovaj autor crnogorskog vladara prikazuje kao lijepog čovjeka živahnih očiju, prijatnog i prodornog glasa. Iznosi i zapažanje da knjaz Nikola I govori sporo i promišljeno, i da se kod njega osjeća „gotovo ženska nervoza pod magično prikrivenom energijom“.³⁹⁷ Ocjenjuje da je crnogorski vladar mudar, razborit i sposoban diplomata ratničkog držanja.³⁹⁸ Bilježi još i kako o svom narodu govori sa dubokom privrženošću, da je svjestan šta mu sve nedostaje, ali da cijeni njegove vrline.³⁹⁹

Dajući kratku knjaževu biografiju, Irijart ističe njegovo evropsko obrazovanje, kao i podatak da je ovaj vladar istovremeno i pjesnik. Knjaževu ljubav prema umjetnostima otkriva i u činjenici da su zidovi njegove rezidencije prekriveni slikama, među kojima se ističu djela češkog slikara Jaroslava Čermaka (1831–1878). Autor se obavijestio i o koracima koje je Nikola I preduzeo u cilju kulturnog razvoja zemlje, pa pominje osnivanje škola, pokretanje

³⁹⁴ Isto, str. 294.

³⁹⁵ Isto, str. 263.

³⁹⁶ Isto, str. 262.

³⁹⁷ Isto, str. 255.

³⁹⁸ Isto.

³⁹⁹ Isto.

listova i časopisa, a najavljuje i izradu crnogorskog građanskog zakonika, tada već povjerenu profesoru i pravniku Valtazaru Bogišiću (1834–1908).⁴⁰⁰

Putopisac ukazuje i na moderne poglede knjaza Nikole u pogledu odnosa prema ženama, navodeći kao primjer knjaževu odluku da tokom svoje posjete ruskom caru 1868. godine za svog zamjenika u upravljanju državnim poslovima imenuje knjaginjku Milenu.⁴⁰¹ Za knjaževu suprugu, koju je takođe imao priliku da upozna, Irijart kaže da je dostojanstvena, mirnih pokreta, tiha i povučena.⁴⁰²

Na večeri, na kojoj su bili prisutni i crnogorski zvaničnici, ministri, senatori i strane diplomate, Irijarta je posebno iznenadila činjenica da se njihovi razgovori nijesu razlikovali od onih na evropskim dvorovima.⁴⁰³ Bilježi da su njihove teme bile romanopisci, slikari, francusko-pruski rat, reforme u Crnoj Gori i prilike u Francuskoj. Činjenica da su svi za stolom, osim knjaževe majke, tečno govorili francuski jezik „poput Francuza“, o temama koje su autoru s intelektualnog stanovišta bile bliske, navela ga je na zaključak da je i do Crne Gore stigla prefinjenost civilizacije.⁴⁰⁴

Osim kratkih opisa ličnosti koje je na Cetinju upoznao i čije je portrete dao u svom putopisu, Irijart piše i o ostalim članovima vladareve porodice – knjaževom ocu, vojvodi Mirku, koji je umro 1867. godine, i o vladarevom stricu, knjazu Danilu – predstavljajući ih kao suprotnosti između klasične, herojske Crne Gore i moderne zemlje na putu zakonodavnih i drugih reformi.⁴⁰⁵

U Irijartovom putopisu posebno su upečatljivi opisi materijalne kulture u okolini Cetinja, izgleda građevina i načina pripremanja hrane, a čija je funkcija ukazivanje na neobičnost Crne Gore. U njima se ističe siromaštvo naroda, njegova borba za opstanak u nepristupačnim crnogorskim krajevima, kao i njihov primitivni način života. Jedan od najslikovitijih je opis kuće jednog crnogorskog senatora, kod koga su se putnici kratko zadržali, i aktivnosti koje su se tamo odvijale:

„Veliko kamenje, postavljeno sa svake strane na poprečne grede, pritiska svom svojom težinom krov, da bi ga zaštitilo od udara vjetra. Klizajući se po neravnom terenu koji izgleda kao da je kaldrmisan, i čudeći se kako je čovjek uopšte na njemu uspio da sagradi kuću, ulazimo u dvorište, u kome se kao u klanici krv sliva po goljoj stijeni i otiče u neku vrstu rezervoara. Na pragu kuće, muškarac u svojim pedesetim, s kapom i u narodnoj nošnji, prima poljubac od našeg saputnika. Mladići prljavi od krvi osmjehuju se gostima i nestaju u šupama, stajama ili svinjcima, koji gledaju na dvorište. Na tlu leže polutke iskasapljenih ovnova. Stidljiva djeca, sva umazana od krvi, sa crvenim kapicama na glavi, traže utočište kod žena, koje pune poštovanja stoje po

⁴⁰⁰ Isto, str. 262.

⁴⁰¹ Isto, str. 259.

⁴⁰² Isto, str. 258.

⁴⁰³ Isto.

⁴⁰⁴ Isto.

⁴⁰⁵ Isto.

strani.“⁴⁰⁶

Irijart je pisao i o Crnogorcima, a veliki broj njegovih zapažanja, nasuprot kratkom boravku na Cetinju, pokazuje da je, osim što je bilježio lične utiske, davao i podatke preuzete iz literature. Irijart Crnogorce opisuje kao lijepo građene i vitke, što objašnjava činjenicom da se srodnici ne vjenčavaju međusobno i da su nehajni prema djeci, te samo najsnažnija prežive.⁴⁰⁷ Za one čija fizionomija i građa nijesu ostavljale prijatan utisak, kaže da su bili ili bolesni ili da se radilo o mješavini rasa, jer je Crna Gora dugo bila utočište za brojne izbjeglice.⁴⁰⁸ Putopisac primjećuje i izvjesno plemićko držanje Crnogoraca, to jest dostojanstvenost i ponositost koje povremeno prelaze u gordost. Autor Crnu Goru i život u njoj prikazuje pod romantičarskim oreolom, insistirajući na prikazu onih osobina i običaja koji takvu sliku potvrđuju. Tako tvrdi da su Crnogorci veoma snažni i zdravi, dok svoju fizičku snagu održavaju stalnim kretanjem i igrama koje podsjećaju na rvanje i druga antička nadmetanja i vještine. Kaže i da uživaju u veselju, i da su „vedrog duha i razigrane mašte.“⁴⁰⁹ Kao crtu karaktera ovih stanovnika ističe i infantilnost, koja se ogleda u njihovim brzim promjenama raspoloženja, nepostojanosti, činjenici da nemaju ni strpljenja ni istrajnosti, da su sramežljivi i da preuveličavaju rezultate svoje djelatnosti.⁴¹⁰ Irijart naglašava i poštenje, dobroćudnost, gostoprimstvo i patriotizam crnogorskog naroda, a hvali i njihovu rječitost i prirodnu bistrinu. Tako iznosi da Crnogorci, kada se posvete učenju, postižu odlične rezultate, ali da škole van Cetinja, iako ih ima u velikom broju, nijesu dovoljno posjećene.⁴¹¹

Autor naglašava i potpunu posvećenost Crnogoraca ratničkim vrlinama, ističući da i oni u poznim godinama sa suzama u očima mole i na koljenima preklinju knjaza da im omogući da do kraja života budu vojnici.⁴¹² Vjeruje da, uprkos vojnim reformama koje je sprovodio knjaz Nikola, kao i njegovi prethodnici, Crnogorci ne bi umjeli da se povinuju disciplini, poslušnosti, uređenosti, strateškoj organizovanosti evropskih vojnih snaga, jer su po prirodi individualci željni ličnog dokazivanja.⁴¹³ Poput brojnih autora prije njega, i Irijart govori o općinjenosti Crnogoraca luksuzno ukrašenim oružjem. Uživanje u luksuzu primjećuje i pri pogledu na raskošnu nošnju mještana, ističući da je njeno ukrašavanje zlatnim

⁴⁰⁶ Isto, str. 236–238.

⁴⁰⁷ Isto, str. 274.

⁴⁰⁸ Isto.

⁴⁰⁹ Isto, str. 276.

⁴¹⁰ Isto.

⁴¹¹ Isto.

⁴¹² Isto, str. 298.

⁴¹³ Isto, str. 294, 299.

koncem jedna od najrazvijenijih aktivnosti na Balkanu, uprkos veoma skromnim materijalnim mogućnostima stanovnika.⁴¹⁴

Irijart je pisao i o crnogorskim ženama, zapažajući da, pored onih koje su crne kose, očiju „živih kao žar“, neumorne i jake, „muškog držanja“ i „animalnih pokreta“, ima mnogo i ljupkih, nježnih i gracioznih žena, pomalo tužnog izraza lica, zavodljivog i blijedog tena, krupnih crnih očiju osjenčenih gustim trepavicama ispod gustih obrva, koje upoređuje sa ljepoticama oslikanim na zidovima rimske Pompeje.⁴¹⁵ I kao osnovnu karakteristiku Crnogorki autor ističe njihovu ratobornost. Osvrćući se na njihovo učešće u ratnim operacijama on tvrdi da se svaka mlada žena, ili ona koja je još u snazi, osjeća dovoljno hrabrom da učestvuje u borbi, „ako ne sa puškom u ruci – što se uostalom dešava veoma često“ – onda barem noseći municiju i zalihe, kao i ranjenike, i starajući se o njima.⁴¹⁶

Otvarajući temu muško-ženskih odnosa, o kojoj je bilo riječi i u literaturi, ovaj putopisac tvrdi da je Crnogorkama koketiranje nepoznato i da one nimalo ne uživaju u pogledima stranaca privučenih njihovom ljepotom, kao i da ne razumiju ljubav bez braka.⁴¹⁷ Rodne odnose u Crnoj Gori smatra veoma bizarnim zbog rigoroznog izbjegavanja pokazivanja nježnosti. Sa zaprepaštenjem bilježi da, kada joj je muž u samrtničkoj postelji, žena mu se ne približava, a da ako umre može da pokaže svoju žalost, ali ne i da prva počne da ga oplakuje.⁴¹⁸ Po pitanju statusa žene u Crnoj Gori Irijart pokazuje neslaganje sa ocjenama prethodnih autora, uvjeren da su njihovi napisi u vezi sa ekstremnom podređenošću žena muškarcima proizvod nepoznavanja jezika i kulture naroda. Autor ne izostavlja da pomene običajne prakse koji pokazuju privilegovanje muškaraca od samog čina njegovog rođenja do zrelog doba. Međutim, iako ukazuje na brojne razlike u muško-ženskim odnosima između Crne Gore i zemalja Zapada, Irijart se priklanja stanovištu da Crnogorci baštine tradiciju velikog poštovanja žena, koja se ogleda u njihovom zaštitničkom odnosu prema njima.⁴¹⁹ Autor je pisao i o sastavu crnogorske porodice, navodeći broj članova koji čini jednu porodičnu zadrugu i opisujući njihove međusobne odnose i uloge.⁴²⁰

Od crnogorskih običaja, na Irijarta je najjači utisak ostavilo oplakivanje pokojnika, pa u putopisu detaljno opisuje scenu u kojoj jedna žena u okolini Grahova žali za umrlim članom porodice. Užasnut dramatičnošću prizora, grebanjem lica golim rukama, kukanjem do

⁴¹⁴ Isto, str. 275.

⁴¹⁵ Isto, str. 288.

⁴¹⁶ Isto, str. 302.

⁴¹⁷ Isto, str. 278.

⁴¹⁸ Isto.

⁴¹⁹ Isto, 286.

⁴²⁰ Isto, str. 282.

iznemoglosti, autor obavještava čitaoce da je ovakav način iskazivanja žalosti natjerao knjaza Danila da zakonom zabrani samopovrjeđivanje i uvede novčane kazne za prestupnike. Djelo donosi i stihove jedne tužbalice u kojoj djevojka oplakuje smrt majke.⁴²¹

Irijart se bavio i temom religije kod Crnogoraca, naglašavajući neumjerenost i iracionalnost naroda prilikom proslave vjerskih praznika, što on navodi kao pravi razlog njihovog siromaštva.⁴²² Nasuprot pretjerivanjima za vrijeme slavlja, putopisac ističe da se Crnogorci pridržavaju običaja koje nalaže njihova pravoslavna vjera, poput četrdesetodnevnog posta, poredeći taj običaj sa ramazanskim postom pripadnika islamske vjeroispovijesti.⁴²³ Autor napominje da se stanovnici Crne Gore na prvi pogled putnicima mogu učiniti kao veoma religiozni ljudi i zato što se često krste, skidaju kapu kad čuju zvuk zvona i zbog raznih drugih spoljnih manifestacija religioznosti. Međutim, ukazujući na činjenicu da su crkve za vrijeme službi prazne i da je sujevjerje veoma rasprostranjeno, zaključuje da postoji velika nesrazmjera između suštine i forme. Takođe, kaže da je narod po pitanju vjere tolerantan, te da u zemlji nema vjerskog fanatizma.⁴²⁴ Autor opisuje i crnogorske popove primjećujući da ih je po izgledu teško razlikovati od običnog naroda, s obzirom na to da su naoružani, da mnogi ne nose mantiju i nemaju bradu, kao i zbog toga što im se stil života ne razlikuje od drugih stanovnika, jer i oni „sjede u kafanama, puše lulu, piju rakiju ili po potrebi zaguslaju“. Putopisac posebno ističe njihovu ulogu u ratovima koje je Crna Gora vodila.⁴²⁵

Irijart daje i hronologiju oružanih sukoba Crnogoraca i Turaka iz jula 1876. godine, o kojima je detaljnije informacije mogao dobiti tokom boravka u Bosni za vrijeme hercegovačkog ustanka, kao i iz dnevne štampe. Navodi i novine u pogledu samog ratovanja ustanovljene potpisivanjem Ženevske konvencije, koje su se prvenstveno odnosile na zbrinjavanje ranjenika i bolesnika. Međutim, ističe da su se u borbenim okršajima na obje strane ponovili stari užasni običaji sakaćenja neprijatelja. Opisuje i tok pregovora sa Turskom i velikim silama decembra 1876. godine, koji su doveli do potpisivanja primirja.

Prikaz Irijartove putopisne reportaže o Crnoj Gori objavljen je u Trevesovom listu *Guerra d'Oriente*, pokrenutom upravo radi izvještavanja o ratnim zbivanjima na Balkanu.⁴²⁶ Nepotpisani autor prikaza ukratko ističe egzotične pojedinosti opisane u djelu francuskog

⁴²¹ Isto, str. 287–288.

⁴²² Isto, 291.

⁴²³ Isto.

⁴²⁴ Isto.

⁴²⁵ Isto, str. 291, 299.

⁴²⁶ “Il Montenegro di Carlo Yriarte“, *Guerra d’Oriente*, 1877, br. 56, str. 447–448.

putopisca i razlike Crnogoraca u odnosu na ostale Evropljane: gorštaci ratnici, žene pod teretom, popovi koji rado mijenjaju krst za mač, knjaz koji, poput „mladog patrijarha“, čas dijeli pravdu na otvorenom, a čas se stavlja na čelo vojske.⁴²⁷ Od ilustracija iz Irijartovog djela, za čitaoca ovog lista odabrao je dvije: crnogorske junake u ratu i oplakivanje mrtvih. Napominje i da je niz drugih slikara bio inspirisan da naslika zemlju „planinskih sokolova“, a vjeruje i da je upoznavanje načina života Crnogoraca, „toliko drugačijeg“ od civilizovanih naroda, za Irijarta predstavljalo pravo zadovoljstvo.⁴²⁸

Irijartova težnja da o Crnoj Gori sakupi što više informacija dala je djelu enciklopedijski karakter, tako da autor čitaocima u stvari nudi jedan pregledni tzv. *kulturni leksikon* sa raznovrsnim podacima koje je sakupio od povratka sa putovanja do trenutka objavljivanja djela.⁴²⁹ Ova karakteristika vjerovatno je jedan od razloga zbog čega će njegov putopis postati referentan za brojne buduće putopisce. Irijartovu reportažu treba posmatrati i u okviru opštih odlika putopisa objavljenih u XIX vijeku. Ona nastaje u ključnom trenutku prelaza sa tradicije obrazovnog putovanja na turizam, kada putovanje više nije preimućstvo elite, već aktivnost dostupna širem sloju društva.⁴³⁰ Otuda prisustvo i uputstava za buduće putnike, kao i detaljniji opis materijalne strane putovanja u pogledu priprema za put i smještajnih i ugostiteljskih kapaciteta, po čemu se približava formi vodiča. Tako, na primjer, autor sa ponosom opisuje svoju nepromoćivu „vreću bez dna“, gotovo pokazujući čitaocu jedan po jedan predmet u njoj i ilustrujući njihovu upotrebu.⁴³¹

S imagološkog stanovništa, prikaz Crne Gore u Irijartovom putopisu pokazuje ambivalentnosti njenog kulturnog prostora, oslikane kroz kontrastivno prikazivanje prilika na crnogorskom dvoru u odnosu na stanje u zemlji, kao i kroz lik knjaza sa jedne strane i podanika sa druge. Tako cetinjski dvor djeluje kao usamljena oaza, a čitavo Cetinje kao malo ostrvo na kome se ostvaruju civilizacijski naponi vladajuće porodice, kroz osnivanje kulturnih i drugih državnih institucija, javnih glasila, povezivanje sa drugim centrima izgradnjom puteva i uspostavljanjem telegrafskih linija, za razliku od okolnih krajeva koji vidno zaostaju za prijestonicom.⁴³² Međutim, putopisac smatra da je Cetinje zbog toga počelo da gubi svoju

⁴²⁷ Isto.

⁴²⁸ Isto.

⁴²⁹ Dean Duda kulturnim leksikonom ili katalogom naziva prožimajući prikaz svakodnevnoga ritma određene sredine i navika tamošnjih ljudi s obavijestima iz lokalne istorije i opisom umjetničke baštine, koji putopisac stvara i upućuje ga matičnoj sredini. Up. Dean Duda, *Priča i putovanje*, str. 12, 122.

⁴³⁰ Noemi Melileo, Daria Solari, nav. rad, str. XIII.

⁴³¹ Carlo Yriarte, „Il Montenegro“, str. 247–248.

⁴³² Irijartov prikaz daje dosta vjernu sliku tadašnje Crne Gore ako se ima u vidu da je sedamdesetih godina u knjaževini živjelo 123 hiljade stanovnika, a od kojih je 99% na selu. Samo su se Cetinje, Rijeka Crnojevića,

životopisnost i da liči na predgrađa evropskih gradova. Takođe, dok je crnogorski vladar u Irijartovom djelu predstavljen kao pjesnik i intelektualac koji ličnim primjerom narodu daje modele poželjnog ponašanja, slika Crnogoraca kao neprikosnovenih ratnika, slabo zainteresovanih za bilo kakve druge aktivnosti, na liniji je prethodnih putopisnih prikaza u kojima su oni opisani. Irijart u više navrata naglašava arhaične aspekte crnogorskog društva, dajući se u potragu za egzotičnim pojedinostima, čak i onda kada uspijeva da ih pronađe samo u djelima prethodnih posjetilaca.

Ipak, iako je i sam sklon egzotizaciji u opisima, Irijart piše sa sviješću o uticaju kulturoloških uticaja na donošenje sudova o narodima, pa problematizuje ocjene svojih prethodnika. Takođe, sama činjenica da autor u Crnoj Gori po mnogim pitanjima ne zatiče stanje kakvo je opisano u djelima prethodnih putopisaca i uočava promjene koje su nastupile, stvara kod čitalaca svijest o tome da ne posmatraju statično društvo, prirodnim preprekama odvojeno od civilizacije, kao zaleđeno u vremenu, već sredinu koja je, pored duboke vezanosti za tradiciju, težila povezivanju sa ostatkom svijeta i prihvatala neke njegove norme i vrijednosti. Međutim, to se gotovo isključivo odnosi na crnogorsku elitu, koja je nosilac dinamičnih procesa, dok je narod nosilac suprotnih težnji, pa njegovi običaji i dalje nude zanimljiv materijal za različita proučavanja. Upečatljive slike, koje je kako opisima tako i brojnim ilustracijama Irijartovo djelo donijelo, dočaravaju čitaocima fascinantan svijet junačke zajednice, čiju autentičnost nagrizava moderno doba, pa one imaju i ulogu čuvara sjećanja na taj primitivni i arhaični svijet koji polako iščezava, a za kojim pisac nostalgично žali. Imajući u vidu klasifikaciju putnika Cvetana Todorova, Irijarta bismo po ovim karakteristikama svrstali kako u putnike egzote, tako i u impresioniste.

Irijart je na svom jadranskom putovanju posjetio i druga mjesta u kojima su živjeli Crnogorci, opisavši ih u reportaži „Istra i Dalmacija“, objavljenoj 1875. godine.⁴³³ Časopis *Giro del Mondo* objavio je ove njegove opise već iste godine, ali je reportaže drugačije podijelio. Tako su opisi Dalmacije objavljeni zasebno⁴³⁴, dok je opis Istre objavljen pod naslovom „Trst i Istra“.⁴³⁵ Obje reportaže objavljene su i kao monografske publikacije, u

Danilovgrad i Virpazar mogli smatrati gradovima, a u njima je živjelo svega hiljadu stanovnika. Pa ipak, do 1872. godine u knjaževini je otvoreno preko četrdeset osnovnih i dvije srednje škole, a od 1871. godine izlazi službeni list *Crnogorac* (kasnije *Glas Crnogorca*). Telegrafska kancelarija otvorena je 1869. godine, dok je 1871. potpisan ugovor o poštarskom servisu sa Austro-Ugarskom. Up. Slavko Burzanović „Moderni sviluppi istituzionali in un principato patriarcale: il caso del Montenegro“, str. 174.

⁴³³ Charles Yriarte, „L’Istrie et la Dalmatie“, *Le Tour du Monde*, 1875. Opis Dalmacije objavljen je potom zasebno („La Dalmatie“, *Le Tour du Monde*, 1876)

⁴³⁴ Carlo Yriarte, „La Dalmazia“, *Il Giro del Mondo*, 1875, str. 145–232.

⁴³⁵ Carlo Yriarte, „Trieste e l’Istria“, *Il Giro del Mondo*, 1875, vol. 2, str. 1–70;

okviru Trevesove edicije *Biblioteca di Viaggi*.⁴³⁶

U reportaži o Dalmaciji dati su i opisi gradova i mjesta crnogorskog primorja koji su tada bili pod vlašću Austrije. Irijart ih je većinom sačinio posmatrajući obalu sa broda, dok je posjetio samo Kotor i opisao položaj ovog grada nad kojim se uzdižu ogromni planinski masivi, lijepu luku, kao i uske ulice i trgove koji su ga podsjetili na Veneciju.⁴³⁷ Primijetio je da je ovaj grad, za razliku od drugih bokokotorskih varoši koje su živjele od pomorstva i poljoprivrede, bio i trgovački centar od posebnog značaja za Crnu Goru. Zapazio je da u Kotoru, iako su postojale brojne radnje, nije bilo hotela. Od istorijskih građevina najviše pažnje privukla su mu glavna gradska vrata Portamarina sa svojim grbovima i napisima.

Putopisac je opisao način odijevanja stanovnika, ističući da je Boka Kotorska mjesto u kome dolazi do susreta i miješanja tradicionalnog i modernog. Ističući raznovrsnost nošnji u priobalnim mjestima, primjećuje i da stanovnici iz mjesta Dobrota, u blizini Kotora, uz narodnu košulju nose evropsku kravatu.⁴³⁸ Zapaža i da žene u Kotoru prate italijansku modu u odijevanju i da pretjeruju s nakitom, pa nabraja ukrase koje stavljaju u kosu, ističe veličinu ogrlica oko vrata i bogate dekoracije na njihovim pojasevima.⁴³⁹

Irijart za Bokelje kaže da su veoma lijepi i jaki ljudi, po prirodi blagi i prijatni, vrijedni, štedljivi, kao i dobri trgovci i moreplovci. Međutim, ističe i da u zalivu postoji veliki problem vjerske netolerancije i da je vjera osnov okupljanja stanovništva. Bilježi i da su pravoslavni sveštenici poznati po svojoj neukosti, dok se katolički uglavnom obrazuju u Italiji ili Austriji i gotovo su svi bilingvalni.⁴⁴⁰

Kao posebnu grupu Bokelja Irijart izdvaja stanovnike Krivošija, oblasti iznad Kotora, smatrajući da po izgledu, običajima i ratničkom duhu oni više liče Crnogorcima nego Bokeljima. Podsjeća i na njihovu pobunu protiv Austrije 1869. godine, o kojoj daje podatke koje je čuo iz razgovora sa jednim austrijskim oficirom, učesnikom u borbi. Ističe i da je Krivošijanima ovaj oružani sukob donio povlašćen status u odnosu na druge austrijske podanike, i to u pogledu vojne obaveze i plaćanja poreza.⁴⁴¹

U reportaži o Istri dati su i Irijartovi opisi crnogorske zajednice u selu Peroj. Bilježeći da je ona tada brojala između četiristo i petsto članova, autor kaže i kako je uprkos vremenu sačuvala nepromijenjene stare običaje, ali i da se polako, po nošnji i nekim drugim

⁴³⁶ Carlo Yriarte, *Trieste e l'Istria*, Milano, Fratelli Treves, 1875. Carlo Yriarte, *La Dalmazia*, Fratelli Treves, Milano, 1878

⁴³⁷ Carlo Yriarte, "La Dalmazia", *Il Giro del Mondo*, 1875, str. 230.

⁴³⁸ Isto, str. 227.

⁴³⁹ Isto, str. 228.

⁴⁴⁰ Isto, str. 226.

⁴⁴¹ Isto, str. 227.

karakteristikama asimilovala u istarsku populaciju.⁴⁴² Napominjući da ovi Crnogorci uglavnom vode porijeklo iz Boke Kotorske, odakle su se doselili nakon epidemije kuge 1685. godine, zapaža da se izdvajaju po visini, lijepoj građi i tamnoj kosi, i da ih karakteriše izuzetna briga o ličnom izgledu i ishrani. Naglašavajući da su zadržali svoju vjeru uprkos naporima franjevac da ih preobrate, pa da se iz istog razloga i vjenčavaju međusobno, autor smatra da su Crnogorci u Peroju religiozniji i moralniji od stanovništva u njihovom okruženju. Dodaje i da je ova zajednica veoma radna i vrijedna i da je prepoznatljiva po gostoprimstvu i dobročinstvima.⁴⁴³

Upoređujući opise Bokelja sa opisima stanovnika Krivošija i Peroja, primjećujemo da je autor naklonjeniji zajednicama konzervativnih stavova, kako po pitanju odijevanja, tako i po pitanju vjere, te da očuvanje tradicije smatra važnijim od nastojanja da se stvori zdravo potomstvo kroz izbjegavanje brakova sa srodnicima.

Irijart je svoje reportaže o putovanju Jadranom, dijelom ih proširivši, 1878. godine objedinio u knjigu pod naslovom *Jadranske obale i Crna Gora*.⁴⁴⁴ Djelo sadrži i uvodnu bilješku u kojoj sam autor objašnjava motive koji su ga naveli da, za razliku od ostalih evropskih putnika, ne ode u daleke zemlje i otkrije nove geografske prostore, već opiše predjele koji su „u srcu Evrope“, ali nedovoljno istraženi. Italijansko izdanje ovog djela izašlo je 1883. godine, sa brojnim fusnotama u kojima nepotpisani italijanski prevodilac daje dodatna objašnjenja ili iznosi nešto drugačije stavove u odnosu na francuskog autora.⁴⁴⁵ Ovo se, međutim, ne odnosi na poglavlje o Crnoj Gori (str. 333–436), u kome je svega nekoliko bilježaka prevodioca, a koje se odnose na promjene crnogorskih granica nakon Berlinskog kongresa 1878. godine. Sljedeće izdanje Irijartovog putopisa na italijanskom jeziku objavljeno je 1897. godine, povodom vjenčanja crnogorske princeze Jelene Petrović Njegoš sa italijanskim prestolonaslijednikom Viktorom Emanuelom III.

Preuzimajući tekstualne mehanizme i informativnu praksu *Grand Toura*, Irijart ukazuje na posebnosti kulture koju grade zemlje na obalama Jadranskog mora.⁴⁴⁶ U italijanskim gradovima njegovu pažnju najviše su privlačili kulturno-umjetnički spomenici, dok je u mjestima na istočnoj obali pokazao više interesovanja za etnologiju i folklor. S težnjom da između podudarnosti i raznolikosti što više istakne onu zajedničku, „jadransku

⁴⁴² Charles Yriarte, „Trieste e l'Istria“, *Il Giro del Mondo*, 1875, vol. 2, str. 68.

⁴⁴³ Isto.

⁴⁴⁴ Charles Yriarte, *Les bords de l'Adriatique et le Monténégro*, Paris, 1878.

⁴⁴⁵ Noemi Melileo, Daria Solari, nav. rad, str. X–XI.

⁴⁴⁶ Marilena Giammarco, „Per acque e per terre: itinerari medioadriatici tra Otto e Novecento“, u: Vitilio Masiello (ur.) *Viaggiatori dell'Adriatico: percorsi di viaggio e scrittura*, Palomar, Bari, 2006, str. 173.

dimenziju“ krajeva koje je obišao, ovaj autor znatno je doprinio boljem upoznavanju naroda sa dvije suprotne obale Jadranskog mora, odigraoši posredničku ulogu u uspostavljanju dijalektičkog odnosa između njih.⁴⁴⁷ U vrijeme nastanka ovog djela, putopisna književnost imala je centralnu ulogu u uređivačkoj politici najznačajnijih evropskih izdavačkih kuća, koje se u ovom delikatnom istorijsko-političkom trenutku opredjeljuju za književni žanr koji spaja zabavno i korisno, nudeći publici kako brojna saznanja o politici, običajima i kulturi raznih zemalja, tako i bjekstvo od stvarnosti.⁴⁴⁸ Putopisna djela, među kojima i Irijartovo, cirkulišu tada na internacionalnom nivou u čitavoj Evropi, pa njihova izdanja na različitim jezicima doprinose jačanju i širenju niza stereotipa i opštih mjesta vezanih za razne krajeve.⁴⁴⁹

⁴⁴⁷ Noemi Melileo, Daria Solari, nav. rad, XLVII.

⁴⁴⁸ Isto, str. IX.

⁴⁴⁹ Isto, str. XII.

Crnogorsko-turski rat (1876–1878)

Ustanci u Hercegovini (1875) i u Bugarskoj (1876), stavili su „istočno pitanje“ u središte političkih interesovanja evropskih zemalja. Iako su se zvanično zalagale za očuvanje integriteta Otomanskog carstva i sprovođenje građanskih i administrativnih reformi koje bi poboljšale status hrišćana na teritorijama unutar njegovih granica, evropske vlade vidjele su u ovim događajima i priliku za svoju teritorijalnu, političku i ekonomsku ekspanziju na Balkanu.⁴⁵⁰

Podstaknuta hercegovačkim ustankom, Crna Gora je juna 1876. godine objavila Turskoj rat, s namjerom da ostvari teritorijalno proširenje prema Hercegovini, sjevernoj Albaniji i Primorju, i da konačno izdejstvuje pravno priznanje državne nezavisnosti. U ovom ratu, ključne za pobjedu Crne Gore bile su dvije bitke: na Vučjem dolu i Fundini. Nakon primirja, sklopljenog decembra iste godine, ratna dejstva obnovljena su aprila 1877, a značajan uticaj na uspjeh crnogorskog ratovanja imala je činjenica da je i Rusija tada objavila Turskoj rat, prethodno se obezbijedivši od mogućeg sukoba sa Austrijom priznavanjem njenih pretenzija na Bosnu i Hercegovinu.⁴⁵¹ Rusija je marta 1878. godine nametnula Turskoj uslove tzv. Sanstefanskog mirovnog sporazuma, prema kome je Crna Gora dobila trostruko uvećanje svoje teritorije u odnosu na stanje prije rata. Nezavisnost su dobile i Srbija, Rumunija i Bugarska, dok se sama Rusija proširila na dunavsku Besarabiju i dio turske Jermenije.⁴⁵² Međutim, plašeći se ruske dominacije na Balkanu, Britanija i Austro-Ugarska zauzele su jedinstven stav o nepriznavanju odluka Sanstefanskog sporazuma, a pridružile su im se i još neke evropske sile. Da bi se izbjegao novi rat Rusija je pristala na sazivanje kongresa u Berlinu, kojim je izvršena revizija ovog mirovnog sporazuma. Na Berlinskom kongresu (1878), Crna Gora je dobila pravno priznanje nezavisnosti i dvostruko uvećanje teritorije u odnosu na stanje prije rata. Međutim, morala je da pristane na značajne ustupke Austriji, kojoj je omogućen pomorski i sanitarni policijski nadzor nad lukom Bar, jedinim izlazom Crne Gore na more.⁴⁵³ Na Berlinskom kongresu revidirane su i granice drugih država koje su ovim ratom sa Turskom stekle nezavisnost ili teritorijalna proširenja, dok je Austrija je dobila pravo

⁴⁵⁰ Francesco Cognasso, „Questione d'Oriente“, *Enciclopedia italiana*, vol. 28, Istituto di Enciclopedia Italiana, Roma, 1935. Dostupno na: [http://www.treccani.it/enciclopedia/questione-d-oriente_\(Enciclopedia_Italiana\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/questione-d-oriente_(Enciclopedia_Italiana)/)

⁴⁵¹ Isto; Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003. godine*, str. 204–207.

⁴⁵² Isto.

⁴⁵³ Novak Ražnatović, „Crna Gora na Berlinskom kongresu“, *Istorijski zapisi*, XXVI/1973, knj. XXX, br. 3–4, str. 321–340.

da okupira Bosnu i Hercegovinu i postavi vojne garnizone u Novopazarskom Sandžaku, kao branu protiv širenja panslavizma.⁴⁵⁴

Kada je riječ o Italiji, Velika istočna kriza 1875–1878. godine oživjela je povratak tradicijama italijanskog preporoda dajući podstrek idejama o zajedničkoj borbi Italijana sa južnoslovenskim narodima.⁴⁵⁵ Tako je Komisija za objavljivanje djela Đuzepea Macinija ponovo objavila *Slovenska pisma*, podsjećajući na ove Macinijeve predloge.⁴⁵⁶ U mnogim italijanskim gradovima u isto vrijeme održane su manifestacije koje su podsticale antiaustrijsko raspoloženje, dok je iredentizam kao termin tada ušao u italijansku političku terminologiju.⁴⁵⁷ Takođe, u redovima ustanika u Hercegovini bilježi se i prisustvo italijanskih dobrovoljaca.⁴⁵⁸ Ipak, dok se jedan dio italijanske javnosti zalagao za poštovanje nacionalnog principa u određivanju novih granica na Balkanu, stav zvanične Italije povodom razbuktavanja Istočne krize bio je da Bosnu i Hercegovinu treba prepustiti Austriji, u zamjenu za pripajanje Italiji austrijskih posjeda na sjeveroistoku Apeninskog poluostrva.⁴⁵⁹

Ovo su i godine kada dolazi do cijepanja italijanske ljevice na vlasti na dvije frakcije: jedne, koja je zastupala tradiciju parlamentarnog garibaldinizma, i druge, koja je promovisala republikanske ideje.⁴⁶⁰ Međutim, uprkos činjenici da je 1878. godine na vlast došla garibaldinska struja, italijanski predstavnici na Berlinskom kongresu, među kojima je, doduše, ključnu ulogu imao desničar i austrofil Luidi Korti (Luigi Corti, 1823–1888), držali su se po strani, podržavajući kako *status quo* na Mediteranu, tako i teritorijalni integritet Otomanskog carstva, i ne insistirajući na bilo kakvim teritorijalnim kompenzacijama Italiji, što je izazvalo brojne kritike Vlade u italijanskoj javnosti.⁴⁶¹ Smatra se da je jedan od razloga ovakvog držanja italijanskih diplomatskih predstavnika bila njihova nedovoljna upućenost u problematiku o kojoj se raspravljalo i u dogovore koji su postojali između drugih zemalja, s obzirom na to da se u razdoblju od 1861. do 1881. godine u Italiji smijenilo čak devetnaest

⁴⁵⁴ Francesco Cognasso, nav. rad.

⁴⁵⁵ Up. Ljiljana Aleksić-Pejković, Slavko Burzanović, *Crna Gora u spoljnoj politici Italije*, str. 11.

⁴⁵⁶ Giuseppe Mazzini, *La questione d'Oriente: lettere slave: politica internazionale*, Commissione per la pubblicazione delle opere di G. Mazzini, Roma, 1877, str. 3–4.

⁴⁵⁷ „Governo a Sinistra – Depretis 1 e 2 – Morte Vitt. Em. II e Pio IX“, Cronologia, <http://cronologia.leonardo.it/storia/a1876d.htm>. Pristup sajtu: 11.11.2013.

⁴⁵⁸ V. Nikša Stipčević, „O italijanskim dobrovoljcima u hercegovačkom ustanku“, u *Zbornik Matice srpske za istoriju* 71–72, Novi Sad, 2005, str. 173–179.

⁴⁵⁹ Ove ideje javile su se još četrdesetih godina XIX vijeka. Up. Giuliano Procacci, „Le sconfitte del Risorgimento“, *Storia degli italiani*, vol II, Editori Laterza, 1998, str. 350–351.

⁴⁶⁰ „Governo a Sinistra – Depretis 1 e 2 – Morte Vitt. Em. II e Pio IX“.

⁴⁶¹ Vincenzo Clemente, „CORTI, Luigi“, *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol 29, 1983, [http://www.treccani.it/enciclopedia/luigi-corti_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/luigi-corti_(Dizionario-Biografico)/); Antonello Folco Biagini, *L'Italia e le guerre balcaniche*, Edizioni nuova cultura, Roma, 2012 (prvo izdanje 1990), str. 45; Giuliano Procacci, *Storia degli italiani*, str. 422. „Congresso di Berlino – Attentato al Re – Ministeri Cairoli“ <http://cronologia.leonardo.it/storia/a1878b.htm> Pristup sajtu: 11. 11. 2013.

ministara spoljnih poslova.⁴⁶² Spoljna politika Italije u narednim godinama biće obilježena mediteranskim interesima i sklapanjem saveza sa Njemačkom i doskorašnjim neprijateljem – Austrijom. Tako je 1882. godine formiran tzv. Trojni savez.⁴⁶³

Povodom ratnih zbivanja na Balkanu napisano je i na italijanski jezik prevedeno više djela o Crnoj Gori.⁴⁶⁴ Ovaj porast interesovanja za malu balkansku knjaževinu imao je kao rezultat i pojavu nekih beletrističkih djela „crnogorske tematike“.⁴⁶⁵ Dok su se prethodnih godina italijanski čitaoci o ovoj zemlji obavještavali uglavnom iz djela francuskih i njemačkih putopisaca u italijanskom prevodu, Velika istočna kriza dovodi do neposrednijeg upoznavanja sa prilikama u njoj, pa nakon višedecenijske pauze, nastaju prvi putopisi o Crnoj Gori iz pera italijanskih autora.

Prvi koji je opisao obale današnjeg crnogorskog, a tada austrijskog primorja bio je Čezare Garibaldi (Cesare Garibaldi). On je na istočnu obalu Jadrana došao u pratnji austrougarskog cara Franja Josifa I (1830–1916), koji je aprila 1875. godine krenuo na put od Pule do Budve, upravo spremajući se za ratne događaje.⁴⁶⁶ Garibaldi je imao ulogu carevog hroničara, a knjiga koju je objavio dvije godine po povratku sa putovanja donosi istorijske, demografske, statističke, administrativne, vojne i druge podatke o posjećenim krajevima.⁴⁶⁷ Djelo sadrži i brojne ilustracije. Međutim, dok u ovom putopisu dominiraju opisi svečanih dočeka i iskazivanja radosti lokalnog stanovništva zbog careve posjete, neposredna zapažanja autora o gradovima i stanovnicima veoma su rijetka. Car se u Kotoru susreo i sa crnogorskim knjazom Nikolom I, ali u Garibaldijevom djelu nema detalja iz njihovih razgovora.⁴⁶⁸ Autorov izbor da subjekt putopisnog posmatranja bude austrijski car i odnos podanika prema

⁴⁶² Vincenzo Clemente, „Corti, Luigi”; „Congresso di Berlino – Attentato al Re – Ministero Cairoli”.

⁴⁶³ Ovaj savez obnovljen je 1887. godine uz objašnjenje da će Italija imati pravo na teritorijalne kompenzacije u slučaju promjene *statusa quo* na Balkanu u korist Austrije. Up. Ljiljana Aleksić-Pejković, Slavko Burzanović, *Crna Gora u spoljnoj politici Italije, prvi dio: 1861–1875*, str. 11. Giuliano Procacci, nav. djelo, str. 422–423.

⁴⁶⁴ Up. Vesna Kilibarda, *Bibliografija o Crnoj Gori na italijanskom jeziku (1532–1941) Crnogorska bibliografija*, t. IV, knj. 4, Centralna narodna biblioteka republike Crne Gore „Đurđe Crnojević” Cetinje, 1993.

⁴⁶⁵ Sardinski pjesnik i publicista Felice Uda (Felice Uda, 1832–1900) napisao pjesmu inspirisanu Crnom Gorom („Montenegro“, *Melodie intime*, Tipografia Garbini, Milano, 1877), a u ovo vrijeme nastala je i opereta *Putovanje u Crnu Goru* pjesnikinje i istoričarke iz Modene Tereze Ferari Bozi (Teresa Ferrari Bosi, *Un viaggio nel Montenegro*, Modena, Tipografia Monetti e Namias, 1879). Iako je u ovoj opereti opisano putovanje dva mladića u Crnu Goru u potrazi za rođacima jednog od njih u vrijeme crnogorsko-turskog rata 1876–1878, ona nije predmet naše analize jer se prema definiciji Deana Dude i Dejvida Kirika ne može svrstati u putopisna djela, budući da je u pitanju djelo napisano u stihu i da opis putovanja nije dat u prvom licu.

⁴⁶⁶ „Gospodarstvo, politika, demografija, žrtve“, *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice –VDG Jahrbuch, Njemačka narodnosna zajednica– Zemaljska udruga Podunavskih Švaba u Hrvatskoj, Osijek*, 2006, str. 224.

⁴⁶⁷ Cesare Garibaldi, *Diario storico del viaggio di S.M.I. e R. Ap. Francesco Giuseppe I. Imperatore d'Austria, Re d'Ungheria, ecc.ecc.ecc. a Trieste, Gorizia, Venezia, in Istria, in Dalmazia ed a Fiume nei mesi di Aprile e Maggio del 1875*, Tip. Edit. Vittiani & Jankovic, Zara, 1877 (O Boki: 486–528). U prevodu: *Povjestni dnevnik o putovanju Nj. C. i Kr. Ap. Vel. Franja Josipa I. Cara Austrije Kralja Ugarske itd. itd. po Kraljevini Dalmaciji u mjesecima travnja i svibnja 1875*, Tip. Edit. Vitaliani & Jankovic, Zara, 1878.

⁴⁶⁸ O ovom susretu pisao je i *Glas Crnogorca*: „Dopisi“, *Glas Crnogorca*, III/1875, br. 16 (21. IV /26.V sic!), str. 1–2; „Carev put“, *Glas Crnogorca*, III/1875, br. 17 (28. IV /10.V), str. 1.

njemu, a ne posjećena mjesta i njihova obilježja, s obavezom hvalospjeva Franju Josifu I, koji se u djelu ovog vladarevog hroničara podrazumijevala, svodi značaj ovog putopisa danas na njegovu dokumentarnu vrijednost, to jest najviše na numeričke podatke koje u njemu nalazimo.

Podrobne putopisne opise Crne Gore zahvaćene ratnim zbivanjima zabilježila su dva autora: Evgenije Popović i Alfredo Seristori, obojica učesnici italijanskih ratova za nacionalno oslobođenje i ujedinjenje Italije.

Evgenije Popović

Prve napise putopisnog karaktera o Crnoj Gori na italijanskom jeziku i to povodom crnogorsko-turskog rata 1876–1878. godine objavio je advokat, novinar i publicista Evgenije Popović (1842–1931).⁴⁶⁹ On je od aprila 1876. do marta 1877. godine slao dopise brojnim italijanskim listovima iz crnogorskih i hercegovačkih vojnih logora, upoznajući čitaoce sa istorijom, politikom i načinom života u tadašnjoj Crnoj Gori. Izvještavajući sa ratišta, Popović je dva puta bio i ranjen, a u saradnji sa Garibaldijem organizovao je i pomoć Crnogorcima u ovom ratu.⁴⁷⁰ Među Popovićevim dopisima dva su priloga putopisnog karaktera, koja su pod pseudonimom Emilio Terđesti (Emilio Tergesti) objavljena u listu *Guerra d'Oriente*.

U prvom članku, pod naslovom „Posjeta knjazu Crne Gore“, Popović opisuje svoj boravak u Crnoj Gori maja 1876. godine, svega mjesec dana prije početka crnogorsko-turskog rata.⁴⁷¹ Putovanje opisuje od svog polaska iz Kotora prema Cetinju, u pratnji nekolicine Crnogoraca. Dok je o samom putovanju dao više detalja, od trenutka dolaska u crnogorsku prijestonicu Popović putničku događajnost stavlja u drugi plan, budući da je cilj njegovog dolaska bio da izvijesti o stanju u zemlji u jednom delikatnom političkom trenutku. Stoga on

⁴⁶⁹ Evgenije Popović živio je u Trstu. Bio je doktor pravnih nauka i bavio se advokaturom. Sarađivao je u više lokalnih i nacionalnih publikacija među kojima su *Diritto*, *Nazione* i *Adriatico di Venezia*. Napisao je više članaka o Crnoj Gori i Boki Kotorskoj. Popovićeve veze sa Crnom Gorom dovele su do njegovog imenovanja za crnogorskog konzula u Rimu, od 1897. do 1917. godine. U tom razdoblju učestvovao je u sklapanju dogovora o privrednoj saradnji Italije i Crne Gore. Bio je i predsjednik crnogorske vlade i ministar inostranih poslova (1917–1919). Zatim je postavljen za člana Državnog savjeta u emigrantskoj administraciji, a nagrađen je i dodjelom najvećih crnogorskih odlikovanja i lente Ordena Velike Britanije. Up: Šerbo Rastoder i dr., „POPOVIĆ Evgenije“, *Istorijski leksikon Crne Gore*, t. V (Per–Ž), str. 1045–1046; Jelena Todorović, „La vita come spettacolo. Eugenio Popovich, vita e opere“, traduzione dall'inglese B. Mitrović, u: Maria Mitrović (ur), *Cultura Serba a Trieste*, Argo, Trieste, 2009, str. 195–208.

⁴⁷⁰ Up: Šerbo Rastoder i dr., „POPOVIĆ Evgenije“ str. 1046.

⁴⁷¹ Emilio Tergesti, „Una visita al principe del Montenegro“, *Guerra d'Oriente*, 1876, br. 2, str. 15; br. 3, str. 23–24, br. 4, str. 26–27. Prilog je u Crnoj Gori objavljen u prevodu Vesne Kilibarde: Emilio Terđesti, „Kod knjaza na Cetinju“, pripremio M. M. *Pobjeda*, 1989 (04. VI), str. 17.

najviše pažnje poklanja detaljima pripreme zemlje za rat, bilježeći svoje utiske o knjazu, Crnogorcima, kao i stavove o međunarodnim odnosima Crne Gore, Italije i Rusije.

Popovićevi opisi fizičkog svijeta vrlo su šturi. Kako sam kaže, opise pejzaža i naselja zanemario je smatrajući da treba da posveti pažnju važnijim temama. Prilog, međutim, sadrži opis Cetinja i njegove klime, kao i razmišljanje o njenom uticaju na zdravlje ljudi. Autor tako kaže da je crnogorska prijestonica neka vrsta glavnog grada u američkom smislu, budući da su u njoj objedinjene sve kancelarije Vlade, uprava pošte i telegrafa, škole, oružarnica, knjažev dvor i bolnica. Napominje i da su ulice grada kada pada kiša potpuno poplavljene. Ipak, smatra da je klima u prijestonici pogodna za život stanovnika i ističe da su vrlo rijetki slučajevi reumatskih oboljenja.⁴⁷²

Popovića je na Cetinju dočekaao knjaz Nikola I Petrović, koga je autor poznavao još iz vremena kada su zajedno pohađali osnovnu školu u Trstu. Crnogorski vladar opisan je kao mlad, lijep i snažan čovjek guste kose, „pravilnih, ali markantnih crta, vrlo živih očiju koje odaju plahovite strasti“.⁴⁷³ Popović kaže i da onome ko ga ne poznaje izgleda strog, ali da se ubrzo pokaže kakav je, „ljubazan i blag, uvijek spreman da odgovori na pitanje, da ispuni želju.“⁴⁷⁴ U knjaževom odnosu prema podanicima autor posebno ističe otvorenost i prisnost lišenu dvorskih formalnosti. U prilogu je data i biografija crnogorskog vladara, sa opsežnim informacijama o njegovom školovanju i dolasku na vlast.

Popović opisuje i crnogorske zvaničnike iz neposrednog knjaževog okruženja, ističući njihove državničke i ratničke sposobnosti, a naročito učenost i poznavanje stranih jezika. Najviše pažnje posvetio je opisu Sima Popovića (1844—1921), tada direktora crnogorskog poluzvaničnog lista *Glas Crnogorca*, dajući u prilogu i njegovu biografiju.⁴⁷⁵ Težnju da Crnu Goru prikaže kao kulturnu i politički osviještenu sredinu autor pokazuje i u ocjeni kvaliteta ovog lista, za koji kaže da je „jedna od najbolje uređivanih političkih publikacija“.⁴⁷⁶

Popović Crnogorce opisuje kao gostoljubive, srdačne i neposredne ljude. Tako ističe poštovanje principa jednakosti u njihovim međuljudskim odnosima, bez obzira na stalež ili funkciju koju imaju. Autor Crnu Goru i Crnogorce prikazuje i kao herojsko društvo, bilježeći kako čitav narod žarko želi ulazak u sukob sa Turskom i kako je rat jedina tema svih razgovora. On navodi i neke konkretne korake koji su preduzeti u pogledu nabavke oružja i

⁴⁷² Emilio Tergesti, „Una visita dal principe del Montenegro“, br. 4, str. 26–27.

⁴⁷³ Isto, str. 26.

⁴⁷⁴ Isto.

⁴⁷⁵ Pjesnik, prevodilac, političar i pisac memoarske proze Simo Popović rođen je u Vojvodini, a od 1870. godine nekoliko decenija živio je u Crnoj Gori. Bio je urednik prvih crnogorskih periodičnih publikacija i dugogodišnji saradnik knjaza, a potom kralja Nikole. Up. Šerbo Rastoder i dr., „POPOVIĆ, Simo“, *Istorijski leksikon Crne Gore*, t. V (Per–Ž), str. 1051.

⁴⁷⁶ Isto, br. 3, str. 23.

stvaranja zaliha hrane. Odnos Crnogoraca prema domovini autor naziva „poezijom patriotizma“ i u njemu prepoznaje i snažno religiozno osjećanje.⁴⁷⁷

Popović, u macinijevskom duhu, ukazuje i na zajedničke političke ciljeve Crnogoraca i Italijana, a to je borba za nacionalno ujedinjenje.⁴⁷⁸ Veze između Italije i Crne Gore nalazi i na emocionalnom planu, naglašavajući privrženost crnogorskog knjaza i Crnogoraca Italiji. Ističe i da crnogorski vladar emotivno govori o kralju Viktoru Emanuelu II (1820–1878) i da gaji simpatije prema Garibaldiju, te da u odnosu na druge evropske zemlje upravo Italiju najviše voli.⁴⁷⁹

Autor se u dopisu osvrnuo i na aktuelni položaj Crne Gore na međunarodnom planu, ističući da je njen glavni cilj u bliskoj budućnosti da djeluje zajedno sa Srbijom u cilju oslobađanja južnoslovenskih zemalja od Turaka. Razmatra i odnose Crne Gore i Rusije, kao i ruski interes od mogućeg ujedinjenja balkanskih zemalja. Popović nastoji da podstakne i blagonaklon odnos Italijana prema Rusiji, ističući da i ova zemlja, poput njegove domovine, insistira na zaštiti nacionalnog principa u određivanju državnih granica.⁴⁸⁰

Drugi Popovićev prilog, pod naslovom *Pisma iz Crne Gore*, čine dopisi iz vojnih logora u blizini Podgorice i na granici Crne Gore sa Hercegovinom objavljeni jula 1876. godine.⁴⁸¹ Popović u ovom članku daje više podataka, očito iz zvaničnih izvora kojima je, moguće, imao pristup, a koji se odnose na broj crnogorskih vojnika, njihovo naoružanje, tok vojnih operacija i ratnu taktiku. Popović izvještava i o aktivnostima diplomatskih predstavnika velikih sila koje je zatekao u crnogorskom logoru, a prenosi i detalje iz svojih razgovora sa knjazom Nikolom.

Crnogorski knjaz je i u ovom prilogu predstavljen kao sposobni, vrli i obrazovani vladar i civilizator, koji poštuje međunarodne konvencije i humano se odnosi prema turskim zarobljenicima. Osim činjenice da ih tretira isto kao i svoje vojnike, Popović ističe i da se knjaz strogo protivi varvarskom običaju odsijecanja glava, po čemu su Crnogorci bili poznati u prošlosti.

⁴⁷⁷ Isto, br. 2, str. 15.

⁴⁷⁸ Popović je još tokom studija stupio u kontakt sa antiaustrijskim krugovima i bio borac za nacionalno ujedinjenje Italije. Up. Šerbo Rastoder i dr., „POPOVIĆ Evgenije“, str. 1046; Jelena Todorović, nav. rad, str. 198.

⁴⁷⁹ Emilio Tergesti, nav. prilog, br. 2, str. 15.

⁴⁸⁰ Isto, br. 4, str. 26.

⁴⁸¹ Emilio Tergesti, „Lettere dal Montenegro“, *Guerra d'Oriente*, 1876, br. 5, str. 39; br. 6, str. 44–46; br. 24, str. 185–187; br. 27, str. 209–211. I ovi dopisi objavljeni su u Crnoj Gori u prevodu Vesne Kilibarde: Emilio Terđesti, „Raport sa bojišta“, *Pobjeda*, 1989 (11. VI), str. 16; „Ranjenici ‘dezertiraju’ iz bolnice“, 1989 (18. VI), str. 14.

Najviše pažnje u ovim dopisima Popović je posvetio upravo opisu Crnogoraca. Kaže da su neobični, neuglašeni, ali muževni i čestiti ljudi neiskvarenih običaja, i da po svojoj fizičkoj snazi i skladnom stasu predstavljaju „izabrani uzorak slovenskog plemena“.⁴⁸² Kao njihovo dominantno obilježje Popović izdvaja njihov ratnički duh, naglašavajući da Crnogorke ne pokazuju nikakve znake patnje ili zabrinutosti za svoje voljene, iako je neprijatelj višestruko brojniji. Jedino što zamjera ovom narodu jeste nedovoljna briga o osvojenim ratnim trofejima.⁴⁸³

Popović daje i neke neobične pojedinosti o Crnogorcima, poput podatka kako su konzumirali dvadeset do trideset čašica rakije dnevno ili kako su pokazivali otpor prema određenom medicinskom osoblju i nekim vrstama medicinskih intervencija. Osim što su odbijali da skinu svoju odjeću pred lekarima u prisustvu bolničarki, autor bilježi da Crnogorci nijesu prihvatili ni liječenje koje je podrazumijevalo amputiranje udova, jer bi ih to učinilo beskorisnim i neupotrebljivim za dalju borbu. Međutim, Popović smatra da je ta njihova spremnost da radije umru nego da prihvate amputiranje, dovela do unaprjeđenja medicine uopšte i uvođenja novih tretmana koji su mogli da zamijene agresivne hirurške intervencije.⁴⁸⁴

Popovićevi prilozi pokazuju da je dopisnik došao sa namjerom da pozitivno piše o Crnoj Gori, njenom narodu i posebno knjazu Nikoli I, za koga su ga vezivala i prijateljska osjećanja, pa je razumljivo i da je knjažev portret dat sa najvećom blagonaklonošću autora.

Po Todorovljevoj klasifikaciji putnika, Popović je egzot jer neobičnosti pronalazi u uobičajenom ponašanju Drugih. Međutim, on pokazuje i odlike posjetioca koji u stranoj zemlji pronalazi vrijednosti koje bi valjalo usvojiti. Njegove dopise iz Crne Gore karakteriše *junački diskurs* koji polovinom XIX vijeka postaje jedno od glavnih obilježja putopisnih prikaza Crnogoraca.⁴⁸⁵ Slikajući zemlju i stanovnike kao herojsko, ali ipak politički već osviješteno društvo, do srži prožeto slobodarskim idejama, čiji je jedini cilj postizanje nacionalnog jedinstva, autor otkriva svoje težnje da im kroz ove napise pribavi i podršku Italije. Otuda i njegovo insistiranje na vezama između Italije i Crne Gore, posebno onim emotivnog i političkog tipa.

⁴⁸² Emilio Tergesti, „Lettere dal Montenegro“, br. 5, str. 39. Prevod prema: Emilio Terđesti, „Raport sa bojišta“, str. 16.

⁴⁸³ Isto, br. 24, str. 186.

⁴⁸⁴ Isto, br. 27, str. 210–211.

⁴⁸⁵ Up. Božidar Jezernik, *Divlja Evropa*, str. 113–117. Wendy Bracewell, „Travels Through the Slav World“, *Under Eastern Eyes: A Comparative Introduction to East European Travel Writing on Europe*, edited by Wendy Bracewell and Alex Drace-Francis, Central European University Press, Budapest – New York, str. 166–167.

Alfredo Seristori

Godinu dana poslije Evgenija Popovića, koji je pisao uoči i tokom rata 1876. godine, u ljeto 1877. godine Crnu Goru posjetio je firentinski plemić i tadašnji poslanik italijanskog parlamenta Alfredo Seristori (Alfredo Serristori, 1833–1884).⁴⁸⁶ U ovoj zemlji zadržao se desetak dana, a svoje utiske sa puta i boravka objavio je već iste godine u svojoj knjizi *Obale Dalmacije i Crna Gora*.⁴⁸⁷ Djelo je posvetio tadašnjem italijanskom ministru finansija, inače pasioniranom alpinisti Kvintinu Seli (Quintino Sella, 1862–1884), sa nadom da će ovaj istaknuti italijanski državnik uzeti Crnogorce pod svoju zaštitu i založiti se za njihovu dobrobit ukoliko nekad bude bio u prilici da o tome odlučuje. Autor u posveti kaže da je motiv njegovog putovanja bila želja da upozna Crnogorce, o kojima je često slušao.

Seristorijev putopis sastoji se iz dva dijela. Prvi dio, sačinjen u šest poglavlja, obuhvata opis autorovog putovanja od Trsta do Kotora. U drugom dijelu, tj. u preostalih trinaest poglavlja, opisan je njegov boravak u Crnoj Gori.

Seristori piše da je na put krenuo parobrodom iz Trsta avgusta 1877. godine. Nakon što je nekoliko dana proveo u obilasku gradova na dalmatinskoj obali, iz Kotora se uputio prema Cetinju, gdje je stigao u pratnji crnogorskog konzularnog zastupnika u Kotoru Petra Ramadanovića i nekolicine mještana. Nakon dvodnevnog boravka u ovom gradu, gdje je uspio da se sretne sa sekretarem knjaza Nikole, Seristori je preko Rijeke Crnojevića i Danilovgrada nastavio putovanje prema crnogorskom vojnom logoru. Tokom boravka u logoru, koji se nalazio u blizini Nikšića, vrijeme je uglavnom provodio sa tadašnjim italijanskim konzulom u Crnoj Gori Čezareom Durandom (Cesare Durando, 1830–1919)⁴⁸⁸, a bio je u prilici i da upozna i brojne diplomate drugih zemalja, kao i samog crnogorskog knjaza. U društvu italijanskog konzula Seristori se u Kotor vratio drugim putem, preko Grahova i Risna.

Ovaj autor pripada onoj vrsti pripovjedača čije djelo nosi snažan lični pečat putopisca. Njegova ličnost je u prvom planu, tako da on postaje pravi književni lik, s obzirom na to da

⁴⁸⁶ Alfredo Seristori, rođen u Beču, učestvovao je u Krimskom ratu i u ratovima za ujedinjenje Italije i bio odlikovan za hrabrost. Prije nego što je postao poslanik, bio je gradonačelnik jedne toskanske varoši u blizini Firence. Up: Antonio Brandi, *Guido Aretino, monaco di S. Benedetto. Della sua vita, del suo tempo, dei suoi scritti*, coi tipi dell'Arte della stampa, Firenze 1882, str. 1; Giovanni Magherini-Graziani, *Commemorazione del conte Alfredo Serristori*, Citta di Castellò, 1902, str. 6–27.

⁴⁸⁷ Alfredo Serristori, *La costa dalmata e il Montenegro*, Barbera, Firenze, 1877. Djelo je na naš jezik objavljeno u prevodu Vesne Andrejević: Alfredo Seristori, *Crna Gora i dalmatinska obala tokom ratnih zbivanja 1877. godine*, CID, Podgorica, 2010.

⁴⁸⁸ Čezare Durando je bio italijanski konzul u Sarajevu, a po izbijanju crnogorsko-turskog rata 1876. godine poslat je u Crnu Goru da bi se na licu mjesta informisao o crnogorskom prilikama. O njegovim aktivnostima up. Slavko Burzanović, „Crnogorske misije Čezara Durandoa“ *Istorijski zapisi*, LXXXIII/ 2010, sv. 2, str. 97–109.

pažnju čitalaca usredsređuje na putničku događajnost.⁴⁸⁹ On detaljno obavještava o nevoljama i opasnostima na putu do crnogorskog vojnog logora, kao i neugodnosima koje su pratile njegov boravak u njemu, kao što su spavanje u šatoru, izloženost vremenskim nepogodama, opasnost od divljih ali i od domaćih životinja, povremeno i sa komičnim ishodima.⁴⁹⁰

Seristori je suzdržan u opisima gradova i naselja kroz koje je prošao, pa o njima daje svega nekoliko šturih rečenica. Od cetinjskih znamenitosti opisuje samo knjaževu palatu, za koju kaže da je „golema građevina bez ikakve posebne arhitekture“, dok ga niske kuće u gradu podsjećaju na italijanski Vijaređo.⁴⁹¹ Mnogo više pažnje autor je posvetio opisima hrane, načina njenog pripremanja i serviranja, koji ga je podsjetio na davno protekle epohe. Tako daje opis prizora u kome je jedan kasapin starom sabljom sjekao ovna, dok se nekoliko žena raspravljalo oko toga šta će koja da kupi. I tokom boravka u crnogorskom logoru, pogled na više ovnova koji su se čitavi okretali na ražnju podsjeća putopisca na Homerova vremena. Među crnogorskim posebnostima autor ističe i činjenicu da se hrana ratnicima dijelila „prema potrebi“, bez formalnosti kojih se pridržavaju evropske vojske.⁴⁹² Seristorijeve reakcije tokom putovanja pokazuju i uticaj njegovog plemićkog porijekla u posmatranju nove sredine. Tako, dok je tih mjeseci u Crnoj Gori, kako autor i sam bilježi, jedan od velikih problema bio upravo nedostatak hrane, njegov objed u jednoj gostionici ometao je izgled stolnjaka, pa je zatražio da se „zbog prekomjernog šarenila boja koje su upadale u oči“ promijeni.⁴⁹³

Autor ipak najviše piše o knjazu Nikoli Petroviću i Crnogorcima. Za Nikolu I kaže da je „nesumnjivo lijep čovjek“ i da njegova fizionomija odaje „blagost duše i istančanost osjećanja“.⁴⁹⁴ Ističe njegovo evropsko obrazovanje i dobro poznavanje francuskog i italijanskog jezika. Na putopisca je ostavila utisak knjaževa iskrenost u ophođenju, „bez imalo oholosti“, i prisnost sa njegovim podanicima, za koje kaže da ga naprosto „obožavaju“.⁴⁹⁵ Naglašava i da crnogorski vladar nije ljubitelj rata poput ostalih Crnogoraca, kao i da ga ekonomske prilike njegove zemlje brinu isto koliko i zauzimanje grada Nikšića.⁴⁹⁶

⁴⁸⁹ Luka Kleriči putopisnu književnost XIX vijeka dijeli u dvije velike grupe: djela koja su orijentisana prema spoljnom svijetu i ona koja su okrenuta samom tekstu. Za razliku od ovih drugih, kojima pripada Seristorijev putopis, prva su više dokumentarnog karaktera, teže objektivnosti i u njima je ličnost putopisca u drugom planu. Up. Luca Clerici, *Per un atlante dei resoconti dei viaggiatori italiani in Italia: l'Ottocento*, u: Ilaria Crotti, *Il viaggio in Italia. Modelli, stili, lingue*, (atti del Convegno, Venezia 3-4 dicembre 1997), Ed. scientifiche italiane, Napoli, 1999. str. 144.

⁴⁹⁰ Tako autor kaže da je jedva sačuvao svoju odjeću od miševa, dok mu šator umalo nijesu uništile krave. Up. Alfredo Serristori, nav. djelo, str. 90.

⁴⁹¹ Isto, str. 62.

⁴⁹² Isto, str. 147.

⁴⁹³ Isto, str. 58.

⁴⁹⁴ Isto, str. 97.

⁴⁹⁵ Isto.

⁴⁹⁶ Isto, str. 137.

Seristori Crnogorce opisuje kao narod svim bićem predan ratovanju. Bilježi da su okretni i izvrsni strijelci, da u susret neprijatelju idu „uz vidne znake radosti“, i da ih je teško natjerati da napuste bojno polje. Autor iskazuje svoje divljenje prema Crnogorcima i upoređuje ih sa ratnicima antičke Grčke.⁴⁹⁷ Osim nekoliko istaknutih boraca, Seristori je u djelu opisao i svoje pratioce. Među njima se izdvajao jedan „mršav, ispijen i blijed“ momak iz sela u okolini Kotora, u odijelu evropskog kroja, ali toliko pohabanom i odrpanom da se autoru učinio sličnim s nekim pjesnikom „koga su sudbina i muze u životu dobro namučile“.⁴⁹⁸ Za razliku od njega, dva knjaževa perjanika podsjećala su ga na razbojнике Don Rodriga iz Manconijevog romana *Vjerenici*. On ističe da upravo perjanici prednjače u šepurenju, a zapazio je i osobinu Crnogoraca da vole svuda da komanduju.⁴⁹⁹ Seristori Crnogorce prikazuje i kao izuzetno čestite, pa uprkos kratkom boravku u zemlji tvrdi da su seoske i poljske krađe, pljačke i otimačine „stvari potpuno strane i nepoznate među ovim planinama“, smatrajući da Crnogorci treba da posluže kao uzor drugim narodima.⁵⁰⁰

Mnoge stranice svog putopisa Seristori je posvetio Crnogorkama, opisujući njihov fizički izgled i način života. Tako bilježi da su djevojke „lijepo građene, tamnog tena, crne kose i izražajnih crta lica“, dok su mu udate žene izgledale toliko suvonjavo da se za njih uopšte ne bi moglo reći da su od „istog roda“.⁵⁰¹ Njihovo brzo starenje i oronuli izgled autor objašnjava rađanjem velikog broja djece, malom ili nikakvom brigom o sebi, ali prije svega njihovim tegobnim životom koji ih „izjeda prije vremena.“⁵⁰² To ilustruje podatkom da je sa sažaljenjem često gledao žene koje prenose težak teret.

Uvid u patrijarhalno-hijerarhijske principe koji regulišu rodne odnose u Crnoj Gori, autor je stekao i posmatrajući način komunikacije između muškaraca i žena. Međutim, iako smatra da su Crnogorke u inferiornom položaju u odnosu na muškarce, naglašava da su one ipak veoma poštovane. Zapaža, međutim, da ratne okolnosti dodatno pogoršavaju njihov ionako težak život, pa opisuje susrete sa udovicama koje su ostale same da podižu djecu u nepodnošljivoj nemaštini i gladi, koja je bila na pomolu kao posljednica zapostavljanja poljskih radova. Iznosi i zanimljiv detalj kako je knjaz odobrio određenom broju žena da obavljaju dužnost vojnih krčmarica u ratno doba, ali pod uslovom da budu zajedno smještene. Među neobičnim susretima sa Crnogorkama je i pomen jedne žene koja je nosila vojnički bubanj, a prethodno je bila u zatvoru zbog ubistva muža.

⁴⁹⁷ Isto, str. 81.

⁴⁹⁸ Isto, str. 54.

⁴⁹⁹ Isto, str. 160.

⁵⁰⁰ Isto, str. 66–67.

⁵⁰¹ Isto, str. 57.

⁵⁰² Isto.

Mnoga Seristorijeva zapažanja i ocjene političkog su karaktera i tiču se „istočnog pitanja“. Autor u ovom djelu iskazuje svoje antiturske stavove, pozdravljajući borbu Crnogoraca protiv otomanske vlasti koju smatra nazadnom u svakom pogledu.⁵⁰³ Tako prekori jeva razvijene evropske zemlje zbog njihovog odnosa prema hrišćanima u Otomanskom carstvu, koje optužuje za stagniranje civilizacije na Balkanu:

„Tako se na plaćanje novčane kazne osuđuju ljudi koji su ošinuli malo jače konja ili mazgu, sjecnuli uši mački ili potkratili malo više rep psu, a u istim tim gradovima, vjerovatno isti odbori društava za zaštitu životinja bivaju, ako ne neskloni, ono bar ravnodušni prema sudbini stotina hiljada ljudskih bića koja bi bila na našem stupnju civilizacijskog razvoja da ih četiristo godina loše vladavine i ropstva nije dovelo u takvo bijedno stanje u kojem se sada nalaze.“⁵⁰⁴

Seristori poziva evropske narode da podrže potlačene hrišćane i odreknu se politike očuvanja cjelovitosti Otomanskog carstva, navodeći razloge zbog kojih podršku Turcima smatra besmislenom.⁵⁰⁵ Vjeruje da je njih, uprkos velikim naporima evropskih zemalja, nemoguće civilizovati, a u turskom načinu ratovanja prepoznaje divljaštvo, vjerski fanatizam i težnju ka dominaciji nad drugim narodima.⁵⁰⁶ Crno-bijelu sliku Turaka kao zaostalih i okrutnih zulumčara i Crnogoraca kao hrabrih i humanih vitezova Seristori ilustruje primjerima, poput epizode o jednom popu, koji je „poput Homerovih junaka“ izazivao na megdan turske prvake, a čija je odrubljena glava potom završila na kocu, kao opomena ostalima.⁵⁰⁷ Turskom nečovječnom postupanju prema zatvorenicima Seristori suprotstavlja vojnički kodeks Crnogoraca, prema kojem su zarobljeni borci uvažavani i poštovani i čiji se tretman ne razlikuje od tretmana crnogorskih vojnika.

Seristori apeluje na svoje sunarodnike da pomognu Crnogorcima jer su i sami donedavno vodili rat sa istim ciljem, a naglašava da već ima Italijana koji se na strani Crne Gore bore kao dobrovoljci. Autorova želja da izazove simpatije svojih sunarodnika prema Crnogorcima ogleda se i u isticanju emotivnih i istorijskih veza Italije i Crne Gore. Tako pominje knjaževe neskrivene simpatije prema Italiji i interesovanje za prijatelje koje je tamo stekao. Podsjeća i na vladavinu Mletačke Republike na Jadranu, koja je, po njegovim mišljenju, značila napredak, naročito u kulturnom smislu. Putopisac se nada i obnavljanju veza između Italije i naroda koji žive na nekadašnjim posjedima Presvijetle republike, iako se

⁵⁰³Isto, str. 74, 138–139.

⁵⁰⁴Isto, str. 24.

⁵⁰⁵Isto.

⁵⁰⁶Isto, str. 162–163.

⁵⁰⁷ Može biti zanimljiv podatak da je Seristori svoju vojnu karijeru započeo upravo u turskoj vojsci u vrijeme Krimskog rata. Knjigu u kojoj je zabilježio ova svoja iskustva posvetio je tadašnjem turskom zapovjedniku Omer-paši Latasu, koga opisuje kao velikodušnog i plemenitog čovjeka, zahvaljujući mu se na mogućnosti da u njegovoj vojsci usavrši u vojnim vještinama i pomoći koju mu je tom prilikom ukazao. Seristori je tada veličao junaštvo i slavu turske vojske. Up. Giovanni Magherini-Graziani, nav. djelo, str. 10.

to protivi austrijskim interesima.⁵⁰⁸ Seristori je očito bio eksponent zvanične politike Italije, što se vidi iz njegovog stava da Austriji treba dozvoliti da upravlja Bosnom, zbog mješavina vjera i nacija u njoj, a da Italija treba da teži razvoju trgovačkih odnosa sa dalmatinskom obalom.⁵⁰⁹ S tim u vezi, Seristori opisuje pometnju koju je kod austrijskih vlasti izazvao sicilijanski parobrod „Haribda“ uspostavljanjem linije do obala Dalmacije. Autor u djelu govori i o zategnutim odnosima crnogorske knjaževine i Austrije, kako zbog uvjerenja da „slovenski Pijemont“ podstiče pobune na austrijskoj teritoriji u cilju ujedinjenja južnoslovenskih naroda, tako i zbog teritorijalnih pretenzija Crne Gore na Primorje.⁵¹⁰

Seristorijevo djelo karakteristično je po neposrednosti iskustva i zapažanjima koja odaju pronicljivog posmatrača, dok je opis samog putovanja i nelagoda koje su obilježile njegov boravak u logoru romanesknog karaktera. Prema klasifikaciji putnika Cvetana Todorova Seristori pokazuje karakteristike egzota. On nalazi dovoljno sličnosti u kulturi Drugih da bi je mogao doživjeti kao blisku, ali i mnogo elemenata koji mu pružaju priliku da uživa u razlikama. Njegov prikaz Crnogoraca kao hrišćanskih vitezova ili grčkih junaka herkulovske snage, kao i veza Italije i Crne Gore na emotivnom i političkom planu, ima za cilj da izazove simpatije Italijana prema Crnogorcima. U njegovim stavovima provijava i određena želja za obnovom italijanskog uticaja na Jadranu. Seristorijev boravak u Crnoj Gori i neposredno praćenje ratnih operacija poslužili su autoru i kao prilika da izrazi svoj stav o „istočnom pitanju“. Njegovo zalaganje za nacionalni princip u određivanju granica država, kao i stanovišta sa dominantnim antiturskim raspoloženjem, obilježili su i neke od rasprava u tadašnjem italijanskom parlamentu o “istočnom pitanju“, spoljnoj politici Italije i ulozi drugih velikih sila u ovom konfliktu.⁵¹¹ Po ovim karakteristikama Seristori se približava putnicima alegoristima, koji opisuju stranu sredinu da bi govorili o problemima vlastite zemlje.

Nakon Berlinskog kongresa, o Crnoj Gori objavljen je i prvi putopis u kome su opisani gradovi i manja mjesta današnjeg Crnogorskog primorja. U pitanju je rukopis barskog nadbiskupa Marina Bicija (Marino Bizzi 1565–1625), koji je 1610. godine krenuo na putovanje da bi stekao uvid u stanje u krajevima koji su pripadali njegovoj dijaezi, sačinivši

⁵⁰⁸ Isto, str. 22.

⁵⁰⁹ Isto, str. 163–166.

⁵¹⁰ Isto, str. 112.

⁵¹¹ V. *Atti parlamentari, Camera dei deputati, Sessione del 1876–77 – Discussioni* – Tornata del 18. dicembre 1876; Tornata del 23 aprile 1877. Dostupno na: <http://storia.camera.it/regno/lavori/leg13/sed021.pdf>; <http://storia.camera.it/regno/lavori/leg13/sed095.pdf> Vrijeme pristupa sajtu: 11. 11. 2013.

nakon obilaska izvještaj za Svetu stolicu.⁵¹² Ovaj putopisni izvještaj objavljen je 1888. godine u časopisu *Starine*, koji je Jugoslavenska akademija nauka i umjetnosti u Zagrebu pokrenula 1869. godine, u cilju objavljivanja tekstova o prošlosti balkanskih naroda.⁵¹³ Osim prikaza vjerskih prilika, Bici je pažnju posvetio i životu, običajima i mentalitetu stanovnika u posjećenim mjestima. Najduže je boravio u Budvi i Baru, opisavši u rukopisu prepreke u radu sa kojima se susretao tokom svoje posjete. S obzirom na to da je ovaj rukopis objavljen u časopisu koji nije primarno bio namijenjen italijanskoj čitalačkoj publici i da se odnosi na istorijsko razdoblje koje je izlazi iz konteksta ovog rada, o njemu ovom prilikom samo na nivou pomena.

Osam godina ranije, takođe u časopisu *Starine*, objavljen je i rukopis kotorskog plemića Marijana Bolice, koji je prostore današnje Crne Gore posjetio takođe početkom XVII vijeka i o tome 1614. godine sačinio izvještaj venecijanskom senatu.⁵¹⁴ Osim trgovinskog, njegova posjeta bila je pretežno vojno-obavještajnog karaktera, u trenutku kada su loši odnosi između mletačkih i turskih vlasti bili dodatno uzdrmani pobunom plemena u planinskom zaleđu.⁵¹⁵ Cilj izvještaja bio je da pruži obavijest o najkraćim putevima za glasnike koji su nosili službene vijesti od Venecije do Carigrada i da se ispita vojni potencijal ove teritorije.⁵¹⁶ S obzirom na obilje podataka koje donosi, ovo djelo je poslužio kao dokumentarni izvor o Crnoj Gori mnogim istoričarima, putopiscima i istraživačima.⁵¹⁷ Za razliku od Bicijevog, Boličin faktičko-empirijski izvještaj sasvim zanemaruje opis putovanja, pa se ne može smatrati putopisom.

⁵¹² Marin Bici rođen je u gradu Rabu (Albanija). Završio je studije kanonskog i građanskog prava, a potom postavljen za kanonika stolne crkve na ostrvu Rabu. Funkciju barskog nadbiskupa i administratora budvanske biskupije obavljao je do 1624. godine, mada je u Budvi boravio svegatri godine. Biografski podaci prema: Nikola Vučković, „Predgovor“, u: Marin Bici, *Iskušenja na putu po crnogorskom primorju, Albaniji i Srbiji i 1610. godine*, prevod s italijanskog, predgovor i napomene Nikola Vučković, Opštinski arhiv –Budva, Budva, 1985, str. 5–11; Domenico Caccamo, „Bizzi, Marino“, *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. X, 1968, [http://www.treccani.it/enciclopedia/marino-bizzi_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/marino-bizzi_(Dizionario-Biografico)/)

⁵¹³ Franjo Rački, „Izvještaj barskoga nadbiskupa Marina Bizzia o svojem putovanju god. 1610. po Arbanaškoj i Staroj Srbiji“, *Starine JAZU*, 1888, knj. XX, str. 50–156. Naredno izdanje: R. Elsie, *Early Albania, a Reader of Historical Texts, 11th–17th Centuries*, Wiesbaden, 2003, str. 77–129.

⁵¹⁴ Šime Ljubić, „Marijana Bolice Kotoranina Opis Sandžakata Skadarskoga od godine 1614“, *Starine JAZU*, 1880, knj. XII, str. 164–205.

⁵¹⁵ Francesco Caccamo, „Alla scoperta della sponda orientale dell’Adriatico. Viaggiatori in Albania e in Montenegro“, Stefano Trinchese, Francesco Cacamò (ur.), *Rotte adriatiche: tra Italia, Balcani e Mediterraneo*, Franco Angeli, Milano, 2011, str. 97.

⁵¹⁶ Isto.

⁵¹⁷ Na dokumentarni značaj izvještaja Marijana Bolice ukazao je u svom putopisnom djelu o Crnoj Gori njemački pisac Hajnrih Štiglic, a francuski arheolog i istoričar Fransoa Lenorman objavio ga je u prevodu u knjizi *Turci i Crnogorci* (François Lenormant, *Turcs et Monténégrins*, Didier, Paris, 1866). Novije izdanje: R. Elsie, *Early Albania*, nav. djelo, str. 130–169. Up. Francesco Caccamo, nav. rad, str. 97.

Interesovanje Svete stolice za Crnu Goru (1886)

Nakon 1870. godine, Katolička crkva predanije se posvetila pridobijanju vjernika u slovenskim zemljama, procjenjući da nove političke okolnosti ostavljaju prostora za ostvarivanje ove njene težnje.⁵¹⁸ Papa Lav XIII (1820–1903) je u svojoj poslanici *Grande munus* (1880), izrazio nadu da će slovenski svijet pristupiti Rimskoj crkvi.⁵¹⁹ U ovaj kontekst mogla bi se uklopiti i posjeta Crnoj Gori juna 1885. godine nadbiskupa Vinčenca Vanutelija (Vincenzo Vannutelli, 1836–1930), papskog izaslanika u Otomanskom carstvu i vikara u Carigradskoj patrijaršiji.⁵²⁰ U vrijeme njegovog dolaska, Crna Gora i Sveta stolica vodile su pregovore o potpisivanju Konkordata, kojim su prvi put uređeni odnosi između Vatikana i jedne pravoslavne zemlje.⁵²¹ U ovim pregovorima aktivno je učestvovao brat Vinčenca Vanutelija, kardinal Serafino, koji je od 1880. godine bio papski nuncije u Beču. Konkordat je potpisan u avgustu 1886. godine, a vrlo je moguće da je ovaj Vanutelijev dolazak u Crnu Goru bio povezan sa ovim aktivnostima.

Vanuteli je svoje utiske sa puta u Crnu Goru objavio 1886. godine, par mjeseci prije potpisivanja Konkordata, u knjižici pod naslovom *U Crnoj Gori*.⁵²² Drugo izdanje ovog djela objavljeno je, uz minimalne izmjene, to jest ispravke nekih toponima i antroponima, 1893. godine. Ovaj putopis jedanaesti je u po redu u nizu Vanutelijevih studija pod zajedničkim

⁵¹⁸ Arturo Cronia, nav. djelo, str. 475.

⁵¹⁹ Isto.

⁵²⁰ Vinčenco Vanuteli je rođen u okolini Rima, gdje je završio Papski Gregorijanski Univerzitet i bio nastavnik u vatikanskom sjemeništu. Potom je radio u rimskim i inostranim ispostavama Državnog sekretarijata Svete Stolice, osim u razdoblju od 1878. do 1880. godine, kada je obavljao dužnost istražnog sudije (auditora) Rimske Rote. Uslijedilo je naimenovanje za titularnog nadbiskupa Sarda i apostolskog delegata u Otomanskom carstvu i vikara u Carigradskoj patrijaršiji, a godine 1890. postao je kardinal. Dvije godine kasnije imenovan je za prefekta Kongregacije za jevanjelizaciju naroda (Congregatio de Propaganda Fide) i u više navrata djelovao kao papski legat. Radio je i na kodifikaciji kanonskog prava, a 1915. godine naslijedio je brata Serafina na poziciji Dekana Kolegijuma kardinala. Biografski podaci prema: Salvador Miranda, „VANNUTELLI, Vincenzo“, *The Cardinals of the Holy Roman Church, Biographical Dictionary, Pope Leo XIII (1878-1903) Consistory of December 30, 1889 (XIV)*, <http://www2.fiu.edu/~mirandas/bios1889-iii.htm>; Teodoro Rovito, *Letterati e giornalisti italiani contemporanei, dizionario biobibliografico, seconda edizione*, Napoli 1922, str. 395;

⁵²¹ Na pripremi i sklapanju Konkordata između Crne Gore i Svete stolice radilo se, uz prekide, oko osam godina. Uređenje položaja novih vjerskih i nacionalnih manjina koje su ušle u sastav Crne Gore nakon rata 1876–1878. godine i sprovođenje politike vjerske tolerancije, nametale su odredbe Berlinskog kongresa, ali su i drugi motivi uticali na uspostavljanje zvaničnih odnosa između male balkanske knjaževine i Svete stolice. Knjaz Nikola želio je da obnovi drevnu Barsku nadbiskupiju, pod čiju bi jurisdikciju potpali svi Crnogorci katoličke vjeroispovijesti. Osim simpatije svojih novih podanika, obnova ove dijaceze duge srednjevjekovne tradicije omogućivala je knjazu i ostvarenje političkih ciljeva. S jedne strane, namjera knjaza bilja je da ospori Austro-Ugarskoj pravo da se miješa u djelovanje katoličke crkve u Crnoj Gori, a sa druge da promovise knjaževinu kao vjerski tolerantnu državu, što bi mu olakšalo ostvarivanje ekspanzionističkih težnji prema katoličkim plemenima u okruženju. Glavni motiv Svete stolice bio je učvršćivanje vatikanskog uticaja na Balkanu. Up. Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003. godine*, str. 225–227; Frančesko Kakamo, „Konkordat sa Crnom Gorom i politika Svete stolice prema istoku“, prevela sa italijanskog Deja Piletić, *Matica*, VI/2005, br. 21, str. 221–254.

⁵²² Vincenzo Vannutelli, *Zernagora: al Montenegro*, Coi Tipi di Mario Armani, Roma, 1886.

naslovom *Pogled na Istok (Sguardo all'Oriente)*, koje su izlazile od 1879. do 1895. godine i imale za cilj razmatranje vjerskih pitanja u zemljama Istoka.

Knjigu *U Crnoj Gori* autor je posvetio Ozani Kotorskoj, dominikanskoj redovnici porijeklom iz Crne Gore veoma poštovanoj u Boki.⁵²³ Uz Uvod i Zaključak, djelo sadrži četrnaest poglavlja. Osim opisa neposrednog iskustva, Vanuteli prenosi i brojne podatke iz literature, mada je jedini autor koga je pomenuo kao izvor informacija Šarl Irijart.

Vanuteli je u Uvodu objasnio motiv svoje posjete Crnoj Gori, ističući sumnju u opravdanost pisanja posebne knjige o ovoj zemlji, zbog njenog „skromnog geografskog značaja“ i „malo poznate istorije“, kao i činjenice da nije došao do mnogo materijala u vezi sa proučavanjem vjerskih pitanja.⁵²⁴ Međutim, bilježi da se zbog političkog značaja Crne Gore u razrješavanju „istočnog pitanja“ ipak opredijelio za pisanje ove knjižice.⁵²⁵

Autor opisuje svoj dolazak u Crnu Goru iz Albanije, preko Skadarskog jezera. Potom je preko Bara brodom stigao do Kotora, a zatim kočijom do crnogorske prijestonice. Na Cetinju je prenoćio kod jednog Italijana koji mu je narednog dana bio vodič kroz varoš. Kako se knjaz Nikola u to vrijeme nije nalazio na Cetinju, Vanuteli se susreo sa tadašnjim crnogorskim mitropolitom Mitrofanom Banom (1841–1920). Nakon jednodnevnog boravka, Vanuteli se u pratnji lokalnog vodiča vratio u Kotor da bi odatle, u društvu jednog katoličkog sveštenika, otputovao u Trst, da bi tamo posjetili obje pravoslavne crkve u tom gradu, grčku i srpsku.

Sam dolazak u Crnu Goru Vanuteli opisuje u dramatičnom tonu, kao veliku avanturu. Njegova plovidba Skadarskim jezerom praćena je brojnim neprilikama, putniku je svakog trenutka život visio o koncu zbog trošne lađe, nepovoljnih vremenskih uslova i posade u pripitom stanju. Put od Skadarskog jezera do Bara dodatno je otežalo dugo pješaćenje i uspon po liticama, kao i Vanutelijeva nepripremljenost za putovanje brdsko-planinskim predjelom. Putopisac nije bio bolje sreće ni u povratku sa Cetinja, jer je vodiču koji ga je pratio do Kotora morao da isplati dvostruko više novca od ugovorenog iz straha da ne bude pokraden ili ubijen.

Vanuteli je pisao o prirodi Crne Gore, pokazujući svoju zadivljenost, ali i strah pred prizorima veličanstvenih planina neobične morfologije, čiji su ga oblici podsjećali na neke

⁵²³ Blažena Ozana (1493–1565) rođena je kao Katarina Kosić u selu Relezi (Lješanska nahija) u siromašnoj pravoslavnoj porodici. U četrnaestoj godini otišla je u Kotor i postala služavka u jednoj vlastelinskoj porodici. Potom je pristupila trećem redu Sv. Dominika i uzela ime Ozana kao uspomenu nabraženu Ozanu iz Mantove. Živjela je kao „zazidana djevica“, kakvih je u Kotoru tada bilo više. Uz crkvu Sv. Pavla osnovala je samostan dominikanskih trećeretkinja. Up. Šerbo Rastoder, i dr., „Blažena Ozana“, *Istorijski leksikon Crne Gore*, t. I (A–Cn), str. 133–134;

⁵²⁴ Vincenzo Vannutelli, nav. djelo, str. 7.

⁵²⁵ Isto, str. 7–8.

neobične životinje ili ljude „koji bijesno prijete podignutom rukom“.⁵²⁶ Istovremeno, pogled sa planinskih vrhova stvarao mu je osjećaj sjedinjavanja sa univerzumom i približavanja duše Bogu.⁵²⁷

Vanuteli je u svom putopisu veliku pažnju posvetio opisu Crnogoraca i njihovog načina života. Njegov prikaz stanovnika Crne Gore karakteriše insistiranje na njihovoj egzotičnosti, koja se ogledala u njihovom izgledu, karakteru, rodnim odnosima i narodnim običajima. Tako, opisujući nošnju i izgled svog saputnika Crnogorca, autor kaže da mu je zbog više komada oružja koje je strčalo na sve strane izgledao „kao kakva krilata životinja, koja proteže svoje perje.“⁵²⁸ Vanutelijeva zapažanja o Crnogorcima imaju za cilj ukazivanje na razlike između istočnih i zapadnih zemalja, odnosno na mane istočnjaka u odnosu na zapadnjake. Autor tako primjećuje da su stanovnici krajeva kroz koje je prošao „veoma navikli na inertnost i slatki nerad“, skloni samovolji i korupciji, ne cijene tačnost i vrijeme, ne znaju šta je disciplina i da nijesu posvećeni privrednom razvoju.⁵²⁹ Ipak, na svom putovanju, Vanuteli je uvidio i objektivne razloge velikog siromaštva stanovnika ovih krajeva, objašnjavajući poslovični crnogorski otpor prema radu i motivima koji su izvan njih samih: „Zemlje ima jako malo i zbog toga se cijeni kao raritet. Gdje god kamen napravi kakvo udubljenje, tamo gorštak sakupi malo zemlje, zasadi sjeme koje ljubomorno čuva, kao orao svoje orliće.“⁵³⁰ Vanuteli ističe i da su Crnogorci pokazivali veliko interesovanje za politiku, dijelom i zbog toga što u Crnoj Gori nije bilo nekih drugih aktivnosti, poput obrazovnih i poslovnih, ili zabava kojima bi mogli da se posvete.⁵³¹

Vanuteli piše i o fatalističkom duhu ovog naroda, okrivljujući ga zbog neprekidnog ratovanja, i tvrdeći da Crnogorci „nemaju, niti mogu imati drugog ideala sem onog da se bore protiv Muslimana i unište ih, ako mogu.“⁵³² S tim u vezi pominje i običaj izlaganja odsječenih neprijateljskih glava na kuli Tablji, mada takav prizor nije imao prilike sam da vidi. Ipak, autor ne želi da Crnogorce prikaže kao krvoločan narod, već njihove postupke objašnjava odmazdom zbog pretrpljenih zlodjela i nepočinstava od strane „vječitog neprijatelja“ hrišćanskog naroda. Turcima je Vanuteli pripisao i odgovornost za zapuštenost krajeva koju je tokom putovanja zapazio, smatrajući da su upravo oni hrišćane na Istoku doveli do

⁵²⁶ Isto, str. 55.

⁵²⁷ Isto, str. 52.

⁵²⁸ Isto, str. 83–84.

⁵²⁹ Isto, str. 11, 101.

⁵³⁰ Isto, str. 69.

⁵³¹ Isto, str. 71–72.

⁵³² Isto, str. 66.

nazadovanja u svakom pogledu, učinivši ih „polu-divljim brđanima koji ne znaju šta je trgovina“.⁵³³

Kao posebnu neobičnost Crne Gore Vanuteli ističe položaj žena koje su obavljale teške fizičke poslove, koje zato naziva „teglećom marvom“. Mada Crnogorcima upućuje kritiku zbog ovakvog odnosa, Vanuteli je bez ustezanja prihvatio takav način prenosa robe, pa je i sam putovao noseći samo štap, dok je jedna žena njegovu putnu torbu prenijela „hitro i okretno“, za veoma nisku cijenu.⁵³⁴

U Vanutelijevim opisima Cetinja govori se o nerazvijenosti i siromaštvu Crne Gore. Prijestonica je predstavljena kao „malo i jadno“ selo, bez budućnosti, jer se u njemu, zbog geografske pozicije, ne može razviti trgovina. Putopisac ga stoga smatra mjestom prikladnim za meditaciju i kontemplaciju, a ne za vladarsko sjedište i bavljenje politikom.⁵³⁵

Najzanimljivija epizoda u putopisu je posjeta Cetinjskom manastiru. Tu, u odajama crnogorskog mitropolita Mitrofana Bana, Vanuteli je imao prilike da se susretne sa jednom neočekivanom realnošću. Elegantan izgled prostorije, sređene „kao pravi pariski saloni“, iznenađuje putopisca, a za raskoš koju je zatekao objašnjenje mu je dao njegov sunarodnik i vodič: „[...] Mitropolit drage volje prihvata evropske običaje, i teži da ih oponaša, pa i stoga da bi svom stadu dao podstrek i primjer kulture i napretka“.⁵³⁶ Mitrofan Ban ujedno je i jedini Vanutelijev sagovornik u odnosu na koga ovaj autor ne nastupa superiorno. Osim činjenice da je Mitropolit bio na višoj ljestvici u crkvenoj hijerarhiji u odnosu na samog putopisca, razlog uvažavanja mogao bi biti i taj što je zbog rafiniranog izgleda prostorije Vanuteli Mitropolita doživljavao kao kulturološki bližeg u odnosu na ostalo sveštenstvo i narod sa kojima je imao dodira.

Mitropolitov salon u Vanutelijevom djelu prikazan je i kao pozornica susreta dva svijeta, Istoka i Zapada, u trenutku kada se autorovom razgovoru s Mitrofanom Banom pridružio sveštenik iz jednog crnogorskog sela u pratnji svojih naoružanih đakona. Pomislivši u prvom trenutku da su u pitanju stražari, istočnjački diplomati, članovi vladajuće porodice, generali crnogorske vojske ili gospodari nekih drugih oblasti, putopisac bilježi da je jedva uspio da ne pokaže svoje zaprepaštenje pozdravljajući se s tim popom, dok mu se činilo da se rukuje sa „vođom neke bande“.⁵³⁷ Ukazujući na nespojivost uloge sveštenika vjere „koja ne propovjeda ništa drugo do mir i milosrđe“, sa „koljačkim oruđima“ koje je ovaj nosio,

⁵³³ Isto, str. 16.

⁵³⁴ Isto, str. 45–46.

⁵³⁵ Isto, str. 72.

⁵³⁶ Isto, str. 124.

⁵³⁷ Isto, str. 85.

Vanuteli ipak zaključuje da je više u pitanju hirovita moda, a ne stvarna potreba da popovi koriste oružje.⁵³⁸

Što se religije kod Crnogoraca tiče, i ovaj autor, kao i mnogi drugi, primjećuje da se ona najviše pokazuje u spoljnim manifestacijama, dodajući da se „od prostog naroda ne može više ni zahtijevati ni očekivati.“⁵³⁹ Ovaj zaključak je zanimljiv zato što je sam autor, nakon što je prisustvovao parohijalnoj misi u selu u okolini Bara, pohvalio slovenski običaj služenja katoličke mise na narodnom jeziku, uz komentar da je za vjernike važno da na vlastitom jeziku čuju riječ Jevanđelja.⁵⁴⁰ Ipak, ovdje su u pitanju bili katolici, dok o pravoslavicima nalazimo drugačije sudove, posebno kad je riječ o sveštenstvu za koje autor kaže da, „iako po spoljašnosti ostavlja utisak prikladnosti i poštovanja, u suštini ima mnogo nedostataka: nema ni žara, ni iskrenog milosrđa, niti temeljnog obrazovanja, i mnogo je ispod našeg latinskog sveštenstva.“⁵⁴¹

Vanuteli u svom putopisu razmatra mogućnost jačanja i širenja katoličanstva u Crnoj Gori, odnosno objedinjavanja svih hrišćana pod okrilje Katoličke crkve, što se može povezati sa njegovim osnovnim zaduženjem na putovanju istočnim zemljama, a to je rješavanje pitanja šizme.⁵⁴² Stoga, značajno mjesto u njegovom putopisu ima Ozana Kotorska, čije je kanonizovanje autor smatrao presudnim za približavanje pravoslavaca katolicima.⁵⁴³ Osim što joj je posvetio ovo djelo, Vanuteli je dao i njenu opširnu biografiju, a posjetio je i kotorsku crkvu u kojoj se čuvaju njene mošti. Opis njenog dobro očuvanog tijela u kontrastu je sa opisom Vanutelijevog iskustva u Cetinjskom manastiru, u kome posjetioci nijesu u mogućnosti da se uvjere u istinitost tvrdnji o nepropadanju posmrtnih ostataka Svetog Petra Cetinjskog.

Međutim, uprkos uvjerenju iskazanom u Zaključku ove knjige, da „raskolnicima“ treba pokazati pravi put kako bi ih Katolička crkva primila u svoje okrilje, Vanuteli se zalaže za tolerantnost, osuđujući žustre rasprave i netrpeljiv odnos prema pravoslavicima, i ističući

⁵³⁸ Isto.

⁵³⁹ Isto, str. 94.

⁵⁴⁰ Pitanje jezika u bogosluženju regulisano je 1887. godine, kada je barski nadbiskup Šimun Milinović (1835-1910) poslao Svetoj stolici zahtjev, u svoje i u knjaževo ime, da se dozvoli upotreba staroslovenskog jezika, što je, zajedno sa korišćenjem ćirilice u liturgiji, i odobreno. U samom tekstu Konkordata bilo je određeno da se molitva za vladara „Gospodi spasi knjaza“ (*Domine, salvum fac Principem*) u bogosluženju pjeva na „slavenskom jeziku“ (*in lingua Slava*). Up. Ivan Jakulj, „Međunarodni ugovori Svete Stolice i Crne Gore: povijesno-pravni vid“, *Crkva u svijetu*, 2013, br. 48, str. 243, 248.

⁵⁴¹ Vincenzo Vannutelli, nav. djelo, str. 143–144.

⁵⁴² Up. Salvador Miranda, nav. rad.

⁵⁴³ Prije Vanutelija, o Ozani Kotorskoj na italijanskom jeziku pisao je Bonaventura da Maser (*Il giglio del Montenegro, ossia la B. Osanna da Cattaro*, Monza, 1882). Papa Pije XI tek će 1927. godine dozvoliti javno i crkveno poštovanje blažene Ozane, koja će time postati prva južnoslovenska svetica u krilu Rimokatoličke crkve. Up. Vesna Kilibarda, *Bibliografija o Crnoj Gori na italijanskom jeziku (1532–1941)*; Šerbo Rastoder i dr. „Blažena Ozana“, str. 134.

potrebu izučavanja njihovih vjerskih običaja. Didaktički odnos autora prevladava i u opisu epizode njegovog odlaska u Trst. Vanuteli tamo mladom i nadmenom katoličkom svešteniku ukazuje na vrijednosti koje njeguju pravoslavci, odvođeći ga u hram Svetog Spiridona i govoreći mu o „ilirskoj“ zajednici, koja je izdvojila značajna sredstva za izgradnju tako velelepnog zdanja. Opis dijaloga mladog sveštenika sa sveštenikom hrama Sv. Spiridona, u kome se ukazuje na „preobraženje“ Vanutelijevog saputnika, odnosno na njegovo bolje razumijevanje veza između dvije konfesije, ilustrativno pokazuje autorov stav o tome kako treba da se odvija komunikacija između pravoslavaca i katolika.

Veliku pažnju u djelu Vanuteli je posvetio i političkim pitanjima, upućujući na značaj koji je Crna Gora stekla nakon Berlinskog kongresa i na njenu ulogu u razrješenju „istočnog pitanja“. Očekujući intenzivnije uključivanje Rusije u tu problematiku, Vanuteli Crnu Goru posmatra kao rusku ispostavu na Jadranu, njenu produženu ruku koja će tom „velikom divu sa sjevera“ omogućiti uspostavljanje novog poretka velikih sila na međunarodnoj političkoj sceni. U jak ruski uticaj u Crnoj Gori Vanuteli je imao prilike da se uvjeri i prilikom posjete Cetinjskom manastiru, koji bogatstvo svoje riznice duguje darovima iz Rusije. Autor projektuje i lični strah od širenja panslavizma, najavljujući jačanje ovog uticaja i poredeći ga sa najezdom varvara na Zapadno Rimsko Carstvo.⁵⁴⁴ Stoga predlaže okretanje Katoličkoj crkvi kao ujediniteljki naroda, jedinom subjektu koji može da ublaži razarajuće dejstvo sukoba civilizacija, jer njeni ciljevi nijesu usko vezani za jednu zemlju ili jedan narod.⁵⁴⁵

Vanutelijeva knjiga bogata je i istorijskim podacima o najvažnijim događajima iz prošlosti Crne Gore, preuzetim iz djela Šarla Irijarta, čiji je putopis *Jadranske obale i Crna Gora* objavljen u prevodu na italijanski jezik samo dvije godine prije Vanutelijevog dolaska u Crnu Goru. U njima je posebno istaknuta uloga Crkve i crnogorskih vladika kao zaštitnika religije, domovine i naroda. Autor daje i kratak osvrt na razdoblje kada je u Crnoj Gori došlo do odvajanja duhovne od svjetovne vlasti. Istorijske podatke Vanuteli tumači u svom ključu, pa osim informativne, oni imaju funkciju ukazivanja na specifičan odnos istočnih naroda prema istorijskim događajima i promjenama u poređenju sa narodima Zapada. Autor tako smatra da su „na Istoku novine uvijek i već vjekovima raritet, i šta god novo da se uvede postaje stalno i nepromjenljivo u godinama koje slijede.“⁵⁴⁶ Nasuprot statici Istoka, autor ističe dinamiku Zapada, objašnjavajući da „kod kulturnih naroda kao što smo mi, nema

⁵⁴⁴ Vincenzo Vannutelli, nav. djelo, str. 124.

⁵⁴⁵ Isto, str. 131.

⁵⁴⁶ Isto, str. 82.

čovjeka ni dana, bez brojnih novosti. I sve mode nakon što se zadrže par mjeseci, ubrzo zastare i budu odbačene.“⁵⁴⁷

Vanuteli je, očito se posluživši Irijartovim putopisom, prenio još neke podatke o organizaciji vlasti u Crnoj Gori ili o sudskim procesima pod otvorenim nebom. Autor tako, iako nije bio u prilici da ga lično upozna, daje i opis knjaza Nikole, za koga se kaže da je u ophođenju ljubazan, da uživa podršku naroda i da izaziva i simpatije stranaca. Međutim, zamjera mu što vodi luksuzan život i što „troši i rasipa naširoko“, ne mareći za štednju, a istu osobinu primjećuje i kod naroda, takođe preuzimajući iz literature podatak o proslavama krsnih slava.⁵⁴⁸ Za razliku od Irijartovog djela, prosvjetiteljskim djelatnostima Nikole I i njegovim naporima da modernizuje državu posvećeno je tek par rečenica, pa je crnogorski vladar opisan kao „pravi predstavnik malih autonomnih suverena, kakvih je bilo puno tokom srednjeg vijeka“.⁵⁴⁹

Poput Irijartovog i ovo djelo pokazuje odlike literature namijenjene budućim putnicima, pa je autor čitavo jedno poglavlje svog putopisa posvetio savjetima u vezi sa načinom putovanja istočnim zemljama, opisujući neophodnu opremu i dajući detaljan opis sadržaja svoje putne torbe. Navedeni su i putni pravci kojima se moglo doći do Cetinja, a dat je i detaljan opis puta od Kotora do prijestonice.

Činjenica da u Vanutelijevom djelu prevladava refleksija a ne deskripcija, knjiško znanje, a ne neposredno iskustvo, posljedica je njegovog kratkog boravka koji mu je uskratio mogućnost da se neposrednije obavijesti o Crnoj Gori, ali i očigledne namjere putopisca da ovu zemlju prikaže u određenom svjetlu. Vanutelijev poluorijentalizam, iako je u mnogome zasnovan na prethodnoj putopisnoj tradiciji, nije uzrokovan samo njome, već pretežno piščevim izborom da tematizuje one elemente koji jasnije ukazuju na razlike, a zanemari one koji bi ukazali na sličnosti sa sredinom iz koje potiče. Prikaz crnogorskog društva kao statičnog i slika Crne Gore kao egzotičnog civilizacijskog spomenika nekadašnjih društvenih uređenja, protumačenih kroz evolucionistički civilizacijski model, donekle su uslovljeni informacijama iz Irijartovog putopisa, ali su i plod autorovog izbora da zaobiđe druge podatke koje je u Irijartovom djelu mogao da pročita, a u neke i da se lično uvjeri prilikom boravka na Cetinju.⁵⁵⁰ Mada je Vanutelijev odnos prema Crnoj Gori i Crnogorcima deklarativno

⁵⁴⁷ Isto.

⁵⁴⁸ Isto, str. 69, 125.

⁵⁴⁹ Isto, str. 67.

⁵⁵⁰ Šest godina prije Vanutelijske posjete, knjaz Nikola je ukinuo Senat, dotadašnji sudski organ, i ustanovio tri nove institucije: Državni savjet, Ministarstvo sa šest odjeljenja i Veliki sud. Veliki sud je bio najviša sudska

blagonaklon, istovremeno je i superioran, a cilj mu je pronalaženje načina za pridobijanje novih vjernika i jačanja uticaja katoličanstva nenasilnim metodama, kroz zalaganje za toleranciju i dijalog.

Posebnost ovog putopisa u odnosu na ostale sastoji se u tome da je Vanuteli u Crnoj Gori kao progresivnu silu istakao Crkvu, kako u istorijskom pregledu koji je dao, tako i u opisu savremenih prilika, dok su drugi autori takve impulse pripisivali Petrovićima kao državotvornoj dinastiji. Međutim, ovakav prikaz, koji se može objasniti autorovom profesijom, odnosi se isključivo na crkvene poglavare, ali ne i na niže pravoslavno sveštenstvo.

Po Todorovljevoj klasifikaciju putnika, Vanuteli pokazuje odlike klasičnog asimilatora. On je univerzalista koji vjeruje u jedinstvo ljudskog roda, a različitost Drugih tumači u znaku nedostataka u poređenju sa svojim idealom. Vanuteli je istovremeno i alegorista, u onim djelovima putopisa gdje opisuje stranu zemlju kako bi se bavio političkim i vjerskim problemima ne njene, nego vlastite kulture. Na to ukazuje i činjenica da se nije obavijestio o novim crnogorskim zakonima o vjerskim pitanjima donesenim prije njegovog dolaska, iako je proučavanje vjerskih odnosa naznačio kao glavni motiv putovanja.⁵⁵¹

Iako ne nudi mnogo novih podataka o Crnoj Gori s kraja XIX vijeka, Vanuteli upoznaje Italijane sa drugačijim ličnostima iz crnogorske kulturno-istorijske baštine. Takva je, na primjer, Ozana Kotorska, u kojoj autor vidi moguću sponu za povezivanje katoličkog i pravoslavnog svijeta na istočnoj obali Jadrana. Takođe, Vanutelijevo djelo predstavlja vrijedno svjedočanstvo o motivima interesovanja za Crnu Goru, o njenoj percepciji u određenom istorijskom trenutku i o isprepletenosti političkih, vjerskih, kulturnih i drugih faktora koji su uticali na njeno predstavljanje italijanskoj čitalačkoj publici.

instanca u Knjaževini Crnoj Gori, imao je predsjednika i šest sudija, a bilo mu je podređeno deset okružnih sudova. Odluke Velikog suda objavljivao je crnogorski nedjeljnik *Glas Crnogorca*. Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, str. 213–214.

⁵⁵¹ Promjene i zakoni predviđali su da stanovnici islamske vjeroispovijesti u svim krajevima gdje su živjeli budu ravnopravno zastupljeni u vlasti, dok je u školama bilo propisano poštovanje svih vjera i predviđeno strogo kažnjavanje uvreda ma čijeg vjerskog osjećanja. O ovim pitanjima i razlozima promjene odnosa prema islamu v. Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, str. 224–225.

Interesovanje naučnika za Crnu Goru

U drugoj polovini XIX vijeka u Crnoj Gori bilježi se sve češće prisustvo stranih naučnika, uglavnom Njemaca, Austrijanaca, Čeha i Poljaka. Oni su većinom bili botaničari i geografi koji su sakupljali podatke o prirodnom svijetu i resursima ove zemlje. Neki od njih napisali su o svom iskustvu i putopise koji, pored rezultata njihovih naučnih istraživanja, donose i zanimljiva zapažanja o Crnoj Gori i Crnogorcima.⁵⁵² Među njima je i botaničar Antonio Baldači (Antonio Baldacci, 1867-1950), koji je ovu zemlju prvi put posjetio 1885. godine, a kome pripada mjesto jednog od najznačajnijih kulturnih posrednika u uspostavljanju veza između Italije i Crne Gore.⁵⁵³ Baldači je u razdoblju od 1885. do 1910. godine najmanje četrnaest puta boravio u ovoj zemlji, stekavši u Italiji zavidnu naučnu reputaciju zahvaljujući upravo radovima sa rezultatima iz ovih njegovih istraživanja.⁵⁵⁴ Osim herbarskih kolekcija i obimnog arhivskog materijala, ostavio je preko 250 radova, a napisao je i istorijat botaničarskih ispitivanja u Crnoj Gori. Njegovi naučni radovi i publicistički tekstovi na crnogorske teme visoko su vrednovani i uvažavani u vrijeme kada su nastali, a i danas predstavljaju relevantnu naučnu materiju i zanimljivu istorijsku građu.⁵⁵⁵ Još uvijek malo poznata i nedovoljno istražena Baldačijeva arhivska zaostavština, koja sadrži značajna svjedočanstva o Baldačijevim „crnogorskim aktivnostima“, vrlo je dragocjena za sagledavanje italijansko-crnogorskih privrednih i političkih odnosa od osamdesetih godina XIX vijeka pa sve do četrdesetih godina XX vijeka.⁵⁵⁶

U Baldačijevom putopisnom opusu o Crnoj Gori mogu se prepoznati tri faze stvaralaštva. Prvu predstavlja djelo *Boka Kotorska i Crnogorci*, objavljeno nakon njegove prve posjete 1885. godine, kada je uspio da stigne samo do pograničnih djelova ove zemlje.

⁵⁵² Up. Vukić Pulević, Daniel Vincek, *Crna Gora vrata Balkana, Putopisi i zapisi evropskih botaničara*.

⁵⁵³ Antonio Baldači rođen je u Bolonji, gdje je i završio gimnaziju i studije veterine. Godine 1889. primljen je u Italijansko botaničarsko društvo, a dvije godine kasnije počeo je da radi kao asistent na Botaničkom institutu. Njegova cjelokupna profesionalna djelatnost vezana je za Balkan, posebno za Crnu Goru. Osim brojnih naučnih istraživanja, za koje ga je knjaz Nikola odlikovao ordenom Danila I, Baldači je za potrebe italijanske vlade obavio i niz obavještajnih misija vezanih za aktuelnu političku situaciju u Albaniji, Kosovu, Srbiji i Crnoj Gori. Poslije Prvog svjetskog rata dao je i značajan doprinos u propagandnoj borbi za restauraciju crnogorske države, koju je crnogorska vlada u egzilu vodila nakon prisajedinjenja Crne Gore Srbiji, odnosno novostvorenoj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1918. godine. Baldači je bio član brojnih naučnih udruženja i akademija. Biografski podaci prema: Up. Vukić Pulević, Daniel Vincek, nav. djelo (ova antologija sadrži i prevode Baldačijevih putopisa); Maria Grazia Bollini (a cura di). *Una passione balcanica tra affari, botanica e politica coloniale. Il fondo Antonio Baldacci nella Biblioteca dell'Archiginnasio di Bologna (1884-1950)*, Comune, Bologna, 2005. str. 11- 48. Slavko Burzanović, „Antonio Baldači i Crna Gora“, *Matica*, IX/2008, br. 34–35, str. 91–110.

⁵⁵⁴ Vukić Pulević, Daniel Vincek, „Predgovor“ u *Crna Gora vrata Balkana, Putopisi i zapisi evropskih botaničara*, str. 7, 14.

⁵⁵⁵ Slavko Burzanović, „Antonio Baldači i Crna Gora“, str. 109.

⁵⁵⁶ Isto, str. 110.

Druga faza obuhvata dva naučna putopisa u kojima je Baldači izložio detalje o svojim istraživanjima sprovedenim početkom devedesetih godina XIX vijeka. Posljednjoj, trećoj fazi pripadaju Baldačijevi putopisi iz razdoblja od 1896. do 1903. godine, u kojima opisuje više istraživačkih misija koje su, osim naučnih, imale i političke ciljeve.

Prvi putopis Antonija Baldačija

Na svoje prvo putovanje na istočnu obalu Jadrana Baldači je krenuo kao sedamnaestogodišnjak, u ljeto 1885. godine, nadajući se da će mu istraživanje bilja tog područja donijeti naučnu slavu. Svoje iskustvo sa ovog boravka zabilježio je u putopisnom djelu *Boka Kotorska i Crnogorci*, objavljenom 1886. godine.⁵⁵⁷ Iako podnaslov putopisa (*Utisci sa putovanja i informacije za uvod u floru Crne Gore*) najavljuje da će ovaj spis jednim dijelom biti i naučnog karaktera, autor u njemu objavljuje samo svoje utiske, bez ikakvih botaničkih podataka. Djelo posvećuje „Prijatelju čitaocu“, čime uspostavlja intimističku komunikaciju sa čitalačkom publikom a takav ton obilježava čitavo ovo djelo. U posveti autor najavljuje svoju buduću istraživačku aktivnost na Balkanu.⁵⁵⁸

Ovo Baldačijevo djelo sastoji se iz pet poglavlja, od kojih su samo prva tri putopisnog karaktera. Autor u njemu opisuje svoju posjetu gradovima Boke Kotorske i uspon na planinu Lovćen. U četvrtom poglavlju Baldači piše o Crnogorcima, dok peto donosi izvode iz literature o Crnoj Gori koju je autor konsultovao. Već u uvodnoj noti ove knjižice dati su podaci o djelima onih istoričara, geografa i putopisaca koja su mu poslužila kao izvori informacija o Crnoj Gori i Crnogorcima, a to su uglavnom djela istoriografskog i putopisnog karaktera. Pominju se knjige *Uspomene o Dalmaciji* austrijskog činovnika Valentina Laga⁵⁵⁹, *Crna Gora* francuskog autora Anrija Delarija⁵⁶⁰, *Istorija Crne Gore* istoričara i publiciste Dimitrija Milakovića (1804–1858)⁵⁶¹ kao i *Istorija Crne Gore* dalmatinskog publiciste i

⁵⁵⁷ Antonio Badacci, *Le Bocche di Cattaro ed i Montenegrini: impressioni di viaggio e notizie da servire per introduzione alla flora della Czernagora*, Soc. tip. Azzoguidi, Bologna, 1886. Digitalno izdanje: Edizioni CISVA, 2006, www.viaggiadr.it.

⁵⁵⁸ Baldači će kasnije otkriti da je još u ranoj mladosti sa zanimanjem pratio ratna zbivanja na Balkanu kroz štampu koju je dobijao njegov otac, te da je jedan milanski list bio „slučajni podstrekač“ njegove „balkanske sudbine“. Up. Antonio Baldacci, „Introduzione“, u: Antonio Baldacci, *Scritti adriatici I*, Tipografia compositori, Bologna, 1943, str. XVII.

⁵⁵⁹ Valentino Lago, *Memorie sulla Dalmazia*, Stab. naz. di. G. Grimaldo, Venezia, 1869–71.

⁵⁶⁰ Henri Delarue, *Le Montenegro, Histoire, Description, Moeurs, Usages, Legislation, Constitution, Politique, Documents et Pieces Officielles. Avec une Carte du Montenegro et des Pays Adjacents*, Benjamin Duprat, Paris, 1862 (u prevodu: Anri Delari, *Crna Gora: istorija, opis, naravi, običaji, zakonodavstvo, političko uređenje, zvanična dokumenta i spisi: sa kartom Crne Gore i susjednih zemalja*, CID, Podgorica, 2003).

⁵⁶¹ Demetrio Milaković, *Storia del Montenegro*, traduzione di G. Augusto Kaznačić, Carlo Pretner Tip. Editore, Ragusa, 1877. Izvorno izdanje Milakovićeve *Istorije Crne Gore* objavljeno je 1856. godine (Battara, Zadar).

prevodioca, Jakova Ćudine (1823–1900).⁵⁶² Baldači u posljednjem poglavlju prenosi i članak o Njegošu arheologa i publiciste iz Splita Franja Karare (1812–1854)⁵⁶³, odlomke iz djela *Geografski, statistički i razni drugi spisi* geografa i statističara Adrijana Balbija (1782–1848)⁵⁶⁴, kao i odlomke iz prevoda putopisa Šarla Irijarta o Crnoj Gori i Dalmaciji iz 1878. godine.

Baldači opisuje svoje putovanje brodom od Dubrovnika do Boke Kotorske, odakle je, po obilasku gradova u zalivu, krenuo na Lovćen. Iako ga je putu zatekla oluja, ipak je uspio da se popne do Štirovnika, najvišeg lovcenskog vrha. Po povratku u Kotor, odlučio je da posjeti i Budvu. Opisom gostionice u kojoj se okrijepio u blizini grada i kratkim istorijatom Budve autor završava opis svog putovanja.

Svom usponu na Lovćen Baldači daje herojsku dimenziju koju naglašava isticanjem neprilika sa kojima je bio prinuđen da se suoči. Putovao je pješke, u večernjim satima, bez vodiča ili saputnika, praćen čas olujom, čas nesnosnim žaropek, namučen iscrpljujućim usponom po planinskim liticama, gladan i žedan, lišen udobnosti modernog svijeta i izlažući se riziku napada divljih životinja. Pustolovni duh, često obilježje putopisa mladih autora, čini djelo dramatičnijim, dajući mu i mitsku dimenziju. Tome posebno doprinosi opis ekstremnih vremenskih prilika:

„[...] izgledalo je kao da bjelkaste ruševine onih krševitih visova nastanjuju divovi i utvare koji gospodare tim predjelima obavijajući beskrajnom tugom čitavu prirodu. Grmljavina u daljini, udari munja, i nad cijelom prirodom dominirao je nagovještaj smrti. Posvuda je vladala paklena tama, a oblaci su se prijeteci gomilali jedan preko drugog. [...] Ima li gdje kakvog udubljenja ili pećine? Ima li kakvog drveta ili žbuna? Ima li čega da se pokrijem? Odjednom se mukli huk rasu cijelim prostorom, vazduhom se počese prolamati gromovi, a kiša i grad stadoše padati tako snažno kako nikad prije nijesam doživio. [...] Sijevala je munja za munjom, grom za gromom se prolamao, a sve to sa strašnom lomljavom od koje mi se treslo tlo pod nogama.“⁵⁶⁵

Baldačijevi opisi Crne Gore pokazuju i uticaj romantičarskog glorifikovanja života u prirodnoj sredini, pa je ova zemlja predstavljena kao „tajanstvena jazbina“, mitsko mjesto skriveno od poznatog svijeta, pogodno samo za junake.⁵⁶⁶ Njenu negostoljubivu prirodu autor nije prikazao samo kao amfiteatar za odmjerenje fizičke snage i okretnosti Crnogoraca, već

⁵⁶² Giacomo Chiudina, *Storia del Montenegro (Crna Gora) da' tempi antichi fino a' nostri*, Antonio Zannoni, Spalato, 1882. Jakov Ćudina, rođen u Splitu, u Italiji je završio prava sa doktoratom. Ovaj marljivi protagonista italijansko-južnoslovenskih kulturnih i književnih veza ostavio je više od stotinu radova iz narodne prošlosti, kulturne baštine i istorije književnosti. Up. Vesna Kilibarda, „Jakov Ćudina i Crna Gora“, *Filološki pregled*, XXXVIII/ 2011, str. 69–85; Ista, „O Istoriji Crne Gore (1882) Jakova Ćudine“, *Matica*, XIII/ 2012, br. 49. str. 349–366.

⁵⁶³ Francesco Carrara, „Il Vladica del Montenegro, ritratto da' suoi colloqui“, *Letture di famiglia*, 1852, str. 58–60.

⁵⁶⁴ Adriano Balbi, Eugenio Balbi, *Scritti geografici, statistici e vari*, Stabilim. tipografico di A. Fontana, Torino, 1841–1842.

⁵⁶⁵ Isto, str. 21–22.

⁵⁶⁶ Antonio Baldacci, nav. djelo, str. 36.

i kao kreativnu silu koja utiče na njihove osobine, tako što ih kali i štiti od štetnog dejstva civilizacije.⁵⁶⁷

Mada u Baldačijevom putopisu dominiraju opisi zastrašujućih ali lijepih prirodnih pejzaža, prisutna su i neka zapažanja o materijalnoj kulturi u gradovima na istočnoj obali Jadrana i njihovoj okolini. Dok bilježi da je u nekima bio zadovoljan smještajem i hranom, veoma živopisno opisuje neugledne gostionice na koje je naišao, kao i nehigijenske uslove u njima.⁵⁶⁸ Baldači je bio iznenađen i ponudom u njima kao i činjenicom da su i ljudi i životinje boravili pod istim krovom:

„Ti dragi prijatelju ne možeš ni da zamisliš kako izgleda ova gostionica i kako se uopšte ovi siromašni seljaci usuđuju da je tako nazivaju. Predeš kućni prag, ulaz je prenizak za tvoju visinu, sapleteš se preko dvije ili tri kamene ploče zalijepljene blatom i već si u prostranoj prostoriji u kojoj se prodaje sve što poželjeti možeš. Na sredini velike sobe su jedan sto i klupa, u uglu bure, dok razne životinje blaženo spavaju na patosu. O zid je okačena neka vrsta police na kojoj možeš da vidiš po neku praznu bocu, kost od pršuta, svežanj lojanica i malo hljeba.“⁵⁶⁹

Međutim, neke stvari koje bi se mogle smatrati nedostatkom, kao što je mali broj ugostiteljskih objekata u Kotoru, Baldači ističe kao prednost, smatrajući da je za stanovnike ovih krajeva tako bolje, da ne bi zapadali u stalne svađe zbog alkohola.

Baldačijevo putopisno djelo donosi i razna zapažanja o Crnogorcima. Međutim, s obzirom na to da je tokom ovog prvog putovanja upoznao samo ljude iz primorskih gradova, njegove bilješke pretežno su rezultat knjiškog znanja. Ipak, autor napominje da je u međuvremenu opet boravio u Crnoj Gori, pa je, moguće, i neka od zapažanja sa tog putovanja ovdje zabilježio. Baldači u ovom putopisu pokušava da opovrgne uvriježene predstave o Crnogorcima, o kojima su, po njegovoj ocjeni, umjesto legendi o hrabrosti, konstruisane klevete o zločinima.⁵⁷⁰ Opisuje ih kao čestite, srdačne, veoma učtive, gostoljubive i uvidavne ljude, kao i hrabre i rodoljubive ratnike.⁵⁷¹ Smatrajući da mogu da posluže kao uzor drugim narodima, bilježi i poneku anegdotu koja svjedoči o njihovom poštenju, ističući da im je ono važnije i od života.⁵⁷²

Opisujući Crnogorke, Baldači opštem mjestu o snažnim slovenskim ženama, potpuno posvećenim porodici i radu, suprotstavlja stereotip krhkih, frivolnih i površnih zapadnjačkih žena: „Rijetko govore i umjesto da brbljaju, kao što to kod nas žene stalno čine, ove sa puno žara rade za dvoje ili četvoro, a to je teško shvatiti kada se sjetiš kako naše žene rade na

⁵⁶⁷ Isto, str. 37.

⁵⁶⁸ Isto, str. 28.

⁵⁶⁹ Isto, str. 32–33.

⁵⁷⁰ Isto, str. 35.

⁵⁷¹ Isto, str. 20.

⁵⁷² Isto, str. 33, 36.

poljima.⁵⁷³ Autor Crnogorke naziva „ženama od čelika“ i smatra da ih je sama priroda učinila drugačijim od stanovnica drugih zemalja, što se odnosi kako na njihova fizička, tako i na njihova intelektualna i karakternost svojsva.⁵⁷⁴ Bilježi kako su potpuno neobrazovane i sujevjerne, ali i „pitome kao jagnjad“.⁵⁷⁵ Uprkos pogrbljenosti zbog nošenja tereta, Crnogorke, po njegovom mišljenju, „posjeduju ljepotu koja se rijetko susreće u Italiji“.⁵⁷⁶

Baldači piše i o rodnim odnosima u Crnoj Gori, naglašavajući da je velika opterećenost žena njihov samostalni i svjesni izbor, koji smatraju nužnim za opstanak društva. Mada kaže da Crnogorka kao žena „nije naviknuta na neprekidne komplimente“, ističe da je ona kao majka izuzetno poštovana i da joj je sigurnost uvijek zagarantovana. Navodi da bi svako ko maltretira suprugu bio protjeran, a vjeruje i da nijedan Crnogorac ne bi bio u stanju da počini preljubu.⁵⁷⁷ Baldači ističe i razliku između odnosa prema ženama u Crnoj Gori nasuprot njihovom položaju u Turskoj i Albaniji, uspostavljajući hijerarhiju zemalja po stepenu civilizovanosti. Tako ističe da je žena u ovim potonjim zemljama „prezreno biće koje se može napustiti ili se od njega može pobjeći“, kao i da se često puta dešava da je ubije vlastiti muž ili gospodar.⁵⁷⁸ Autor konačno zaključuje da se, što se tiče odnosa prema fizičkom radu, vremena i u Crnoj Gori mijenjaju, predviđajući da će čitalac koji se odluči da posjeti ovu zemlju zasigurno zateći Crnogorca kako obrađuje imanje u društvu svoje žene.⁵⁷⁹ Ipak, više nego poljoprivrednim aktivnostima, pisac se nada da će se Crnogorci okrenuti trgovini, budući da im konfiguracija terena ne dozvoljava da se uspješno bave ratarstvom.

Izvodi iz literature dati u petom poglavlju Baldačijevog djela, poslužili su kao ilustracija najzanimljivijih osoba, istorijskih događaja i običaja krajeva koje je autor posjetio. Posebno se osvrnuo na lik i djelo Petra II Petrovića Njegoša, pa prema *Istoriji Crne Gore* Jakova Ćudine prenosi članak Franja Karare o crnogorskom vladici i pjesniku, objavljen svega nekoliko mjeseci nakon Njegoševe smrti.⁵⁸⁰ Dati su i odlomci iz djela *Geografski, statistički i razni drugi spisi* Adrijana Balbija iz kojeg Baldači prenosi napise o običaju krvne osvete, dopunjujući ih komentarima o promjenama koje su nastupile od trenutka objavljivanja djela do savremenog doba. Baldači daje i detalje o krivošijskom ustanku (1869) protiv austrijske vlasti u zaleđu Boke Kotorske, za koji mu je kao izvor poslužio Irijartov putopis.

⁵⁷³ Isto, str. 31–32.

⁵⁷⁴ Isto.

⁵⁷⁵ Isto, str. 31.

⁵⁷⁶ Isto.

⁵⁷⁷ Isto, str. 43.

⁵⁷⁸ Isto.

⁵⁷⁹ Isto, str. 44.

⁵⁸⁰ Iz ovog priloga Ćudina je izostavio dio u kome sam Njegoš poziva Kararu da dođe u Crnu Goru i bude njegov gost.

Prema klasifikaciji putnika Cvetana Todorova Baldači u svom prvom putopisu pokazuje odlike egzota, ali i asimilovanog putnika. On opisuje Crnu Goru fokusirajući se na njene neobičnosti i razlike u odnosu na kulturu iz koje potiče, predstavljajući ipak ovaj narod i njegove vrijednosti kao uzor kojim se treba voditi.

Za razliku od ove prve mladalačke knjižice, naredna Baldačijeva djela sadrže rezultate njegovih istraživanja na terenu, koja su mu, osim naučne slave, na početku XX vijeka donijele i reputaciju jednog od najboljih poznavalaca Balkana u Italiji. Dok ta djela sadrže mnogo preciznije informacije o Crnoj Gori, ovaj prvi rad ostaje jedan od rijetkih Baldačijevih književnih *excursusa*, u kome u prvi plan isplivava emocionalnost mladog autora, znatno utičući na prikaz predmeta posmatranja. Ove razlike objašnjavaju se uslovima u kojima se autorovo prvo putovanje odvijalo, to jest činjenicom da je na putovanje krenuo kao neiskusni istraživač, suočavajući se sa brojnim nedaćama zbog oskudnih materijalnih sredstava kojima je raspolagao.⁵⁸¹

Naučni putopisi Antonija Baldačija do 1896. godine

Baldači je drugi put posjetio Crnu Goru 1886. godine, upoznajući na ovom putovanju katoličkog sveštenika iz reda barnabita Čezarea Tondinija de Kvarengija (Cesare Tondini de Quarenghi, 1839–1907), koji ga je predstavio crnogorskom knjazu Nikoli I Petroviću Njegošu.⁵⁸² Tondini je na Cetinju boravio u okviru pripreme potpisivanja Konkordata između Svete stolice i Crne Gore i upravo je ovaj sveštenik Baldačija podstakao da svoj prvi rad iz botanike objavi baš u Crnoj Gori.⁵⁸³ Ovaj njegov rad pod naslovom „Bilje cetinjskog polja“ objavljen je u cetinjskom listu *Glas Crnogorica* u osam nastavaka.⁵⁸⁴ On predstavlja ne samo prvi rad o crnogorskoj flori, već vjerovatno i prvi prilog iz prirodnih nauka uopšte publikovan u Crnoj Gori.⁵⁸⁵

⁵⁸¹ Up. Alessandra de Paolis, „Un naturalista scrittore: la prima esperienza odeporeca di Antonio Baldacci“ u : Antonio Baldacci, *Le Bocche di Cattaro ed i Montenegrini: impressioni di viaggio e notizie da servire per introduzione alla flora della Czernagora*, Edizioni CISVA, 2006, str. XIV.

⁵⁸² Tokom svog jednomjesečnog boravka na Cetinju, Tondini je preveo jedan odlomak iz *Gorskog vijenca*, Njegoševu odu „Crnogorac k Svemogućem bogu“ iz zbirke *Pustinja cetinjski* i posvetnu pjesmu *Balkanske carice* knjaza Nikole. Na Cetinju je započeo i djelatnost popisivanja bibliografske građe o Crnoj Gori, koju će nastaviti prvi crnogorski bibliograf Marko Dragović. Up. Vesna Kilibarda, „O jednom malo poznatom prevodiocu fragmenata iz pjesničkog djela Petra II Petrovića i Nikole I Petrovića na italijanski jezik“, *Istorijski zapisi*, LXIII/ 1990, br. 3–4, str. 101–107.

⁵⁸³ Antonio Baldacci, *Scritti adriatici I*, str. X, XVII.

⁵⁸⁴ Antonio Baldacci, „Bilje cetinjskog polja“, *Glas Crnogorica*, XV/ 1886, br. 28 (15. VII), str. 1–2; br. 29 (22.VII), str. 1; br. 30 (29.VII), str. 1–2; br. 32 (12.VIII), str. 1–2; br. 33 (19. VIII), str. 1–2; br. 34 (26. VIII), str. 1–2; br. 37 (16. IX), str. 1–2; br. 38 (23. IX), str. 1–2.

⁵⁸⁵ Vukić Pulević, „Osvrt na probleme crnogorske fitonimije“, *Lingua Montenegrina*, II/ 2009, br. 3, str. 68.

Baldači je od 1886. godine do kraja XIX vijeka Crnu Goru obišao uzduž i poprijeko, otkrivajući na tim ekskurzijama brojne biljne, u botanici do tada nepoznate vrste. Nakon što je sa svojim kolekcijama sakupljenog materijala upoznao institucije i pojedince iz ove oblasti u Italiji, uspio je da dobije materijalnu potporu za dalji rad. Njegova dva dugotrajnija istraživanja finansijski je pomogao i crnogorski knjaz Nikola.⁵⁸⁶

O svojim putovanjima početkom devedesetih godina XIX vijeka Baldači je ostavio dva putopisna zapisa, oba objavljena u đenovljanskom botaničarskom časopisu *Malpighia*. S obzirom na to da je ovaj botaničar obišao cijelu Crnu Goru i bilježio podudarna zapažanja, kao i to da je u ovim radovima iznosio pretežno naučne podatke, da bismo izbjegli brojna ponavljanja, analizu njegovih putopisa daćemo zbirno, uz osnovne podatke o samim djelima.

Godine 1891. Baldači je objavio opis svog dvomjesečnog istraživanja sprovedenog u Crnoj Gori 1890. godine.⁵⁸⁷ Prema podacima iz djela, autor je krajem juna brodom iz Ankone stigao u Bar i, nakon obilaska okolnih primorskih mjesta i Kotora, krenuo na Lovćen da sakuplja biljke. Posjetio je i Cetinje, gdje se susreo sa knjazom Nikolom, a potom je svoja istraživanja nastavio na drugim lokacijama i to na Durmitoru, u blizini manastira Ostrog, u okolini Nikšića i na planini Vojnik. Nedjelju dana proveo je i u manastiru Morača, posjetivši obližnje varoši Kolašin i Andrijevicu, odakle se zaputio u oblast planine Komovi. Po obavljenom istraživanju, Baldači se nekoliko dana zadržao u Podgorici i na Cetinju, da bi se početkom septembra vratio u Italiju, krenuvši brodom iz Kotora, u društvu nekoliko Crnogoraca koji su išli da se školuju u vojnim školama u Italiji.

Baldači se u Crnu Goru vratio već naredne, 1891. godine, objavivši putopis pod naslovom *Ostale zabilješke o flori Crne Gore*, prvo u listu *Malpighia* 1892. godine, a potom i kao zasebnu publikaciju.⁵⁸⁸ Ovo djelo posvećeno je markizu Bjankiju di Castelbjanku (Francesco Bianchi di Castelbianco, 1843-1904), tadašnjem italijanskom diplomatskom predstavniku u Crnoj Gori. Autor bilježi da je u Crnu Goru krenuo krajem jula 1891. godine, brodom iz Ankone, i da se iskrcao u Baru. Istraživao je istočne i sjeverne oblasti Crne Gore, dok je od gradova posjetio Kotor, Bar, Cetinje, Rijeku Crnojevića, Podgoricu, Andrijevicu, Kolašin, Žabljak i Nikšić. U Italiju se vratio sredinom septembra iste godine, brodom iz Kotora za Ankonu.

⁵⁸⁶ Slavko Burzanović, „Antonio Baldači i Crna Gora“, str. 93–94.

⁵⁸⁷ Antonio Baldacci, „Nel Montenegro. II. Il mio viaggio botanico del 1890“, *Malpighia*, V/ 1891, sv. 9–10, str. 378–403; sv. 11–12, str. 440–471.

⁵⁸⁸ Antonio Baldacci, „Altre notizie intorno alla flora del Montenegro. I. Il Viaggio del 1891“, *Malpighia*, VI /1892, sv. 4–6, str. 58–90, sv. 7–9, str. 149–178, VII/1893, sv. I–II, str. 59–78; Antonio Baldacci, „Altre notizie intorno alla flora del Montenegro“, Tip. Di Angelo Ciminago, Genova, 1893. Djelo je preštapao Nabu Press 2011. godine.

Baldači u svojim putopisima prikazuje sebe kao avanturistu i fanatičnog istraživača, spremnog na ogromne fizičke napore i izlaganje svakakvim opasnostima. On nabroja kakve sve nevolje mogu zadesiti putnika koji se odlučio na jedan takav poduhvat. Opisuje kako je odolijevao i gladi i žeđi, i grādu i kiši, i nepodnošljivoj vrućini i hladnoći, i nelagodi prilikom spavanja na otvorenom i u blatu, pokriven „ćebadima punim parazita“, i u strahu od gmizavaca. Pored fizičkih, putopisac pominje i duševne tegobe koje su ga na ovom putu obuzimale, poput melanholije i malodušnosti. Stoga on daje uputstva istraživačima, savjetujući svima koji se spremaju na slična putovanja da budu odlučni i da „nikada ne proklinju sudbinu koja ih je otisnula iz udobnosti civilizovanog života.“⁵⁸⁹

U njegovim istraživačkim misijama Baldačija je slijedio jedan od pionira crnogorske botanike Krsto Pejović (1862–1940),⁵⁹⁰ a u njegovim radovima pominje se još jedan Crnogorac, Gajo Radanović, koji mu je takođe bio vodič i pomagao mu u istraživanjima. Na putovanju iz 1890. godine ulogu pratioca imao je i Budvanin Bogoboj Rucović (1869–1912), koji je u *Glasu Crnogorca* iste godine i sam objavio putopisni prilog o tom istraživanju.⁵⁹¹ Baldačiju su saputnici na putu prema Crnoj Gori povremeno bili i neki drugi strani naučnici, poput njemačkog geografa Kurta Haserta (Kurt Hassert, 1868–1947), sa kojim se sprijateljio i pojedine oblasti s njim zajedno obišao.⁵⁹²

Baldačijevi putopisi donose mnoštvo opisa različitih prirodnih pejzaža koji su na ovog prirodnjaka ostavili snažan utisak. Osim dražima Jadranskog mora, bio je veoma očaran ljepotama crnogorskih predjela. On opisuje i zastrašujuće ali takođe lijepe crnogorske vrleti, planinske masive i gudure, potom „veličanstvene“ panorame Rijeke Crnojevića ili doline rijeke Zete, upoređujući ih sa predjelima Toskane.⁵⁹³

Dok Baldačijevi putopisi obiluju opisima prirode i sela udaljenih od glavnih trgovačkih i administrativnih centara, u kojima se život vjekovima nije mijenjao, znatno je

⁵⁸⁹ „Altre notizie intorno alla flora del Montenegro. I. Il Viaggio del 1891“, *Malpighia*, VI /1892, sv. 4, str. 60.

⁵⁹⁰ Krsto Popov Pejović je kao sakupljač biljaka sarađivao sa mnogim istaknutim evropskim istraživačima, Čehom Jozefom Rohlenom i Bohuslavom Horakom. Jozef Rohlena je tri nova varijeteta biljaka nazvao po njegovom imenu. Up. D. D. Popović, „Sjećanje na Krsta Pejovića, prirodnjaka i sakupljača biljaka sa Njeguša“, *Dan*, 2006 (17. VII).

⁵⁹¹ Rucović, koji je u vrijeme Baldačijeve posjete bio svršeni maturant, a kasnije profesor i prvak Narodnog pozorišta u Beogradu, opisao je ovo putovanje u tri svoja dopisa *Glasu Crnogorca* 1890. godine: „Ostrog, 7. jula“, br. 29 (14.VII), str. 2; „Durmitor, 17. jul“, br. 32 (04. VIII), str. 2 i „Morača, 17. juli“, br. 35 (25. VIII), str. 1–2. Više o Bogoboju Rucoviću u: Darko Antović, „Bogoboj Rucović – okvir za portret velikog zaboravljenog glumca“, *Boka*, 2006, br. 26, str. 163–199.

⁵⁹² Kurt Hasert je o Crnoj Gori napisao dvije knjige sa četiri putopisa i preko dvadeset većih i manjih priloga. Zbog obimnosti sakupljene i objavljene građe na terenu i podataka iz literature koje je kritički analizirao, njegov biograf Martin Rojter nazvao ga je „ocem crnogorske geografije“. Up. Vukić Pulević i Daniel Vincek, „Predgovor“ u: Kurt Hasert, *Crna Gora. Putopisi*, tom I, pripremili i preveli s njemačkog Vukić Pulević i Daniel Vincek, CID Podgorica, Izdavački Centar Cetinje, 1995, str. 18.

⁵⁹³ „Nel Montenegro. II. Il mio viaggio botanico del 1890“, *Malpighia*, V/ 1891, sv. 9–10, str. 392.

manje prikaza urbanih sredina, uprkos činjenici da je autor posjetio više crnogorskih gradova. Međutim, prisutna su i zapažanja o slaboj putnoj mreži, lošim gostionicama u pograničnim oblastima i mjestima udaljenim od prijestonice, kao i opisi skromnog izgleda crnogorskih kuća.⁵⁹⁴

Baldači je ostavio i zabilješke o načinu ishrane u Crnoj Gori, koji mu je u svojoj jednostavnosti nekad prijao, a nekad stvarao probleme, prvenstveno zbog prijesnog hljeba na koji nije navikao. Kao i drugi putopisci, obraćao je pažnju na količinu hrane, način njenog pripremanja i serviranja, bilježeći da su ga objedi u Crnoj Gori po svemu asocirali na Homerovo vrijeme.⁵⁹⁵

Baldači je škrt u opisu ljudi sa kojima je putovao ili koje je susretao, posebno kada su u pitanju znamenitije ličnosti. Iako kaže da je više puta razgovarao sa knjazom i drugim crnogorskim uglednicima, pojedinosti sa ovih susreta uglavnom se svode na podatak o tome kada je do njih došlo ili na par informacija koje su razmijenili. Autorova zapažanja o ostalim stanovnicima pripadaju repertoaru opštih mjesta o njihovom lijepom izgledu, ratničkim sposobnostima i velikom gostoprimstvu. Opisujući srdačnost sa kojom su ga Crnogorci dočekivali, zaključuje da oni „previše“ vole strance, posebno Ruse i Italijane.⁵⁹⁶ Baldači piše i o velikoj sigurnosti žena koje su se slobodno kretale i u vrijeme oružanih sukoba. Bilježi da ih „i najdivljiji muškarci“ uvijek poštuju, i da „ni u pričama“ nije bio zabilježen nijedan slučaj ubistva žene.⁵⁹⁷

Baldači je u svojim putopisima opisao i po koji običaj koji je u većoj ili manjoj mjeri odudarao od onih na koje je navikao. Tako je dao podroban opis jedne sahrane, iskazujući čuđenje zbog obimne gozbe priređene nakon pogreba jedne mlade djevojke, na kome su svi „toliko jeli i pili da je to nevjerovatno“.⁵⁹⁸ Opisuje i molitve, naricanje, prodorne jauke i udaranje šakama u grudi, zabrinut zbog takvog načina žaljenja i svjestan kako on utiče na sliku Crne Gore u očima posjetilaca.⁵⁹⁹ Stoga on savjetuje crnogorskim vlastima da donesu zakone protiv ovog običaja.⁶⁰⁰

Prema klasifikaciji putnika Cvetana Todorova, Baldači u ovim putopisima pokazuje karakteristike egzota koji svakodnevne aktivnosti Drugih doživljava kao vrlo neobične, a što ih više upoznaje to ih manje „vidi“. Njegovi putopisi danas predstavljaju dragocjen dokument

⁵⁹⁴ „Isto”, str. 420.

⁵⁹⁵ „Altre notizie intorno alla flora del Montenegro. I. Il Viaggio del 1891“, *Malpighia*, VI /1892, sv. 7–9, str. 169.

⁵⁹⁶ „Nel Montenegro. II. Il mio viaggio botanico del 1890“, *Malpighia*, V/ 1891, sv. 11–12, str. 509.

⁵⁹⁷ „Altre notizie intorno alla flora del Montenegro. I. Il Viaggio del 1891“, *Malpighia*, VI /1892, sv. 4–6, str. 89.

⁵⁹⁸ Isto, sv. 7–9, str.160.

⁵⁹⁹ Isto, str. 160–161.

⁶⁰⁰ Isto, str. 161.

o botaničkim istraživanjima sprovedenim u Crnoj Gori početkom devedesetih godina XIX vijeka. Iako zanemarljive književne vrijednosti, ova djela nude niz podataka o životu ljudi u svim krajevima Crne Gore, naročito u onim udaljenim od prijestonice.⁶⁰¹

Emanuel Nikolić

U cilju naučnog proučavanja Crnu Goru je krajem XIX vijeka posjetio i profesor Emanuel Nikolić. Rezultate svojih botaničkih i mineroloških istraživanja ovaj Dalmatinac obavio je u Dalmaciji 1899. godine, opisavši ih u knjizi *Izlet po Dalmaciji*, na italijanskom jeziku, u koju je uključena i njegova posjeta Crnoj Gori iste godine.⁶⁰² Autor na početku djela obavještava čitaoce da je poglavlja prethodno objavio u listu *Rassegna Dalmata*, a da je njihovo objedinjavanje u ovoj knjizi bilo podstaknuto njegovom željom da ponovo probudi ljubav Dalmatinaca prema izučavanju prirode.

Nikolić bilježi da je na putovanje prilikom koga je posjetio i Crnu Goru krenuo brodom iz Splita. Po dolasku u Kotor, gdje se zadržao svega par sati, ukrcao se na brod za Bari, da bi se, sada u povratku iz Italije, opet zadržao u ovom najvećem gradu u Boki. Odatle se uspeo na Lovćen, i tu proveo jedno nedjeljno popodne u izučavanju biljnog svijeta ove crnogorske planine. Na povratku je posjetio i Herceg-Novu, otputovavši potom brodom za Dubrovnik.

Osim naziva biljaka koje je sakupio, Nikolić ne piše o Crnoj Gori i Crnogorcima, ali opisuje dva grada današnjeg crnogorskog primorja, Kotor i Herceg Novi. Najviše govori o topografskim i geološkim karakteristikama terena i njihovim mineralnim bogatstvima, ali ima riječi i o istoriji i privrednom razvoju ovih gradova. Autor se često poziva i na zvanične statistike i naučne izvore, prije svega na djelo *Bove d'Oro* kotorskog istoričara Timoteja Cizile (Timoteo Cisilla, druga polovina XVI vijeka – sredina XVII vijeka), upoređujući njegove napise sa sopstvenim utiscima o ovim posjećenim gradovima.⁶⁰³ Nikolić tako zapaža da je Kotor izgubio prestiž velikog trgovačkog centra koji je imao u XVI i XVII vijeku, i bilježi da je poljoprivreda u zalivu ranije bila mnogo razvijenija. Ističe da su nestali mnogi veoma unosni zanati, poput graviranja oružja, izrade brodskih užadi, zemljanih posuda, kao i struna

⁶⁰¹ O Baldačijevoj putopisu iz treće faze njegovog putopisnog stvaralaštva biće riječi u ovom radu kasnije.

⁶⁰² Emanuele Nikolic, *Escursioni in Dalmazia*, Edizione dell'autore, Zara, 1900.

⁶⁰³ Timotej Cizila je od 1607. do 1621. godine bio pomoćnik svog brata Mihovila, opata samostana sv. Đorđa na istoimenom ostrvcetu kod Perasta. Zatim je i sam bio opat u crkvi Sv. Nikole na rijeci Bojani. Kao opat i vikar u Ulcinju pominje se 1624. godine. U njegovom spisu *Bove d'Oro* (sačuvan u kasnijem prepisu), sadržana je istorija kotorske plemićke porodice Bolica. Up. Anđelka Stipčević-Despotović, „Cisilla, Timotej“, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 2, Zagreb, 1989, str. 411.

za muzičke instrumente.⁶⁰⁴ Iznosi i podatke da je u Boki u prošlosti bilo mnogo više solana, da je ribarstvo bilo znatno razvijenije, kao da su se iz Bokokotorskog zaliva ranije izvozili koralni visokog kvaliteta.⁶⁰⁵ Autoru pažnju privlači i dekadentan izgled starih palata u zalivu, koje predstavlja kao svjedoke epohe vladavine Mletačke Republike pune „poezije, časti i veličine“.⁶⁰⁶ Ističući trenutni vojni značaj Kotora i Herceg-Novog, priliku za povratak njihovog nekadašnjeg sjaja ovaj putopisac vidi u izgradnji željeznice koja bi, po njegovom mišljenju, doprinijela kako poboljšanju ekonomskih prilika u Boki, tako i valorizaciji njenih prirodnih ljepota.

Poseban utisak na Nikolića ostavila je okolina manastira Savina, u blizini Herceg-Novog, gdje je takođe proučavao biljke. Autor je opisao izgled samog zdanja, iznoseći podatke o događajima iz vremena njegove izgradnje prema dokumentima historičara Toma Popovića (1853–1951). Mada s estetske tačke gledišta Nikolić ima zamjerki u pogledu arhitekture i umjetničke zamisli ovog manastira, on ističe ljepotu manastirskog ikonostasa, za koji navodi podatak da ga je sačinio kaluđer Aleksije Bjelopoljac 1777. godine.⁶⁰⁷

Tokom posjete Herceg-Novom Nikolić je bio smješten u hotelu *Dolfi*, čiji kvalitet usluge i domaću atmosferu u knjizi hvali, posebno ističući dobar ukus hrane i poredeći je sa onom u hotelima u razvijenim zemljama Evrope. Zapaža da je u modernim hotelima, sa električnom rasvjetom i poliglotskom poslugom, putniku iz Dalmacije naročito teško da se navikne na velike količine margarina koje su, umjesto maslaca, dodavane egzotičnim jelima.⁶⁰⁸

Nikolić je dao podatke o istoriji i osvajačima Herceg-Novog, podsjećajući i na narodne tradicije Bokelja, poput plesova i zabava, u kojima se ogledaju uticaji tih dodira. Osim što opisuje tvđave, crkve, trgove i ulice u gradu, on pominje i nautičku školu koju su osnovale ugledne gradske porodice, a u kojoj su se školovali brojni bokeljski moreplovci.

Nikolić govori i o nekim geološkim specifičnostima samog zaliva koje utiču čak i na narodne običaje. S tim u vezi opisuje kako je pomjeranje tla dovelo do toga da se izgubi jedna praksa dokazivanja snage i vještine Bokelja. Tako, on bilježi da su se u prethodnim vjekovima tokom najkraćih dana u godini mladići okupljali na gradskim trgovima u podne, pokazujući svoju snagu bacanjem narandži u vis dok ih sunce ne obasja, budući da sunčeva svjetlost tada

⁶⁰⁴ Emanuele, Nikolić, nav. djelo, str. 91–92, 113.

⁶⁰⁵ Isto, str. 94.

⁶⁰⁶ Isto.

⁶⁰⁷ O izgradnji manastira Savina i o njegovom ikonostasu v. Dušanka Sijerković Moškov, *Manastir Savina – velika crkva Uspenja Bogorodice*, Prvo elektronsko ispravljeno i dopunjeno izdanje 2003, na osnovu štampanog izdanja iz 1998. god, Beograd, 2003. http://www.rastko.rs/rastko-bo/umetnost/likovne/dsijerkovic-moskov-savina/dsijerkovic-moskov-savina_1.html. Pristup sajtu: 11. 07. 2014.

⁶⁰⁸ Isto, str. 109.

nije dipirala do gradskih ulica. Kako je tokom godina, zbog pomjeranja tla, sve više sunčeve svjetlosti obasjavalo grad, ovakva nadmetanja su se izgubila.⁶⁰⁹ Nikolić je primijetio i da su sada stanovnici trenutke dokolice najčešće provodili u igranju karata.⁶¹⁰

Po klasifikaciji putnika Cvetana Todorova, ovog autora bismo mogli svrstati među putnike impresioniste, to jest posjetioce koji sa svojih putovanja ne donose suvenire, već umjetničke ili naučne sadržaje. Za njega opis Boke ne predstavlja prikaz druge kulture, već sopstvene, čije vrijednosti želi da istakne, kako u gastronomskom smislu, tako i po pitanju međuljudskih odnosa, ali i prirodnih i drugih bogatstava. Nasuprot autorima koji su u modernizaciji vidjeli samo njene pozitivne efekte, Nikolić ukazuje na vrijednosti koje se, navodno, u tom procesu gube.⁶¹¹ U njegovom opisu prevladavaju osjećanje nostalgije za nekadašnjom slavom posjećenih krajeva i želja da se ona obnovi.

⁶⁰⁹ Isto, str. 97.

⁶¹⁰ Isto, str. 83.

⁶¹¹ O pozitivnim stereotipima vezanim za Balkan i prikazivanju Balkana u prijatnim bojama vidi: Ivan Čolović. "Balkanistički diskurs i njegovi kritičari", *Republika*, XXII/ 2010, br. 490–491, (01–31.XII) <http://www.republika.co.rs/490-491/21.html>

Crna Gora kao kuriozitet Evrope

Nakon Berlinskog kongresa održanog 1878. godine, na kome je dobila priznanje državne nezavisnosti, Crna Gora je sve češće bila meta stranih putnika. U jesen 1891. godine posjetio je i zadarski novinar i putopisac Josip Modrić.⁶¹² Do posjete je došlo prilikom njegovog putovanja rodnom Dalmacijom, o čemu je naredne godine objavio opsežan putopis pod naslovom *Rimska – mletačka – savremena Dalmacija*.⁶¹³ Djelo je posvećeno italijanskom piscu i političaru Ruđeru Bongiju (Ruggero Bonghi, 1826–1895). Jedno od četrdeset poglavlja ovog putopisa odnosi se na Crnu Goru i nosi naslov „Let među sokolove“ (str. 320–334). Izvodi iz ovog poglavlja objavljeni su još jednom 1896. godine, povodom vjenčanja Savoja-Petrović u umbrijskom nedjeljniku *Paese*,⁶¹⁴ kao i u književnom djelu pod naslovom *Crnogorka* Ernesta Mecabote (Ernesto Mezzabotta, 1852–1901), koje se pojavilo iste godine.⁶¹⁵

Motiv Modrićevog putovanja bila je želja da svijet bolje upozna sa istočnom obalom Jadrana i pobudi želju stranaca da je posjete.⁶¹⁶ Krenuvši parobrodom iz Pule, obišao je čitavu Dalmaciju, njena ostrva i zaleđe, dajući iscrpne opise prirode i urbanih sredina, iznoseći najznačajnije kulturno-istorijske podatke o mjestima koja je posjetio i ukazujući na ličnosti koje su ih proslavile.⁶¹⁷ Veliku pažnju Modrić je posvetio i osobinama stanovništva, njihovih aktivnosti, tradicija i međusobnih odnosa. Poput nekih ranijih putopisaca, pisao je i o Morlacima, ističući njihove posebnosti i opisujući njihov način života.

Modrić je u Crnu Goru došao iz Kotora, a ovaj izlet organizovao je crnogorski konzularni zastupnik u ovom gradu Petar Ramadanović. Putovao je kočijom, u društvu brata crnogorskog ministra finansija Petra Matanovića. Sljedećeg dana po dolasku na Cetinje, obišao je grad i njegove znamenitosti, a potom otišao na Rijeku Crnojevića, gradić na Skadarskom jezeru, da bi upoznao crnogorskog knjaza, koji je tamo provodio zimu. Po povratku odatle, Modrić je na Cetinju proveo još jednu noć, vrativši se potom u Kotor. U

⁶¹² Modrić je rođen oko 1855. godine. Radio je kao profesor hrvatskog jezika u Splitu, a potom kao novinar. Posjetio je brojne zemlje, opisujući svoja putovanja na italijanskom jeziku. Up. Dr. A. Tresić-Pavičić, „Po ravnim Kotarima“, *ASSERIA*, V/ 2007, 281–282, Izvadak iz: *Hrvatski ilustrovani Kalendar*, Zadar, 1906, str. 87–92.

⁶¹³ Giuseppe Modrich, *La Dalmazia romana – veneta – moderna. Note e ricordi di viaggio*, L. Roux e C., Torino, 1892. Digitalno izdanje: Giuseppe Modrich, *La Dalmazia romana – veneta – moderna. Note e ricordi di viaggio*, Edizioni CISVA, 2010. Svi citati su iz prvog izdanja djela.

⁶¹⁴ „Nel Montenegro“, *Paese*, XXI/1896, br. 35 (29. VIII), str. 2; br. 36 (5. IX), str. 2; br. 37 (12. IX), str. 2.

⁶¹⁵ Ernesto Mezzabotta, *La Montenegrina*, Casa Edit. Tip. Edoardo Perino, Roma, 1896.

⁶¹⁶ Monica Nicolardi, „Diario del ritorno nella terra natia: la Dalmazia di Giuseppe Modrich“, u: Giuseppe Modrich, *La Dalmazia romana – veneta – moderna. Note e ricordi di viaggio*, Edizioni CISVA, 2010, str. III–IV.

⁶¹⁷ Monica Nicolardi, nav. rad, str. IV–VI.

svojoj knjizi pisao je o prirodi Crne Gore, izgledu Cetinja, kulturi, opisujući svoj susret sa crnogorskim knjazom i drugim Crnogorcima.

Na putovanju od Kotora do Cetinja, na putopisca je naročit utisak ostavila neplodnost crnogorskih krajeva i težak život kome su stanovnici bili izloženi. Putnike je usput zadesila i oluja, što je pojačalo autorov utisak o zastrašujućem pejzažu kroz koji ih je vodio put.⁶¹⁸

Modrić je na Cetinju odsjeo u hotelu, čiju udobnost, kao i izvrstan ukus jela iz njegove kuhinje hvali. Obišavši crnogorsku prijestonicu, koja je tada imala svega pedesetak kuća, pobrojao je sve cetinjske znamenitosti i ono što je ovaj grad stanovnicima mogao da ponudi, od škola, pozorišta i ministarstava do bolnice i zatvora. Najviše pažnje privukla mu je prethodna vladarska rezidencija – Biljarda, koju opisuje, objašnjavajući da je u vrijeme njegove posjete u njoj bila smještena štamparija, u kojoj su tada štampana dva crnogorska glasila – list za politiku i književnost *Glas Crnogorca* i književni časopis *Zeta*. Obišao je i salu u kojoj su čuvani ratni trofeji, pa mu je pažnju privukla balsamovana glava Mahmut-paše Bušatlije.⁶¹⁹ Autor je izrazio želju da vidi i top u dvorištu ove zgrade, poznat po tome što su u prošlosti za njega vezivani i za kaznu javno šibani uhvaćeni u krađi, ali je obaviješten da ga tu više nema.

Modrić je posjetio i Cetinjski manastir, kao i otkrivenu kulu Tablju iznad njega, objašnjavajući njenu nekadašnju funkciju.⁶²⁰ Posebno mu se dopala zgrada pozorišta, potom kuće ministara i senatora, dok je najljepšom građevinom na Cetinju smatrao vladarevu rezidenciju.⁶²¹ U cetinjske znamenitosti Modrić je uvrstio i brijest pod kojim je knjaz Nikola ponekad rješavao probleme i pritužbe svojih podanika prije osnivanja institucija sudstva u zemlji.

Najzanimljiviji u ovom djelu je Modrićev opis susreta sa crnogorskim vladarom na Rijeci Crnojevića, dogovoren telegrafskim putem. Autor kaže da ga je knjaz primio u svojoj skromnoj, jednostavnoj i „patrijarhalnoj rezidenciji“, opisujući i prostoriju u kojoj se razgovor odvijao. Navodi da se u njoj nalazio samo jedan sto, s novinama na ruskom, francuskom i italijanskom jeziku, potom klavir i jedan kamin venecijanske izrade. Modrić knjaza Nikolu prikazuje kao čovjeka „otvorenog i inteligentnog lica“, divovskog stasa i „baritonskog, širokog, toplog i savršeno intoniranog glasa“, koji je svojom „iskrenošću i prefinjenim manirima“ ostavljao očaravajući utisak na goste.⁶²² Ističe i njegovu „izuzetnu rječitost“,

⁶¹⁸ Giuseppe Modrich, *La Dalmazia romana – veneta – moderna. Note e ricordi di viaggio*, str. 323.

⁶¹⁹ Isto, str. 325.

⁶²⁰ Isto, str. 326.

⁶²¹ Isto, str. 325.

⁶²² Isto, str. 329.

široku kulturu i obrazovanje i „superioran um“.⁶²³ Razgovor je vođen na italijanskom jeziku, a teme su bile Crna Gora, „istočno pitanje“, slovenski svijet, balkanski narodi i politički odnosi Crne Gore sa Rusijom i Austrijom. Autor naročito ističe podršku koju Nikola I uživa među svojim podanicima i njegov paternalistički odnos prema njima.

Tokom boravka u rezidenciji na Rijeci Crnojevića Modrić je imao priliku da upozna i knjaževog najstarijeg sina, prestolonasljednika Danila, koga opisuje kao visokog i vitkog dvadesetogodišnjaka blistavih očiju, predanog učenju i vičnog lovačkim vještinama. Razgovor knjaza Nikole sa sinom, iz koga je bilo vidno vladarevo nastojanje da kod svog nasljednika podstakne snažno rodoljublje, mudrost, ozbiljnost i marljivost, dirnuo je putopisca toliko da mu se učinilo da se nalazi u kući nekog „biblijskog kralja“.⁶²⁴

Na rastanku, knjaz Nikola poklonio je Modriću jedan primjerak svoje drame *Balkanska carica* (1886), u kojoj je izložio svoj spoljnopolički program.⁶²⁵ Autor je u svom putopisu pomenuo i najčitanije djelo crnogorske književnosti *Gorski Vijenac*, iz pera knjaževog pretka vladike–pjesnika Petra II Petrovića Njegoša, čime se zaokružuje slika Petrovića kao veoma nadarenih vladara.

Modrić je dao i prikaz Crnogoraca, opisujući ih kao snažne, izdržljive, veoma brze i izuzetno otporne.⁶²⁶ Ističe da oni nekom posebnom snagom djeluju na posjetioce, podstičući u njima viteške vrline.⁶²⁷ Autor zaključuje da su oni junaci starog kova i da pri kraju XIX vijeka, u „tromoj, klonuloj i iznurenoj Evropi“, predstavljaju jedan „očaravajući anahronizam“.⁶²⁸

Modrićev putopis sadrži i zapažanja koja izlaze iz repertoara stereotipnih prikaza Crnogoraca kao fizički snažnog i ratobornog naroda. Osim što ih opisuje kao čestite, autor ih predstavlja i kao vrlo vične diplomatskim vještinama, ističući njihovu spretnost u prikrivanju vlastitih stavova i mišljenja: „Pridite bilo kom Crnogorcu i ako u stvarima koje ga veoma interesuju, uspijete da od njega dobijete kategoričan, jasan i precizan odgovor, možete

⁶²³ Isto.

⁶²⁴ Isto, str. 331.

⁶²⁵ Najpoznatije djelo knjaza Nikole, dramski spjev *Balkanska carica*, napisano je 1884, a štampano 1886. godine. Njenim prikazivanjem na Cetinju 1884. godine počeo je kontinuirani i organizovani pozorišni život Crne Gore. Po tekstu ove drame italijanski kompozitor Dionizije de Sarno San Đorđo (Dionisio de Sarno San Giorgio, 1859-1937) komponovao je operu, izvedenu u Trstu 1891. godine. Up. Luka Milunović, *Pozorište u knjaževini Crnoj Gori 1884–1888: Kulturne prilike i počeci organizovanog i kontinuiranog pozorišnog života*, Crnogorsko narodno Pozorište, Podgorica, 2001, str. 32–70; Ivana Antović, „Opera *Balkanska carica* Dionizija de Sarna San Đorđa iz XIX vijeka – muzičko ostvarenje drame Nikole I Petrovića Njegoša“, *Boka*, 2007, br. 27, str. 291–304;

⁶²⁶ Giuseppe Modrich, nav. djelo, str. 313, 328.

⁶²⁷ Isto, str. 334.

⁶²⁸ Isto.

slobodno reći da je u pitanju neki izrod.“⁶²⁹ Dodaje da ova opreznost posebno dolazi do izražaja kada se nađu van Crne Gore, što mu je jedan mještatin objasnio strahom podanika da u inostranstvu ne izjave nešto na čemu bi im njihov gospodar zamjerio.⁶³⁰

Modrićevo djelo donosi i druga zapažanja o Crnogorcima koja odaju pažljivog posmatrača kome ne izmiču ni sitni detalji. Na primjer, zabilježio je neobični način gostoljublja Crnogoraca koji, nudeći rakiju, prvo očiste grlić flaše o svoj obraz. Modrić taj „istočnjački običaj“ objašnjava činjenicom da se Crnogorci, kao Turci u svoju bradu, kunu u svoj obraz, pa se tako stvara veza između figurativnog i konkretnog u njihovom poimanju svijeta.⁶³¹ Dajući opis crnogorske nošnje ovaj autor je posebno istakao da je ona vrlo pogodna za hladnu planinsku klimu ovih krajeva.

Modrić bilježi i jednu veoma zanimljivu anegdotu, koju je čuo u Kotoru. U njoj se govori o neobičnom slučaju jednog naočitog Crnogorca koji je jedne noći stupio u intimni odnos sa tri djevojke, a potom od sve tri dobio potomke. Ističe se bizarni detalj da je ljubav ovih djevojaka prema tom mladiću trajala i nakon što mu je knjaz naložio da se oženi jednom od njih, ali da preuzme brigu o svoj toj djeci, što je i bilo tako sve do njegove junačke pogibije na bojnopolju.⁶³²

Autor ne pominje da je o Crnoj Gori konsultovao prethodno napisana djela, ali njegova opaska da je zemlja u posljednje vrijeme postala česta meta putopisaca, posebno zahvaljujući novom putu koji je izgrađen, a i sam njegov opis Cetinja i podaci koje je dao o Crnoj Gori svjedoče da je bio vrlo obaviješten o prilikama u knjaževini i prije njegove posjete.

Modrićev opis posjete Crnoj Gori uokviruju dva poglavlja u kojima on opisuje Boku Kotorsku, koju je posjetio prije, i Paštroviće, Budvu i Spič, koje je obišao na povratku sa Cetinja. On je u putopisu dao mnoštvo podataka o istoriji ovih krajeva, pozivajući se na istraživanja dubrovačkog historičara i benediktinca Mavra Orbinija.⁶³³ Putopisac je opisao i niz manjih, okolnih naselja ističući njihove ljepote.

U Bokokotorskom zalivu velik broj mjesta Modrić je vidio samo sa parobroda, kao na primjer Herceg Novi, za koga kaže da je „lijep i prijatan kao san“, sa prodornim mirisom

⁶²⁹ Isto, str. 330.

⁶³⁰ Isto.

⁶³¹ Isto, str. 321.

⁶³² Isto, str. 314.

⁶³³ Mauro Orbini, *Il regno degli Slavi, oggi corrottamente detti Schiavoni*, Pesaro, 1601. U prevodu: Mavro Orbini, *Kraljevstvo Slavena*, prev. Snježana Husić, priredio i napisao Uvodnu studiju Franjo Šanjek, Golden marketing Zagreb, Narodne novine Zagreb, Zagreb, 1999.

limunova i pomorandži, i da je zbog blage klime i zimi bio meta stranaca.⁶³⁴ Proplovivši pored dva ostrva u zalivu - Sv. Đorđe i Gospa od Škrpjela, nije zaboravio da pomene umjetničko bogatstvo crkve posvećene Bogorodici na drugom ostrvu. Opisuje i Perast, njegove razrušene crkve, zvonike i kule, u namjeri da istakne razliku između aktuelnog stanja u gradu i nekadašnjeg umjetničkog i privrednog procvata ovog grada pod vlašću Mletačke republike.

U Kotoru naročit utisak na putopisca ostavio je izgled tvrđave San Đovani i prirodna okolina grada. On objašnjava porijeklo imena svo troje gradskih vrata i opisuje kotorske uske, ali popločane i čiste ulice. Među gradskim znamenitostima izdvaja posebno katedralu Sv. Tripuna, napominjući da se svake godine u slavu ovoga sveca organizuju veličanstvene svečanosti. Modrić ocjenjuje da i u Kotoru i u drugim bokeljskim mjestima ima premalo očuvanih spomenika prošlosti, tako da ovaj, kako ga naziva, „Bosfor Jadrana“, više posjećuju zbog njegovih raskošnih prirodnih ljepota i proučavanja narodnih običaja na razmeđu „razvijenoga Zapada i civilizacije Istoka u stagnaciji“.⁶³⁵

Susret Istoka i Zapada Modrić pokušava da prikaže kroz živopisan opis dnevnih aktivnosti i društvenih odnosa upravo u Kotoru, koji se nalazi na granici ova dva svijeta. S jedne strane on opisuje kako na kotorski Pazar pristižu žene koje prodaju svoje poljoprivredne proizvode, koje transportuju noseći ih na svojim leđima, dok njihovi muževi pored njih jašu na konju ili magarcu, što autor koristi da istakne „ponizan, skroman i bezuslovno podređen odnos“ žene prema muškarcu, koji se ponaša „nadmeno, gordo, i nezainteresovano“.⁶³⁶ Nasuprot jednom ovakvom prizoru, putopisac bilježi da se u večernjim satima na drugoj strani kotorske rive, u mondenskim društvima, lijepim damama udvaraju čete ljubaznih i elegantnih kavaljera. Kontrast između ruralnog i urbanog Modrić primjećuje i odnosu stanovnika prema hrani, pa opisuje seljake kako na pazaru „pohlepno proždiru komad crnog hljeba sa malo sira i bijelog luka“, dok građani u kafeima, u kojima se, pored slovenskog, čuje i italijanski jezik, uživaju u „sladoledima i najizvrsnijim stranim pićima“.⁶³⁷ Modrić pominje suprotnost i u izboru zanimanja: dok su Bokelji okrenuti još uvijek živoj pomorskoj tradiciji, uprkos krizi brodogradnje, gorštaci su uglavnom vični ratničkim vještinama. Ovo potonje ilustruje pomenom Krivošijškog ustanka iz 1869. godine, protiv Austrije, opisujući nesrazmjernu vojnu silu koju je Austrija morala da upotrijebi da bi uspjela da uguši ovu bunu u pograničnim oblastima u Crnoj Gori.

⁶³⁴ Giuseppe Modrich, nav. djelo, str. 305–306.

⁶³⁵ Isto, str. 317.

⁶³⁶ Isto, str. 316.

⁶³⁷ Isto.

Na povratku s Cetinja, Modrić je posjetio Budvu, poluostrvo Sv. Stefan i manja pogranična mjesta, iznoseći podatke iz njihove istorije, i ponovo insistirajući na kontrastu između slavnog perioda mletačke vladavine i aktuelne austro-ugarske, kada je Budva bila ne mnogo živopisno i slabo naseljeno mjesto. Što se stanovnika Budve i okolnih krajeva tiče Modrić uočava dominantan uticaj Istoka koji se ogleda u u jakim strastima i njihovim i okrutnim običajnim praksama. Nazivajući ove ljude „morskim sokolovima“ i predstavljajući ih kao vrijedne, ozbiljne i oprezne u izražavanju svojih misli, on nalazi za shodno da naglasi kako su oni poznati po svojoj ljubomori, i kako su spremni na krvave osvete za eventualno nevjerstvo supruge. Ističe i da nikad ne pogaze datu riječ, kao i da su veoma gostoprimni, ali da među njima i dalje vlada običaj krvne osvete. U vezi sa Budvom, Modrić pominje i najslavnijeg književnika ovoga grada Stefana Mitrova Ljubišu (1824–1878), upoznajući čitaoca sa sadržajem njegove pripovijetke „Skočidjevojka“.

Modrićeva putopisna knjiga o Dalmaciji i Crnoj Gori odmah po objavljivanju prikazana je u Italiji.⁶³⁸ Autor prikaza smatra da ovaj putopis u odnosu na djelo Šarla Irijarta odlikuje detaljniji pristup i tačniji podaci, uprkos sitnim propustima. Ističe i da je knjiga stekla veliku popularnost u Italiji i da je veoma prijatna za čitanje, a ukazuje i na njen značaj u tome što je predstavila publici manje poznate krajeve Dalmacije.

Slika Crne Gore u Modrićevom putopisu pokazuje sličnost sa onom ponuđenom u Bjazoletovom i Irijartovom djelu. Mada pisca najviše privlače egzotične pojedinosti, on ne propušta da zabilježi promjene koje su u zemlji nastupile u posljednjim decenijama, poput novog puta, udobnog hotela sa dobrom kuhinjom, telegrafске linije preko koje se, umjesto nekadašnjim pucnjima iz puške, i vojska sazivala. Susret starog i novog dobija svoj puni izraz u nekadašnjoj vladarskoj rezidenciji na Cetinju – Biljardi, u kojoj su štampana crnogorska glasila i nalaze ministarstva, ali se i čuvaju ratni trofeji, među kojima je najupečatljiviji utisak ostavljala balsamovana glava skadarskog vezira Mahmut-paše Bušatlije. Dominantan lik u Modrićevom opisu je crnogorski vladar, prikazan kao najuzvišenije otjelovljenje nacionalnog duha oplemenjenog širokom kulturom i rijetkom inteligencijom, kao „čarobnjak“ čija se vještina uspostavljanja odnosa i nametanja svoje ličnosti i uticaja pokazivala kako u porodičnoj, tako i u unutarpolitičkoj i spoljnopolitičkoj sferi djelovanja.

⁶³⁸G/iuseppe/ Occioni Bonaffons, „[Recensione a:] Giuseppe Modrich, La Dalmazia romana-veneta-moderna; note e ricordi di viaggio, Torino, L. Roux e C., 1892“, *Rivista storica italiana*, IX/ 1892, str. 285–288.

Modrićev prikaz Crnogoraca vrijedan je i zbog novih detalja kojima je ovaj putopis obogatio narativ o njima, pa su, osim kao neprikosnoveni ratnici, Crnogorci prikazani i kao vješti diplomate. Prenošnje anegdote o slučaju neobično slobodnog ponašanja Crnogoraca u ljubavi, implicitno, navodi na zaključak da su zapažanja drugih putnika o nezainteresovanosti muške populacije za ženski svijet, ili djevojaka za ljubavne odnose van institucije braka, samo rezultat izbjegavanja javnog pokazivanja ljubavnih osjećanja i erotskih nagona.

U opisu današnjeg crnogorskog primorja, Modrić insistira na nekadašnjoj slavi i privrednom procvatu krajeva u vrijeme vladavine Mletačke Republike, dok u doba u kome piše njihovu vrijednost vidi u etnografskim detaljima pogodnim za proučavanje razlika Istoka i Zapada. Liminalni karakter pripisan je Kotoru, u kome se taj susret dva svijeta može uočiti posmatranjem dnevnih aktivnosti stanovnika, dok već u Budvi autor bilježi dominantan uticaj Istoka koji se ogleda u jakim strastima i okrutnim običajnim praksama. Iako su živjeli na maloj geografskoj udaljenosti i često bili povezani krvnim srodstvom, Modrić primorce doživljava drugačijim od stanovnika Crne Gore, pa Crnogorci postaju i svojevrsni specifikum i antipod Evrope, sposobni da i na svoje posjetioce snažno djeluju i revitalizuju ih, potičući u njima skrivene unutrašnje snage i uzvišene vrline.

Modrićevo djelo značajno je i zbog toga što je ovo prvi putopisni opis Crne Gore na italijanskom jeziku nastao bez posebnog povoda, poput važnih istorijskih događaja ili naučnih istraživanja, već kao rezultat „turističke“ želje putnika da posjeti ovu zemlju. Prema Todorovljevoj klasifikaciji putnika Modrića bismo mogli svrstati u impresioniste, obrazovane i dobro obaviještene posjetioce koji sa svojih putovanja, za razliku od turista, donose sadržaje visoke kulture (u ovom slučaju drama knjaza Nikole *Balkanska carica*), prikazuju neobične slike prirode i subjektivna zapažanja o Drugima.

Dinastičko vjenčanje Savoja-Petrović (1896)

Vjenčanje italijanskog princa prestolonasljednika Viktora Emanuela III Savojskog sa crnogorskom princezom Jelenom Petrović Njegoš u oktobru 1896. godine pobudilo je u Italiji veliko interesovanje za domovinu buduće italijanske kraljice.

Prikupljajući informacije o raznim evropskim plemkinjama koje bi najviše mogle odgovarati tadašnjim potrebama italijanske krune, italijanske dvorske i diplomatske službe došle su do zaključka da bi brak italijanskog prijestolonasljednika sa crnogorskom princezom doprinio kako dobrom pozicioniranju Italije na Balkanu i, posredno, uspostavljanju bližih odnosa sa ruskim dvorom, tako i poboljšanju genetskih karakteristika italijanske vladajuće dinastije.⁶³⁹

Italijanska kraljevska porodica Savoja imala je priliku da upozna crnogorsku princezu 1895. godine u Veneciji, na Međunarodnoj izložbi lijepih umjetnosti, koju je ona posjetila u društvu svoje majke, knjaginje Milene i sestre Ane.⁶⁴⁰ Odlučujući susret samog princa i princeze Jelene dogodio se na proljeće sljedeće 1896. godine u Moskvi, prilikom krunisanja ruskog cara Nikolaja II, nakon čega je diplomatskim putem ubrzo ugovorena vjeridba.⁶⁴¹ Viktor Emanuel III je sredinom avgusta te iste 1896. godine stigao na Cetinje, gdje je vjeridba zvanično objavljena.⁶⁴² Sama ceremonija vjenčanja obavljena je krajem oktobra u Rimu, nekoliko dana nakon što se princeza Jelena Petrović preobrati u katoličanstvo.⁶⁴³

Povodom vjenčanja Savoja-Petrović, u Italiji su o Crnoj Gori objavljene brojne knjige i prilozi naučnog i publicističkog karaktera.⁶⁴⁴ Ovo snažno interesovanje za malu balkansku knjaževinu i talas djela ovim povodom objavljenih o njoj italijanski slavist Arturo Kronija nazvaće kasnije „velikim trijumfom male Crne Gore“.⁶⁴⁵ Mada je i ranije, naročito u godinama ratnih sukoba Crnogoraca i Turaka italijanska kulturna javnost obavještavana o prilikama u ovoj zemlji, ti napisi su bili uglavnom sporadičnog karaktera i najčešće su pripadali kontekstu interesovanja za egzotične krajeve i neobične ljudske zajednice. Moglo bi se čak reći da tek od 1896. godine počinje pravo upoznavanje Italijana sa Crnom Gorom.

⁶³⁹ Up. Giuseppe Sircana, „ELENA Petrovic Njegosa, regina d'Italia“, *Dizionario Biografico degli Italiani*, t. 42, 1993, [http://www.treccani.it/enciclopedia/elena-petrovic-njegosa-regina-d-italia_\(Dizionario_Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/elena-petrovic-njegosa-regina-d-italia_(Dizionario_Biografico)/)

⁶⁴⁰ Renato Barneschi, *Elena di Savoia. Storia e segreti di un matrimonio reale*, Rusconi, Milano, 1986, str. 74.

⁶⁴¹ Isto, str. 111–112.

⁶⁴² *Glas Crnogorca* je povodom vjeridbe objavio svečani broj (XXV/ 1896, br. 33, 10.VIII), dok je o dvonedjeljnom boravku italijanskog princa u Crnoj Gori izvještavao u narednim brojevima.

⁶⁴³ Giuseppe Sircana, nav. rad.

⁶⁴⁴ Up. Vesna Kilibarda, *Bibliografija o Crnoj Gori na italijanskom jeziku (1532–1941)*.

⁶⁴⁵ Arturo Cronia, nav. djelo, str. 502.

Kada je riječ o beletrističkim djelima o Crnoj Gori objavljenim povodom vjenčanja, osim prigodnih stihova napisanih kako na italijanskom, tako i na latinskom jeziku, 1896. godine objavljeno je i djelo romantične proze pod naslovom *Crnogorka*, čiji je autor pisac popularnih romana i urednik rimskog lista *Capitan Fracassa* Ernesto Mecabota.⁶⁴⁶ Naredne godine nastala je i romantična opera u dva čina pod naslovom *Milica, epizoda iz crnogorskih ratova*, za koju je libreto i muziku sačinio kompozitor i pisac Marko Ancoletti (Marco Anzoletti, 1866—1929).⁶⁴⁷ Vjenčanje crnogorske princeze i italijanskog prestolonasljednika dovelo je i do interesovanja za poeziju njenog oca, crnogorskog knjaza Nikole I Petrovića Njegoša, tako da je objavljeno više prevoda i kritičkih prikaza njegovih pjesničkih djela, kao i radova o njegovom liku i vladarskom djelovanju, o kojima će biti riječi u nastavku rada. Vjeridba i vjenčanje Savoja-Petrović bili su i povod da se u Italiji ponovo objave i raniji putopisni prikazi Crne Gore, kako oni nastali iz pera italijanskih autora, tako i oni koji su na ovaj prevođeni s drugih jezika.⁶⁴⁸

Prvi koji su po objavi imena prinčeve izabranice stigli u Crnu Goru bili su italijanski novinari. Oni su o svom boravku i utiscima o ovoj zemlji slali dopise italijanskim časopisima, koje su potom objavljivali i kao posebne knjige. Poslije ovih prvih informacija s lica mjesta, Crnu Goru posjećuju i o njoj pišu autori različitih profesionalnih profila, donoseći podatke o raznim vidovima života crnogorskog društva. U trećem talasu interesovanja, putopisi o Crnoj Gori nastaju u kontekstu promovisanja italijanske ekspanzionističke politike na Balkanu, a njih pretežno pišu autori koji su već ranije imali prilike da borave u Crnoj Gori i dobro upoznaju prilike u njoj.

Viko Mantegaca

Jedan od prvih novinara koji su posjetili Crnu Goru povodom vjeridbe italijanskog princa i crnogorske princeze bio je milanski novinar Viko Mantegaza (Vico Mantegazza,

⁶⁴⁶ Ernesto Mezzabotta, *La Montenegrina*, Casa Edit.Tip. Edoardo Perino, Roma, 1896. Iako se u ovom djelu pripovijeda o putovanju jednog Engleza u Crnu Goru u vrijeme crnogorsko-turskog rata 1876–1878. godine, ova knjiga se prema definicijama Deana Dude i Dejvida Kirika ne može smatrati putopisom, jer autor nije subjekt putopisnog diskursa i djelo nije napisano u prvom licu.

⁶⁴⁷ Marco Anzoletti, *Militza, episodio delle guerre montenegrine*, Milano, L. F. Cogliati, 1897.

⁶⁴⁸ Tako je u rimskom časopisu *Vita italiana*, (1896, sv. XI, 25. X) koji je ovim povodom objavio specijalni broj sa nizom priloga o istoriji Crne Gore, njenim običajima i vjerovanjima, objavljen odlomak iz putopisa tršćanskog botaničara Bartolomea Bjazoleta. Ovaj časopis donosi i opis boravka Jelene Petrović u Veneciji 1895. godine, potom notni zapis crnogorske himne, kao i bibliografiju o Crnoj Gori Anibala Teneronija, bibliografa koji je popisao fondove pohranjene u Nacionalnoj biblioteci u Rimu. Iste, 1896. godine povodom vjeridbe italijanskog princa ponovo je objavljen i opis posjete Crnoj Gori Josipa Modrića („Nel Montenegro“, *Paese*, XXI/1896, br. 35, str. 2; br. 36, str. 2; br. 37, str. 2), a naredne godine knjiga *Jadranske obale i Crna Gora* Šarla Irijarta.

1856–1934).⁶⁴⁹ Ovaj saradnik najznačajnijih italijanskih listova i časopisa došao je u Crnu Goru povodom objave vjeridbe avgusta 1896. godine, kao dopisnik firentinskog dnevnog lista *Nazione*. Nakon povratka u Italiju, svoje dopise je sakupio i objavio u knjizi pod naslovom *U Crnoj Gori: zemlji bez parlamenta: bilješke i utisci (avgust-septembar 1896)*.⁶⁵⁰ Tiraž ove knjige, očito brzo rasprodat, još tri puta je štampan iste 1896. godine, a potom i 1910. godine, povodom proglašenja Crne Gore za kraljevinu.⁶⁵¹

Mantegacina knjiga o Crnoj Gori sastoji se od osam poglavlja. U prva dva, koja predstavljaju neku vrstu uvoda djelu, Mantegaca daje kratak pregled crnogorske istorije od doseljavanja Južnih Slovena na Balkan do međunarodnog priznanja njene državne nezavisnosti na Berlinskom kongresu (1878), sa posebnim osvrtom na odredbe ovog sporazuma koje se odnose na Crnu Goru. Govori i o političko-ekonomskim odnosima Crne Gore sa državama regiona, naročito sa Srbijom i Austrijom, a razmatra i italijansku politiku na Jadranu. Potom slijedi putopisni dio knjige, koji obuhvata opis autorovog dolaska u Crnu Goru (poglavlje III), opis crnogorske prijestonice (poglavlje IV), podatke o dinastiji Petrović Njegoš (poglavlje V), kao i o državnom uređenju Crne Gore (poglavlje VI). Najviše putopisnih elemenata prisutno je u opisu autorove posjete unutrašnjosti ove zemlje (poglavlje VII), dok se prikaz proslave vjeridbe Savoja-Petrović našao na kraju knjige, u posljednjem, osmom poglavlju. Mantegaca je kao posebne cjeline u ovo djelo uvrstio i dva priloga: popis crnogorskih vladara od sredine XIV vijeka do savremenog doba, kao i hronologiju najvažnijih zbivanja u Crnoj Gori u istom razdoblju.

Mantegaca je koristio i podatke iz dostupne mu literature čije autore pominje (Marijan Bolica, Nikola Tomazeo, Evgenije Popović, Jakov Ćudina, Vilijam Gledston i Čezare Tondini de Kvarengi). Osim pomenutih, Mantegaca nagovještava da je o Crnoj Gori čitao i druga, uglavnom putopisna djela na francuskom i njemačkom jeziku, koja su mu poslužila da svoje utiske o ovoj zemlji uporedi sa zapažanjima njenih prethodnih posjetilaca. Mantegacina

⁶⁴⁹ Mantegaca je na Balkanu boravio i desetak godina ranije, izvještavajući o krizi povodom pridruživanja istočne Rumelije Bugarskoj (1886). Pisao je za periodične publikacije *Corriere della Sera*, *Illustrazione italiana*, *Secolo XIX*, *Nazione* i *Nuova Antologia*. Među njegovim djelima ističe se *Istorija svjetskog rata (Storia della guerra mondiale, I-VII*, Milano 1915-19). Mantegacu su primali značajni evropski i svjetski vladari, među kojima i američki predsjednik Ruzvelt. Biografski podaci prema: Giorgio Mattioli, "Contribution du journaliste et publiciste V. M.: la connaissance de l'histoire et des questions des Pays de l'Europe du Sudest en Italie entre la fin du XIXe et le début du XXe siècle", u: *Balkanica XXIV. Annuaire de l'Institut des études balkaniques*, Académie serbe des sciences et des arts, Institut des études balkaniques, Belgrade, 1993., str. 98; Francesco Guida, „MANTEGAZZA, Vico“, *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 69, 2007, [http://www.treccani.it/enciclopedia/vico-mantegazza_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/vico-mantegazza_(Dizionario-Biografico)/)

⁶⁵⁰ Vico Mantegazza, *Al Montenegro: un paese senza parlamento: note ed impressioni (agosto-settembre 1896)*, Successori Le Monnier, Firenze, 1896.

⁶⁵¹ Knjigu je posljednji put objavio Nabu press 2010. Vidi i prevod Vesne Andrejević: Viko Mantegaca, *U Crnoj Gori, bilješke i utisci*, CID, Podgorica, 2008.

knjiga opremljena je s više fotografija crnogorskih prirodnih pejzaža, gradova, vladajuće porodice i zanimljivih momenata iz ove posjete.

Opis Mantegacinog putovanja počinje njegovim polaskom brodom iz Ankone, preko Rijeke, odakle je, ponovo morskim putem, stigao do Boke Kotorske. Saputnici su mu bili četiri njegova sunarodnika, takođe na putu prema Cetinju, privučeni željom da vide buduću italijansku kraljicu. Mantegaca se u Crnoj Gori zadržao nekoliko nedjelja, prateći princa Viktora Emanuela III u njegovim posjetama i aktivnostima. Osim crnogorske prijestonice, u društvu italijanskog princa i članova crnogorske vladajuće porodice posjetio je i druge krajeve Crne Gore: varošicu na Skadarskom jezeru Rijeku Crnojevića, potom Podgoricu, najveći grad u knjaževini, antički lokalitet Duklju u njenoj okolini, kao i obližnju varošicu Spuž, dok je kasnije sam obišao gradove Nikšić, Bar i Ulcinj. Mantegacin putopis završava se opisom ne njegovog, već odlaska italijanskog princa iz Crne Gore.

Iako je Viko Mantegaca na Cetinje došao povodom objave vjeridbe Savoja-Petrović, u fokusu njegove pažnje su Crna Gora i Crnogorci o kojima je nastojao da se što detaljnije obavijesti. Svoj put u Crnu Goru ovaj autor sam je definisao kao „putovanje u nepoznato“.⁶⁵²

Opis zemlje

U Mantegacinim opisima crnogorskih krajeva istoričnost dominira nad predmetnošću, pa čitaoci dobijaju više informacija o značajnim događajima koji su se dogodili u pojedinim krajevima Crne Gore nego autorovih utisaka o izgledu samih posjećenih mjesta i života u njima. Tako govoreći o Baru, Mantegaca iznosi detalje o potpisivanju Konkordata između Crne Gore i Svete Stoline i o sadržaju pojedinih njegovih odredbi, dok opisujući Ulcinj najviše pažnje poklanja poteškoćama Crne Gore da ovaj grad, dobijen na Berlinskom kongresu, podvede pod svoju upravu.

U opisu crnogorske knjaževine Mantegaca posebno insistira na onim elementima koji ovu zemlju prikazuju u lijepom svijetlu i čine je bližom razvijenim evropskim državama. Stoga, očito, u njegovim opisima ima više poređenja po sličnosti, nego po razlikama. Dok su prethodni putopisci pažnju pretežno poklanjali crnogorskom pejzažu, Mantegaca se više zadržava na elementima urbane stvarnosti, a njegovi opisi očigledno su pod uticajem njegovih političkih pogleda. Tako opisi gradova na teritoriji Crne Gore, njihovih ugostiteljskih struktura, usluga, pa i kvaliteta hrane i pića, pokazuju autorovu naklonost prema maloju balkanskoj knjaževini, dok su krajevi pod upravom Austrije, italijanske suparnice na Jadranu,

⁶⁵² Vico Mantegazza, *Al Montenegro: un paese senza parlamento: note ed impressioni (agosto-settembre 1896)*, str. 36. Svi citati iz djela su iz prvog izdanja ove knjige.

prikazani u veoma negativnom svijetlu.⁶⁵³ Na primjer, Kotor je opisan kao zapušteno pogranično mjesto, nepodobno za boravak stranih posjetilaca, za razliku od Cetinja, u kome autor uočava građevinski zamah na djelu, opisuje diplomatska predstavništva, crkve i kulturno-istorijske spomenike, pozorište i škole, kao i uređeno igralište za tenis, očekujući brzu transformaciju ovog grada u centar poput Beograda i Sofije. Opisujući druge crnogorske krajeve Mantegaca ističe da je i u njima primjetan proces modernizacije, koja se ogleda u poboljšanju putne infrastrukture, izgradnji novih objekata, podizanju fabrika, telegrafskom i telefonskom povezivanju i otvaranju kulturno-obrazovnih institucija. Osim što piše o urbanizaciji i modernizaciji, ovaj autor ukazuje i na neke druge prednosti Crne Gore, poput ribnog bogatstva Skadarskog jezera i velike količine divljači u okolini Rijeke Crnojevića. Napominje da postoji i mogućnost arheoloških istraživanja mjesta kao npr. u Duklji, najznačajnijem urbanom centru rimske provincije Prevalitane.

Mantegaca je dao pregled administrativne podjele Crne Gore, iznoseći i podatke o najznačajnijim gradovima i broju stanovnika. U ovom djelu dao je i svoj pogled na funkcionisanje crnogorskog državnog aparata. Poredeći apsolutističku vlast u Crnoj Gori i parlamentarnu monarhiju u Italiji, ovaj autor iskazuje stav pun polemičkih tonova prema političkim prilikama u svojoj zemlji. Tako, na primjer, kaže Mantegaca, dok politički život Italije obilježavaju „bijedne i jalove trzavice među političkim strankama“, apsolutistički oblik vladavine u Crnoj Gori predstavlja „glavni činilac snage i jačine zemlje“. ⁶⁵⁴ Autor smatra i da bi prerano uvođenje ustavnog ustrojstva po Crnu Goru imalo samo negativne posljedice i čak dovelo do uništenja ove države, naškodivši joj više nego što je to ijedan neprijatelj vojnom silom mogao učiniti. ⁶⁵⁵ Ovakvim razmatranjima, Mantegaca očito dijeli konzervativne stavove putopisaca koji su na Crnu Goru gledali kao na društvo koga je teško prohodni planinski pejzaž sačuvao od pošasti razvijenog i korumpiranog svijeta i koje bi izgubilo svoju moralnu čistotu pod dejstvom sila koje vladaju u civilizovanim zemljama. Otuda i njegova idealizacija crnogorskog rudimentarnog pravnog sistema, u kome kao prednost ističe nepostojanje advokatskih usluga i raznih takvih formalnosti, poput dosijea i zavođenja postupaka. ⁶⁵⁶ Čak i knjaževo uplitanje u sudske procese Mantegaca opravdava potrebom da se preduprije eventualne nepravde koje su mogle nastati zbog postojanja „starih predrasuda“, odnosno nedovoljno obrazovanih sudija. Ipak, i po ovom pitanju Mantegaca ne zaboravlja da istakne napredak Crne Gore, koji se ogledao u usvajanju zakonika Valtazara Bogišića (1888),

⁶⁵³ Isto, str. 82.

⁶⁵⁴ Isto, str. 204.

⁶⁵⁵ Isto, str. 270.

⁶⁵⁶ Isto, str. 209.

čiji je lik i djelo predstavio kroz biografiju praćenu anegdotama sa Bogišićevih putovanja.⁶⁵⁷ Autor naročito hvali Bogišićevu sposobnost da sačini zakonik koji tradiciju običajnog prava povezuje sa savremenim tekovinama pravne nauke. Stoga iz ovog zbornika pravnih propisa on unosi u knjigu više crnogorskih poslovice, koje su Bogišiću poslužile da i najneobrazovanijim Crnogorcima koncept pravde učini razumljivim.⁶⁵⁸

Dinastija Petrovića i knjaz Nikola

Presudnu ulogu u razvoju Crne Gore Mantegaca pripisuje dinastiji Petrović Njegoš, pa u knjizi daje pregled istorije njene vladavine, s posebnim osvrtom na crnogorsko-turske ratove. Najviše pažnje, naravno, posvetio je aktuelnom knjazu Nikoli I, s kojim je bio u prilici i lično da se upozna. Ističući da je crnogorski vladar, po opštem uvjerenju, bio „jedan od najljepših ljudi svog vremena“, Mantegaca bilježi i da je na sagovornike ostavljao veoma snažan utisak.⁶⁵⁹ Kao neobičnu, zapazio je njegovu veliku strast prema duvanu, iznoseći manje poznati detalj da je knjaz pušio čak od osamdeset do sto cigareta dnevno.

Mantegaca naglašava knjaževu vještinu pronicljivog političara, diplomate, sposobnog i mudrog državnika, hrabrog vojnog zapovjednika i stratega, u čijem se liku i djelu ostvario idealan spoj tradicije i savremenosti.⁶⁶⁰ Pored bolje vojne organizacije, poboljšanja ekonomskih prilika u zemlji, urbanizacije i izgradnje putne mreže, povezivanja glavnih centara telegrafskom vezom i ulaganja u obrazovni sistem, kao vrlo značajan korak autor ističe aktivnosti Nikole I na planu emancipacije žena. U tom smislu, kao primjer navodi knjaževu odluku da prilikom svoje prve posjete Rusiji, u decembru 1868. godine, upravljanje državnim poslovima povjeri knjaginji Mileni.⁶⁶¹

Autor ukazuje i na knjaževu prosvjetiteljsku djelatnost, odnosno nastojanje da razvije vjersku toleranciju među svojim podanicima, što ilustruje i primjerima. Naglašava da katolici i muslimani u Crnoj Gori imaju punu slobodu vjeroispovijesti, da su im zagarantovana imovinska i sva ostala prava kao i pravoslavicima. Osim na unutrašnjem, autor ovakve težnje crnogorskog vladara primjećuje i na spoljnopolitičkom planu, ilustrujući to opisom

⁶⁵⁷ O ovom zakoniku na italijanskom je pisao Jakov Ćudina: “Il nuovo Codice del Montenegro pubblicato dal Dr Bogisic, *Mattino*, 1888, br. 1155 (14. X). Nakon vjenčanja Savoja-Petrović, profesor rimskog prava Antonio Zoko Roza (Antonio Zocco Rosa) napisao je više članaka i knjižica u kojima upoređuje crnogorski građanski zakonik sa rimskim pravom. Bogišićev zakonik preveden je na italijanski jezik 1900. godine. Up. Vesna Kilibarda, *Bibliografija o Crnoj Gori na italijanskom jeziku (1532–1941)*.

⁶⁵⁸ Vico Mantegazza, *Al Montenegro: un paese senza parlamento: note ed impressioni (agosto-settembre 1896)*, str. 215–216.

⁶⁵⁹ Isto, str. 165–166.

⁶⁶⁰ Isto, str. 210.

⁶⁶¹ Isto, str. 188.

poštovanja koje se iskazuje turskom diplomatskom predstavniku u Crnoj Gori i ukazivanjem na prijateljske odnose crnogorskog knjaza i turskog sultana. S tim u vezi, Mantegaca navodi podatak da je sultan knjazu poklonio jednu palatu na Bosforu, u kojoj je smješteno crnogorsko poslanstvo.

Autoru je bio zanimljiv i veoma neposredni i prisni odnos između knjaza i njegovih podanika. To ilustruje zapažanjem da se na crnogorskom dvoru podanici vladaru obraćaju na „ti“, kao i on njima, sem u rijetkim prilikama kada je prema nekome neprijateljski raspoložen.⁶⁶² Kaže i da knjaz sve svoje podanike lično poznaje i interesuje se za njihov poslovni i privatni život, dok oni s njim vole da se konsultuju i u „najosjetljivijim“ porodičnim pitanjima.⁶⁶³ Crnogorci, po Mantegaci, knjaza doživljavaju kao glavu porodice i služe mu ne iz interesa, „već iz čiste privrženosti“. Ljubav podanika prema Nikoli I prati, po mišljenju autora, i bezgranično povjerenje koje čak prerasta u sujevjerje, budući da su, na primjer, crnogorski ratnici vjerovali da ih knjažev blagoslov čuva čak i od neprijateljskih metaka.⁶⁶⁴

Mantegaca daje i kratak pregled pjesničkog opusa Nikole I, navodeći naslove njegovih dramskih djela *Balkanska carica* (*Imperatrice dei Balcani*, 1886)⁶⁶⁵ i *Knjaz Arvanit* (*Principe Orvanit*, 1895), zbirke poezije *Skupljene pjesme* (*Poesie sparse*, 1894)⁶⁶⁶, spjeva *Pjesnik i vila* (*Il Poeta e la Vila*, 1892), i donoseći u proznom prevodu dvije knjaževe pjesme: *Moru* (1877) i *Turčinu* (*Ode al Turco*, 1879).⁶⁶⁷ Međutim, značaj knjaževih pjesničkih ostvarenja Mantegaca ne vidi toliko u njihovoj umjetničkoj vrijednosti koliko u njihovoj utilitarnosti, pa ističe da knjaz Nikola svoje stihove često koristi da u njima iznese svoj politički program. Kao primjer za to navodi zbirku pjesama *Nova kola* (*I nuovi collo*, 1896) koju je knjaz sačinio kako bi djelovao protiv mode pjevanja ljubavnih i svih drugih tema bez snažnog rodoljubivog obilježja. Mantegaca pominje i knjaževu vještinu da za svoje ciljeve iskoristi štampane medije, dajući veliki broj intervju a ili se i sam prihvatajući pisanja novinskih članaka, kako za crnogorske tako i za italijanske listove.⁶⁶⁸

⁶⁶² Isto, str. 180.

⁶⁶³ Isto, str. 182.

⁶⁶⁴ Isto, str. 255.

⁶⁶⁵ Podatke o prevodima dramskog spjeva *Balkanska carica* vidi u: Vesna Kilibarda, „O jednom malo poznatom prevodiocu Petra II i Nikole I na italijanski jezik“, str. 103; Vesna Kilibarda, „Osvrt na italijanske prevode književnog djela Nikole I Petrovića Njegoša“, *Kralj Nikola – ličnost, djelo, vrijeme*. Podgorica, CANU, 1998, Naučni skupovi, knj. 49, odeljenje društvenih nauka, knj. 21, tom II, str. 136–145.

⁶⁶⁶ Up. Vesna Kilibarda, „Osvrt na italijanske prevode književnog djela Nikole I Petrovića Njegoša“, str. 143.

⁶⁶⁷ Detalje o na italijanski jezik više puta prevedenoj odi *Moru* vidi u: Vesna Kilibarda, „O jednom malo poznatom prevodiocu Petra II i Nikole I na italijanski jezik“, str. 103; Vesna Kilibarda, „Osvrt na italijanske prevode književnog djela Nikole I Petrovića Njegoša“, str. 143.

⁶⁶⁸ Vico Mantegazza, *Al Montenegro: un paese senza parlamento: note ed impressioni* (agosto-settembre

Mantegacino djelo pokazuje autorovu težnju da istakne plemeniti rod buduće italijanske kraljice, pa su, osim crnogorskog knjaza, budućeg tasta italijanskog princa, opisani i drugi članovi porodice Petrović, uz kratke biografske podatke o njima i isticanje njihove ljepote, elegancije i jednostavnog života. U opisima Petrovića nadasve su naglašene njihove umjetničke sklonosti i intelektualni kvaliteti, kao i hrišćanske vrijednosti koje su im bile svojstvene. Veliku pažnju Mantegaca je posvetio opisu knjaginje Milene, majke princeze Jelene, hvaleći njene vrline i opisujući slike češkog umjetnika Jaroslava Čermaka (1830–1878) na kojima je ovjekovječena njena ljepota. Mantegaca knjaževu suprugu predstavlja kao ženu gordog i ponositog držanja, sa pravilnim crtama lica i veoma lijepim rukama.⁶⁶⁹ Za princezu Jelenu kaže se da ona nema poput njene majke, „izrazitu i savršenu ljepotu“, već prije neku vrstu „mile krasote“, i da se drži otmeno, sa prirodno gordim stavom.⁶⁷⁰ Naglašava i da je „blage i pitome naravi“ i „dobre i plemenite duše“, te da se često kod knjaza zauzima za podanike.⁶⁷¹ Mantegaca obavještava čitaoce da crnogorska princeza govori ruski, njemački i francuski jezik, kao i da je nadarena za slikarstvo. Autor ističe i umjetničke talente princezine braće, prestolonasljednika Danila, koga opisuje kao fizički aktivnog mladića „bistrog i živog uma“, vještog muzičara i kompozitora⁶⁷², i princa Mirka, za koga kaže se da je takođe nadaren za muziku i da će se u novootvorenom pozorištu odigrati jedna njegova predstava.

Mantegaca je italijanskoj čitalačkoj publici predstavio i aktuelne crnogorske zvaničnike ističući njihove ratničke i diplomatske vještine, široku kulturu, poznavanje stranih jezika, a na prvom mjestu njihovu ljubav prema Italiji.⁶⁷³

Italijansko-crnogorske veze

Mantegaca u svojoj knjizi piše o italijansko-crnogorskim odnosima, kako u prošlosti, tako i u savremeno doba. Mada ukazuje na slabljenje viševjekovnih veza Italije sa zemljama istočne obale Jadrana nakon pada Mletačke Republike, autor smatra da mletačko kulturno nasljeđe nije iščezlo, naglašavajući da sve „iole obrazovanije“ osobe u Boki ne samo da dobro govore italijanski jezik već „savršeno poznaju“ i italijansku književnost. Tako bilježi da u primorskim mjestima i sobarica u hotelu odgovara gostima „na najčistijem venecijanskom dijalektu, kao jedna od poznatih Goldonijevih krčmarica“, a isto zapaža i kod nosača u luci:

1896), str. 168–169, 205.

⁶⁶⁹ Isto, str. 190.

⁶⁷⁰ Isto, str. 198.

⁶⁷¹ Isto.

⁶⁷² Isto, str. 194.

⁶⁷³ Isto, str. 208.

„Da čovjek sklopi oči, pomislio bi da se nalazi usred Venecije kad čuje kako mu dvadeset glasova istovremeno dovikuje: 'Paron, paron, la vol andar all'Albergo!'“⁶⁷⁴

Posebnu pažnju putopisac poklanja privrženosti crnogorskih vladara Italiji. U tom kontekstu pominje i Petra II Petrovića Njegoša, upućujući na pjesmu koju je vladika spjevao nakon posjete crkvi Sv. Petra u Rimu.⁶⁷⁵ Mantegaca ističe kako i aktuelni crnogorski vladar, knjaz Nikola, govori o Italiji kao o „svojoj drugoj otadžbini“, i kako je sa velikim žarom pratio borbu Italijana za nacionalno oslobođenje, kao i njene posljednje vojne pohode u Africi.⁶⁷⁶ S tim u vezi, on naglašava da je u spomen na italijanskog vojnog komandanta Đuzepea Filipa Galijana (Giuseppe Filippo Galliano, 1846–1896), stradalog u Africi upravo u to vrijeme, knjaz po njemu nazvao jednu od sala u cetinjskoj kasarni.⁶⁷⁷ Ističe i da je, iz poštovanja prema ratnim vještinama i uspjesima Đuzepea Garibaldija, knjaz dao i da se njegova pjesma *Onamo, 'namo* (1867) komponuje po ritmu himne italijanskih crvenokošuljaša.⁶⁷⁸ Uzajamnost ovih osjećanja autor potvrđuje i citiranjem jednog Garibaldijevog pohvalnog suda o Nikoli I, izražavajući žaljenje zbog ravnodušnog stava koji je zvanična Italija pokazala prema Crnoj Gori u posljednjim ratovima, uprkos nastojanjima Garibaldija da se Crnogorcima pomogne.⁶⁷⁹

Mantegaca ističe da je i narod veoma privržen Italiji i da su Crnogorci to željeli i da dokažu dobrovoljnim odlaskom u italijanske borbene jedinice po izbijanju rata sa Austrijom 1859. godine, kao i tokom aktuelnih italijanskih kolonijalnih osvajanja u Africi, što se, ipak, nije ostvarilo. S druge strane, piše i o italijanskim dobrovoljcima koji su se uz Crnogorce

⁶⁷⁴ Isto, str. 60.

⁶⁷⁵ Riječ je o pjesmi „Radi čovjek sve što radit može“, objavljenoj prvi putu Beogradu, u *Srpskim novinama* (1851, br. 23, str. 90), pod naslovom *Rim 1. jan 1851. Upisato na kupoli sv. Petra*. Up. Petar Petrović Njegoš, *Celokupna dela*, knjiga prva, *Pesme*, str. 222–223; *Objašnjenja*, str. 394.

⁶⁷⁶ Mantegaca je izvještavao o italijanskim kolonijalnim pohodima u Africi kao dopisnik listova *Illustrazione italiana* i *Corriere della Sera*, što mu je donijelo profesionalnu afirmaciju. Italijanska kolonijalna politika bila je izuzetno neuspješna, a upravo početkom marta 1896. godine petnaest hiljada italijanskih vojnika poginulo je u bici kod Adu (Etiopija). Porazi italijanske vojske na afričkom kontinentu doveli su do ostavke predsjednika Vlade Frančeska Krispija (Francesco Crispi, 1818–1901), a poslužili su i kao sredstvo vladinim kritičarima da pokažu svoje negodovanje zbog izbora buduće italijanske kraljice. Tako je novinar i pisac Edoardo Skarfoljo (Edoardo Scarfoglio, 1860–1917), koji je takođe boravio na Cetinju povodom vjeridbe Savoja-Petrović, u svom listu *Mattino*, pored objave o vjenčanju, dao i listu imena poginulih boraca, praveći kontrast između aktivnosti princa i sudbine italijanskih vojnika. Skarfoljo je i autor uvredljivog članka „Le nozze coi fichi secchi“ objavljenog u istom listu (br. 269, 27. IX). Up. Francesco Guida, nav. rad; Giuliano Procacci, nav. djelo, str. 442–443; Renato Barneschi, nav. djelo, str. 123–126.

⁶⁷⁷ Đuzepe Filipo Galijano bio je jedan od italijanskih oficira koji je postavio osnovu prve italijanske kolonijalne uprave u Africi i više puta odlikovan za hrabrost. V. Alessandro Volterra, „GALLIANO, Giuseppe Filippo“, *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 51, 1998, [http://www.treccani.it/enciclopedia/giuseppe-filippo-galliano_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/giuseppe-filippo-galliano_(Dizionario-Biografico)/)

⁶⁷⁸ Podatke o prevodima ove pjesme na italijanski jezik vidi u: Vesna Kilibarda, „Osvrt na italijanske prevode književnog djela Nikole I Petrovića Njegoša“, str. 136.

⁶⁷⁹ Vico Mantegazza, *Al Montenegro: un paese senza parlamento: note ed impressioni (agosto-settembre 1896)*, str. 135.

borili tokom crnogorsko-turskog rata 1876–1878 godine. Navodi i imena crnogorskih vojnika koji su se od osamdesetih godina školovali u Italiji, najviše u vojnim školama u Torinu i Modeni.⁶⁸⁰ Naglašavajući njihovu vezanost za Italiju, prijateljske veze koje su i po povratku u Crnu Goru održavali, interesovanje za zbivanja u Italiji i njihovo poznavanje italijanskog jezika, autor napominje i da je jedan jedini pitomac koji je iz zdravstvenih razloga bio prinuđen da prekine obuku, jednako ostao vezan za italijansku kulturu i istoriju, i svoju ljubav prema ovoj zemlji pokazivao objavljujući u *Glasi Crnogorca* svoje radove sa temama iz italijanske istorije.⁶⁸¹ U ovom kontekstu Mantegaca pominje i novinara, istoričara i političara Lazara Tomanovića (1845–1932), „vrlog prijatelja Italije“, u čije se izvanredno poznavanje italijanskog jezika i sam uvjerio.⁶⁸² Tomanović, tada urednik poluzvaničnog cetinjskog lista *Glas Crnogorca*, bio je poznat i kao prevodilac istorijskog romana *Opsada Firenze (L'Assedio di Firenze)* italijanskog romantičara i Macinijevog saborca Frančeska Domenika Gveracija (Francesco Domenico Guerrazzi, 1804–1873).⁶⁸³ I ovaj podatak Mantegaci služi kao potvrda interesovanja za italijansku istoriju i kulturu u Crnoj Gori. Autor je na Cetinju upoznao i nekadašnjeg sekretara knjaza Nikole, pjesnika i diplomatu Jovana Sundečića (1825–1900), koji mu je pokazao prigodnu pjesmu spjevanu povodom vjenčanja crnogorske princeze i italijanskog princa.⁶⁸⁴

Međunarodna politika na Jadranu

Mantegaca u svom putopisnom djelu izražava nadu da će italijanska vlada pokazati veće zanimanje za Crnu Goru, počev od izgradnje zgrade poslanstva na Cetinju, umjesto dotadašnje prakse da italijanski diplomatski predstavnici borave u hotelu.⁶⁸⁵ Stoga nabraja već izgrađena poslanstva drugih zemalja i analizira diplomatske odnose Crne Gore sa njima. Potrebu većeg interesovanja Italije za Crnu Goru Mantegaca u ovoj knjizi argumentuje i

⁶⁸⁰ Imena koja Mantegaca bilježi su: Tomo Vukotić, Mašan Božović, Mileta Radović, Nino Pejanović, Milutin Nikolić, Đorđe Đurović, Ilija Božović, Savo Ivanović, Lako Labović, Nikola Mitrović, Ananije Milačić, Dimitrije Martinović, Andrija Radović, Stefan Jovičević, Mihailo Cerović i jedan Plamenac kome ne navodi ime. Ovi mladići su po povratku u Crnu Goru zauzeli najistaknutije vojne položaje u zemlji. Više detalja o upućivanju Crnogoraca na studije u Italiju vidi u: Momčilo D. Pejović, *Školovanje Crnogoraca u inostranstvu 1848–1918*, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 2000, str. 274.

⁶⁸¹ Moguće da se radi o Milu Kovačeviću, čiji je tekst „Savojska dinastija i njen značaj za Italiju“ objavljen prvo u cetinjskom književnom časopisu *Luča*, a potom i u *Glasi Crnogorca*. Kovačević je bio nastavnik Oficirske škole na Cetinju, a školovao se u Milanu. Up. Vesna Kilibarda, *Italijanska književnost u Crnoj Gori do 1918*, Unireks, Nikšić, 1992, str. 139.

⁶⁸² Tomanović je bio jedan od najistaknutijih posrednika u zbližavanju italijanske i crnogorske kulture. Up. Vesna Kilibarda, „Lazar Tomanović kao italijanista“, *Lingua montenegrina*, III/ 2010, br. 5, str. 251- 262.

⁶⁸³ Up. Vesna Kilibarda, *Italijanska književnost u Crnoj Gori do 1918*, str. 26, 84.

⁶⁸⁴ Pjesma koju pominje Mantegaca objavljena je u Lisku *Glasi Crnogorca* XXV/1896, br. 33 (10. IX), str. 67.

⁶⁸⁵ Mantegaca će i u svojim narednim člancima o Crnoj Gori pisati o potrebi izgradnje italijanskog poslanstva i kritikovati italijansku vladu zbog neaktivnosti po ovom pitanju, sve do izgradnje ovog zdanja 1910. godine.

analizirajući međunarodnu politiku na Jadranu i ulogu koja bi Crnoj Gori u neposrednoj budućnosti mogla da pripadne u konstelaciji snaga na ovom prostoru. Tako Mantegaca Crnu Goru ne posmatra zasebno, već u kontekstu mogućeg stvaranja velike južnoslovenske države na Balkanu, iskazujući uvjerenje da ostvarenje takvog cilja ne bi imalo negativne posljedice po Italiju, za razliku od mogućnosti da Austrija ojača svoj uticaj na Jadranu.⁶⁸⁶ Mantegaca kritikuje nedovoljni angažman italijanske vlade na Berlinskom kongresu u pogledu zaštite nacionalnog principa, kojim se i sama rukovala u borbi za nezavisnost i ujedinjenje, dozvolivši tako da se Crnoj Gori oduzmu u ratu osvojene teritorije, a Austriji prepusti velika kontrola nad mogućnostima razvoja crnogorske knjaževine.⁶⁸⁷ Mantegacino antiaustrijsko raspoloženje ogleda se i u čestim prebacivanjima italijanskoj vladi zbog popustljivosti Austriji u spoljopolitičkim pitanjima, pasivnosti kada je riječ o zaštiti vlastitih interesa na prostorima koji su nekada bili pod vlašću Mletačke Republike, te u ocjeni da je članstvo u Trojnom savezu za Italiju vrlo nepovoljno.⁶⁸⁸

Prikaz naroda

U poređenju sa djelima nastalim do 1896. godine, Mantegacin putopis nudi donekle drugačiji opis Crnogoraca, ali ne narušava sliku njihove egzotičnosti, koja se ogleda u opisu kako njihovog izgleda, tako i karakternih osobina. Kao jedno od glavnih obilježja fizičkog izgleda naroda autoru su se učinili brkovi, koje on smatra neophodnim da bi čovjek na Istoku bio poštovan.

Mantegacini opisi Crnogoraca oslanjaju se dijelom na tradiciju opisivanja Južnih Slovena, posebno izraženu u razdoblju romantizma, kao naroda posebnog emotivno-afektivnog sklopa, koji se ispoljavao u njihovoj iskrenoj srdačnosti, prisnosti u ophođenju i prijateljstvu. Smatrajući ove osobine kod Crnogoraca urođenim, autor vjeruje da je kod naroda u razvijenim zemljama ta iskonska čistota osjećanja iščezla, ustupivši mjesto kodifikovanim formalnostima.⁶⁸⁹ Iznijeto je i stanovište da Crnogorce odlikuje visoki moralni integritet, čime se objašnjava niska stopa izvršenih kriminalnih djela u Crnoj Gori. Mantegaca vjeruje da je tome doprinio način kažnjavanja i sam doživljaj kazne javnog šibanja, kao i činjenica da je pijanstvo u Crnoj Gori „gotovo nepoznata pojava“.⁶⁹⁰ Crnogorci su prikazani i

⁶⁸⁶ Vico Mantegazza, *Al Montenegro: un paese senza parlamento: note ed impressioni (agosto-settembre 1896)*, str. 9, 32–34.

⁶⁸⁷ Isto, str. 25–26, 29–30.

⁶⁸⁸ Isto, str. 25–36.

⁶⁸⁹ Isto, str. 124–125.

⁶⁹⁰ Isto, str. 217.

kao izuzetno čestiti, dostojanstveni i gordi ljudi, bez zavisti, sa urođenim osjećajem za pristojnost, zbog čega im je, smatra autor, kodifikacija pravila ponašanja nepotrebna.⁶⁹¹

Mantegaca vjeruje da su neki negativni prikazi stanovnika Crne Gore nastali iz nepoznavanja i nerazumijevanja njihovih običaja, pa je tako navika da radost pokazuju čestom pucnjavom iz oružja kod stranaca mogla da stvori utisak da zemlja vrvi od razbojnika.⁶⁹² Uticaj različitih običaja i navika na doživljaj jedne zemlje i naroda autor ilustruje i posmatrajući svijet iz perspektive Crnogoraca, iskazujući svoju i zabrinutost italijanskog konzula zbog dolaska na Cetinje velike grupe Italijana iz Barija, iz bojazni da bi karakteristična bučnost u komunikaciji njegovih sunarodnika mogla neprijatno da iznenadi njihove domaćine u Crnoj Gori.⁶⁹³

Dok su drugi putopisci isticali ljenost Crnogoraca i njihov otpor prema svim aktivnostima koje nijesu ratničke prirode kao glavni uzrok sporijeg privrednog, ali i kulturnog razvoja Crne Gore, Mantegaca takve stavove opovrgava, objašnjavajući da su česti ratovi sprečavali stanovništvo da ostvari napredak. Međutim, autor je tu i sam kontradiktoran jer vjeruje da se ni od jednog od stasitih crnogorskih mladića ne može napraviti trgovac, budući da to zanimanje ne izaziva njihovo interesovanje, objašnjavajući tu pojavu činjenicom da su u Crnoj Gori jedino junaštvo i ratničke sposobnosti na cijeni, dok o materijalnim bogatstvima Crnogorci gotovo i „ne razmišljaju“.⁶⁹⁴

Međutim, govoreći o značaju koji je Crna Gora dobila u Italiji vjeridbom Savoja-Petrović i pominjući otvaranje crnogorskih diplomatskih predstavništava, Mantegaca daje i jednu drugačiju sliku Crnogoraca, posve različitu od idealizovane predstave ratnika neopterećenih taštinom i materijalnim dobrima, ironično prenoseći kako je mnoge Crnogorce u Italiji najednom veoma zainteresovalo mjesto konzula, pa pišu Ministarstvu spoljnih poslova na Cetinju tražeći da ih na njega postave, povjeravajući koliki im je bio godišnji prihod i prilažući spiskove važnih osoba sa kojima su u srodstvu.⁶⁹⁵ Međutim, kako je riječ o Crnogorcima koji žive u inostranstvu, moglo bi se zaključiti da Crnogorci van svoje zemlje, u Mantegacinoj perspektivi, nijesu imuni na štetne uticaje civilizacije.

Svjestan da se za Crnogorce vezuje isključivo imidž ratnika, kako u svojim pozitivnim, tako i u negativnim konotacijama, Mantegaca teži da one pozitivne podvede pod osjećanje dubokog patriotizma i odanosti vladaru, a one negativne da opovrgne. Tako sav

⁶⁹¹ Isto, str. 124, 182, 218.

⁶⁹² Isto, str. 74.

⁶⁹³ Isto, str. 110.

⁶⁹⁴ Isto, str. 124.

⁶⁹⁵ Isto, str. 122–123.

narod, uključujući i žene, prikazuje kao veoma rodoljubiv i hrabar, naglašavajući da i sam vladar učestvuje u bitkama, rame uz rame sa svojim vojnicima. Mantegaca primjećuje i da je vojna sposobnost u Crnoj Gori svojevrsan kriterijum raslojavanja društva, pa se Crnogorci dijele na „prvopozivce“ i „drugopozivce“, to jest vojno sposobne stanovnike i rezerviste, pri čemu je ova druga kategorija predstavljala neku vrstu penzionisanja koja je Crnogorcima stvarala osjećaj niže vrijednosti, te su na svaki način pokušavali da je izbjegnu.⁶⁹⁶ Dok su prethodni putopisci crnogorskoj vojsci pronalazili mane u pogledu discipline i organizacije, a njene uspjehe dovodili u vezu sa konfiguracijom terena, Mantegaca ističe da Crnogorci „slijepo slušaju“ svog nadređenog i „bez pogovora i najmanjeg oklijevanja“ izvršavaju najrizičnija i najopasnija naređenja.⁶⁹⁷ Viševjekovne borbe Crnogoraca protiv Turaka ovaj autor predstavlja kao odraz dubokog patriotizma, a ne vjerskog fanatizma naroda, što Crnu Goru stavlja u kontekst savremenih tokova borbe za nacionalno ujedinjenje, a udaljava od slike zemlje iskonskih, nezadrživih strasti i mržnje podstaknute vjerskim razlikama.

Mantegacina težnja da Crnu Goru prikaže kao civilizovanu sredinu ogleda se i u njegovom prikazu Crnogorki, budući da je status žene u društvu takođe bio jedan od parametara koji je crnogorsku knjaževinu kroz djela prethodnih putopisaca svrstavao u varvarske zemlje. Umjesto stereotipne slike Crnogorke koja nosi teško breme, ovaj autor ističe njihov značaj u društvu, poštovanje i zaštitu koje uživaju, kao i njihovu zapaženu ulogu u ratovima protiv Turaka.⁶⁹⁸ U prvi plan dopijeva i intelektualna aktivnost Crnogorki, pa Mantegaca skreće pažnju na doprinos onih koje su, zahvaljujući dobrom poznavanju stranih jezika, u ratovima imale ulogu prevodilaca. Putopisac ne negira ocjene o teškom životu crnogorskih žena i njihovom još uvijek inferiornom položaju u odnosu na muškarce, ali ih ublažava isticanjem ratnih okolnosti koje su imale presudan uticaj na razvoj crnogorskih muško-ženskih odnosa i ocjenom da su same žene takvim odnosom zadovoljne, mada u svom putopisu nigdje nije zabilježio neposredan razgovor ni sa jednom ženom kako o ovom, tako ni o nekom drugom pitanju.⁶⁹⁹

Kultura

Diskurs o napretku, koji je dominantna odlika ovog putopisa, primjetan je i u autorovim zapažanjima o crnogorskoj kulturi. Mantegaca tako nabraja obrazovne institucije u Crnoj Gori, ukazuje na važnost koja im se pridaje, a navodi i predmete koji se izučavaju u

⁶⁹⁶ Isto, str. 249–250.

⁶⁹⁷ Isto, str. 254.

⁶⁹⁸ Isto, str. 134.

⁶⁹⁹ Isto, str. 259–260.

Djevojačkom institutu na Cetinju. Pominje se i književni rad kao i prevodilačka djelatnost istaknutih kulturnih poslenika, poput prevoda fragmenata indijskog spjeva *Ramajana* koji je sačinio aktuelni crnogorski ministar prosvjete i crkvenih poslova Simo Popović. Mantegaca opovrgava i ranije ocjene putopisaca da Crnogorci nemaju muzičkog dara, pa u tom smislu ističe brzo napredovanje vojnog orkestra na Cetinju. Odnos Crnogoraca prema obrazovanju i kulturi ovaj autor tumači u rodoljubivom ključu. Tako, hvaleći odluku crnogorskog junaka Marka Miljanova da u pedesetoj godini nauči da čita i piše, Mantegaca ističe da su se Crnogorci, podstaknuti ovako svijetlim primjerom, sa velikim poletom i iz dužnosti prema otadžbini posvetili učenju, ubijedeni da razvoj nacionalne kulture može samo da donese korist njihovoj zemlji.⁷⁰⁰ Stoga predviđa da kroz dvadeset godina u Crnoj Gori neće biti nepismenih.⁷⁰¹

Uticaj politike na kulturu Mantegaca primjećuje i u odnosu Crnogoraca prema dramskom stvaralaštvu. Osim što govori o velikoj popularnosti pozorišta, opisuje i izgled pozorišne zavjese, na kojoj su naslikani likovi istaknutih pjesnika južnoslovenskog svijeta, zaključujući da se u Crnoj Gori ni predstave ne izvode bez misli o nacionalnom ujedinjenju.⁷⁰² Takođe, bilježi da se u kafanama u Crnoj Gori slušaju isključivo rodoljubive pjesme, a da ni prilikom okupljanja tokom veselja Crnogorce rodoljubive misli nikako ne napuštaju, već im stvaraju osjećanje krivice i sjete zbog svijesti o nužnosti nastavka borbe za nacionalno ujedinjenje.⁷⁰³ Mantegaca na sasvim drugi način tumači okupljanja Crnogoraca po kafanama, pa za razliku od prethodnih putopisaca, koji su takav način provođenja slobodnog vremena doživljavali kao odraz njihove ljenosti ili dokoličenja, ovaj autor ga smatra poželjnom aktivnošću edukativnog karaktera, jer upoznaje stanovnike sa nacionalnom istorijom i jača njihov patriotizam. U prilog ovoj tezi ide i autorova tvrdnja da su i najneobrazovaniji Crnogorci dobro poznavali istoriju svoje otadžbine.⁷⁰⁴

I crnogorski nacionalni muzički instrument gusle, koje su u djelima prethodnih autora bile simbol crnogorske muzičke nerafiniranosti, u Mantegacinom putopisu dobijaju istaknuto mjesto upravo zbog rodoljubivih pjesama koje su se uz njih izvodile, pa ih sada ovaj autor ne smatra neprikladnim ni za svečanosti na dvoru.

Sličnom postupku reinterpretacije Mantegaca pribjegava i u opisu crnogorske nošnje. Dok su u ranijim putopisima ovi opisi imali isključivo funkciju egzotizacije naroda, budući da

⁷⁰⁰ Isto, str. 231.

⁷⁰¹ Isto, str. 230.

⁷⁰² Isto, str. 98.

⁷⁰³ Isto, str. 328.

⁷⁰⁴ Isto, str. 179.

je nošnja u poređenju sa građanskom odjećom simbolično predstavljala opoziciju tradicija–savremenost, Mantegaca narodnu nošnju pominje u kontekstu iskazivanja patriotskih osjećanja i nacionalnog identiteta Crnogoraca, kao i njihove odlučnosti da nastave borbu za ostvarenje nacionalnih ciljeva. Stoga je na samom početku svog putopisa Mantegaca objasnio simboliku boja na crnogorskoj kapi i istakao knjaževo insistiranje da državni funkcioneri ne nose civilna odijela. Međutim, on napominje i kako knjaževe kćerke odlaze u Beč i druge evropske metropole da bi kupile toalete i nosile se po posljednjoj evropskoj modi, pa tako, kroz opis odijevanja vladajuće porodice, Mantegaca pokazuje značaj i ulogu nošnje, ali i savremeni duh koji dopire do Crne Gore uprkos njenoj izolovanosti.

Putopisac je u ovoj knjizi opisao i neke crnogorske običaje, posebno običaj krvne osvete i način izmirenja zavađenih porodica, ali sve to u kontekstu poređenja tradicionalne i savremene Crne Gore, kako bi i ovim ilustrovao uspjeh crnogorskih vladara u civilizovanju svoje zemlje.

Objava vjeridbe i boravak italijanskog princa u Crnoj Gori

Na samom početku opisa ovog putovanja Mantegaca iznosi da je još godinu dana prije objave vjeridbe iz jednog povjerljivog razgovora sa tadašnjim predsjednikom italijanske vlade Frančeskom Krispijem saznao ime prinčeve izabranice, ali da nije želio da bude indiskretan i oda povjerenu mu tajnu.⁷⁰⁵ Ipak, i pored ovog saznanja i Mantegacine želje da bude među prvim novinarima koji će Crnu Goru posjetiti i opisati, on nije uspio da na Cetinje stigne prije objave vijesti o vjeridbi.⁷⁰⁶ Detaljan opis dolaska i prvih dana boravka italijanskog princa sačinio je, kako sam kaže, na osnovu kazivanja svojih sagovornika, dok je svečanostima u čast vjeridbe i sam prisustvovao.

Osim što je pratio princa i vladajuću porodicu na njihovom obilasku odabranih crnogorskih krajeva, Mantegaca je prisustvovao i partiji tenisa na travi koju su Viktor Emanuel III i Jelena Petrović sa drugim znamenitim ličnostima odigrali uz muzičku pratnju vojnog orkestra. I ovaj autorov opis ima za cilj da pokaže sličnost između Crne Gore i evropskih zemalja, pa čitaoci tako saznaju da na Cetinju postoji i zabava za aristokratiju, ali i da je ona tu živopisnija i svečanija jer je ne prati bučnost koja je uobičajeno obilježje teniskih nadmetanja u Italiji.⁷⁰⁷

⁷⁰⁵ Frančesko Krispi bio je naročito angažovan u prikupljanju informacija o plemkinjama koje bi mogle biti odgovarajuće supruge za italijanskog prestolonasljednika. V. Giuseppe Sircana, nav. rad.

⁷⁰⁶ Vico Mantegazza, *Al Montenegro: un paese senza parlamento: note ed impressioni (agosto-settembre 1896)*, str. 43.

⁷⁰⁷ Isto, str. 123.

Pišući o dnevnim aktivnostima italijanskog princa, Mantegaca italijanske čitaoce obavještava i o njegovom vedrom raspoloženju, ističući da je Viktor Emanuel III bio često nasmijan, te da se u Crnoj Gori zadržao mnogo duže nego što je planirao. Ovim Mantegaca domovinu crnogorske princeze indirektno predstavlja kao zemlju u kojoj se ne samo običan narod, nego i pripadnici najviših društvenih slojeva mogu osjećati veoma prijatno i različitim aktivnostima ispuniti svoj dan.

Bal i prijem na dvoru Petrovića, priređeni nekoliko dana pred prinčev odlazak, ostali su autoru urezani kao „neizbrisiva uspomena“, zbog rijetke prilike da na svakom koraku upozna život Istoka. Orijentalni duh Mantegaca prepoznaje u šarenilu odjeće i spontanom i prisnom veselju koje nije marilo za pravila dvorske etikecije. Međutim, ovaj nedostatak formalnosti autor doživljava s jedne strane kao znak racionalnosti, jer je Cetinje bilo previše malo da bi se zvanicama upućivali pismeni pozivi, a s druge kao dokaz neposrednosti, iskrenosti i autentičnosti osjećanja Crnogoraca, koje ovaj putopisac uvijek suprotstavlja izvještačenim zapadnjacima.⁷⁰⁸ I u ovoj prilici crnogorski knjaz ima ulogu civilizatora koji svojim primjerom pokazuje podanicima kako da se ponašaju u svečanim prilikama. Mantegaca bilježi za njega veoma neobičan prizor crnogorskog vladara i turskog ambasadora koji su ruku pod ruku slušali pjesmu o opsadi Plevne (1877–1878), gdje je ruska vojska odnijela pobjedu nad turskom.

Mantegaca piše i o oduševljenju s kojim su stanovnici sve tri vjeroispovijesti primili vijest o vjeridbi i veselju koje je potom uslijedilo. Posebno se zadržava na opisu dolaska na Cetinje grupe izletnika iz Barija i banketa priređenog za njih u zgradi Djevojačkog instituta, ističući srdačnost s kojom su ih primili članovi vladajuće porodice i sam italijanski princ. Autor naglašava i gostoprimstvo naroda u kome su ovi Italijani uživali tokom svog kratkog boravka u Crnoj Gori.⁷⁰⁹

Crnogorska istorija

Istorijska materija prisutna je u velikom dijelu ove Mantegacine knjige i često predstavlja vezivnu nit za različite teme kojima se autor bavi.⁷¹⁰ Mantegaca je dao prikaz istorijskih zbivanja u Crnoj Gori od vremena vladavine dinastije Balšića (1360 - 1421) do savremenog doba, uz neke materijalne pogreške, vjerovatno preuzete iz literature. Međutim,

⁷⁰⁸ Isto, str. 325–326.

⁷⁰⁹ O dolasku italijanskih izletnika izvijestio je i *Glas Crnogorca*, u prilogu „Italijanski gosti“ (XXV/1896, br. 35, 24. VIII, str. 2)

⁷¹⁰ Up. Monica Ascanio, „Vico Mantegazza e il Montenegro“, u: Vico Mantegazza, *Al Montenegro: note ed impressioni (agosto-settembre 1896)*, edizione e introduzione a cura di Monica Ascanio, Edizioni CISVA, 2009, str. XVII–XVIII.

nijesu sve pogrešne informacije rezultat nedovoljnog poznavanja crnogorskih prilika, već i izražene putopiščeve težnje da Crnu Goru prikaže u izuzetno pozitivnom svijetlu, glorifikujući je kao herojsku zemlju kojom upravljaju sposobni vladari. U tom smislu istorijski podaci o Crnoj Gori dati u ovom djelu, kao i Hronologija najvažnijih istorijskih događaja u Crnoj Gori data u prilogu, predstavljaju u stvari osvrt na crnogorske pobjede nad Turcima i drugim osvajačima.

Mantegacino djelo može se smatrati putopisnom reportažom, s obzirom na to da opisani događaji nijesu dati u hronološkom slijedu, a sami opis putovanja ima ulogu da ublaži statičnost pripovijedanja i predstavlja okvir za čitav niz autorovih razmatranja različitih vidova života crnogorskog društva. Ova knjiga u pojedinim djelovima ima i odlike vodiča, jer autor budućim putnicima daje praktične savjete o tome kojim putem da idu, koja prevozna sredstva da koriste, koja valuta je u upotrebi i sa koliko novca mogu sebi da obezbijede ugodan boravak u ovoj zemlji.

Značaj Mantegacinog putopisa sastoji se u činjenici da on donosi iscrpne i raznovrsne informacije koje je autor sakupio i uspio da uobliči na način prijemčiv širokom krugu čitalačke publike, pa je njegova knjiga doživjela veliki uspjeh i postala referentno štivo za sve one koji su željeli da se informišu o različitim aspektima života u Crnoj Gori. Poseban doprinos ovog autora međujadranskim kulturnim i drugim vezama predstavlja njegovo podrivanje antislovenskih stereotipa u Italiji.⁷¹¹ U odnosu na prethodne putopisce, Mantegaca je uspostavio novi obrazac prikazivanja Crnogoraca, prevazilazeći glorifikovanje njihovih ratničkih vještina i insistirajući na podacima o kulturi i drugom napretku ostvarenom u godinama mira, zahvaljujući prosvjetiteljskom djelovanju vladajuće porodice. Nasuprot putopisima prethodnih autora, u kojima je istican jaz između stepena civilizovanosti vladarske porodice i podanika, u Mantegacinom djelu crnogorsko društvo djeluje znatno homogenije i izgleda čitavo posvećeno razvoju svoje privrede i kulture. Autor opširno piše i o vezama između dvije zemlje, naglašavajući interesovanje Crnogoraca za italijansku politiku i kulturu, a sve to s ciljem da Crnu Goru prikaže kao bratsku zemlju, čiji narod duboko saosjeća sa Italijanima i podržava njihove nacionalne težnje i interese.⁷¹²

Prema klasifikaciji putnika Cvetana Todorova, Mantegacu bismo mogli svrstati među putnike asimilatore, ali posebne vrste. On ne opisuje drugu kulturu kao nedostatnu u

⁷¹¹ Francesco Guida, nav. rad.

⁷¹² Kratak prikaz Mantegacine knjige objavljen je u cetinjskom književnom časopisu *Luča*, u kome je kao njen glavni kvalitet istaknuta činjenica da se autor za kratko vrijeme uspio upoznati sa duhom i običajima crnogorskog naroda. Up. /Anonimno/. „II Montenegro“, *Luča*, II/1896, sv. 11, str. 523.

poređenju sa vlastitom, niti želi da promijeni Druge kako bi bili sličniji njegovom idealu, već ih prikazuje kao subjekte u procesu svojevolljno započete transformacije, vođene izrazitom sviješću o sopstvenim nedostacima i težnjom da se oni prevaziđu, kako bi se dostigli dometi drugih kultura, ali uz očuvanje tradicionalnih vrijednosti. Mantegaca Crnu Goru prikazuje kao prilično sličnu drugim evropskim zemljama, a smatra da po nekim njenim odlikama, poput državnog uređenja i ekonomske politike, može biti i uzor razvijenijim sredinama. U njegovom prikazu, Crnogorac je i idealni Italijan, bolji od njega, jer posvećenost obrazovanju i razvoju naslanja na izrazitu fizičku snagu i okretnost, visoke moralne vrijednosti i snažna patriotska osjećanja. Ovaj autor se povremeno promiseće i u putnika alegoristu, kome prikaz druge sredine služi i kao sredstvo ukazivanja na probleme sopstvene. Mantegacina idealizovana slika Crne Gore i njenog stanovništva ostaće dominantna u djelima autora koji su ovu knjaževinu posjetili u nekoliko sljedećih godina.

Mantegacino interesovanje za Crnu Goru nije završeno izvještavanjem o najznačajnijem događaju iz italijansko-crnogorskih odnosa, vjenčanju Savoja-Petrović iz 1896. godine, nego poprima i političko-ekonomski karakter, već u prvoj deceniji XX vijeka. On je nastavio da održava veze sa istaknutim ličnostima iz crnogorskih političkih i diplomatskih krugova, više puta ponovo boravio u Crnoj Gori i pratio gotovo sve bitne faze prodora italijanskog kapitala u ovu zemlju, dajući im publicitet u svojim člancima objavljenim u listu *Corriere della Sera*. Mantegacinu posredničku ulogu u saradnji Italije i Crne Gore cijenio je i crnogorski vladar, pa je ovog autora, prilikom proglašenja Kraljevine Crne Gore 1910. godine, odlikovao Ordenom Danilo I, koji je tada prvi put dodijeljen jednom novinaru.⁷¹³ U vrijeme Balkanskih ratova, Mantegaca će opet pisati o Crnoj Gori, podržavajući stremljenja balkanskih zemalja da se oslobode od turske vlasti.⁷¹⁴ Njegovo dugogodišnje zanimanje za balkanske teme, česte posjete i kontakti sa visokim državnim zvaničnicima balkanskih zemalja učinile su ga jednim od prvih italijanskih balkanologa.⁷¹⁵

⁷¹³ O ovim Mantegacinim aktivnostima biće riječi u nastavku ovoga rada.

⁷¹⁴ V. Vico Mantegazza, *La guerra balcanica*, Bontempelli e Invernizzi, Roma, 1912.

⁷¹⁵ Mantegaca je u pojedinim trenucima bio jedini italijanski novinar koji je izvještavao o Balkanu, a ovo interesovanje rezultiralo je publikacijama: *Dva mjeseca u Bugarskoj – oktobar – novembar 1886 – Bilješke jednog očevica* (*Due mesi in Bulgaria, ottobre e novembre 1886: note di un testimone oculare*, 1887), *Makodonija* (*Macedonia*, 1903), *Savremena Bugarska: buđenje jedne nacionalnosti* (*La Bulgaria contemporanea: il risveglio di una nazionalità*, 1906), *Liberalna turska i balkanska pitanja* (*La Turchia liberale e le questioni balcaniche*, 1908), *Albanija* (*L'Albania*, 1912), *Velika Bugarska* (*La grande Bulgaria*, 1913). Up. Giorgio Mattioli, nav. rad; Francesco Guida, nav. rad.

Adolfo Rosi

Istovremeno kad i Viko Mantegaca, Crnu Goru posjetio je i avanturista, putopisac i takođe jedan od najznačajnijih italijanskih novinara ovog razdoblja Adolfo Rosi (Adolfo Rossi, 1857–1921).⁷¹⁶ U Crnu Goru došao je kao specijalni dopisnik i glavni urednik jednog od najcjenjenijih i najprodavanijih italijanskih dnevnih listova *Corriere della Sera*, zadržavši se u njoj oko nedjelju dana. Po povratku, već iste 1896. godine objavio je knjigu pod naslovom *Izlet u Crnu Goru*.⁷¹⁷ Ovaj putopis čini šest poglavlja, a opremljen je velikim brojem fotografija koje je autor sačinio prilikom ove posjete.

U prvom poglavlju ove knjige Rosi opisuje svoje putovanje do Cetinja i prazničnu atmosferu koja je povodom objave vjeridbe prinčevskog para u ovom gradu vladala. Naredno poglavlje donosi biografije porodice Petrović i kratak pregled crnogorske istorije, dok su u trećem sabrani Rosijevi utisci o crnogorskoj prijestonici i društvu uopšte. U četvrtom poglavlju opisan je lov u okolini Rijeke Crnojevića, organizovan u čast italijanskog princa, prilikom koga je autor imao priliku da upozna i crnogorskog knjaza. U pretposljednem, petom poglavlju, Rosi opisuje izlet članova crnogorske vladajuće porodice i italijanskog prestolonasljednika u gradove u unutrašnjosti Crne Gore, to jest Podgoricu i Spuž. Na kraju, u posljednjem poglavlju, dat je prikaz proslave vjeridbe Savoja-Petrović.

Rosijev stil pisanja odlikuje izbjegavanje retoričnosti, odsustvo dugih opisa i refleksija, insistiranje na kratkom i jasnom izrazu. Autor je veoma precizan u navođenju vremenskih odrednica putovanja, odnosno datuma polaska, obilaska raznih mjesta i povratka iz Crne Gore, navodeći često i tačno vrijeme početka pojedinih aktivnosti. Za pisanje ovog putopisa poslužio se i literaturom, navodeći tri izvora: *Istoriju Crne Gore* Jakova Ćudine, knjigu *Nasljednici Turske* italijanskog pravnika i političara Atilija Brunijaltija (Attilio Brunialti, 1849–1920)⁷¹⁸ i napise o Crnoj Gori prethodnog italijanskog konzula Čezarea Durandoa.

Rosi je u Crnu Goru krenuo iz Milana, vozom preko Venecije i Trsta, odakle se parobrodom prevezao do Kotora. Uprkos želji da odmah nastavi putovanje prema Cetinju, noć

⁷¹⁶ Adolfo Rosi rođen je u okolini Roviga. U mladosti je emigrirao u Ameriku baveći se tamo raznim poslovima i aktivnostima, između ostalog i uređivanjem emigrantskog glasila na italijanskom jeziku *Progresso italo-americano*. Po povratku u Italiju posvetio se novinarstvu, objavljujući na hiljade članaka u najuticajnijim italijanskim periodičnim publikacijama. Kao specijalni dopisnik izvještavao je iz Afrike, Balkana, Španije, Francuske i Njemačke. Up. Gianpaolo Romanato, *L'Italia della vergogna nelle cronache di Adolfo Rossi (1857-1921)*, Longo Editore, Ravenna, 2010, str. 9-47.

⁷¹⁷ Adolfo Rossi, *Un'escursione nel Montenegro*, Carlo Aliprandi editore, Milano, 1896.

⁷¹⁸ Attilio Brunialti, *Gli eredi della Turchia. Studi di geografia politica ed economica sulla Questione d'Oriente*, Fratelli Treves, Milano, 1880.

je proveo u najvećem gradu zaliva jer nije uspio da pronađe prevoz do crnogorske prijestonice. Po dolasku na Cetinje narednog dana, odsjeo je u jedinom gradskom hotelu. Boravak je proveo u obilasku cetinjskih znamenitosti, ali i drugih crnogorskih krajeva.

U fokusu Rosijeve pažnje je, naravno, vjeridba Savoja-Petrović. Autor izvještava o svim događajima iz programa posjete Viktora Emanuela III i o svečanostima koje su ovim povodom bile upriličene. Među njima se ističe nekoliko značajnijih epizoda: lov u okolini Rijeke Crnojevića, izlet vladajuće porodice i italijanskog princa u unutrašnjost zemlje, partija tenisa na travi na Cetinju, bal na dvoru Petrovića i doček grupe izletnika iz Barija. Glavni Rosijev cilj u opisima ovih događaja i aktivnosti jeste prikaz Crne Gore kao domovine koja je dostojna buduće italijanske kraljice, težnja da se ona predstavi kao civilizovana zemlja u kojoj se život plemstva i običnog naroda odvija na sličan način kao i u Italiji. Osim prikazivanja ove zemlje u pozitivnom svijetlu, može se uočiti i Rosijeva namjera da podrije sliku italijanskog princa kao krhkog i slabašnog čovjeka, hvaleći njegovu fizičku izdržljivost i dinamičnost.⁷¹⁹

Rosijevo djelo sadrži brojna zapažanja o crnogorskoj vladajućoj porodici, posebno o princezi Jeleni, budućoj italijanskoj kraljici. Autor je opisuje kao lijepu, vitku, energičnu i veoma zdravu ženu. Predstavljena je kao iskrena, otvorena, jednostavna i neusiljena u ophođenju sa sagovornicima.⁷²⁰ Dajući princezinu opširnu biografiju, putopisac ističe njeno poznavanje stranih jezika i umjetničke sklonosti. Tokom boravka na Cetinju zapazio je i da ona, s obzirom na to da se pripremala da pređe u katoličanstvo, nije odlazila u crkvu sa porodicom.⁷²¹

Portret princezinog oca, knjaza Nikole, dat je počev od njegove kratke biografije i opširnog opisa istorijskih događaja koji su obilježili njegovu vladavinu i proslavili ga kao vojskovođu. Autor je imao prilike da sa crnogorskim knjazom više puta razgovara, pa u djelu daje opis njegovog fizičkog izgleda i iznosi svoje utiske o njemu. Opisuje ga kao čovjeka herkulovske građe, plemenitog izraza lica „koje svo odiše iskrenošću i blagošću“, po čemu ga upoređuje sa likovima na Rembrantovim slikama.⁷²² Predstavlja ga i kao veoma učenog književnika i pjesnika, dok najviše insistira na njegovim civilizatorskim aktivnostima. Rosi ističe sposobnost crnogorskog vladara da, bez zaduživanja države, otvori preko osamdeset

⁷¹⁹ Ironična zapažanja o fizičkom izgledu italijanskog prestolonasljednika prisutna su u pomenutom Skarfoljovom članku „Svadba sa suvim smokvama“ objavljenom u 269. broju lista *Mattino*, koji je zbog negativnih prikaza prinčevskog para i oštih kritika na račun Vlade konfiskovan. Up. Renato Barneschi, nav. djelo, str. 124.

⁷²⁰ Adolfo Rossi, nav. djelo, str. 32.

⁷²¹ Isto, str. 91.

⁷²² Isto, str. 104.

škola, pošalje talentovane mladiće na studije u inostranstvo, izgradi puteve i osavremeni telegrafsku mrežu. Ukazuje i na njegovo zalaganje za vjersku toleranciju podsjećajući na Konkordat koji je Crna Gora sa Svetom stolicom potpisala 1886. godine, i iznoseći knjaževe planove da izgradi jednu katoličku crkvu na Cetinju.

I u opisima drugih članova vladajuće porodice naglašeno je njihovo visoko obrazovanje, talenti i vrline, a Rosijev opšti utisak o Petrovićima filtriran je kroz vizuru poželjnih, rodno obojenih osobina: „Kao što se u porodici Petrović muškarci ističu po hrabrosti, žene u najvećoj mjeri posjeduju porodične vrijednosti, skromnost, jednostavnost, nježnu brigu za svoje najbliže.”⁷²³ Autor kod članova porodice Petrović primjećuje sposobnost spajanja jednostavnog i rafiniranog, što ilustruje kroz opis knjaževe rezidencije i objeda koji su tokom boravka Viktora Emanuela III priređivani kako u prijestonici, tako i u drugim gradovima Crne Gore. Tako je, uz opis rustičnih doručaka na izletima, data i napomena da su knjaževe rezidencije uređene modernim, iz evropskih zemalja naručenim namještajem, a da je glavni kuvar dvorske kuhinje bio Francuz. Ovakvom slikom Rosi pokušava da zadovolji očekivanja italijanske javnosti, vjerovatno najviše onih koji na ovaj izbor italijanske buduće kraljice nijesu gledali sa simpatijom.⁷²⁴

Rosi bilježi da je pod upravom Nikole I Crna Gora i u pravnom smislu postala moderna država, i to donošenjem Opšteg imovinskog zakonika Valtazara Bogišića, sa kojim je putopisac takođe imao prilike da razgovara, dajući u djelu njegovu biografiju i prikaz samog zakonika. Naglašava da modernizacija nije zaobišla ni crnogorsku vojsku, pa to ilustruje podacima o osnivanju vojne škole u Podgorici, uspostavljanju četvoromjesečne vojne obuke na Cetinju, kao i formiranju vojnog orkestra pod dirigentskom palicom češkog kapelmajstora Františka Vimera.⁷²⁵

Dok su neke odlike uređenja vlasti u Crnoj Gori mogle biti posmatrane kao nedostaci ili pokazatelji zaostalosti (npr. nepostajanje parlamenta i ustava), u Rosijevom putopisu istaknute su kao prednosti. U kontrastivnom prikazu prilika u Crnoj Gori i Italiji, i u Rosijevom putopisu, kao i u Mantegacinom, ima polemičkih tonova u odnosu na italijansku

⁷²³ Adolfo Rossi, nav. djelo, str. 105.

⁷²⁴ Prinčev izbor vjerenice posebno je ismijala italijanska novinarka i spisateljica Matilde Serao (1856–1927), koja je sa mužem Edoardom Skarfoljom osnovala napuljski list *Mattino*. Njeni maliciozni komentari tiču se skromnog porijekla crnogorske princeze, njenog zanemarljivog miraza i spreme, a ukazuje se i na nesmotrene izdatke princa za vjerenički poklon. Up. Renato Barneschi, nav. djelo, str. 126.

⁷²⁵ Vojna muzika (odnosno „vojnička banda“, kako su je nazivali u crnogorskoj štampi) osnovana je na Cetinju 1871. godine. Up. Ivan S. Vukčević, “Recepcija muzičkog života Cetinja druge polovine XIX vijeka”, <http://www.cetinje-mojgrad.org/?p=3179>

situaciju, pa autor negoduje što italijanski parlament danima vijeća o aktivnostima koje se mogu obavljati za vrijeme praznika, dok knjaz o tome obavijesti podanike putem dekreta.⁷²⁶

Autor ističe i da je u Crnoj Gori veoma cijenjeno pjesničko umijeće i za ovu priliku bira da italijanskim čitaocima predstavi ljubavne stihove iz najslavnijeg djela crnogorske književnosti, Njegoševog *Gorskog vijenca*, dajući u prevodu Jakova Ćudine stihove u kojima crnogorski junak Vuk Mandušić opisuje ljepotu snahe Milonjića bana (st. 1271–1307).⁷²⁷

Putopisčeva naklonost prema Crnoj Gori ogleda se i u njegovim opisima crnogorskih krajeva, pa je Cetinje prikazano kao ljupko i čisto mjesto koje podsjeća na banju ili planinsko izletište. Opisi istorijskih spomenika, znamenitosti i kulturnih institucija u ovom gradu svjedoče o napretku koji je Crna Gora postigla u godinama mira. S druge strane, opisi oružja i vojnih trofeja potvrđuju ratničku slavu Crne Gore, čime se takođe želi podići ugled zemlje. Rosijevi opisi drugih crnogorskih gradova, slavlja stanovnika svih vjeroispovijesti zbog vjeridbe prinčevskog para, kao i podaci o cijenama prehrambenih proizvoda, nastoje da pokažu multikulturalnost društva i brigu vlasti o životnom standardu stanovnika.

Uz diskurs o modernizaciji, u Rosijevom djelu istovremeno je prisutan i prikaz Crne Gore kao veoma egzotične države, „koja ne liči nijednoj drugoj“, i u kojoj su ljudi, zahvaljujući izolaciji, uz „ratničku gordost“, sačuvali „djevičansko srce“ i „naivnost“, i koje još nijesu pokvarili moderni običaji.⁷²⁸ Autorova razmišljanja tako često teku u pravcu oneobičavanja zemlje i naroda čineći ih svojevrsnim kuriozitetom:

„Usred patrijarhalne jednostavnosti ove drevne knjaževske porodice, u planinskoj dolini daleko od željezničkih pruga, sa stanovnicima u njihovim živopisnim nošnjama, bilo je trenutaka kada bih se zapitao da li se nalazim u stvarnom svijetu ili prisustvujem umjetničkoj predstavi. Kada se odjednom pojavi knjaz Nikola sa svojom svitom gorostasnih ratnika, tako gordih i veličanstvenih, ili se sretne grupa stanovnika koji liče na drevne rimske vojnike, čovjeku se čini da je u pozorištu, na operskoj predstavi.“⁷²⁹

Rosijev osjećaj putovanja ne samo kroz prostor, nego i kroz vrijeme, dovodi i do poređenja Crnogoraca sa srednjevjekovnim vitezovima.⁷³⁰ Rosi ovakav prikaz daje i citirajući djelo Atilija Brunijaltija, koji Crnogorce opisuje kao ljude „neiskvarene krvi“, „čeličnog zdravlja“, „nepromijenjenih običaja, vatrene vjere, prodorne inteligencije združene sa poetskim osjećajem, krvoločnih i gotovo divljih instikata“.⁷³¹ Međutim, Rosi ovaj opis ublažava zaključkom da se krvoločni instinkti Crnogoraca gube u korist razvijanja radnih

⁷²⁶ Adolfo Rossi, nav. djelo, str. 74–75.

⁷²⁷ Isto, str. 134–135.

⁷²⁸ Isto, str. 108.

⁷²⁹ Isto, str. 107.

⁷³⁰ Isto, str. 100.

⁷³¹ Attilio Brunialti, nav. djelo, str. 226.

navika.⁷³² U viziji ovog autora, Crna Gora je zemlja neobično snažnih junaka visokih moralnih kvaliteta i jednostavnih osjećanja, dok je osnovno obilježje kako podanika tako i njihovog vladara izraziti patriotizam. Tako, poput Vika Mantegace, i ovaj autor ističe nizak stepen izvršenih kriminalnih djela i činjenicu da nema slučajeva bjekstva iz zatvora, a s druge strane, naglašava da svi Crnogorci, bez izuzetka, žele da služe vojsku.⁷³³ U superlativnom tonu je i Rosijev opis Crnogorki, o kojima kaže da su čedne, vjerne, ponosite i hrabre. Autor stoga predviđa da će se i iz braka italijanskog prestolonasljednika i crnogorske princeze izroditi djeca koju će krasiti ove osobine.⁷³⁴

Rosi piše i o vezama koje su Italija i Crna Gora baštinile još od vremena Zapadnog rimskog carstva. Autor tako daje pogrešan podatak da je rimski urbani centar Duklja bio rodno mjesto imperatora Dioklecijana, a opisuje i u njemu očuvane objekte koji bi mogli zavrijediti pažnju arheologa.⁷³⁵ U funkciji isticanja italijansko-crnogorskih veza je i Rosijevo preuzimanje historijskih podataka o prethodnim brakovima italijanskih i južnoslovenskih vladarskih porodica i o odnosima Crnogoraca i Italijana u prošlosti, iz priloga objavljenog u *Glasu Crnogorca* povodom vjeridbe Savoja-Petrović.⁷³⁶ Bliske i prijateljske odnose Crne Gore i Italije Rosi ilustruje i svojim bilješkama iz razgovora neposredno vođenih kako sa knjazom Nikolom i crnogorskim funkcionerima, tako i sa drugim Crnogorcima.⁷³⁷ Kao potvrdu knjaževe ljubavi prema Italiji i Italijanima putopisac ukazuje na jedan konkretan primjer njegove pomoći nekom Italijanu, učesniku u italijanskim ratovima za nacionalno oslobođenje, koji je živio kao emigrant u Crnoj Gori, a koji je Rosiju, kao i Vanuteliju prije njega, poslužio kao informator o prilikama u ovoj zemlji.⁷³⁸ Autor naglašava da i knjažev sin, prestolonasljednik Danilo, na svom dvoru često sluša italijanske pjesme, da je „oduvijek bio zaljubljen u Italiju“ i da se divio eleganciji i kulturi italijanske kraljice Margarete nazivajući je čak „drugom majkom“. ⁷³⁹ U putopisu su navedena i imena crnogorskih oficira koji su završili

⁷³² Adolfo Rossi, nav. djelo, str. 138.

⁷³³ Isto, str. 64.

⁷³⁴ Isto.

⁷³⁵ Gaj Aurelije Valerije Dioklecijan (lat. Gaius Aurelius Valerius Dioclectianus, 244–313) rođen je u Dalmaciji.

⁷³⁶ „Vjeridba Njezinog Visončanstva Knjaginje Jelene“, *Glas Crnogorca*, XXV/1896, br. 33 (10. VIII). str. 1.

⁷³⁷ Adolfo Rossi, nav. djelo, str. 16, 97–98.

⁷³⁸ Rosijevo interesovanje za emigrante, izraženo još u vrijeme njegovog boravka u Americi, uticalo je i na njegovu kasniju promjenu profesije. Godine 1901. Rosi je postao inspektor Generalnog komesarijata za emigraciju, a uspjesi na tom polju obezbijedili su mu diplomatsku karijeru. Tako je od 1908. godine bio italijanski konzul u zemljama Sjeverne i Južne Amerike, a od 1919. godine obavljao je funkciju ambasadora u Argentini. Objavio je nekoliko djela posvećenih životu italijanskih emigranata, unoseći u njih i brojne autobiografske elemente. Up. Gianpaolo Romanato, *L'Italia della vergogna nelle cronache di Adolfo Rossi (1857–1921)*, str. 9–47.

⁷³⁹ Adolfo Rossi, nav. djelo, str. 106–107.

vojnu obuku u Italiji uz isticanje njihove snažne vezanosti za ovu zemlju, zabrinutosti zbog vojnih neuspjeha Italije u Africi, te želje da se kao dobrovoljci uključe u ove borbe.⁷⁴⁰

Osim istorijskih i emotivnih, autor ističe i kulturne veze dvije zemlje, ukazujući na prevodilačku i popularizatorsku djelatnost urednika *Glasa Crnogorca* Lazara Tomanovića.⁷⁴¹ Rosi pominje njegov prevod romana Frančeska Domenika Gveracija *Opsada Firenze*, kao i prevode pjesama Frančeska Petrarke, Uga Foskola i Đakoma Leopardija.⁷⁴² Navodi i da je pjesnik Jovan Sundečić pozdravio vjeridbu prinčevskog para jednom svojom prigodnom pjesmom, ukazujući tako na pozitivan odjek na koji je vijest o vjeridbi naišla u južnoslovenskim kulturnim krugovima.

Rosijeva knjiga sadrži i brojne podatke o istoriji Crne Gore, naročito o bojevima Crnogoraca i Turaka tokom XIX vijeka i pobjedama koje su dovele do međunarodnog priznanja državnosti ove male balkanske zemlje na Berlinskom kongresu 1878. godine. U ovom istorijskom pregledu, datom u drugom poglavlju Rosijeve knjige, autor je najviše pažnje poklonio istorijatu vladavine Dinastije Petrović-Njegoš. Međutim, dok su neki momenti, poput ubistva knjaza Danila I 1860. godine opisani vrlo detaljno, pomeni nekih vladara sasvim su izostali, kao što je slučaj sa Petrom II Petrovićem Njegošem. S druge strane, opisani su događaji koji se uopšte nijesu desili, poput izvjesnog pohoda Ali-paše Janjinskog na Crnu Goru u vrijeme vladavine Petra I Petrovića Njegoša, što je uzrokovano autorovim izborom izvora korišćenih za istorijske podatke o ovoj zemlji, a to je *Istorija Crne Gore* Jakova Ćudine. Rosi je dao i geografski prikaz Crne Gore opisujući teritorije koje je ova zemlja tada obuhvatala.

Rosijev putopis o Crnoj Gori, kao i Mantegacino djelo, stvara o ovoj zemlji drugačiju sliku od one koja je preovladavala u ranijoj literaturi. U njemu se ističe napredak ostvaren u decenijama mira, posebno na kulturnom planu, kao i ugled, obrazovanje, sposobnosti i umjetničke sklonosti pripadnika porodice Petrović. U centru naracije su i istorijske, političke, kulturne i druge veze Italije i Crne Gore, kao i uzajamna osjećanja bliskosti i simpatije dva naroda. U opisima Crnogoraca nema značajnijih promjena, ali se njihove ratničke sklonosti tumače u romantičarsko-idealističkom ključu, dajući zemlji posebnu čar, uz zaobilaženje pomena onih odlika i pojava zbog kojih bi crnogorsko društvo moglo biti okarakterisano kao agresivno ili mačističko. Tako, osim što se ističe gubljenje necivilizovanih ratničkih praksi, u

⁷⁴⁰ Isto, str. 27, 84–89.

⁷⁴¹ Isto, str. 134.

⁷⁴² Up. Vesna Kilibarda, „Lazar Tomanović kao italijanista“, str. 254.

Rosijevom djelu nema analize rodni odnosa u Crnoj Gori, što je bila stalna tema prethodnih putopisaca. Poput Mantegace, i Rosi bi po Todorovljevoj klasifikaciji putnika mogao biti svrstan među svojevrstne putnike asimilatore, jer svojim prikazom Crne Gore kao civilizovane sredine, njenih vrijednosti i sličnosti sa Italijom želi da podstakne naklonost Italijana prema ovoj zemlji, kako bi bolje prihvatili izbor vjerenice svog budućeg kralja.

Mario Borsa

Među istaknute publiciste koji su povodom vjenčanja Savoja-Petrović Crnu Goru posjetili i već 1896. godine svoje putopisno svjedočanstvo o tom boravku i objavili spada i novinar Mario Borsa (1870–1952).⁷⁴³ Ovaj autor je u Crnu Goru došao kao specijalni dopisnik lista *Perseveranza*, zadržavši se u njoj oko tri nedjelje, od kraja avgusta do druge polovine septembra 1896. godine.⁷⁴⁴ Po povratku u Italiju objavio je knjigu pod naslovom *Iz Crne Gore: pisma*, sačinjenu u dvanaest dijelom izmijenjenih i dopunjenih dopisa, prethodno izašlih u pomenutom listu.⁷⁴⁵ Djelo je opremljeno i ilustracijama, koje čine kako fotografije nastale tokom same posjete, tako i reprodukcije preuzete iz knjige o Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini francuskih putopisaca A. Aveloa i Ž. de la Nezijera, objavljene par godina ranije.⁷⁴⁶ Borsa je svoj putopis posvetio crnogorskom kolegi i glavnom uredniku lista *Glas Crnogorca*, Lazaru Tomanoviću, u čijem je društvu obišao brojne institucije na Cetinju i koji ga je informisao o kulturnim prilikama u ovoj zemlji.⁷⁴⁷

Autor je prema Crnoj Gori putovao brodom od Trsta do Kotora, u kome nije želio da se zadrži, doživljavajući Kotor kao neugledan lučki i pogranični grad sa svim društvenim

⁷⁴³ Mario Borsa, rođen u okolini Milana, završio je studije književnosti. Nakon kratke nastavničke karijere posvetio se novinarskom pozivu i kao specijalni dopisnik sarađivao je sa vodećim listovima u Italiji, ali i u inostranstvu (*Perseveranza*, *Secolo*, *Corriere della Sera*, *Stampa*, *Times*). Kasnije je, kao antifašista, imao dosta nevolja sa vlastima, te je više puta zatvaran. Nakon Drugog svjetskog rata, od 1944. do 1946. godine bio je glavni urednik lista *Corriere della Sera*. Umro je iznenada u Milanu. Napisao je veliki broj putopisa i autobiografskih djela, kao i djela književne kritike. Up. Maria Assunta De Nicola, *Mario Borsa: biografia di un giornalista*, Tesi di dottorato di ricerca, Università degli studi della Tuscia – Viterbo, 2012; Luigi Lotti, “BORSA, Mario“ *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 13, 1971, [http://www.treccani.it/enciclopedia/mario-borsa_\(Dizionario-Biografico\)/http://www.comune.somaglia.lo.it/il-comune/il-nostro-paese/personaggi-illustri/mario-borsa/](http://www.treccani.it/enciclopedia/mario-borsa_(Dizionario-Biografico)/http://www.comune.somaglia.lo.it/il-comune/il-nostro-paese/personaggi-illustri/mario-borsa/)

⁷⁴⁴ Rubrika u listu *Perseveranza* posvećena dopisima iz Crne Gore objavljivana je od 4. do 24. septembra 1896. godine, i izazvala je veliko interesovanje čitalaca. Borsino putovanje je zbog toga produženo, pa je ovaj autor, osim Crne Gore, posjetio i Bosnu i Hercegovinu. Up. Maria Assunta De Nicola, nav. rad, str. 32. ottobre dello stesso anno

⁷⁴⁵ Mario Borsa, *Dal Montenegro: lettere*, Istituto italiano d'arti grafiche, Bergamo, 1896.

⁷⁴⁶ H. Avelot et J. De La Nèzière, *Montenegro, Bosnie, Herzegovine*, Henri Laurens Editeur, Paris, 1894.

⁷⁴⁷ O Borsinom boravku u Crnoj Gori izvijestio je i *Glas Crnogorca*, opisujući ga kao „vrlo simpatičnu pojavu“ („Italijanski novinari“, *Glas Crnogorca* XXV/1896, br. 35, 24. VIII, str. 4).

problemima koji je takav njegov položaj donosio.⁷⁴⁸ Putovanje do Cetinja nastavio je kočijom, u društvu ruskog slaviste, etnologa, geografa i historičara Pavla Rovinskog (1831–1916).⁷⁴⁹ Tokom desetak dana provedenih u crnogorskoj prijestonici Borsu je obilazio grad i njegove znamenitosti, odlazio na dvorske prijeme i svečanosti i susretao se sa crnogorskim zvaničnicima, sakupivši brojne informacije o Crnoj Gori i Crnogorcima. Posjetio je i druge krajeve ove zemlje: Podgoricu, Nikšić, Rijeku Crnojevića i Skadarsko jezero.

Borsu u svom djelu pokazuje za to vrijeme rijetku svijest o uticajima kojima podliježu putopisni prikazi: „Kada putujemo, obično smo žrtve iluzije. Nijesu, kao što se misli, slike stvari te koje dolaze k nama, već mi idemo prema njima, sa našim sjećanjima, znanjima, sklonostima, osjećanjima, tako da ih vidimo kroz temperament i duševno stanje u kome se nalazimo u progresivnoj projekciji našega Ja.“⁷⁵⁰ Navodeći kao primjer Getea, koji je putovao Sicilijom sa Homerovom *Odisejom* u ruci, „recitujući stihove i uočavajući posvuda, na vatrenom ostrvu, kiklope i junake“, Borsu od čitalaca „traži“ dozvolu da i on stvari vidi i čuje na svoj način.⁷⁵¹ Njegov putopis izdvaja se po bogatstvu slikovitih detalja, zanimljivih podataka i ličnih opservacija, koje odlikuje želja autora ne samo da opiše srdačan doček italijanskog princa u Crnoj Gori i njegov boravak u njoj, već da čitaocima ovu zemlju predstavi u svim njenim raznolikostima.

Od cetinjskih znamenitosti Borsu je posjetio Biljardu, Cetinjski manastir i crkve, pozorište, kulu Tablju, zatvor i oružarnicu. S obzirom na to da je svoju novinarsku karijeru počeo kao pozorišni kritičar, ne iznenađuje da je najviše pažnje posvetio opisu pozorišta. Opisujući izgled same zgrade Zetskog doma, autor bilježi i da u njemu najčešće nastupaju amaterske družine ili drugorazredne glumačke trupe iz Srbije, izvodeći komedije ili historijske drame knjaza Nikole i srpskih književnika.⁷⁵² Od dramskih pisaca čija su ostvarenja izvođena u cetinjskom pozorištu Borsu pominje Sima Popovića, Jovana Subotića (1817–1886), Milorada Popovića Šapčanina (1841–1895) i Lazu Kostića (1841–1910). Bilježi i kako Crnogorci „obožavaju“ pozorište, kako iz svojih kuća donose stolice da bi pratili predstave,

⁷⁴⁸ Isto, str. 18.

⁷⁴⁹ Pavle Apolonović Rovinski je u Crnu Goru prvi put došao 1879. godine i u ovoj zemlji proveo, s manjim prekidima, oko dvadeset i sedam godina. Aktivno je učestvovao u crnogorskim kulturnim i javnim djelatnostima proučavajući razne vidove života Crnogoraca. O Crnoj Gori napisao je oko dvadeset monografskih publikacija i više od sto sedamdeset studija, članaka, rasprava, priloga i prikaza. Up. Šerbo Rastoder i dr. „ROVINSKI, Pavle Apolonović“, *Istorijski leksikon Crne Gore*, t. 5 (Per–Ž), 1089–1090.

⁷⁵⁰ Mario Borsu, nav. djelo, str. 11–12.

⁷⁵¹ Isto, str. 12.

⁷⁵² Iako je pozorišna aktivnost u Crnoj Gori počela deceniju ranije, pozorište u Zetskom domu svečano je otvoreno upravo 1896. godine, povodom proslave dvjestote godišnjice vladavine dinastije Petrović Njegoš. Crna Gora je svoje prvo domaće profesionalno pozorište sa stalnim ansamblom dobila tek 1910. godine. Up. Luka I. Milunović, „Osnivanje državnog teatra u Crnoj Gori“, *Matica*, X/ 2009, br. 39, str. 355– 370.

kao i to da se veoma uživljavaju u dramsku igru, pa se zna desiti i da intervenišu na samoj sceni.⁷⁵³ Borsa je posjetio i dvije sale priključene pozorištu koje su služile kao čitaonice, dajući podatak da su se u prvoj, koja je dobila ime po *Gorskom vijencu*, okupljali najučeniji ljudi prijestonice, dok je druga bila otvorena za javnost. Autor opisuje pretežno istorijske motive na slikama kojima su prostorije bile ukrašene i pominje da su se u njima nalazile i biste ruskih imperatora, kao i poprsje pronalazača tehnike štampanja Johana Gutemberga (1398–1468).⁷⁵⁴ Naglašava da se Crna Gora u kulturnom pogledu mogla pohvaliti značajnim jubilejom, a to su četiri vijeka od osnivanja štamparije, koja ne samo da je bila prva kod Južnih Slovena, već je sa radom počela čak prije štamparije u Oksfordu.⁷⁵⁵ Bilježi da u čitaonicama, osim časopisa iz raznih južnoslovenskih krajeva ima i onih na ruskom i njemačkom, ali i francuskom i italijanskom jeziku, pa naslove ovih potonjih i navodi. Od crnogorskih listova pominje *Glas Crnogorca*, *Luču* i *Prosvetu*. Da bi stekao detaljniji uvid u književni ukus stanovnika, Borsa je obišao i gradsku knjižaru. Opisavši njen neugledan izgled, uočava da ima najviše djela na njemačkom i slovenskim jezicima, kao i da crnogorska kulturna javnost nije upoznata sa savremenim tokovima evropske filozofije i književnosti.⁷⁵⁶

Govoreći o kulturnim prilikama u zemlji, Borsa kod Crnogoraca primjećuje „maniju učenja“, navodeći kao primjer crnogorskog junaka Marka Miljanova, koji se u poznim godinama opismenio i knjizi posvetio.⁷⁵⁷ Ovu predanost naroda kulturnom i obrazovnom razvoju autor objašnjava ponositošću i gordošću Crnogoraca, ubijeđen da su oni prethodnih decenija primijetili da se u svijetu slabo cijeni broj odsječenih turskih glava, pa im je osjećaj poniženja zbog neznanja probudio veliku želju da nadoknade propušteno, te se i u starosti marljivo posvećuju opismenjavanju i obrazovanju, dok djeca prelaze po više kilometara, i po kiši i snijegu, da bi pohađala nastavu u školama.⁷⁵⁸

Borsa je imao prilike da upozna i knjaza Nikolu, čiji su stas, srdačnost i spontanost opisani u knjizi. Autor naglašava i da crnogorskog vladara krasi „prirodna oštroumnost“ spojena sa „temeljnou kulturom“, kakvu je teško naći među prinčevima.⁷⁵⁹ Ističe i njegovo

⁷⁵³ Mario Borsa, nav. djelo, str. 41.

⁷⁵⁴ Isto, str. 39–40.

⁷⁵⁵ Isto, str. 33.

⁷⁵⁶ U *Glasi Crnogorca* kritički je reagovano povodom Borsinog prikaza pjesnika i dramskog pisca Radoja Roganovića (1851–1899), objavljenog u jednom od njegovih dopisa listu *Perseveranza*, nakon čega je uslijedilo Borsino izvinjenje i ispravka. Međutim, pomena ovog lokalnog stvaraoca nema u putopisu, možda iz želje autora da izbjegne dalju polemiku nakon što je vidio da crnogorska kulturna javnost budno prati njegov rad. Up. „Književnost, umjetnost i prosveta“, XXV/ 1896, br. 42 (12. X), str. 86.

⁷⁵⁷ Ovaj intervju kao i nekoliko drugih odlomaka iz knjige prenio je italijanski list *Illustrazione italiana* (Mario Borsa, „Il Montenegro dei Montenegrini“, XXIII/ 1896, br. 41 (11. X), str. 227–230.

⁷⁵⁸ Mario Borsa, nav. djelo, str. 99–100.

⁷⁵⁹ Isto, str. 23.

poznavanje stranih jezika i književnosti, kao i pjesničko umijeće. Ne zaobilazi da pomene i edukativni karakter njegove poezije, donoseći u proznom prevodu knjaževu pjesmu „Sve što sija nije zlato“, upućenu kćerki Zorki pred vjenčanje sa knezom Petrom Karađorđevićem (1844–1921), tada pretendentom na srpski presto, koji je u to vrijeme živio u izgnanstvu.⁷⁶⁰ Djelo donosi i prevod knjaževe pjesme posvećene knjagini Mileni.⁷⁶¹

Knjaz Nikola je prikazan i kao brižni, prosvijećeni vladar koji sprovodi reforme u cilju poboljšanja života njegovih podanika. Dok upućivanje na težnju Nikole I da svoju zemlju razvije u infrastrukturnom, privrednom i kulturnom smislu već predstavlja opšte mjesto u djelima autora koji su posjetili Crnu Goru povodom vjeridbe Savoja-Petrović, u oslikavanju odnosa između knjaza i podanika Borsina knjiga pokazuje neke varijacije. Tako ovaj putopisac zapaža da u odnosu podanika prema vladaru, pored ljubavi, ima i straha i servilnosti, kao i otvorenog neslaganja sa knjaževim odlukama.⁷⁶²

Što se tiče princeze Jelene, Borsa uočava njen zamišljeni pogled i činjenicu da nije mnogo nasmijana. Predstavlja je kao učenu i inteligentnu, po prirodi jednostavnu, blagorodnu i neizvještačenu ženu.⁷⁶³ Za razliku od prethodnih putopisaca, koji su prenosili utiske uglavnom o izgledu buduće italijanske kraljice i njenih roditelja, Borsa je najdetaljnije opisao prestolonasljednika Danila, ističući njegovu ljepotu, skladnu građu i živahnost, diveći se njegovom poletu, duhu i bezbrižnosti i upoređujući ga sa musketarima iz romana Aleksandra Dime.⁷⁶⁴ Borsa odaje priznanje i sposobnosti vladajuće dinastije da rafiniranost dvorskih ceremonijala spoji sa „primitivnom jednostavnošću“ naroda, što se ogledalo u činjenici da se na balu priređenom u čast proslave vjeridbe, osim valcera, igralo i kolo, dok su u muzičkom programu učestvovali romski svirači.⁷⁶⁵

Borsa je u knjizi dao kratke biografske podatke i o više crnogorskih zvaničnika, bilježeći i neke zanimljive pojedinosti koje je zapazio tokom samog boravka, poput one da je i italijanski princ predsjednika Senata Boža Petrovića zvao „striko“. Autor daje i intervju sa pojedinim ministrima i crnogorskim prvacima, ističući njihov predani intelektualni rad i patriotsko djelovanje. Borsa je tako imao priliku da upozna čuvenog pravnika Valtazara Bogišića i da sa njim kao autorom razgovara o sadržaju, načinu i efektima donošenja crnogorskog građanskog zakonika iz 1888. godine. Dajući prikaz samog zakonika i novina

⁷⁶⁰ Isto, str. 23–24. Up. Vesna Kilibarda, „Osvrt na italijanske prevode književnog djela Nikole I Petrovića Njegoša“, str. 143.

⁷⁶¹ O prevodima na italijanski jezik pjesme „Nj.V. Knj.Mileni. Mojoj carici“ vidi u: Vesna Kilibarda, „Osvrt na italijanske prevode književnog djela Nikole I Petrovića Njegoša“, str. 137.

⁷⁶² Isto, str. 136–137, 156.

⁷⁶³ Isto, str. 25.

⁷⁶⁴ Isto, str. 30–31.

⁷⁶⁵ Isto, str. 31.

koje je on donio, autor piše i o procesu njegovog prihvatanja i primjene, prikazujući kako se crnogorsko društvo transformiše iz skupine plemenskih zajednica vođenih običajnim pravom u centralizovanu državu uređenu zakonima. Tako napominje da su nekada u Crnoj Gori pljačkaški pohodi među plemenima smatrani časnim činom, kojim su se čak i senatori hvalili, dok je u vrijeme njegove posjete već bilo mladića koji su izučavali pravo u inostranstvu i spremali se da znalački preuzmu ulogu sudija i primjenjuju zakonik koji je regulisao prava svojine.⁷⁶⁶ Spoj savremenog i drevnog, osim u Bogišićevom zakoniku, Borsa primjećuje i u načinu rada crnogorskog sudstva, pa uz nabranje prvostepenih i drugostepenih sudova u Crnoj Gori, obavještava čitaoca da podanici mogu da se obrate i knjazu koji će konačnu odluku donijeti nakon što pod starim brijestom u dvorištu nekadašnje vladarske rezidencije sasluša sukobljene strane. Ipak, ističe da se ni taj proces ne obavlja kao nekada, pa umjesto da izađe u susret svima koji kod njega traže prijem, knjaz je uveo knjigu žalbi, na osnovu koje bira kojim će se slučajevima baviti, dok na zahtjeve ostalih podanika odgovara pismenim putem. Autor napominje i da su ga na Cetinju uvjeravali da su ti odgovori bili toliko zajedljivi, šaljivi i razboriti da bi ih valjalo analizirati u posebnoj publikaciji. Borsin pomen ovakve knjaževe prakse ukazuje i na činjenicu da je crnogorsko društvo za relativno kratko vrijeme mnogo uznapredovalo u obrazovnom smislu, pa se sa usmene komunikacije podanika sa knjazom već moglo preći na pisanu.

Mario Borsa je pisao i o odnosima Crne Gore sa susjednim zemljama, posebno Italijom, naglašavajući njihove međusobne veze. Među velikim poštovaocima Italije i italijanske kulture ističe Lazara Tomanovića, koga je posjetio u njegovom domu i u knjizi dao njegovu kratku biografiju praćenu fotografijom. I ovaj autor upućuje na Tomanovićev prevod Gveracijevog romana *Opsada Firenze* i naglašava entuzijazam koji je urednik *Glasa Crnogorca* pokazivao u promovisanju i jačanju italijansko-crnogorskih kulturnih i političkih veza.⁷⁶⁷ Bilježi i da su se gotovo svi drugi zvaničnici sa kojima je razgovarao raspitivali za prilike u njegovoj domovini pokazujući svoje simpatije prema Italijanima, žal za poginulim italijanskim vojnicima u Africi ili ljubav prema italijanskoj kulturi. Pomenio je i školovanje crnogorskih oficira u Italiji, kao i politički značaj koji se u Crnoj Gori i drugim južnoslovenskim krajevima pridavao braku crnogorske princeze sa italijanskim prestolonasljednikom. Borsa piše i o budućnosti Crne Gore gledajući na nju kao na faktor ujedinjenja slovenskih naroda na Balkanu. Međutim, za razliku od prethodnih autora, Borsina

⁷⁶⁶ Isto, str. 123.

⁷⁶⁷ Isto, str. 36.

politička razmatranja i isticanje bliskosti Crne Gore i Italije manje su upadljivi i ne zauzimaju centralno mjesto u djelu.

U putopisu je dat i opis Cetinja, ali ne samo znamenitih institucija i zdanja, već i običnih kuća, kafana, radnji i pošte, čime se stvara sveobuhvatnija slika grada i života u njemu. Tako autor zapaža da su kuće spolja lijepe jer je knjaz naredio da se moraju krečiti, ali da su unutra prljave i neuredne, izuzev kuća velikodostojnika, koje su udobne i luksuzno opremljene.⁷⁶⁸ Kaže da se graditeljstvo počelo razvijati tek posljednjih godina, kada je definitivno odlučeno da će Cetinje zadržati status glavnog grada, a navodi i imena inženjera koji su se starali o značajnijim radovima. Borsi je posebno neobičan način rada crnogorskih radnji, u kojima se, kako bilježi, moglo naći svašta, pa su se zajedno prodavali hrana, piće, lijekovi, oružje, tkanine, hartija i posuđe, dok su povremeno služile i kao berbernice, pa su prodavci istovremeno bili i frizeri i brice.⁷⁶⁹ Dok je zgradu pošte opisao kao skučenu, za poštanski saobraćaj uspostavljen u saradnji sa Austrijom kaže da se odvija „da ne može biti gore“, te da je na pisma iz Italije potrebno čekati oko pet do šest dana u prosjeku, ako uopšte stignu. Posjetivši cetinjski zatvor, Borsu izražava čuđenje njegovom organizacijom zbog dozvole zatvorenicima da tokom dana slobodno rade, pod uslovom da se uveče vrate u svoju ćeliju. Posebno ga iznenađuje činjenica da nije bilo slučajeva bjekstva, već su zatvorenicima, koji su svi služili kazne za ubistvo, čak povjeravani zadaci, poput praćenja znamenitih ličnosti preko granice.⁷⁷⁰ Opisujući Cetinje kao grad koji se ubrzano transformiše u modernu evropsku prijestonicu, putopisac pokazuje zabrinutost da bi brojne novine mogle da „kontaminiraju konvencionalizmom“ narod i njegove običaje.⁷⁷¹

Prenoseći zapažanje Pavla Rovinskog iz razgovora pri dolasku u prijestonicu da „Cetinje nije Crna Gora“, da bi upoznao život i u onim crnogorskim krajevima koji su manje bili izloženi spoljnim uticajima, Borsu je posjetio i gradove i mjesta u unutrašnjosti Crne Gore, opisujući ih svojim čitaocima. Za razliku od prijatnog boravka na Cetinju, ovi njegovi izleti praćeni su neprilikama, pa se autor žali na rijetka i neudobna prevozna sredstva i loše gostionice, dok njegove opise karakteriše težnja da prikaže specifičnosti crnogorskih gradova.

Opisujući čiste kuće ukrašene cvijećem u Rijeci Crnojevića i kameni most izgrađen 1853. godine, a za koji je vjerovao da je iz rimskog doba, Borsu upoređuje ovaj grad sa Švajcarskom. Nasuprot Rijeci, Podgorica je na njega ostavila veoma loš utisak zbog nebrige o

⁷⁶⁸ Isto, str. 43–44.

⁷⁶⁹ Isto, str. 48–49.

⁷⁷⁰ Isto, str. 124–125.

⁷⁷¹ Isto, str. 22.

čistoći i velikog prisustva prosjaka u gradu.⁷⁷² U oba mjesta pažnju mu je privukla mješavina naroda i kultura, ali je Podgorica, u tom smislu, predstavljena kao liminalni grad, razdjelnica između Zapada i Istoka.⁷⁷³ Borsa je tako opisuje kao trgovački centar sa brojnim orijentalnim karakteristikama, koje su se, osim u različitosti stanovnika, ogledale i u arhitekturi grada.⁷⁷⁴ Autor je ovdje posjetio poljoprivrednu školu i gradsku čitaonicu, što je takođe iskoristio da istakne značaj koji se pridavao obrazovanju i kulturi u zemlji. Napominje da je u podgoričkoj čitaonici, između ostalog, vidio i primjerak publikacije koja je do 1540. godine štampana u tipografiji Božidara Vukovića Podgoričanina (1460–1539), podgoričkog plemića koji se djelatnošću štampara i izdavača bavio u Veneciji.⁷⁷⁵

Opis Podgorice u Borsinom djelu u kontrastu je i sa opisom ostataka rimske Duklje, koji je autoru poslužio da ilustruje svoje viđenje proteklih epoha i civilizacija nasuprot savremenom dobu. Tako Borsa podsjeća na razvijenost, velepletnost i raskoš ovog centra rimske civilizacije u odnosu na neugledan izgled Podgorice kao najvećeg grada u savremenoj Crnoj Gori.⁷⁷⁶ Autor daje i podatke o istaživanjima Duklje koje je započeo upravo Pavle Rovinski, iskazujući žaljenje zbog nebrige Crnogoraca za ovo arheološko nalazište.

Tokom posjete Nikšiću, Borsa zaključuje da je to tipični crnogorski grad a naziva ga „crnogorskom Firencom“ zbog jezika kojim se u ovom kraju govori, a koji je u osnovi Vukove jezičke reforme. Autor je u ovom gradu posjetio pijacu na otvorenom i pobrojao u knjizi proizvode koji su se tamo prodavali. Pominjući gradske službe i institucije i opisujući razvoj ovog kraja, Borsa tvrdi da je Nikšić najprosperitetniji grad u knjaževini.⁷⁷⁷

Ovaj autor obišao je i Skadarsko jezero, s koga je odnio neprijatan utisak o njegovom pejzažu zbog močvarnog predjela i slabo naseljenog kraja. Bilježi i da je ovo jezero bogato ribom zvanom ukljeva, koja se odimljena izvozila u Italiju. Pažnju mu je privukao i veoma raznolik ptičiji svijet, posebno pelikani, za koje kaže da su ih mještani poštovali „iz religioznih predrasuda“.⁷⁷⁸

Tokom svog boravka putopisac je imao priliku i da susretne stanovnike različitih krajeva Crne Gore. Opisujući izgled Crnogoraca, ističe da su zdravi i jake građe, da jedu „kako bi malo ko mogao i umio“, ali da piju umjereno, tako da nema problema sa

⁷⁷² Isto, str. 91.

⁷⁷³ Isto, str. 74.

⁷⁷⁴ Isto, str. 68.

⁷⁷⁵ Isto, str. 69–71.

⁷⁷⁶ Isto, str. 77.

⁷⁷⁷ Isto, str. 86–87.

⁷⁷⁸ Isto, str. 97.

alkoholizmom.⁷⁷⁹ U njegovom prikazu očituje se i težnja ka egzotizaciji, pa su posebno naglašene karakteristike koje Crnogorce, po Borsinom mišljenju, razlikuju od evropskih naroda. Tako ovaj autor primjećuje da ih odlikuje posebna osjećajnost, po intenzitetu mnogo snažnija nego kod „modernih“ ljudi. Dok se u drugim zemljama prijateljstva sklapaju u skladu sa intelektualnim afinitetima, pa su kao primjeri navedeni braća Gonkur i Marks i Engels, u prijateljstvu Crnogoraca Borsa zapaža „nešto senzualno, morbidno“, po čemu su bliži antičkim narodima.⁷⁸⁰ Opisujući kako se Crnogorci pobratime u mislima su mu se javile slike Diomeda i Odiseja, Evrijala i Nisa, Kloridana i Medora.⁷⁸¹ Putopisac razlike primjećuje i u odnosu Crnogoraca prema religiji, procjenjujući da je njihova vjera „vedra i poetska“, bez sujevjerja, zatucanosti i zastrašivanja, združena sa patriotizmom, ljubavlju prema slobodi i slavi.⁷⁸² I njihovo pjevanje u crkvama odstupalo je od onog na koje je navikao: „To nije naše sporo, ponizno zapijevanje koje se gubi kao tamjan u mističnom kolutu ka nebu; to je pjevanje koje ostaje na zemlji i koje ima neki veseli ritam, pun naivnosti i infantilne radosti!“⁷⁸³

Borsa bilježi i da Crnogorci uopšte nijesu maštoviti⁷⁸⁴, kao i da su nagle prirode i neskloni verbalnom razrješavanju konflikata: „Crnogorac je uvijek takav: ako povrijedite njegovu osjetljivost zapucaće na vas: očas posla.“⁷⁸⁵ Takođe, iako je posjetio Crnu Goru u vrijeme dvodeцениjskog mira, Borsa opisuje ponašanje Crnogoraca u ratu, tvrdeći da oni najviše drže do toga da se iz bitke vrate sa odsječenom turskom glavom, makar se i hljeba i vode morali odreći.⁷⁸⁶ Međutim, autor je u djelu predstavio i neke anonimne, mahom neobične ljude koje je tokom boravka u Crnoj Gori sreo, a čiji opis odudara od stereotipne slike Crnogoraca kao ratnika. Među njima su putujući berberin i „pronalazač“, koji je vjerovao da je plemićkog porijekla i pisao naučne traktate, potom jedan slijepi prosjak, koji je zabavljao narod pjevajući uz gusle i valjajući se za novac u prašini, kao i lokalni stihotvorac Nikola Bastać koji je, iako nepismen, objavio zbirku *Mač i gusle* (1886) izdiktiravši je nekom sugrađaninu, pa ga putopisac naziva crnogorskim Miltonom.⁷⁸⁷ Borsa ovim likovima obogaćuje narativ o Crnoj Gori, dajući mu poseban i živopisan kolorit, odstupajući od *junačkog diskursa* koji je obilježio brojna prethodna putopisna djela.

⁷⁷⁹ Isto, str. 154.

⁷⁸⁰ Isto, str. 155.

⁷⁸¹ Isto.

⁷⁸² Isto, str. 88.

⁷⁸³ Isto, str. 156.

⁷⁸⁴ Isto.

⁷⁸⁵ Isto, str. 124.

⁷⁸⁶ Isto, str. 54.

⁷⁸⁷ Isto, str. 64.

Autor teži i da demantuje ranije slike o Crnogorcima kao rasipničkom i dokoličarskom narodu, pa navodi da je, zahvaljujući prosvjetiteljskom djelovanju knjaza Nikole, došlo do promjena i u karakteru stanovnika. Tako ističe da je Crnogorac ranije, ako bi imao samo jedan novčić, „po cijenu gladovanja išao da mu dodaju još jednu zlatnu nit na odjeći“, dok je vremenom tu naviku ublažila i obuzdala zabrana nošenja pretjerano luksuzne odjeće.⁷⁸⁸ Takođe naglašava da generaciju ratnika koji su sjedjeli u kavanama i u dokolici prepričavali ratne podvige, zamjenjuju vrijedni mladići školovani u inostranstvu ili oni koji se bave poljoprivredom.⁷⁸⁹

Kad je riječ o muško-ženskim odnosima, putopisac smatra da se Crnogorci nijesu mnogo promijenili, zaključivši da je žena u Crnoj Gori potpuno podređena muškarcu i tretirana kao „tegleća marva“.⁷⁹⁰ Kritikujući njen položaj u društvu, Borsa razlikuje dva načina ugnjetavanja. Ističe da, s jedne strane, Crnogorci opterećuju svoje žene teškim fizičkim poslovima zbog kojih njihova ljepota brzo presahne, a sa druge ih omalovažavaju u društvenim interakcijama (ne mogu da ljube muža u lice, ne objeduju za istim stolom, ne hodaju ulicom jedno pored drugog, porodice se ne vesele kad dobiju ćerku, itd.). Specifične rodne odnose u Crnoj Gori Borsa tumači drevnim društveno-istorijskim razlozima, odnosno nepostojanjem robovlasničkog sistema u ranijim epohama, pa su one poslove koji su u drugim zemljama obavljali robovi, kod Crnogoraca izvršavale žene.⁷⁹¹ Ipak, primjećuje neke pomake u novije doba, pa bilježi da više nije neobično šetati ulicom sa suprugom pod ruku, a kao pozitivan primjer ističe i knjaza i njegov odnos prema knjagini Mileni.

Međutim, iako je uputio mnoštvo kritika Crnogorcima zbog nepoštovanja žena, primjetno je da i u Borsinom putopisu dominira muški svijet. Žensko prisustvo gotovo je neosjetno, iako je Borsa imao prilike da razgovara i sa ponekom ženom, kako na knjaževom dvoru, tako i u gradovima koje je posjetio. Iz njegovih komentara saznajemo da se uvjerio u dobro obrazovanje koje se stiče u cetinjskom Djevojačkom institutu kroz razgovor sa jednom od štićenica, ali ni taj ni drugi razgovori koje je Borsa eventualno vodio sa Crnogorkama u njegovom putopisu nijesu citirani niti parafrazirani, za razliku od njegovih muških sagovornika. I kada na kraju svog djela daje pregled opštih odlika Crnogoraca, jasno je da prvenstveno misli na muški dio populacije: „Crnogorac je snažan: i kao takav je velikodušan, gostoljubiv, iskren, odan, ali i veoma ponosan i ambiciozan. Niko mu ne bi mogao nekažnjeno skinuti ni dlaku s glave: može na sebi imati samo košulju, pa čak i nju u dronjcima, ali on

⁷⁸⁸ Isto, str. 154.

⁷⁸⁹ Isto, str. 155–156.

⁷⁹⁰ Isto, str. 150.

⁷⁹¹ Isto, str. 151–152.

toliko jako osjeća nacionalni ponos da vas gleda s visine, kao da je Rotšild, gospodar pola svijeta.⁷⁹²

Borsa piše i o crnogorskim običajima opisujući rođenja, vjenčanja, razvode, sahrane, kao i proslave vjerskih praznika. Nekima je imao prilike i lično da prisustvuje dok se o drugima, imajući u vidu kratak period njegovog boravka u Crnoj Gori, morao obavijestiti iz literature ili iz razgovora sa stanovnicima. Osim što opisuje razne obredne prakse, Borsa bilježi i da se Crnogorci vjenčavaju veoma mladi, još kao adolescenti, ali i da su razvodi veoma česti. Kao posebnu zanimljivost života u Crnoj Gori ističe narodne večere, pa opisuje jednu koju je princ Danilo priredio za podanike nakon odlaska italijanskog princa iz Crne Gore, na kojoj je hrana bila poslužena na lišću, bez pribora za jelo, a slavlje završeno narodnim kolom.⁷⁹³

Borsin putopis donosi i statistiku nekih bolesti u Crnoj Gori, koju je dobio od direktora cetinjske bolnice. Osim slučajeva mentalnih poremećaja, gluvo-nijemosti i epilepsije, o kojima daje podatke, autor navodi da Crna Gora ima najveći procenat slijepih u Evropi, što je objašnjeno tvrdom vodom i činjenicom da Crnogorci provode dosta vremena uz vatru, koja je kontrastu sa bjelinom snijega. Bilježi i da je vakcinacija protiv nekih bolesti obavezna, kao i da stanovnici imaju mnogo više povjerenja u ljekare u odnosu na ranija vremena.⁷⁹⁴

Dopadljivim tonom, uz mnoštvo književnih reminiscencija, duhovitih opaski, brojnih poređenja i kroz stalni dijalog s čitaocem, pisac je uspio u namjeri da živopisno prenese svoj doživljaj Crne Gore. Njegovo djelo predstavlja najslikovitiji i književno najuspjeliji putopis o ovoj zemlji s kraja XIX vijeka. Karakteriše ga širina autorove kulture, svježina naracije i neposrednost doživljaja. Osim književne vještine samog putopisca izdvaja ga i odsustvo istoričnosti, usmjerenost na savremeni trenutak i njegove specifičnosti, bogatstvo ličnih utisaka i zapažanja. Borsa se potrudio da se o svim aspektima crnogorskog društva o kojima je pisao podrobno informiše, da upozna razne krajeve Crne Gore i istakne njene posebnosti. Usmjeravajući pažnju na zemlju i prilike u njoj, a ne na samu proslavu vjeridbe, Borsa pripada redu putnika impresionista koji polažu pravo na subjektivan doživljaj jednog događaja ili zemlje, što najavljuje i na samom početku putopisa. On donosi i nove pojedinosti o različitim sferama života u Crnoj Gori, usredsređujući se na napredak ostvaren u godinama mira. Njegov politički uslovljen blagonakloni odnos ogleda se u prikazivanju Crne Gore kao

⁷⁹² Isto, str. 153.

⁷⁹³ Isto, str. 144.

⁷⁹⁴ Isto, str. 52.

sredine koja ubrzano napreduje u kulturnom smislu, pa informacije kulturno-obrazovnog profila dominiraju u odnosu na druge teme kojima se bavio. Međutim Borsin putopis ne podliježe idealizaciji kao npr. Mantegacina i Rosijeva knjiga, već daje objektivniji prikaz, u kome se ne glorifikuju nedostaci, već se ukazuje i na postojanje konflikata u društvu, uz iskazivanje i nepovoljnih sudova o pojedinim pojavama. Borsu izdvaja i težnja da publici ponudi ono što nije mogla pročitati u djelima drugih putopisaca, pa njegova knjiga obiluje živopisnim opisima kako crnogorskih gradova i prirode, tako i Crnogoraca koje je odabrao da predstavi, dajući širu lepezu različitih likova koji narušavaju prikaz naroda kao homogene cjeline. Osim što opisom svojih susreta i iznošenjem sakupljenih podataka bogati narativ o Crnoj Gori i Crnogorcima, Borsa podriva i sliku Crne Gore kao herojske zajednice, prikazujući je kao društvo u transformaciji koje slavnu ratničku prošlost želi da upotpuni obrazovnim i kulturnim dostignućima. Ključnu ulogu u tom smislu Borsa pripisuje knjazu Nikoli, ali ukazuje i na doprinos istaknutih crnogorskih zvaničnika.⁷⁹⁵

Duzepe Markoti

Vjenčanje Savoja-Petrović poslužilo je kao povod da se o Crnoj Gori u Italiji objave i opisi nekih ranijih posjeta ovoj zemlji, kao što je slučaj sa knjigom italijanskog novinara i pisca Đuzepea Markotija (Giuseppe Marcotti, 1850–1922).⁷⁹⁶ Markoti je Crnu Goru posjetio još u septembru 1885. godine, dok je knjigu pod naslovom *Crna Gora i njene žene* objavio čitavu deceniju kasnije, upravo 1896. godine.⁷⁹⁷ Djelo je 1900. godine doživjelo i drugo izdanje.⁷⁹⁸

⁷⁹⁵ Borsa se na Crnu Goru osvrće i znatno kasnije, po pitanju gubitka njene državnosti, u predgovoru djelu *Crna Gora, kraj jedne kraljevine* Lučana Magrinija, kritikujući napore crnogorskih disidenata da aktualizuju „crnogorsko pitanje“. Up. Luciano Magrini, *Montenegro, la fine di un regno*, con prefazione di Mario Borsa, La Promotrice, Milano, 1922.

⁷⁹⁶ Đuzepe Markoti rođen je u Furlaniji, u okolini Udina. Studirao je prava i književnost, opredijelivši se za novinarsku karijeru. Godine 1877. bio je ratni dopisnik za rimski list *Fanfulla* izvještavajući o rusko-turskom sukobu. Ovo iskustvo opisao je u svom djelu *Tri mjeseca na istoku (Tre mesi in Oriente, Tipografia della Gazzetta d'Italia, Firenze, 1878)*, započevši tako svoju karijeru putopisca. Sarađivao je i sa drugim značajnim italijanskim listovima kao što su *Corriere della Sera*, *Stampa*, *Resto del Carlino*. Pisao je i istorijske romane koji predstavljaju najznačajniji dio njegove književne produkcije. Nekoliko djela iz njegovog opusa bavi se Balkanom: *Nova Austrija (La nuova Austria, G. Barbèra, Firenze, 1885)*, *Na Istoku ljeti. Utisci i razmišljanja sa putovanja (In Oriente d'estate. Impressioni e riflessioni in viaggio, Ufficio della rassegna nazionale, Firenze, 1891)*, *Istočni Jadran: od Venecije do Krfa (L'Adriatico orientale: da Venezia a Corfù, R. Bemporad & Figlio, Firenze, 1899)*. Up. Luca Cerasi, „MARCOTTI, Giuseppe“, *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 70, 2007, [http://www.treccani.it/enciclopedia/giuseppe-marcotti_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/giuseppe-marcotti_(Dizionario-Biografico)/)

⁷⁹⁷ Giuseppe Marcotti. *Il Montenegro e le sue donne: il matrimonio del Principe Ereditario d'Italia*, Treves, Milano, 1896.

⁷⁹⁸ Giuseppe Marcotti. *Il Montenegro e le sue donne: il matrimonio del Principe Ereditario d'Italia*, British Library, Historical Print Editions, 2011. U prevodu: Đuzepe Markoti, *Crna Gora i njene žene*, prevela Marijana Cvetković, CID, Podgorica, 1997 (U prevodu je izostavljeno jedno poglavlje, koje čini prevod jedne narodne

U Predgovoru ovom djelu autor iznosi razlog zbog koga svoje utiske sa puta u Crnu Goru nije objelodanio odmah po povratku, navodeći da je želio da se iz djela drugih autora i iz arhivskih i bibliotečkih zbirki u Veneciji, u biblioteci italijanskog ambasadora u Beču, kao i na drugim mjestima u kojima je mogao doći do za njegovu temu značajnih dokumenata, što podrobnije obavijesti o ovoj zemlji i narodu, njenoj istoriji, politici i književnom stvaralaštvu. Veliko zanimanje italijanske javnosti za prilike u Crnoj Gori povodom vjenčanja Savoja-Petrović očito je i njemu pružilo priliku da širu čitalačku publiku zainteresuje za svoj rad: „Svi žele da upoznaju prošlost, sadašnjost i možda, čak, odgonetnu budućnost ove zemlje, iz koje u Italiju stiže njena buduća kraljica. Sada je Italija crnogorska: crnogorski su pjesnici, crnogorski izdavači, crnogorski štampari.”⁷⁹⁹ Autor u Predgovoru kaže i da mu je namjera bila i da svoje viđenje prilika u Crnoj Gori uporedi sa njihovim opisom u djelima putopisaca koji su ovu zemlju posjetili desetak godina kasnije.

Markotijeva knjiga sastoji se iz dvadeset i šest po dužini veoma različitih poglavlja, koja predstavljaju dvadeset i šest tematskih cjelina. Iako bi naslov djela mogao sugerisati da će autoru u fokusu pažnje biti najviše žene, to jest Crnogorke, toj temi je posvećen tek deseti dio knjige. U djelu prevladavaju opširni istorijski podaci i politički stavovi o ovoj zemlji i njenoj vladajućoj dinastiji, uz poseban osvrt na veze Crne Gore i Mletačke Republike. Takođe, četvrtina ove knjige posvećena je opisu autorovog putovanja u Crnu Goru. Ipak, da ne bi u potpunosti iznevjerio naslov, Markoti se trudio da i u ostalim poglavljima čitalačkoj publici približi položaj žene u Crnoj Gori. Izbor naslova pokazuje i autorovu težnju da svoje djelo učini primamljivijim za čitaoce, s obzirom na to šta je u tom trenutku bilo u sferi njihovog interesovanja.

Putopisnu ravan ove knjige čini njeno središnje, trinaesto poglavlje, u kome autor opisuje svoje putovanje od Kotora do Cetinja i Rijeke Crnojevića. Markoti je do Kotora stigao parobrodom, zadržavši se jednu noć u ovom gradu. Tu se upoznao sa crnogorskim konzularnim predstavnikom Petrom Ramadanovićem, zatekavši ga u ulozi mirovnog sudije. Prema Cetinju je narednog jutra krenuo kočijom, nadajući se da će imati prilike da upozna i crnogorskog vladara, ili bar nekog od viših crnogorskih zvaničnika. Pošto nije uspio u ovoj namjeri, produžio je takođe kočijom do Rijeke Crnojevića, gdje je prenoćio. Sledećeg dana u društvu nekoliko mještana oplovio je Skadarko jezero, iskrčavši se na albanskoj strani, u Skadru.

tužbalice).

⁷⁹⁹Giuseppe Marcotti, *Il Montenegro e le sue donne*, str. V.

Markoti je opisao pejzaž Boke Kotorske i snažan utisak koji je izgled ovog zaliva na njega ostavio. Opisujući veličanstvenost prirode Boke i upoređujući je sa alpskim jezerima, autor otkriva i sa kakvim je uznemirujućim slikama u mislima krenuo na ovaj put, budući da je, kako kaže, očekivao da će ugledati vode „u kojima se praćakaju zmaj i morski škorpion, u kojima se krije žutulja sa otrovnim žaokama, ispod planine pune vukova“.⁸⁰⁰ Izgled ogromnih sivih planina, zgusnutih „kao oblaci pred oluju“, djelovao mu je zastrašujuće, a takav utisak na autora ostavio je i sam grad, koji mu se učinio kao ukopan u dno rupe, zarobljen planinama koje na njega sručuju šljunak, kamenje i stijenje, dok putnike dočekuju načičkani austrijski topovi ne samo na planinskim vrletima, nego i na samom trgu. Ovakvim opisom autor s jedne strane ističe egzotičnost zemlje koju je posjetio, a s druge iskazuje osjećanje straha od susreta sa Drugim.

Markoti je u Kotoru posjetio katedralu, a u njenom opisu, kao i u opisu čitavog ovog grada on ističe uticaj Venecije, osvrćući se na istorijske momente koji svjedoče o snažnim crnogorsko-mletačkim vezama. Kotor je u ovoj knjizi prikazan kao grad koji je od prosperitetnog mletačkog centra postao austrijska vojna luka, sa obrazovanjem i kulturom na veoma niskom nivou. Markoti tako ističe da u gradu nema knjižara i da, iako postoje tri čitaonice, u njima se nalazi tek nekoliko periodičnih publikacija. Napominjući da se u pozorištu rijetko daju predstave, naglašava da bi i one koje se izvode Italijanima izgledale „nepodnošljivo“.⁸⁰¹

Nasuprot ovakvom prikazu Katora, opisujući nepopločane i nekaldrmisane ulice Cetinja, kao i malobrojne i skromne, ali crijepom pokrivenne i omalterisane kuće u ovom gradu, autor za prijestonicu kaže da više liči „nekoj pristojnoj italijanskoj varošici“.⁸⁰² Ističe da se u čitaonici cetinjskog hotela moglo naći tridesetak različitih listova, na slovenskim i stranim jezicima, i bilježi da se u vrijeme njegovog boravka u crnogorskoj prijestonici gradila zgrada narodnog pozorišta, budući Zetski dom.⁸⁰³ Autor smatra da je „duh civilizacije koji je počeo da grije ove divlje planine“ najbolje rezultate dao upravo u razvoju kulture, što ilustruje i podatkom da će na Cetinju ubrzo biti otvoren i muzej.⁸⁰⁴

Opisujući smještaj za putnike na Rijeci Crnojevića i Cetinju, Markoti pokazuje različitu dinamiku razvoja ova dva crnogorska grada. Bilježeći da je cetinjski hotel jedna od najljepših zgrada u gradu, mjesto na kome se moglo uživati u različitim kulturnim sadržajima,

⁸⁰⁰ Isto, str. 60–61.

⁸⁰¹ Isto, str. 62.

⁸⁰² Isto, str. 76.

⁸⁰³ Isto, str. 84.

⁸⁰⁴ Isto, str. 95.

gostionicu u kojoj je prenoćio na Rijeci Crnojevića opisuje kao građevinu od koje bi se „gnušao i najbjedniji toskanski seljak“.⁸⁰⁵ Na razlike između prijestonice i varoši na Skadarskom jezeru u kulturnom smislu Markoti je ukazao i kroz opis scene brijanja pod otvorenim nebom na Rijeci Crnojevića, naglašavajući neugledan izgled berberina i loš kvalitet sredstava koja su se za ove potrebe koristila. Ipak, napominje da ne treba misliti da i do ove varoši nije stigla “uglađenost civilizovanog svijeta”, koja se ogledala u živosti trgovine i činjenici da su se u dućanima mogli naći italijanski liker i engleski biskviti. U pomenu proizvoda koji su se tu još prodavali, autor ističe i male litografije u boji sa predstavama veselih žena „nagih ruku i grudi“.⁸⁰⁶

U putopisnoj ravni Markotijevog djela najzanimljiviji su opisi autorovih susreta sa stanovnicima, zahvaljujući kojima italijanski čitalac stiče potpuniju sliku o životu južnoslovenskog svijeta na istočnoj obali Jadrana, bilo da je riječ o teritoriji pod austrijskom upravom ili o crnogorskim krajevima.

Analizirajući društvene odnose u Crnoj Gori Markoti se najviše bavio problemom položaja žena. On zapaža da je odnos muškaraca prema ženama uslovljen društvenim raslojavanjem na relaciji selo-grad, kao i materijalnim položajem i društvenim statusom samih žena. Tako u austrijskom Kotoru Markoti bilježi kako su stanovnice planinskih krajeva, koje uzgred naziva „najomiljenijim transportnim sredstvom“ u trgovini, izložene ogromnim fizičkim naporima, koji dovode do izobličavanja njihovog tijela. Opisuje ih kako silaze sa planina neugledne i odjevene u jednostavnu odjeću koju su same sašile, za razliku od građanki, koje se ističu visokim i vitkim stasom i haljinama po posljednjoj modi.⁸⁰⁷ Tema položaja žena u Crnoj Gori prisutna je u opisu autorovog susreta sa snahom Boža Petrovića, predsjednika Vlade Knjaževine Crne Gore (1845–1927). Opis „zadivljujuće“ ljepote ove dvadesetpetogodišnje žene i njenog „kraljevskog držanja“, koje podsjeća na antičke figure, u kontrastu je sa opisima prethodnih autora koji su isticali da udate Crnogorke brzo gube svoje ženske čari zbog obavljanja teških fizičkih poslova. Iako ne navodi sadržinu njihovog kratkog, na francuskom jeziku vođenog razgovora, Markoti naglašava da je to bila komunikacija „dostojna velike dame i najsavršenijeg obrazovanja“, da je ova Crnogorka dostigla određeni nivo samosvijesti i da ne potcjenjuje svoje mišljenje. Ističe da ona ni svojom gestikulacijom nije pokazala podređen odnos, jer mu nije poljubila ruku niti prinijela čelo da dobije poljubac. U prilog tezi da je položaj pripadnica viših i imućnijih društvenih

⁸⁰⁵ Isto, str. 90.

⁸⁰⁶ Isto.

⁸⁰⁷ Isto, str. 63–64.

slojeva znatno povoljniji u odnosu na ostale crnogorske žene je i Markotijev opis nadmenog držanja muškaraca iz nižih staleža prema svojim suprugama, u šta je autor imao prilike da se uvjeri tokom svog boravka na Rijeci Crnojevića.⁸⁰⁸

Markotijeva analiza rodnihi odnosa u Crnoj Gori obuhvata i sferu porodičnih i ljubavnih veza, što je ilustrovano njegovim opisom kratkog boravka u kući jednog mještana u okolini Cetinja. Ne krijući svoje iznenađenje, Markoti bilježi da je taj srednjovječni i ružni, ali za crnogorske prilike bogati Crnogorac, živio u vanbračnom odnosu sa dosta lijepom i mladom ženom kojoj „lukavstvo zapadne civilizacije“ nije bilo nepoznato i koju je ovaj čovjek još kao dijete prihvatio kao svoju štićenicu, da bi potom zakonitu ženu napustio i nastavio da živi sa ovom djevojkom kao sa svojom ljubavnicom.⁸⁰⁹ Autor stoga zaključuje da je Crna Gora u literaturi pogrešno predstavljana kao patrijarhalna zemlja, posebno kad je riječ o porodičnim odnosima.

Markoti je u ovom putopisnom poglavlju pisao i o muškarcima, to jest o Crnogorcima, posebno se osvrćući na uticaj društvenog raslojavanja na njihovo ponašanje. Tako bilježi da je on sam na Cetinju bio u društvu perjanika i odlikovanih ratnika, koji su prema njemu pokazivali ravnodušnost, dok je na Rijeci Crnojevića susretao trgovce koji su ga s poštovanjem pozdravljali, i to najviše zbog činjenice da je došao kočijom, tada rijetkim prevoznim sredstvom u siromašnoj Crnoj Gori.

Najviše pažnje Markoti poklanja opisu upravo trgovaca i nižih društvenih slojeva, opisujući svoje saputnike na plovidbi Skadarskim jezerom, među kojima su se izdvajali izvjesni trgovac Gligo i njegov šegrt Vaso. Osim po aktivnostima kojima su se bavili, i opis njihovog fizičkog izgleda odudara od uobičajenog prikazivanja Crnogoraca kao ratnika nemjerljive snage. Trgovac je opisan kao nizak, pomalo pogrbljen čovjek smežuranog lica, ali elegantno odjeven, dok je njegov sluga Vaso opisan kao ćopav, odrpan i prljav mladić. I jedan i drugi imali su problema sa vaškama, od kojih je, kaže autor, samo Gligo pokušavao da se oslobodi. Markoti je razgovarao samo sa trgovcem, za koga još kaže da je bio komunikativan, ljubazan, inteligentan i obrazovan, dok je prema njegovom pomoćniku Vasu pokazivao odbojnost, zbog šegrtovog nepoznavanja lijepih manira.

Markotijev opis ovih, ali i drugih Crnogoraca koje je na ovom putovanju sreo, ima za cilj da ukaže na promjene u crnogorskom društvu u odnosu na prethodne decenije obilježene

⁸⁰⁸ Zanimljivo je da se komentari o različitom odnosu prema ženama u Crnoj Gori u zavisnosti od njihovog materijalnog položaja i društvenog statusa nijesu našli u vodiču o zemljama istočnog Jadrana koji je ovaj autor objavio svega nekoliko godina kasnije, već je istaknuta isključivo ekstremna podređenost žena muškarcima. Up. Giuseppe Marcotti, *L'Adriatico Orientale: Da Venezia a Corfù*, Bemporad, Firenze, 1899, str. 180.

⁸⁰⁹ Giuseppe Marcotti, *Il Montenegro e le sue donne*, str. 72–73.

ratovima sa Turcima. Ističući da se ratoborna narav Crnogoraca znatno ublažila, autor opisuje njihovo civilizovano ponašanje u različitim, pa i u konfliktnim situacijama, naglašavajući i da se u Crnoj Gori izgubio običaj odsijecanja glava neprijatelja i njihovog javnog izlaganja.⁸¹⁰ Čak i za ranije praktikovanje ovog običaja Markoti sada nalazi opravdanje u postupcima Turaka, pozivajući se i na Sveto pismo, u kome je David isto učinio sa Golijatom.⁸¹¹ Autor je, međutim, zapazio neke druge poroke Crnogoraca, poput činjenice da muškarci mnogo piju, napominjući, međutim, da alkohol na njih nema nekog posebnog efekta, o čemu je svjedočila i niska stopa kriminala u zemlji.⁸¹² Markoti je u svojoj knjizi pisao i o problemu vjerske i nacionalne tolerancije. Dok je u austrijskom Kotoru zapazio netrpeljivost u odnosu pravoslavaca i katolika, kaže da je u Crnoj Gori prisutniji konflikt na nacionalnoj osnovi, između Crnogoraca i Albanaca, za koji pretpostavlja da bi mogao dovesti u pitanje težnju proširenja Crne Gore prema Albaniji.⁸¹³

U putopisnom poglavlju svoje knjige Markoti je istakao kako istorijske, tako i savremene privredne i kulturne veze Italije i Crne Gore. On podsjeća na jedan pokušaj razvoja trgovine svilenom bubom sredinom XIX vijeka u saradnji sa Italijanima,⁸¹⁴ kao i na činjenicu da je so za Crnu Goru dobavljana iz Pulje i sa Sicilije. Zabilježio je i da se u njegovoj rodnoj Furlaniji upravo izrađuje novi gradski sat za Cetinje, što mu je poslužilo za opasku da će se Crna Gora „upravljati prema vremenu iz Italije“.⁸¹⁵ Uticaje italijanske kulture Markoti prepoznaje i u obrazovanju Crnogoraca, ističući da je na Cetinju posluga u hotelu poznavala italijanski jezik, a da je njegov saputnik trgovac Gligo trgovačke studije završio u Veneciji.

Slika Crne Gore, data u putopisnoj ravni Markotijevog djela, građena je kroz političke i društvene kontraste. S jedne strane, suprotstavljene polove čine austrijski Kotor i crnogorsko Cetinje, gdje se prednost u razvojnog i kulturnog smislu daje Cetinju, nasuprot dekadenciji Kotora, koja je, po mišljenju autora, nastupila nestankom Mletačke Republike. U prikazu crnogorske sredine, međutim, primjetna je dihotomija centar – periferija, pa su Rijeka Crnojevića i naselja u okolini prijestonice, iako opisani kao mjesta do kojih dolazi civilizacijski duh, kako sa Cetinja tako i iz Italije i drugih ekonomski razvijenijih sredina, i po

⁸¹⁰ Isto, str. 77.

⁸¹¹ Isto, str. 86.

⁸¹² Isto, str. 87.

⁸¹³ Isto, str. 60, 109.

⁸¹⁴ O ovome je pisao i Pompeo Macoki (Pompeo Mazzocchi, 1829–1915) trgovac svilenom bubom koji je krajem pedesetih godina XIX vijeka posjetio Crnu Goru u namjeri da pokrene ovakvu vrstu saradnje. Njegova sjećanja objavljena su tek 2003. godine. Up. Claudio Zanier, *Il Diario di Pompeo Mazzocchi 1829–1915*, Compagnia della Stampa, Brescia, 2003.

⁸¹⁵ Giuseppe Marcotti, *Il Montenegro e le sue donne*, str. 77.

materijalnim karakteristikama i po odlikama stanovnika znatno drugačiji od Cetinja. Markoti uočava i raslojavanje na liniji selo-grad, prikazujući ga iz perspektive njegovog uticaja na život i status žena. Autor tako ne podliježe poetskom idealizovanju herojske zajednice i života u prirodi koji nudi čovjeku zaklon od fizičke i moralne degradacije, već ukazuje na težak život gorštakinja koje podnoseći velike napore, rano žrtvuju svoju ljepotu i svježinu. Istovremeno, Markoti stavlja akcenat i na raslojavanje po pitanju imovinskog i društvenog statusa, takođe prikazano kao presudno za društveni status i fizički izgled Crnogorki, opisujući kako su one imućnije i iz viših društvenih slojeva i po načinu života i u društvenim interakcijama privilegovane u odnosu na ostale žene.

Poglavlja izvan putopisne ravni Markotijevog djela donose informacije o Crnoj Gori koje je autor sakupio istražujući obimnu arhivsku građu, brojne putopisne i memoarske napise raznih autora koji su ovu zemlju posjetili prije ili poslije njega, kao i djela o južnoslovenskoj narodnoj poeziji. O Crnoj Gori obavijestio se, kako kaže, iz izvještaja kotorskog plemića Marijana Bolice iz 1614. godine, potom iz *Dnevnika* venecijanskog plemića, političara i hroničara Marina Sanuda (1466–1536)⁸¹⁶, *Istorije Crne Gore* vladike Vasilija Petrovića (1709–1766)⁸¹⁷, istorijskog priloga o Crnoj Gori engleskog političara Vilijama Gledstona (William Ewart Gladstone, 1808 - 1898)⁸¹⁸, *Memoara* francuskog maršala Ogista Marmona (Auguste Marmont, 1774–1852)⁸¹⁹, kao i *Istorije Crne Gore i Bosne* bibliotekara i istoričara Pjera Kokela (Pierre Coquelle, 1858–?)⁸²⁰. Neke podudarnosti sa *Istorijom Crne Gore* Jakova Ćudine upućuju na zaključak da je Markoti bio upoznat i sa ovom knjigom. Od putopisa, Markoti je uputio na djela Alfreda Seristorija, Frilea i Vlahovića, Fransoa Lenormana, Šarla Irijarta i Adolfa Rosija, a dalo bi se zaključiti da mu je bilo poznato i djelo Bartolomea Bjazoleta, jer parafrazira njegov opis posjete saksonskog kralja Crnoj Gori 1838. godine.

⁸¹⁶ Marino Sanudo, *I Diarii* (1466–1536), t. I–LVIII, Visentini, Venezia, 1879–1909. O Crnoj Gori piše u tomu XLV, objavljenom upravo 1896. godine. Odlomke iz Sanudovog djela u vezi sa odnosima Mletačke Republike i Južnih Slovena prethodno je objavio italijanski bibliograf, bibliotekar i istoričar, Đuzepe Valentineli (Giuseppe Valentinelli, 1805–1874), autor prve bibliografije o Crnoj Gori na italijanskom jeziku. V. Marino Sanudo. *Esposizione de' rapporti fra la Repubblica Veneta e gli slavi meridionali, brani tratti dai Diarii di Marino Sanudo esistenti nell'I.R. Biblioteca di San Marco, 1496–1533*, a cura di Giuseppe Valentinelli, Tipografia del Commercio, Venezia, 1863.

⁸¹⁷ Ova *Istorija Crne Gore* objavljena je u Moskvi 1754. godine, dok je na italijanski jezik prevedena 1901. godine. Up. Domenico Ciampoli, *Storia del Montenegro*, pubblicata diplomaticamente nella traduzione italiana dal prof. Domenico Ciampoli, Rocco Carabba Tip. Edit., Lanciano, 1901.

⁸¹⁸ William E. Gladstone, "Montenegro: A Sketch", *The Nineteenth Century*, maj 1877, str. 360. U prevodu na italijanski jezik: W. E. Gladstone, *Montenegro*, traduzione di Azeglio Valgimigli, J. Thiel, Manchester, Vianna, Parigi, 1897.

⁸¹⁹ Auguste Marmont, *Mémoires du Maréchal Marmont, duc de Raguse de 1792 à 1841, imprimés sur le manuscrit original de l'auteur*, Perrotin, Paris, 1857.

⁸²⁰ Pierre Coquelle, *Histoire du Monténégro et de la Bosnie depuis les origines*, Ernest Leroux, Paris, 1895.

Markoti pominje i pisma Alberta Fortisa, kao i priče austrijskog novinara i pisca Leopolda fon Zaher Mazoka (Leopold von Sacher-Masoch, 1836–1895), za koga kaže da je sa lica mjesta pratio crnogorsko-turski rat 1876–1878. godine.

U pisanju knjige o Crnoj Gori Markoti se koristio i književno-teorijskom i beletrističkom literaturom, a od autora pominje poljskog književnika i pjesnika Adama Mickjeviča (1798–1855), ruskog slavistu i profesora Josifa Bođanskog (1808–1877), dubrovačkog pisca i pjesnika Đura Ferića (1739–1820)⁸²¹, Nikolu Tomazea, zadarskog pjesnika i prevodioca Ferdinanda de Pelegrinija (Ferdinando de Pellegrini, 1798–1869), hrvatskog pjesnika i političara Ivana Mažuranića (1814–1890), srpskog pjesnika Simu (Simeona) Milutinovića Sarajliju (1791–1847), potom Vuka Stefanovića Karadžića (1787–1864), kao i francusku pjesnikinju i kompozitoru irskog porijekla Avgustu Olmes (Augusta Holmès, 1847–1903), autorku libreta i muzike za jednu operu crnogorske tematike (*La Montagne noire*, 1885), izvedenu u Parizu 1895. godine.

Markoti je iz djela ovih autora izvukao podatke o imenu Crne Gore, njenim istorijskim vezama sa Italijom, o crnogorskim vladarima, odlikama vladajuće porodice, spoljno-političkim odnosima Crne Gore, potom o crnogorskoj narodnoj nošnji, običajima i vjerovanjima, kao i o crnogorskoj književnosti. Savremena putopisna literatura i novinski prilozi poslužili su mu i kao izvor informacija o samoj vjeridbi i vjenčanju Savoja-Petrović.

Markoti je naširoko obradio događaje iz crnogorske istorije, a posebno pojedinosti iz konteksta veza Crne Gore i Mletačke Republike. Najviše se bavio razdobljem vladavine Crnojevića, upoređujući arhivsku i istorijsku građu sa putopisima, knjigama, novinskim člancima, legendama i narodnim pjesmama, u nastojanju da razluči istinito od neistinitog, nekad sa više, a nekad sa manje uspjeha. Iako Mletačkoj Republici zamjera što nije dovoljno cijenila prijateljstvo Crne Gore, Markoti podsjeća na njen doprinos kulturnom razvoju južnoslovenskih naroda. Tako ističe da je mletačko savezništvo donijelo Crnoj Gori „prva sjemena kulture“, s obzirom na to da je tipografija u kojoj je štampana prva knjiga kod Južnih Slovena nabavljena u Veneciji, kao i da je prvi poštanski servis kroz Crnu Goru uspostavljen u vrijeme i za potrebe mletačke vladavine. Ovaj autor tvrdi da su Crnogorci uvijek pokazivali naklonost prema „superiornoj italijanskoj kulturi“, a to dokazuje ukazivanjem na raširenost italijanskog jezika u Crnoj Gori.⁸²² U svim temama kojima se u ovoj knjizi bavio Markoti se

⁸²¹ Ferić je napisao zbirku basni *Fabulae ab Illyricis adagiis desumptae*, zamišljenu kao dopuna i tematska razrada ilirskih poslovice, koje je potom pretočio u tradicionalni stih starije dubrovačke književnosti (u dvanaestercu s dvostrukom rimom) i nazvao pričicama. Up. Sanja Perić Gavrančić. „Latinska Onimija u prevoditeljskoj praksi Đure Ferića (1739.–1820.)“, *Folia onomastica Croatica*, 2009, br.18, str. 121–148.

⁸²² Isto, str. 159.

potrudio da pronađe veze i sličnosti između ove zemlje i njegove domovine. Tako i u osvrtu na period vladavine dinastije Petrović-Njegoš, ističući njihove vojne, političke i kulturne uspjehe, često su prisutna poređenja crnogorskih vladara sa italijanskim prinčevima i kraljevima. Autor ističe kontinuitet tih veza i u savremeno doba, iznoseći da se knjaz Nikola školovao u Trstu, da crnogorske mladiće šalje na vojnu obuku u Italiju, da je jednoj sali vojne kasarne dao ime italijanskog potpukovnika Đuzepea Galijana, kao i da su Crnogorci sa živim interesovanjem i simpatijama pratili borbu za ujedinjenje Italije.

Markotijevo interesovanje za prisustvo italijanske kulture na istočnojadranskoj obali bilo je i političkog karaktera, pa on objašnjava političke koristi koje će proizaći iz braka Savoja-Petrović, posebno u borbi protiv stvaranja velike države Južnih Slovena, imajući u vidu politička neslaganja Hrvata i Srba u Dalmaciji.⁸²³ Citirajući prepisku sa jednim italijanskim diplomatom, autor takođe ističe da ovaj brak predstavlja sklapanje savezništva ne samo sa Crnom Gorom, već i sa Rusijom, s obzirom na veze ove dvije slovenske države.⁸²⁴ Markoti teži da maloj balkanskoj zemlji dā na značaju, pa tri poglavlja u ovoj knjizi posvećuje upravo diplomatskim vezama Crne Gore sa evropskim državama. U njima je opisao uspostavljanje prvih odnosa vladike Petra I sa Francuskom, potom posjetu saskonskog kralja vladici Petru II, kao i savremene diplomatsko-političke aktivnosti knjaza Nikole I koje su Crnoj Gori obezbijedile važnu ulogu na Balkanu.

U knjigu su uključene i kratke biografije porodice knjaza Nikole, sa najviše podataka o samom vladaru i budućoj italijanskoj kraljici. Dat je i osvrt na prve godine vladavine crnogorskog knjaza, na njegove diplomatske i reformatorske uspjehe, uz prikaz velike podrške naroda koju knjaz Nikola uživa. Autor je ukazao na napredak koji je Crna Gora postigla u građevinskom, pravnom, obrazovnom i kulturnom smislu nakon posljednjih ratova i priznanja njene državnosti na Berlinskom kongresu 1878. godine. Posebno se zadržao na temi crnogorskog pravnog sistema, analizirajući sadržaj i novine uvedene kako Zakonikom Danila I iz 1855. godine, tako i Opštim imovinskim zakonikom Valtazara Bogišića iz 1888. godine, obrađenim u posebnom poglavlju. Markoti zaključuje da je u zemlji ono što je urađeno već dovoljno, ali da sad treba poraditi na mentalitetu samog naroda. Međutim, iako hvali napredak i modernizaciju Crne Gore, ovaj autor u svom djelu iznosi i svoje konzervativne stavove. Tako, on s negodovanjem bilježi da djevojke skidaju sa sebe narodnu

⁸²³ Isto, str. 241. U još jednom svom djelu (*La nuova Austria*, 1885) Markoti se bavi političkim prilikama na Jadranu, posebno oblašću Dalmacije, predstavljajući je ne samo kao strateški već i kao nacionalni problem Italije. Up. Luciano Monzali, *Italiani di Dalmazia. Dal Risorgimento alla Grande Guerra*, Le Lettere, Firenze, 2004, str. 163.

⁸²⁴ Isto, str. 235–240.

nošnju i oponašaju odijevanje dobrostojećih gospođa.⁸²⁵ Primjećuje i da se uvođenjem građanskog zakonika nužno otvara prostor za razvijanje advokatske profesije, upoređujući to sa otvaranjem „Pandorine kutije“.⁸²⁶ I po pitanju modernizacije vojske, Markoti ističe da, umjesto razvoju vatrenog oružja, više pažnje treba posvetiti izučavanju primjera tradicionalnog ratovanja, posebno rukovanju handžarom, jer će upotreba hladnog oružja, po mišljenju ovog autora, biti od presudnog značaja u budućim, neizbježnim ratovima.⁸²⁷

Ovaj autor naročito cijeni pjesnički talenat pripadnika dinastije Petrović, pa u svojoj knjizi navodi u prevodu na italijanski jezik odlomke iz njihovih djela, posebno onih u kojima se govori o Veneciji. Markoti u proznom prevodu daje kratke odlomke iz Njegoševog *Gorskog vijenca* u kojima je prikazana mletačka civilizacija (stihovi: 1446–1449; 1505–1514; 1532–1561), kao i kratki odlomak o sukobima Crnogoraca i Turaka (stihovi 285–290), a citira i čuvenu Tomazeovu ocjenu ovog Njegoševog spjeva.⁸²⁸ S obzirom na naslov koji je dao svojoj knjizi, Markoti ne zaobilazi da pomene ni prikaz ženske ljepote u *Gorskom vijencu*, navodeći kao primjer opis snahe Milonjića bana i djevojke Fatime.⁸²⁹ Uz pregled Njegoševog djela, autor u prevodu daje i jedan odlomak iz njegovog testamenta.⁸³⁰ Budući da je prevod istovjetan sa onim u djelu *Istorija Crne Gore* Jakova Ćudine, vrlo je moguće da je i ovo djelo bilo jedan od Markotijevih izvora za ovu knjigu. Najviše pažnje Markoti je posvetio stvaralaštvu aktuelnog knjaza Nikole, ističući uspjeh koji je izvedba njegove drame *Balkanska carica* doživjela u Moskvi, kao i popularnost njegovih epskih pjesama. U proznom prevodu i parafrazama dao je knjaževe pjesme „Ženidba bega Ljubovića“ i „Zvono cetinjskog manastira“, objavljene prvo u zbirci *Pjesme*, a potom u zbirci *Skupljene pjesme*.⁸³¹ Markoti ne zaboravlja da pomene ni književni talenat princeze Jelene, navodeći da i ona piše poeziju, na svom i na francuskom jeziku, te da su neki od njenih pjesničkih sastava već objavljeni izvan Crne Gore. U svoju knjigu Markoti je uvrstio italijanski prevod Jeleninog *Soneta Veneciji*, kao i njenih pjesama „Vizije“ i „Osveta mladića“, koje je ona, kako se navodi, objavila u nekom berlinskom listu pod pseudonimom Plavi leptir (Farfalla azzurra).⁸³²

⁸²⁵ Isto, str. 63.

⁸²⁶ Isto, str. 227.

⁸²⁷ Isto, str. 210.

⁸²⁸ Isto, str. 179.

⁸²⁹ Isto.

⁸³⁰ Isto, str. 181. Odlomak testamenta ispušten je u CID-ovom prevodu Markotijevog djela.

⁸³¹ Ove pjesme biće nešto kasnije i u stihu prevedene na italijanski jezik. Up. Vesna Kilibarda, „Osvrt na italijanske prevode književnog djela Nikole I Petrovića Njegoša“, str. 143–144.

⁸³² Giuseppe Marcotti, nav. djelo, str. 266–267. Pjesme princeze Jelene takođe nijesu date u CID-ovom prevodu Markotijevog djela.

Markoti je čitaocima predstavio i odabrane primjere iz crnogorske narodne književnosti, birajući za ovu priliku pjesme u kojima se pominje Mletačka Republika ili one u kojima dominiraju ženski likovi. Stoga iz prve knjige *Srpskih narodnih pjesama* Vuka Stefanovića Karadžića, objavljene u Beču 1841. godine, donosi u proznom italijanskom prevodu i parafrazi pjesme „Ženidba Maksima Crnojevića“, „Ženidba Marka Kraljevića“, „Pavle Zećanin i majka mu“ i „Cetinjka i mali Radojica“. U prevodu je data i jedna tužbalica u kojoj djevojka oplakuje smrt majke.⁸³³

Iz istorijskih, putopisnih i pjesničkih djela Markoti je prikupio informacije i o samim Crnogorcima, kojima je dopunio svoje neposredne utiske. U njegovoj knjizi iznijeto je i mišljenje da se za narod Crne Gore, a posebno za žene, ne može tvrditi da su slovenske rase već da prije predstavljaju mješavinu različitih elemenata i to: „Srba, Morlaka, uskoka, hajduka, Dalmatinaca, Hercegovaca, Albanaca, i Grka i Rumuna iz Makedonije.“⁸³⁴ Za žene „čiste srpske rase“ kaže da su niske, krupnih udova, širokog lica i spljoštenog nosa i da ni po čemu nijesu ljupke, dok vjeruje da su lijepe žene, među koje ubraja i princezu Jelenu, helenskog ili rumunskog porijekla.⁸³⁵

Konsultujući literaturu, Markoti crnogorske žene predstavlja u duhu ratničke tradicije, veličajući njihovo učešće u ratnim operacijama, bilo kroz prenošenje municije, brigu o bolesnicima ili neposredno uključivanje u sukobe. On u prevodu daje i anegdote čija je uloga da čitaocima dočaraju njihove vrline. Autor tako gradi lik crnogorske žene kao hrabre poput muškarca, ali i marljive, ponizne i privržene porodici, dok s druge strane ističe nedovoljno poštovanje koje joj muškarac ukazuje, sem ukoliko ga ne zasluži pokazujući izuzetnu fizičku snagu i neustrašivost.⁸³⁶ Neprikosnovenu mušku dominaciju u Crnoj Gori Markoti prepoznaje i u narodnim igrama, koje bi po njemu trebalo da proslave ženu, a u stvari predstavljaju izraz muške nadmoći:

„Tamo plesač, naoružan kao u boju, pokazujući više svoju snagu nego gracioznost i gipkost tijela, podražava let grabljivog orla ili sokola koji mašući krilima zbunjuje i pokorava stidljivu golubicu, kojoj ne preostaje ništa drugo do da se preda strašnim kandžama koje će je rastrgnuti. Uz pratnju divljih krika i pucnjeva iz pištolja, ples poprima formu otmice, pravi narodni prikaz donedavnog običaja crnogorskog vjenčanja.“⁸³⁷

⁸³³ Ova pjesma prethodno je objavljena u knjizi *Bilješke o Crnoj Gori* (1869) Timoleona Vedovija, potom u djelu *Savremena Crna Gora* Gabrijela Frilea i Jovana Vlahovića, a zatim i u putopisu Šarla Irijarta. Markoti nije naveo imena prevodilaca navedenih pjesama. O antologijama narodne poezije Južnih Slovena na italijanskom jeziku v. Maria Rita Leto, „La ‘fortuna’ in Italia della poesia popolare serbo-croata dal Tommaseo al Kasandric“, *Europa Orientalis*, XIV/1995, br. 1, str. 217–287.

⁸³⁴ Giuseppe Marcotti, nav. djelo, str. 43.

⁸³⁵ Isto.

⁸³⁶ Isto, str. 19–25, 36.

⁸³⁷ Isto, str. 35.

Specifičnost crnogorskog društva, po Markotiju, ogleda se i u tome što se u njemu kriju ljubavna osjećanja, čak i prilikom vjenčanja, dok se kod drugih naroda to osjećanje naglašeno ispoljava ili vješto glumi. Kao i prethodni autori, Markoti zaključuje da Crnogorci ne mare mnogo za žene jer ih ratnički duh tjera da čulnost potiskuju, a svoja nježnija osjećanja usmjeravaju prema pobratimima.⁸³⁸ Uprkos ovoj tvrdnji, Markoti ipak ističe da se ljubav supruge u Crnoj Gori uzdiže više nego majčinska ili sestrinska.⁸³⁹ Ipak, pisac ima potrebu da objasni čitaocima da muškarci i žene u Crnoj Gori „znaju“ šta je ljubav, pa tako upućuje na odredbe iz zakonika Danila I koje se tiču sklapanja i razvoda braka, posebno na član koji propisuje da otmica ne podliježe kazni ako se dokaže da je djevojka bila saglasna s njom. S tim u vezi, pominje i nasilje u vidu batinanja, kome su Crnogorci nekad pribjegavali prilikom otmice djevojke ukoliko ne bi uspjeli da dobiju pristanak njene porodice, a i nje same.⁸⁴⁰ Markoti ipak smatra da ovaj običaj, „toliko drag naivnim narodima“ nije mnogo gori od italijanskih „prefinjenih ugovorenih brakova“, jer bar pogoduje fizičkoj selekciji rase.⁸⁴¹ Autor još ističe da u Crnoj Gori nema seksualnog nasilja i da žena može sigurno da se kreće kuda poželi, pa je i strancima preporučljivo da je uzmu za vodiča i tako se osiguraju od bilo kakve neprijatnosti.

U opisu Crnogoraca, u ovoj knjizi ponavljaju se njihovi stereotipni prikazi u kojima se ističu fizičke sposobnosti i ratobornost ovog naroda. Po načinu života Markoti Crnogorce upoređuje sa Spartancima, zatim Morlacima, kao i sa Italijanima iz južnih pokrajina.⁸⁴² Ocjenjuje i da su veoma naivni, što je ilustrovano primjerima o pustolovima koji su prevarom uspjeli da dođu na vlast, poput Šćepana Malog koji je vladao Crnom Gorom od 1767–1773, predstavljajući se kao ruski car Petar III Romanov (1728–1762). Sam pisac, međutim, pominje kako su neki od tih prevaranata dobijali priznanja i od mletačkih vlasti i uspijevali da steknu povjerenje kako evropskih vladara, tako i pape.⁸⁴³ Markoti piše i o „gnušanju“ koje Crnogorci pokazuju prema manuelnom radu, dok dane provode u dokolici i razgovoru, šepureći se u svojoj raskošnoj nošnji ili vježbajući se u ratnim vještinama.⁸⁴⁴ Napominje,

⁸³⁸ Isto, str. 34–35.

⁸³⁹ Isto, str. 32–33.

⁸⁴⁰ Isto, str. 41. Treba napomenuti da je otmica u XIX vijeku u Crnoj Gori bila rijetka i izuzetna pojava, dok je bila česta od XVI do XVIII vijeka. Up. Petar Stojanović, „Lični subjektivitet crnogorske žene u XVIII, XIX i na početku XX vijeka“, *Istorijski zapisi* 27, 1974, br. 3–4, str. 213–241;

⁸⁴¹ Giuseppe Marcotti, *Il Montenegro e le sue donne*, str. 180.

⁸⁴² Isto, str. 8, 25, 216, 282.

⁸⁴³ Isto, str. 167.

⁸⁴⁴ Ocjenu o ljenosti muške populacije Markoti će kasnije u svom vodiču proširiti na sve Slovence, dajući uopšteno poređenje između slovenskog i italijanskog naroda uz tvrdnju da se na teritoriji gdje dolazi do kontakta između njih pokazuje da su Sloveni siromašniji i neobrazovaniji, a Italijani miroljubiviji, radniji i trezveniji. Autor i ovdje ističe da su slovenske žene podređene i osuđene na najteže poslove, a muškarci tašti, lijeni i

međutim, da Crnogorci u inostranstvu mijenjaju svoje navike i da je okruženje, odnosno crnogorsko javno mnjenje, to koje im ne dozvoljava da se posvete radu bar koliko ratovanju.⁸⁴⁵

Imajući u vidu povod objavljivanja ove knjige, Markoti u posljednjem poglavlju iznosi pojedinosti sa vjeridbe i vjenčanja italijanskog princa sa crnogorskom princezom, dajući jednu romantizovanu verziju ove ljubavne priče. Opisana je i crkva Sv. Nikole u Bariju, u kojoj je princeza Jelena prešla u katoličanstvo, kao i ceremonija vjenčanja u crkvi Sv. Marije anđeoske i mučeničke (Santa Maria degli Angeli e dei Martiri) u Rimu.

Prikaz Markotijeve knjige objavljen je odmah po njenom publikovanju u cetinjskom listu *Glas Crnogorca*. Autor prikaza Lazar Tomanović ocjenjuje da je ovo djelo bez ikakve naučne vrijednosti, da sadrži „dosta neistine“, naročito kada je riječ o crnogorskim ženama, kao i da je napisano „feljtonskim stilom iz proste knjižarske spekulacije“.⁸⁴⁶ Uprkos ovakvoj ocjeni, Tomanović bira iz knjige kraće odlomke u kojima se govori o potomstvu crnogorskog vladara Đurđa Crnojevića (druga polovina XV vijeka), objavljujući ih u podlisku ove publikacije čiji je urednik tada bio.⁸⁴⁷

Mada u Markotijevoj knjizi ima materijalnih grešaka, autor je uspio u namjeri da čitaocu opskrbi enciklopedijskim znanjem o Crnoj Gori i njenom narodu. Obradio je niz tema iz njene istorije, politike, književnosti i, posebno, rodničkih odnosa. Njegov putopisni opis jedini je iz ovog razdoblja u kome su neposredno prikazane bračne prevare i vanbračni život Crnogoraca i u kome se pominje prodaja proizvoda koji podstiču erotske nagone. Takođe, u njegovom djelu upoznajemo trgovački i zanatski svijet Crne Gore, rjeđe prisutan u djelima drugih putopisaca. Najveću vrijednost Markotijevog literarnog interesovanja za Crnu Goru, osim predstavljanja arhivske građe o Crnojevićima, čine prevodi iz pjesničkog djela članova dinastije Petrović, kao i pregled tema narodne poezije sa fokusom na ženske likove.

Crna Gora u Markotijevom djelu prikazana je kao „gruba i poetska zemlja“.⁸⁴⁸ Ovaj opis, međutim, više odgovara autorovom knjiškom znanju o njoj nego njegovom ličnom iskustvu. Dok putopisna ravan djela, u kojoj se prikazuje Crna Gora kako je autor zapamtio prilikom posjete sredinom osamdesetih godina XIX vijeka, ostavlja utisak ekonomski nerazvijene, ali ne toliko tradicionalne zemlje, posebno po pitanju muško-ženskih odnosa,

okrenuti kafani. Up. Giuseppe Marcotti, *L'Adriatico Orientale: Da Venezia a Corfù*, str. 11.

⁸⁴⁵ Giuseppe Marcotti, *Il Montenegro e le sue donne*, str. 122–123.

⁸⁴⁶ Up./Lazar Tomanović/ „Nove knjige o Crnoj Gori“, *Glas Crnogorca*, XXV/1896, br. 47 (16. XI), str. 2.

⁸⁴⁷ /Lazar Tomanović/, „Crnojevići u Mlecima“, *Glas Crnogorca*, XXV/1896, br. 49 (30. XI), str. 1–2.

⁸⁴⁸ Isto.

literarna Crna Gora znatno je poetičnija i po mnogo čemu drugačija. U tim poglavljima crnogorsko društvo predstavljeno je kao jedna velika i složna patrijarhalna porodica čiji su najistaknutiji članovi vladari Petrovići, posebno kada je riječ o njihovim kulturnim težnjama i intelektualnim sposobnostima. Upadljiva karakteristika Markotijevih opisa su česta poređenja Crnogoraca i Italijana, u kojima se porede dinastije Petrović i Savoja, dok se narod uvijek upoređuje sa stanovnicima južne Italije.

Prikaz istorijskih i kulturnih veza Italije i Crne Gore u ovom djelu odlikuje autorova težnja da predstavi Italiju kao superiornu u kulturnom i civilizacijskom smislu, kao i njene blagotvorne uticaje na prekojadranske susjede. Tako se, prema klasifikaciji putnika Cvetana Todorova, u Markotiju sjedinjuju odlike impresioniste i asimilatora, s tim da se prva kategorija više odnosi na poglavlje u kome je opisano lično iskustvo, a druga na uobličavanje njegovih knjiških znanja o ovoj zemlji.

Euđenio Barbarić

Dok su u prvom talasu interesovanja povodom vjeridbe i vjenčanja italijanskog prestolonasljednika Viktora Emanuela III sa crnogorskom princezom Jelenom Petrović Njegoš, o Crnoj Gori pisali uglavnom novinari i publicisti, naredni posjetioci i putopisci različitih su profesionalnih profila, a dolaze uglavnom s ciljem prikupljanja podataka. Tako je decembra 1896. godine na Cetinje došao potporučnik Euđenio Barbarić (Eugenio Barbarich, 1869–1931) da bi se, kao vojni publicist, obavijestio detaljnije i o crnogorskoj vojsci.⁸⁴⁹ Prije same posjete, Barbarić je u specijalnom broju lista *Rivista Militare Italiana*, posvećenom vjenčanju Savoja-Petrović, već objavio jedan prilog slične tematike, pod naslovom „Stranice mletačko-crnogorske vojne istorije“.⁸⁵⁰ Dva od tri nastavka ovoga priloga, objavio je u prevodu s italijanskog u decembru 1896. godine *Glas Crnogorca*, u svom podlisku.⁸⁵¹

O svom putovanju u Crnu Goru Barbarić je napisao putopisni članak pod naslovom „Neka zapažanja o vojsci Crne Gore: bilješke sa putovanja“, objavljen januara 1897. godine,

⁸⁴⁹ Barbarić, rođen u Furlaniji, autor je više djela iz geografije, vojne istorije i taktike. Saradivao je sa mnogim časopisima, a neke je i uređivao. Pisao je o političkim i ekonomskim pitanjima u vezi sa Balkanom, kao i o Balkanskim ratovima. Tokom Prvog svjetskog rata učestvovao je u vojnim operacijama u Albaniji, Crnoj Gori i Dalmaciji u činu generala, načelnika štaba italijanske komande na Balkanu, da bi potom bio postavljen za predsjednika Komisije za razgraničenje Italije i Jugoslavije, Dalmacije i Rijeke i bio delegat na više italijansko-jugoslovenskih konferencija. Up. Antonello F. M. Biagini (ur.), *Note e relazioni di viaggio nei Balcani (1879–1898)*, Stato Maggiore dell'Esercito, Roma, 1978, str. 68–69.

⁸⁵⁰ „Pagine di storia militare veneto-montenegrina“, Estratto da: *Rivista Militare Italiana*, Enrico Voghera, Roma, 1896 (br. 48, 50. i 52).

⁸⁵¹ /Lazar Tomanović/, „Crnojevići u Mlecima“, *Glas Crnogorca*, XXV/1896, br. 48 (23. XI), str. 1–2; „Opsada Skadra“, br. 50 (7. XII), str. 1; br. 52 (21. XII), str. 1–2.

takođe u listu *Rivista Militare Italiana*.⁸⁵² U njemu autor opisuje svoje putovanje počev od granice između Austro-Ugarske i Crne Gore, nadomak Kotora, do Cetinja, u društvu nekoliko Crnogoraca, a potom slijede zapažanja o crnogorskoj vojsci.⁸⁵³

U Barbarićevom prilogu date su informacije o ukupnom broju crnogorskih vojnika, bataljonu za obuku, vojničkoj uniformi i naoružanju, podjeli vojske po pozivima, njenoj unutrašnjoj organizaciji, vještinama koje se najviše uvježbavaju, ratnim trofejima, načinu dodjele odlikovanja, kao i o odnosu Crnogoraca prema redovnim poslovima u kasarni. Članak donosi i kratak historijski pregled vojnih reformi sprovedenih u Crnoj Gori nakon Berlinskog kongresa (1878), a najavljuje se i izrada pravilnika o vojnoj disciplini, koji u ovoj zemlji u prošlosti nijesu postojali.

Barbarić analizira i razloge snažnog jedinstva vojske i hrabrosti Crnogoraca, nalazeći ih u činjenici da vojna organizacija preslikava društvenu, pa su vojnici vrlo odlučni u osveti i spašavanju svojih srodnika, dok ranjenike ne prepuštaju neprijatelju.⁸⁵⁴ Autor glorifikuje i ratne uspjehe Crnogoraca, ističući da tokom petovjekovnog ratovanja, neprijatelj nije uspio da im u boju uzme ni jedan njihov barjak.⁸⁵⁵ Autor navodi i imena crnogorskih vojnika koji su obuku završili u Italiji.

Prisustvujući tokom svog boravka na Cetinju i obilježavanju završetka četvoromjesečne vojne obuke, Barbarić opisuje prazničnu atmosferu, vojnike okupljene ispred dvora knjaza Nikole i kolo koje su igrali kako pred njegovim, tako i pred dvorom njegovog sina prestolonasljednika Danila, koji se i sam pridružio vojničkoj igri i pjesmi. Autor ističe da su neke vojnike, koji su i nakon završene obuke insistirali da produže boravak u bataljonu, jedva ubijedili da se vrate svojim kućama.⁸⁵⁶ U Barbarićevom prilogu dato je, u prevodu na italijanski jezik, jedno kolo knjaza Nikole, posvećeno njeguškim vojnicima, kao i dio kola posvećenog tobđizijama.⁸⁵⁷ Prilog donosi i prevod pjesme Jovana Sundečića ispjevane u čast vjenčanja Viktora Emanuela i Jelene Petrović, kojom se najavljuje buduća značajna politička uloga Crne Gore na Balkanu.⁸⁵⁸

⁸⁵² Eugenio Barbarich, "Alcune note sull'esercito del Montenegro: appunti di viaggio", Estratto da: *Rivista Militare Italiana*, Enrico Voghera, Roma, 1897.

⁸⁵³ Osim ovog putopisnog, Barbarić je 1897. godine napisao još jedan članak o crnogorskoj vojsci ("La nazione armata e l'esercito regolare nel Montenegro", Estratto dalla rivista *Armi e progresso*, 1897).

⁸⁵⁴ Isto, str. 14.

⁸⁵⁵ Isto.

⁸⁵⁶ Isto, str. 10.

⁸⁵⁷ Barbarić je jedini prevodilac *Novih kola* na strani jezik. Up. Vesna Kilibarda, „Osvrt na italijanske prevode književnog djela Nikole I Petrovića Njegoša“, str. 141; Vesna Kilibarda, „Bibliografija prevoda pjesničkog djela Nikole I Petrovića na italijanski jezik“, *Bibliografski vjesnik*, 1998, br. 2–3, str. 5.

⁸⁵⁸ Podrobnije razmatranje značaja prijateljstva Crne Gore i Italije u političkom i vojnom smislu Barbarić je dao u izvještaju koji je po povratku sa putovanja uputio italijanskom ministarstvu odbrane. U njemu on Crnu Goru

Barbarićev prikaz nastavlja tradiciju glorifikovanja Crne Gore kao ratničke zemlje, koja svoj uspjeh duguje sposobnosti spajanja tradicije i savremenosti. Tako, s jedne strane, čitaoci dobijaju vijesti o vojnim reformama kojima je Crna Gora željela da uspostavi standarde važeće u vojskama evropskih zemalja, a sa druge im se nudi slika jedne herojske zajednice čiji su pripadnici međusobno povezani bliskim vezama, koje su podsticane kroz književnost i folklor. Prema Todorovljevoj klasifikaciji putnika Barbarić bi se mogao svrstati u profil egzota, ali i impresioniste. On ukazuje na neobičnosti i specifičnosti Crnogoraca, ali sa putovanja donosi bilješke na osnovu kojih pravi studiju o crnogorskoj vojsci, a daje i sadržaje visoke kulture kao što su prevodi pjesničkih djela.

Manfredo Kanji

Drugi od dvojice oficira koji su u ovom razdoblju posjetili Crnu Goru i ostavili svjedočanstvo o njoj je italijanski general Manfredo Kanji (Manfredo Cagni, 1834–1907).⁸⁵⁹ Knjižicu pod naslovom *Deset dana u Crnoj Gori*, objavio je 1899. Godine, posvetivši je princezi Jeleni Petrović.⁸⁶⁰ Naslov ovog djela mogao bi da zavara čitaoca i navede ga na pomisao da je u pitanju putopis u kome će pročitati opise autorovog boravka u Crnoj Gori. Međutim, putopisni elementi sadržani su samo u Predgovoru djela. Ovu knjigu od šest poglavlja čine tematski organizovane informacije topografskog, statističkog, istorijskog, političkog i etnografskog karaktera koje autor sakupio o Crnoj Gori, dajući jedan uopšten prikaz zemlje i naroda. Kanji u posveti navodi da mu je cilj i bio da čitaocima ponudi što više podataka o zemlji iz koje dolazi njihova buduća kraljica. Ovo djelo moglo bi se nazvati izvještajem o različitim temama u vezi sa Crnom Gorom, sačinjenim pretežno na osnovu literature, koju autor i sam pominje, a od koje je teško razlučiti njegov lični doprinos. Dominantan je, očito, uticaj dva djela, objavljena povodom vjenčanja Savoja-Petrović, i to

predstavlja kao faktor ujedinjenja slovenskih zemalja na Balkanu, ističući i da Italija preko ove zemlje može pomoći ostvarenju nacionalnih težnji Italijana u Dalmaciji. E/ugenio/ Barbarich, "Da Cattaro a Cetinje", u: Antonello F. M. Biagini (ur.), *Note e relazioni di viaggio nei Balcani (1879–1898)*, str. 261.

⁸⁵⁹ Manfredo Kanji, rođen u Astiju, u regiji Pjemont, školovao se u vojnoj akademiji u Torinu. Učestvovao je u Krimskom ratu i u italijanskom ratovima za nezavisnost (1859–1866), u kojima je bio odlikovan za pokazanu hrabrost. Njegova književna interesovanja i ljubav prema putovanjima rezultirala su objavljivanjem djela *Zlatna knjiga života* (*Il libro d'oro della vita*, Ulrico Hoepli, Milano 1893) *Kaleidoskop* (*Caleidoscopio*, Tipografica Giuseppe Brignolo, Asti, 1896), *Na željeznici* (*In ferrovia*, Tipografia G. Brignolo, Asti, 1896) i *Savremeni Egipat* (*L'Egitto ai nostri giorni*, Bocca, Torino, 1898), Up. Dizionario del Risorgimento nazionale : dalle origini a Roma capitale: fatti e persone / direttore Michele Rosi, vol. II, Vallardi, Milano, 1930–1937, str. 467; Teodoro Rovito, *Letterati e giornalisti italiani contemporanei*, seconda edizione, Napoli 1922, str. 71.

⁸⁶⁰ Manfredo Cagni, *Dieci giorni al Montenegro*, Società editrice Dante Alighieri, Roma, 1899 (Up. i: Manfredo Kanji, *Deset dana u Crnoj Gori*, prevela Vesna Andrejević, CID, Podgorica, 2012).

knjige *U Crnoj Gori: zemlji bez parlamenta: bilješke i utisci (avgust–septembar 1896)* Vika Mantegace iz 1896. godine i djela pod naslovom *Crna Gora* historičara Antonija Martinija, objavljenog 1897. godine u Torinu. Kanjijevo djelo sadrži i nekoliko fotografija, kao i kartu Crne Gore, na kojoj su označene granice ove zemlje prije i nakon Berlinskog kongresa.

U Predgovoru Kanji kaže da se na putovanje u malu balkansku knjaževinu odlučio na poziv koji mu je uputio crnogorski knjaz Nikola I Petrović, prilikom njihovog susreta u Rimu 1897. godine.⁸⁶¹ Napominje da je razmišljao da li će desetodnevni boravak u Crnoj Gori biti dovoljan za pisanje čitave jedne knjige o ovoj zemlji, ali da se ipak odlučio da piše shvativši da su mnogi autori objavili čitave tomove knjiga o Crnoj Gori a da je uopšte nijesu posjetili. Kanji je u Predgovoru opisao i svoj dolazak u Kotor brodom iz Trsta, a potom putovanje prema Cetinju kočijom koju mu je obezbijedio tadašnji diplomatski predstavnik Italije u Crnoj Gori markiz Frančesko Bjanki di Kastelbjanko. Međutim, u djelu je prisutan samo opis putovanja od Kotora do Cetinja, dok se od dolaska u crnogorsku prijestonicu tragovi pisca kao subjekta putovanja gube, ustupajući mjesto brojnim podacima opšteg karaktera.

U prvoj glavi Kanjijeve knjige dati su različiti podaci o topografiji, klimi, putevima i saobraćajnim vezama u Crnoj Gori, o njenoj poljoprivredi, trgovini, finansijama, vjeroispovijesti, vojsci, kao i diplomatskim predstavništvima na Cetinju. Osim niza različitih podataka, autor je u prvom poglavlju upoznao čitaoce i sa dominantnim obilježjima susjednog naroda, navodeći da su Crnogorci lijepi i snažni, hitri i okretni, da su „otmenog i ponosnog izgleda“ i da su se „prekalili na mukama“.⁸⁶² Iako smatrajući da su Crnogorci proslavili svoju zemlju, Kanji ipak ističe da su oni sami u velikoj mjeri odgovorni i za njeno siromaštvo. Mada uzroke nepovoljnih ekonomskih prilika pronalazi i u karakteristikama samog tla, autor smatra da se država sporo razvija i zbog nesklonosti Crnogoraca da se bave poljoprivrednim i zanatskim poslovima. Autor ih kritikuje što ove aktivnosti prepuštaju ženama, dozvoljavajući tako da se one „zgrbe i ostare prije vremena“ zbog nošenja teških tereta, dok muškarci „diskutuju o politici na mjestima gdje se obično okupljaju, ili pak putuju komotno, na konju, sa neizostavnom cigaretom u ustima.“⁸⁶³ Po ovim osobinama Kanji Crnogorce upoređuje sa Egipćanima, uz napomenu da se od njih razlikuju po svom velikom patriotizmu.⁸⁶⁴

Shodno svojoj profesiji, Manfredo Kanji je najveću pažnju posvetio crnogorskoj vojsci. Tako piše o njenoj organizaciji, načinu snabdijevanja, borbenim taktikama, vojnoj

⁸⁶¹ Po navodima nekih autora, general Kanji je od ranije bio lični prijatelj knjaza Nikole i u Crnoj Gori je više puta boravio. Up. Renato Barneschi, *Elena di Savoia. Storia e segreti di un matrimonio reale*, str. 17.

⁸⁶² Manfredo Cagni, *Dieci giorni al Montenegro*, str. 25.

⁸⁶³ Isto.

⁸⁶⁴ Isto, str. 26.

opremi i oružju. Glorifikujući crnogorski patriotizam autor hvali i visoki stepen vojničke discipline, pripisujući je potpunom povjerenju vojnika u svoje starješine. Ističe i da je Crna Gora uspostavila značajnu saradnju s Italijom po pitanju vojne obuke.

Pregled istorije Crne Gore od drevnih vremena do kraja XIX vijeka, dat u drugoj glavi knjige, oslanja se na periodizaciju historičara Antonija Martinija, koji je u svojoj knjizi *Crna Gora* podijelio istoriju ove zemlje na sedam razdoblja. Kako periodizacija, tako i količina iznijetih podataka pokazuju izraženije zanimanje za dinastiju Petrovića i njihovu vladavinu, tako da prva četiri razdoblja, u kojima je obrađena crnogorska istorija do dolaska ove dinastije na čelo Crne Gore, donose samo kratki pregled historijskih zbivanja, dok posljednja tri, koja su posvećana vladavini porodice Petrović od kad je titula vladike kod njih postala nasljedna (1697), preko prelaska iz teokratske u laičku državu u vrijeme knjaza Danila I, zaključno sa vladavinom knjaza Nikole, obiluju informacijama.

U trećem poglavlju Kanjijevog djela dat je opis većih urbanih cjelina u Crnoj Gori - Cetinja, Podgorice, Bara i Ulcinja. Iako ne piše u prvom licu, dalo bi se zaključiti da su ovi opisi nastali na osnovu autorovih ličnih utisaka. Zanimljivo je da je Kanji među crnogorske gradove svrstao i selo Njeguši, rodno mjesto porodice Petrović Njegoš, pominjući samo njihovu rodnu kuću. Kanjijev opis Cetinja, koje ga je po svojoj jednostavnosti i čistoći podsjećalo na „klimatsku stanicu“, veoma je detaljan. On je pobrojao sve veće zgrade prijestonice, objašnjavajući njihovu funkciju. Opisi ostalih gradova znatno su oskudniji. Tako Podgoricu Kanji posmatra isključivo sa vojnog stanovišta, razmatrajući njenu stratešku poziciju i odbrambene mogućnosti. O Baru govori osvrćući se na bitne događaje iz njegove prošlosti, dok u autorovom opisu Ulcinja ima nešto više detalja o samom izgledu grada. Tako se kaže da je Ulcinj sačuvao najviše orijentalnih elemenata, koji se primjećuju kako u izgledu građevina, tako i u prisustvu ljudi porijeklom sa Afričkog kontinenta. Privukao mu je pažnju raspored kuća u gradu, poput „stepenica u amfiteatru“, dok ulice opisuje kao uske i strme, prekrivene neobrađenim šljunkom koji otežava hodanje.

Kanji iznosi i svoje viđenje privrednog razvoja Crne Gore kome bi doprinijelo poboljšanje putne mreže, povezivanje Bara sa Cetinjem i Ulcinjom, izgradnja željeznice između Kotora i Cetinja, kao i isušivanje močvarnih voda u kopnenom dijelu Bokokotorskog zaliva. Smatra i da treba pospješiti privrednu saradnju Crne Gore i Italije, pa u tom smislu predlaže uspostavljanje brodske linije na relaciji Brindizi–Bar. Takođe, poput Vika Mantegace, i ovaj autor smatra da Italija treba da ojača svoje prisustvo u ovoj zemlji izgradnjom zgrade svog poslanstva na Cetinju i otvaranjem italijanske škole.

U četvrtom poglavlju knjige Kanji piše o obrazovanju i književnosti u Crnoj Gori, objašnjavajući da se za zakašnjeli razvoj crnogorske pisane književnosti može smatrati odgovornom viševjekovna borba Crnogoraca za slobodu, koja ih je odvajala od intelektualnih aktivnosti. Stoga predviđa brzi razvoj kako srednjoškolskog tako i visokog obrazovanja, pod uslovom da Crnogorce u tim nastojanjima ne ometu nove borbe. Kanji naglašava i sklonost naroda prema poetskom izrazu, ocjenjujući da je poezija „u samom srcu Crnogoraca“, da je ona kod njih spontana i gotovo urođena, i da predstavlja ogledalo njihovog nacionalnog duha.⁸⁶⁵ Ističe i značaj pjesništva Petra II Petrovića Njegoša mada ne navodi naslove njegovih djela. Kanji je svoje čitaoce upoznao sa poezijom knjaza Nikole, dajući u proznom prevodu njegovu odu *Moru*.

Peto poglavlje Kanjijevog djela posvećeno je opisu crnogorske nošnje i običaja, i po stilu pisanja upadljivo je drugačije od prethodnih. Kanji napušta formu izvještaja, pa njegova naracija postaje razudjenija i bogatija detaljima. U ovom poglavlju on prikazuje crnogorsko društvo kroz detaljan opis obredno-običajne prakse, iz koje iščitava osobine Crnogoraca.

U Kanjijevom opisu zaključuje se da je odlika koja prati sve aktivnosti ovog naroda neumjerenost. Autor tako ističe da Crnogorci ogromno vrijeme provode u proslavljanju krsnih slava, da pretjeranom količinom vode posipaju dijete na krštenju, i da se neobično ponašaju žaleći umrlog člana porodice.⁸⁶⁶ Slika Crne Gore kao zemlje neumjerenosti upotpunjena je opisom običaja gostoprimstva, pa se kaže da Crnogorci gosta smatraju svetim bićem, makar on bio ubica, dok je na drugom polu ekstrema običaj krvne osvete, koji pokazuje njihovu neizmjernu mržnju.

U ovom poglavlju autor je predstavio čitaocima i tradicionalnu organizaciju crnogorske porodice, opisujući njen zadružni način života i objašnjavajući uloge, prava i obaveze njenih članova, kao i način donošenja važnih odluka. Njegovi opisi slični su Fortisovom opisu Morlaka, što se, na primjer, vidi u zapažanju da se Crnogorke, u čijem fizičkom opisu ističe da imaju „veoma crnu i nauljanu kosu“, izabrano lice i deformisan izgled tijela usljed izloženosti teškim poslovima, kao i da djecu donose na svijet gdje god se zadese, bez ičije pomoći i bez zapomaganja, te da ta djeca sama uče da hodaju jer u suprotnom ne bi preživjela.

Posljednje, šesto poglavlje djela, donosi u prevodu na italijanski jezik crnogorske narodne poslovice za koje autor kaže da ih je sam sakupio tokom svog boravka u Crnoj Gori.

⁸⁶⁵ Isto, str. 95.

⁸⁶⁶ Isto, str. 105–106, 111–112, 125–126.

Kanjijev prikaz Crne Gore, u kome su istorijskim podacima i etnografskim zapažanjima posvećene dvije trećine djela, ostavlja utisak arhaične sredine čija je ljepota sadržana u njenoj specifičnosti i jedinstvenosti, i u kojoj je najzanimljiviji predmet proučavanja sam narod, njegov način odijevanja i stil života. Kanjija je, svakako, zanimalo koje su to specifičnosti života naroda geografski relativno bliskog Italiji, a koji se po svojoj istoriji i običajima veoma razlikuje od italijanskog. Iako se u pisanju oslonio na djela drugih autora o Crnoj Gori, Kanji je unio u knjigu poneko svoje zapažanje, koje govori o onome što je ovaj Italijan doživljavao kao alteritet, *drugost* kod Crnogoraca. Isticao je njihovu hrabrost, srčanost, dostojanstvenu pojavu, a u istorijskoj perspektivi borbu protiv Turaka. Imajući u vidu klasifikaciju putnika Cvetana Todorova, Kanjija bi po ovim karakteristikama svrstali u kategoriju egzota. Međutim, za njega bi se moglo reći da pripada i putnicima impresionistima, budući da sa svog putovanja donosi malu zbirku poslovice.

Iako je Kanji svojom knjigom želio da ponudi čitaocima što više podataka ili informacija o Crnoj Gori, ipak ih nije bilo mnogo s kojima oni već nijesu bili upoznati. Na žalost, lično iskustvo i eventualne susrete tokom svog boravka Kanji je potisnuo u drugi plan, čime je propustio priliku da ostavi dubljeg traga u italijanskoj putopisnoj prozi o ovoj prekojadranskoj zemlji.

Herman Korodi

Da je Crna Gora krajem XIX vijeka postala primamljiva destinacija za razne italijanske putnike zahvaljujući vjenčanju Savoja-Petrović, svjedoči i dolazak na Cetinje slikara i ljubitelja putovanja Hermana Korodija (Hermann Corrodi, 1844–1905).⁸⁶⁷ Korodija je naročito privlačio Orijent, pa je prethodno već posjetio Konstantinopolj, Siriju, Egipat i Korziku, prenoseći očaranost ovim zemljama na svoja slikarska platna.⁸⁶⁸ Njegova posjeta Crnoj Gori oktobra 1898. godine vezuje se za njegovo interesovanje za egzotične predjele, a svoj malo poznati i danas veoma rijetki putopisni dnevnik od tridesetak strana objavio je već

⁸⁶⁷ Herman Korodi rođen je u Freskatiju, u regiji Lacio. Studirao je u Ženevi, Rimu i Parizu i posjetio mnoge evropske metropole. Godinama je držao ateljee u Baden-Badenu i Hamburgu, jačajući veze sa njemačkim dvorom. Stekao je međunarodnu slavu i više puta je nagrađivan, a godine 1893. postao je počasni akademik Akademije San Luka, gdje je neko vrijeme i predavao. Umro je u Rimu, gdje je proveo veći dio svog života. Up. Sabina Magnani, „CORRODI, Hermann“, *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 29, 1983, [http://www.treccani.it/enciclopedia/hermann-corrodi_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/hermann-corrodi_(Dizionario-Biografico)/); “Hermann David Salomon Corrodi (1844-1905)” http://www.galeriearyjan.com/pdfs/Corrodi-Hermann-David-Salomon-%A0Les-bords-du-Nil%A0_en.pdf.

⁸⁶⁸ Isto.

sljedeće godine, pod naslovom *Izlet u crne planine*.⁸⁶⁹ U Predgovoru autor objašnjava da ga je na objavljivanje utisaka sa putovanja natjeralo obećanje dato prijateljima da će opisati „tu predivnu, očaravajuću i veoma zanimljivu zemlju“, to jest Crnu Goru.⁸⁷⁰

Korodi je u Crnu Goru stigao iz Dalmacije, a prema datumima koje pominje u knjizi ispada da je u ovoj zemlji proveo oko dvije nedjelje. Opis ovog putovanja počinje od boravka u Kotoru, u kome je proveo nekoliko dana u hotelu *Città di Trieste*, iščekujući stabilizaciju vremenskih prilika da bi ga što prije napustio, što zbog nezadovoljstva smještajem, što zbog želje da vidi „tajanstvene i nepoznate“ planine Crne Gore. Putovao je kočijom, zamišljajući da je vuku korzikanski konji, ne bi li odagnao strah koji mu se javljao pri pogledu na planinske vrhove i provalije duž puta. Ipak, imajući u vidu kako se do Crne Gore nekada putovalo, zaključio je da novi put predstavlja „građevinsko čudo“ i jedan od najljepših i najboljih puteva ikad napravljenih.⁸⁷¹

Korodi je u Crnoj Gori posjetio Cetinje i Rijeku Crnojevića, kao i okolna manja mjesta, najduže se zadržavši u crnogorskoj prijestonici. Tamo je odsjeo u cetinjskom hotelu, čijim je uslugama bio zadovoljan. Grad opisuje kao mnogo ljepši i čistiji od gradova u Dalmaciji. Nabrajajući znamenite zgrade i institucije Cetinja, po ljepoti je izdvojio dvor princa Danila, s vrtom, uređenim teniskim igralištem na travi, prostorom za vojni orkestar i parkom otvorenim za javnost. Korodi piše o poboljšanju infrastrukture grada, kao i o građevinskom zamahu koji se ogledao u podizanju boljih i većih privatnih kuća.

Autor je zapazio i ekstremne vremenske prilike na Cetinju, naglašavajući da je preko zime crnogorska prijestonica mjesecima snijegom okovana. Objasnio je da su vremenske prilike razlog što su kuće uglavnom jednospratne, a isto tako ni crkveni sat nikad ne pokazuje tačno vrijeme jer su u njegovom mehanizmu umjesto lanaca postavljeni konopci, koji po južnom vjetru popuste, pa sat uspori, dok se kad dune sjeverac zategnu, pa sat „pojuri“.⁸⁷²

Što se kulture tiče, Korodi uočava da tradicionalno nastavlja da živi i u savremenoj Crnoj Gori, pa se tako u njegovom opisu zgrade crnogorskog pozorišta iznosi da se pored najsvježije crnogorske i evropske štampe nalazi i jedan stari ratni trofej, odnosno odrubljena glava skadarskog vezira Mahmut-paše Bušatlije.

Tokom svog boravka na Cetinju, Korodi je imao priliku da upozna i knjaza Nikolu, prvo tokom jednog suđenja u Biljardi, kojim je knjaz predsjedavao, a potom i u njegovoj rezidenciji. Autor Nikolu I Petrovića prikazuje kao ljubaznog, rječitog i veoma obrazovanog

⁸⁶⁹ Hermann Corrodi, *Un escursione nelle montagne nere*, Roma, 1899.

⁸⁷⁰ Isto, str. 5.

⁸⁷¹ Isto, str. 6.

⁸⁷² Isto, str. 25.

vladara „prefinjene i superiorne kulture“.⁸⁷³ Bilježi i da mu je crnogorski knjaz pokazao umjetnička djela koja su se nalazila u njegovom dvoru, prisjećajući se svojih dana mladosti kada je u Parizu posjećivao muzeje i galerije.

Korodi opisuje i jedan ručak u knjaževoj rezidenciji, priređen za diplomatske predstavnike i crnogorske uglednike i poslužen „po normama evropskih dvorova“, prilikom koga je bio predstavljen i drugim članovima vladarske porodice. Kaže da je imao sreću da sjedi pored lijepe princeze Ksenije koja mu je pričala o Crnoj Gori i njenim običajima. Tako je prvi put u italijanskim putopisnim djelima žena pomenuta kao informator putopisca, ali, na žalost, Korodi druge detalje iz ovog razgovora nije prenio. Zabilježio je da je nakon ručka princ Mirko na klaviru svirao italijanske arije, da bi se večer okončalo kartanjem muškaraca i razgovorima o međunarodnoj politici, dok su se dame družile u drugom salonu.

Prisustvo suđenju, koje se održalo u prostoriji Ministarstva pravde, omogućilo je putopiscu da izvede neke zaključke o crnogorskom društvu i odnosu naroda prema svom vladaru. Korodi prenosi da se sudski procesi u Crnoj Gori održavaju subotom, obično pod starim brijestom, što je ovoga puta onemogućilo loše vrijeme i oluja koja je oštetila stablo. Iako nije poznao jezik Crnogoraca, oni su mu po svom držanju u sudu izgledali kao rođeni advokati i dobri govornici.⁸⁷⁴ Zapazio je kako oni slijepo vjeruju u sposobnost prosuđivanja svog vladara, pa odlaze zadovoljni čak i ako im knjaz udvostruči kaznu u odnosu na onu koju im je redovni sud dosudio, uvjereni da on to čini sa razlogom i da je uvijek u pravu.⁸⁷⁵ Ovo povjerenje autor objašnjava staranjem vladara za dobrobit svojih podanika.⁸⁷⁶

U Korodijevom djelu dat je i opis fizičkog izgleda Crnogoraca, u kome se ističe njihova „izuzetna snaga i visina“ i „ozbiljan, ponosan i gotovo tužan izraz lica“, pa je autoru svaki mladić izgledao kao „rođeni princ“.⁸⁷⁷ Kao i prethodne putopisce, Korodija je čudila količina naoružanja koju Crnogorci nose. Tako bilježi da svaki stanovnik kada napuni dvadeset godina dobija od države revolver, s obavezom da ga uvijek nosi, a koju godinu kasnije i pušku.⁸⁷⁸ Uprkos ovom običaju, autor zaključuje da on ne predstavlja prijetnju po sigurnost, budući da Crnogorci imaju „veoma razvijenu svijest o redu i pravednosti“, i da među njima „caruje osjećaj časti i ozbiljnosti, što tjera svakog da poštuje druge, siguran da će i sam biti poštovan.“⁸⁷⁹ Putopisac takođe tvrdi da se „ne mogu zamisliti ljudi pošteniji od

⁸⁷³ Isto, str. 18.

⁸⁷⁴ Isto, str. 14.

⁸⁷⁵ Isto.

⁸⁷⁶ Isto, str. 18, 22.

⁸⁷⁷ Isto, str. 11.

⁸⁷⁸ Isto, str. 11–12.

⁸⁷⁹ Isto, str. 12.

Crnogoraca“, jer su krađe iskorijenjene oštrim kaznama koje su u prošlosti primjenjivane.⁸⁸⁰ Vrline ovog naroda Korodi ilustruje i kroz opis relativno slobodnog režima rada cetinjskog zatvora, koji smatra održivim jedino u Crnoj Gori.⁸⁸¹ Spremnost zatvorenika da odsluže svoju kaznu bez pokušaja bjekstva, putopisac objašnjava veoma izraženim osjećajem časti Crnogoraca i uvjerenjem da bi bjegunca „živog ili mrtvog“ ostali stanovnici vratili u zatvor.⁸⁸² Osim zatvora na Cetinju, autor pominje postojanje još jednog, na nekom ostrvu u Skadarskom jezeru, na kome su bili smješteni osuđenici za najteža krivična djela.

Korodi je, poput prethodnih putopisaca, zapazio i da su Crnogorci veoma neskloni zanatima i trgovini, pa su te aktivnosti prepustili strancima, ali ističe da vole posao minera, objašnjavajući to činjenicom da ih eksplozija podsjeća na rat.⁸⁸³ Bilježeći da poljoprivredne i druge poslove u Crnoj Gori obavljaju uglavnom žene, i on prenosi stereotipnu sliku Crnogorki pognutih pod teškim teretom, koje idu strmim putevima i istovremeno u rukama nose preslicu i predu, dok muževi, pušeći, idu za njima na konju.

Opis posjete Rijeci Crnojevića poslužio je autoru da se osvrne i na odnose Crne Gore i Turske i prenese neke svoje stavove u vezi sa turskom upravom. Problem poplava u ovoj varoši on tumači nezainteresovanošću turskih vlasti da na svojoj strani omoguće izlaz vode iz jezera. Stoga se nada da će Crna Gora jednoga dana dobiti čitavo jezero i riješiti taj problem, čime bi se izbjegle mnoge bolesti, a sam kraj bi se pretvorio u „raj na zemlji“. ⁸⁸⁴ Korodi iskazuje i nadu da će se balkanski narodi ujediniti u cilju konačnog protjerivanja Turaka iz Evrope.

Autor je pisao i o crnogorskoj nošnji, a neke njene primjerke je čak i kupio u želji da ih iskoristi da bi dovršio neke slike tek započete na Cetinju. Pri odlasku iz Crne Gore iznio je svoj opšti utisak o ovoj zemlji i njenom narodu:

„Ovdje šaljem posljednji pozdrav Crnoj Gori, jednoj od najinteresantnijih, najveličanstvenijih, najpoetskijih i najživopisnijih zemalja koje sam ikad vidio na mojim mnogobrojnim putovanjima. Velikodušnost prirode, veličanstveni obrisi njenih planina, ljepota njenih stanovnika i njihova prijaznost i ljubaznost, sve zajedno čini jednu cjelinu, jedan svijet, jednu neprocjenjivu sliku koju nosim u svom sjećanju i neću je nikada zaboraviti.“⁸⁸⁵

Korodijev opis Crne Gore najsžetije bi iskazale riječi „živopisno“ i „egzotično“. Takvu ocjenu dobijaju pejzaži, narod, nošnja, pa i stoka. Njegov prikaz karakteriše vizija ove zemlje kao patrijarhalne sredine nepromjenjivih običaja i uzvišene čistote moralnog osjećanja

⁸⁸⁰ Isto, str. 24.

⁸⁸¹ Isto.

⁸⁸² Isto, str. 19.

⁸⁸³ Isto, str. 13.

⁸⁸⁴ Isto, str. 25–26.

⁸⁸⁵ Isto, str. 28.

koju su stanovnici pretpostavili svim drugim vrijednostima. Iako zapaža promjene u pojavnom smislu, pa piše o arhitektonskim, građevinskim i infrastrukturnim zahvatima na Cetinju, Korodi ne primjećuje da su oni na bilo koji način uticali na društvo i njegove navike, ni u pozitivnim ni u negativnom smislu. Autor narod posmatra kao jednu homogenu cjelinu koja se vodi normama herojskog društva, istovremeno plemenitog i surovog, koje za ratnu slavu živi i umire, i u kome se žene tretiraju kao slabi muškarci koji ne mogu da se dokažu na bojnopolju, pa im se dodjeljuju svi ostali poslovi, dok su knjaz i njegova porodica opisani kao sublimacija patrijarhalnih vrijednosti oplemenjenih civilizatorskim duhom i visokom kulturom. Prefinjenost vladarske porodice ogledala se kako u njihovim umjetničkim sklonostima, tako i u samom izgledu vladarske rezidencije i u dvorskoj etikeciji. Vladajuća dinastija i podanici prikazani su i kroz opoziciju aristokratija–narod, pa crnogorski vladar, u Korodijevom opisu, ostavlja utisak prosvijećenog monarha koji, svjestan svoje intelektualne i kulturne superiornosti, koristi vlast da poboljša životne uslove svojih podanika, dok se narod sa zadovoljstvom povinuje njegovom nepogrešivom sudu.

Korodijev putopisni dnevnik svjedoči o tome koji su od elemenata novog načina prikazivanja Crne Gore i Crnogoraca ustanovljenog u djelima iz 1896. godine opstali i postali dio diskursa jednog autora koji je, što zbog svoje profesije, što zbog publike za koju je pisao, bio pod slabijim dejstvom političkih motiva njenog blagonaklonog prikazivanja. Dok je diskurs o napretku u materijalnom smislu opisan i u njegovom djelu, veći napredak u kulturnom smislu Korodi nije uočio, što se posebno ogleda u njegovom opisu kulturnih sadržaja i razmatranju rodničkih odnosa. Najupadljivija razlika između ovog i djela nastalih 1896. godine, sastoji se u činjenici da, dok su prethodni autori svuda nalazili sličnosti i potvrde veza između Italije i Crne Gore, Korodi ih zanemaruje i ne nalazi nikakve podudarnosti između dva naroda, već Crnogorce prikazuje kao specifične i jedinstvene, društvo koje se ne može uporediti ni sa jednim drugim. Prema Todorovljevoj klasifikaciji putnika Korodi je putnik impresionista, odnosno „usavršeni turista“ koji sa putovanja donosi sadržaje visoke kulture kao što su skice i nošnje, kako bi svom doživljaju, osim književnog, dao i likovni izraz.

Crna Gora– „vrata Balkana“ italijanske ekspanzije

Interesovanje Italije za Crnu Goru nakon vjenčanja Savoja-Petrović, osim dinastičkog, ubrzo je dobilo i političko-ekonomski karakter. Odustavši od svojih kolonijalnih osvajanja u Africi, nakon pretrpljenih poraza 1896. godine, Italija je težila unutrašnjoj stabilizaciji i ekonomskom razvoju.⁸⁸⁶ Od pretežno poljoprivredne zemlje, kakva je krajem XIX vijeka još uvijek bila, Italija je ubrzano napredovala u procesu industrijalizacije, posebno kada je riječ o gradovima na sjeveru Apeninskog poluostrva.⁸⁸⁷ Velike promjene obilježile su naročito razdoblje od 1903. do 1914. godine, kada je na čelu italijanske vlade bio Đovani Đoliti (Giovanni Giolitti, 1842–1928), pa se to vrijeme i naziva Đolitijevom erom.⁸⁸⁸

Italija je težila i afirmaciji svojih političkih i ekonomskih interesa na Mediteranu, a mogućnost za ostvarivanje ovih ciljeva pronašla je u subvencionisanju naučnih istraživanja.⁸⁸⁹ Slične misije finansirala je i Austro-Ugarska u Bosni, pa su Italijani kao uzor imali istraživačke projekte koje je dvojna monarhija sprovodila.⁸⁹⁰ Ovakvi motivi pokretanja naučnih istraživanja mogu se prepoznati i u italijanskim naučnim misijama ostvarenim u Crnoj Gori.⁸⁹¹ Dok su takve misije početkom devedesetih godina XIX vijeka bile uglavnom rezultat ličnog entuzijazma samih naučnika, kasnije su, osim naučnog, imale i politički cilj i oslanjale su se na potporu italijanske vlade.⁸⁹²

O povezanosti italijanske spoljne politike i naučne djelatnosti Italijana u inostranstvu svjedoče i referati i zaključci sa kongresa *Italijanskog geografskog društva* (*Società geografica italiana*), među čijim je članovima i upravom bilo i predstavnika italijanske vojske, politike i diplomatije.⁸⁹³ Na njima je Crna Gora, zajedno sa Albanijom, tretirana kao

⁸⁸⁶ Giuliano Procacci, nav. djelo, str. 462–463.

⁸⁸⁷ Isto, str. 457–458.

⁸⁸⁸ Đoliti je bio liberal lijevog krila, a između 1892. i 1921. godine čak pet puta je bio premijer Kraljevine Italije. Uspijevao je da dobije podršku kako ljevice tako i umjerene desnice i sproveo je niz reformi koje su poboljšale životni standard Italijana i osnažile državnu vlast. Razumio je potrebu demokratske obnove države i izlazio u susret radničkoj klasi organizovanoj u sindikate, kao i novoj industrijskoj buržoaziji, što je doprinijelo razvoju industrijskih grana koje su uživale beneficije od države. Međutim, njegova politika doprinijela je i produbljivanju jaza između sjevernih i južnih regija Italije, kako u ekonomskom, tako i u političkom smislu. Nasuprot njegovim željama, zbog metoda koje je primjenjivao, njegova vlada izazvala je veći otpor mladih generacija i srednjih slojeva prema parlamentarnom uređenju zemlje, ostavljajući prostora za prodor radikalnih i revolucionarnih političkih struja. Emilio Gentile „GIOLITTI, Giovanni“, *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 55, 2001. [http://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-giolitti_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-giolitti_(Dizionario-Biografico)/)

⁸⁸⁹ Više u: Marta Petricoli, *Archeologia e Mare Nostrum. Le missioni archeologiche nella politica mediterranea dell'Italia 1898/1943*, Roma, 1990.

⁸⁹⁰ Slavko Burzanović, Tatjana Koprivica, „Antičko rimsko nasljeđe u Crnoj Gori i italijanska spoljna politika“, str. 224.

⁸⁹¹ Isto, str. 220.

⁸⁹² Isto.

⁸⁹³ Up. Francesco Martelloni, „Antonio Baldacci: Italia e Austria alleate-concorrenti in Albania e Adriatico orientale (1896–1903)“, *Itinerari di ricerca storica*, XXVII / 2013, br. 1 (nuova serie), str. 120.

prostor od životne važnosti, istorijski i geografski predodređen za italijansko ekonomsko i političko prisustvo.⁸⁹⁴ Na takvim kongresima su utvrđivane i Vladi preporučivane ekonomske i političke mjere za ostvarivanje tog cilja.⁸⁹⁵ Istaknutu ulogu u procesu ovakve crnogorsko-italijanske saradnje imali su dva najbolja poznavaoaca crnogorskih prilika među Italijanima: Antonio Baldači i Viko Mantegaca. Isti predznak imale su i aktivnosti i djela geografa Gvida Kore.

Gvido Kora

Početak XX vijeka o Crnoj Gori pisao je i istaknuti italijanski geograf, kartograf i profesor Gvido Kora (Guido Cora, 1851–1917).⁸⁹⁶ On je i ranije pokazivao zanimanje za Balkansko poluostrvo, a u razdoblju od 1874. do 1912. godine posjetio je Grčku, Albaniju, Hrvatsku, Srbiju i Crnu Goru, objavivši o ovom iskustvu nekoliko djela.⁸⁹⁷ U Crnu Goru došao je avgusta 1899. godine, zadržavši se na istraživanju više od mjesec dana. Svoj putopis pod naslovom *U Crnoj Gori* Kora je objavio prvo u časopisu *Nuova Antologia*, u tri nastavka⁸⁹⁸, a potom i kao monografsku publikaciju.⁸⁹⁹ Sastavljeno iz jedanaest poglavlja, ovo djelo sadrži i četrdesetak fotografija. Naslovi poglavlja odnose se na etape samog puta i teme kojima se ovaj istraživač bavio. Prvo poglavlje predstavlja i neku vrstu predgovora u kome autor objašnjava motive svog odlaska na ovaj put i daje određene podatke o samom istraživanju. Kora tu kaže da je Crnu Goru obišao vođen interesovanjima etnografskog

⁸⁹⁴ Up. Slavko Burzanović, „Antonio Baldači i Crna Gora“, str. 97.

⁸⁹⁵ Isto.

⁸⁹⁶ Gvido Kora rođen je u Torinu. Još kao srednjoškolac pokazao je živo zanimanje za geografske nauke, objavivši prvi naučni rad sa osamnaest godina. Po uzoru na najznačajniji njemački geografski časopis *Petermanns geographische Mitteilungen*, osnovao je publikaciju *Cosmos*, a potom postao dopisni član Kraljevskog geografskog društva u Londonu, od kojeg je 1886. dobio zlatnu medalju. Za izdavačku kuću Paravia iz Torina uradio je niz karata i globusa, fizičkih i političkih, tada najboljih u Italiji. Godine 1881. postao je vanredni profesor Filozofskog fakulteta u Torinu, a tri godine kasnije osnovao je Geografsko i etnografsko društvo. Godine 1898. postao je profesor na Rimskom univerzitetu. Učestvovao je i u nekim speleološkim ekspedicijama. Godine 1914. pošao je na put oko svijeta u trajanju od šest mjeseci, tokom koga je prikupio obimni materijal za naučna istraživanja. Biografski podaci prema: Francesco Surdich, „CORA, Guido“, *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 28, 1983, [http://www.treccani.it/enciclopedia/guido-cora_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/guido-cora_(Dizionario-Biografico)/)

⁸⁹⁷ Guido Cora, *Fra gli Slavi Meridionali: un'escursione in Croazia e in Serbia*, Roma, 1903; „Contribuzione all'etnografia della Croazia e della Serbia“, u: *Atti del V Congresso geografico italiano*, Napoli, 1905, str. 252–265; „Sulla opportunità che s'istituiscia nella Penisola Balcanica e adiacenze una rappresentanza diplomatica e consolare più in armonia cogli'interessi politici e commerciali dell'Italia in quei paesi“, *Atti del V Congresso geografico italiano*, Napoli, 1905, str. 378–383; „La penisola balcanica nel momento attuale. Impressioni di viaggio“, *Nuova antologia di lettere, scienze ed arti*, 1912, serie 5, v. 162 (novembre – dicembre), str. 287–297.

⁸⁹⁸ Guido Cora, „Nel Montenegro. Impressioni di viaggio“, *Nuova antologia*, Roma, XXXV/1900, vol. 174, str. 652–680; XXXVI/1901, vol. 175, str. 73–97, 243–261.

⁸⁹⁹ Guido Cora, *Nel Montenegro. Impressioni di viaggio*, Forzani, Roma, 1901. Svi citati u radu su iz ovog izdanja.

karaktera. Osim naučnog, naglasio je i drugi značaj ovakvih istraživanja, smatrajući da ona mogu doprinijeti razrješenju ne samo političkih, nego i ekonomskih problema na Balkanskom poluostrvu.⁹⁰⁰ Autor daje i podatak da je istraživanje sproveo uz podršku kako italijanskih, tako i crnogorskih vlasti. Ističe da ga je pri dolasku u Crnu Goru dočekaio italijanski diplomatski predstavnik u ovoj zemlji, Frančesko Bjanki di Kastelbjanko, koji ga je obavijestio da je preduzeto sve da bi mu se pomoglo u radu, dok se knjaz Nikola, s druge strane, postarao da mu obezbijedi pratnju i prijem kod lokalnih crnogorskih vlasti, a po njegovom povratku pokazao i interesovanje za ishod ove misije.⁹⁰¹ Putopisac kaže i da mu je dodatni podstrek da krene na ovo putovanje dala sličnost Italije i Crne Gore, s obzirom na to da su iste ideje obilježile i italijanski preporod i crnogorsku istoriju, a da nijesu bez uticaja bile ni dinastičke veze uspostavljene brakom Savoja- Petrović, kao ni „međusobne simpatije“ koje su gajili Crnogorci i Italijani.⁹⁰²

Kora je u svom putopisu opisao samo svoja iskustva sa putovanja, izostavivši rezultate svojih istraživanja. Osnovne karakteristike njegovog djela su informativnost i deskriptivnost, a u fokusu autorove pažnje su podaci, mjerljive karakteristike, činjenice. On ukazuje i na postojanje obimne naučne literature o Crnoj Gori od oko trista knjiga, članaka i karata, navodeći strane i domaće naučnike koji su ovu zemlju sa raznih aspekata proučavali, poput Rovinskog, Haserta, Švarca, Baumana, Baldačija i Cvijića.

Kora je na putovanje krenuo iz Venecije, brodom preko Trsta, odakle je stigao u Boku Kotorsku. Prenoćio je u Kotoru, u zimskoj rezidenciji italijanskog diplomatskog predstavnika u Crnoj Gori, da bi se narednog dana kočijom zaputio prema Cetinju. U crnogorskoj prijestonici se zadržao nedjelju dana, pripremajući se za istraživanje krajeva u unutrašnjosti zemlje. Tokom boravka posjetio je Rijeku Crnojevića, Podgoricu, Andrijevicu, Berane, Kolašin, Nikšić i Danilovgrad, obišavši i okolinu ovih gradova. Na putu ga je pratio iskusni vodič Krsto Pejović sa još nekoliko Crnogoraca koji su im bili pratnja. Po povratku sa istraživanja, čiji se veći dio odvijao pješke i po lošim vremenskim uslovima, Kora je oputovao za Ankonu, brodom iz Kotora.

⁹⁰⁰ Isto, str. 3.

⁹⁰¹ O Korinom boravku u Crnoj Gori izvijestio je i torinski list *Stampa*, uz podatak da je ovoga naučnika crnogorski knjaz odlikovao ordenom Danilo I za uspješno obavljeno istraživanje. Up. „Un geografo italiano nel Montenegro“, *La Stampa*, XXXIII/ 1899, br. 266 (25. IX), str. 2.

⁹⁰² Guido Cora, *Nel Montenegro. Impressioni di viaggio*, str. 4.

Mada ne često, u Korinom putopisu nailazimo i na njegove subjektivne utiske o crnogorskim predjelima, pa autor, na primjer, za Bokokotorski zaliv kaže da je jedan od „najljepših pejzaža na čitavoj Zemljinoj kugli“.⁹⁰³

Korini opisi materijalne kulture specifični su po tome što u tadašnjem austrijskom priobalju putopisac traga za etnografskim karakteristikama i neobičnostima, dok u crnogorskim krajevima pažnju više usmjerava na isticanje onih obilježja koja svjedoče o transformaciji ruralne sredine u urbanu. Tako mu je u Kotoru najzanimljiviji bio *Crnogorski pazar*, na kome ga je fascinirala živopisna crnogorska nošnja, te drvene kućice duž luke, sa natpisima na raznim jezicima, u kojima su trgovali ili se bavili raznim zanatskim poslovima ljudi različite nacionalnosti. Što se tiče crnogorskih gradova, autoru je u njima privukao pažnju građevinski zamah, odnosno radovi na infrastrukturnom povezivanju udaljenih centara. Kora ukazuje na razvoj kulture u Crnoj Gori, nabrajajući novootvorene škole i kulturne institucije, ističući da su i umjetnosti postale „omiljenije“.⁹⁰⁴

Kora je na Cetinju posjetio Biljardu, Cetinjski manastir, kulu Tablju, mauzolej vladike Danila, zatvor, kasarnu i oružarnicu. Opisi ovih institucija i kulturno-istorijskih spomenika poslužili su mu kao ilustracija crnogorske ratne prošlosti, ali i promjena koje su u Crnoj Gori nastupile nakon Berlinskog kongresa 1878. godine. Tako je, na primjer, kula Tablja pomenuta u kontekstu spomeničkog naslijeđa, pa umjesto da služi za izlaganje odsječenih neprijateljskih glava, Kora bilježi da ona predstavlja vrlo pogodno mjesto za uživanje u pogledu na grad i na njegovu okolinu.⁹⁰⁵

Opisujući život na Cetinju, autor ističe da u gradu nije bilo buke, jer ne samo da nije bilo automobila, nego nije bilo ni ljudi koji bi gradom išli na biciklu ili na konju. Zapazio je da su ljudi često boravili napolju, i to obučeni u svoje raskošne nošnje, što je kod turista stvaralo zabunu jer su mislili da su došli u dane proslave nekog praznika.

Dan po dolasku u Crnu Goru Kora je u svojoj rezidenciji primio knjaz Nikola. Imajući u vidu da je ovaj gost porijeklom iz Torina, a da živi u Rimu, crnogorski knjaz se prisjetio lijepih dana provedenih u ova dva italijanska grada, izražavajući nadu da će se u njih ponovo vratiti. Crnogorskog knjaza Kora opisuje kao „iskusnog stratega i ratnika, zaslužnog diplomatu, mudrog zakonodavca“, visprenog i razboritog vladara, obrazovanog reformatora i

⁹⁰³ Isto, str. 15.

⁹⁰⁴ Isto, str. 35.

⁹⁰⁵ Isto, str. 28.

civilizatora, „pravog oca svog naroda“.⁹⁰⁶ Napominje da se u Crnoj Gori ne dešava ništa a da knjaz u tome ne učestvuje, kao i da su njegova dobrota i nepristrasnost nesumnjivi.

Autor ukazuje na napredak koji je Crna Gora postigla zahvaljujući djelovanju knjaza Nikole I, što ilustruje opisima stanja u gradovima koji su osvojeni u crnogorsko-turskom ratu 1876–1878, kao što su Podgorica, Nikšić, Andrijevica i Kolašin. Ističe njihov ubrzani privredni razvoj i urbanizaciju koja se ogleda u izgradnji fabrika, ugostiteljskih objekata, lijepih kuća, kao i u uspostavljanju poštansko-telegrafske službe i osnivanju kulturnih institucija. S obzirom na to da je crnogorski knjaz i pjesnik, Gvido Kora u svom prilogu pominje i naslove nekih njegovih pjesničkih djela, poput *Novih kola*, iz kojih donosi dvije strofe u prevodu Euđenija Barbarića, i ode pod naslovom *Turčinu*, ističući je kao primjer knjaževe sposobnosti da uvaži dojučerašnjeg neprijatelja i obezbijedi suživot raznih vjera u Crnoj Gori. I drugi članovi vladajuće porodice Petrović predstavljeni su kao prefinjeni ljubitelji književnosti i umjetnosti, posebno knjaževi sinovi Danilo i Mirko, kao i njegova kćerka, aktuelna italijanska kraljica Jelena.⁹⁰⁷

Kora je na svom putovanju obišao i planinska sela u istočnom dijelu Crne Gore, a njegovi opisi svjedoče o velikom siromaštvu i teškom životu stanovnika u tim krajevima. Autor tako bilježi da je više puta morao da prespava na podu, jer u kolibama u kojima je boravio nije bilo kreveta. Uočio je i da u zemlji nije bilo dovoljno ljekara.⁹⁰⁸ Kora nudi i konkretne predloge čija bi realizacija doprinijela većem razvoju Crne Gore, kao što je povezivanje plodnih područja knjaževine putevima ili željezničkim trasama da bi se omogućili prevoz i prodaja poljoprivrednih proizvoda po znatno nižim cijenama.⁹⁰⁹

Korino djelo donosi i neka zapažanja o stanovnicima gradova koje je posjetio. Autor je primijetio fizičku ljepotu Bokelja, koja se ogledala u čvrstoj, skladnoj i lijepoj konstituciji tijela, a pominje i njihovu vještinu u pomorstvu, trgovačko umijeće, trezveni način života, nezavisni duh i ljubav prema domovini.⁹¹⁰ Kod Crnogoraca naglašava njihovo srdačno gostoprimstvo, prenoseći da su mu se više puta izvinjavali zbog svog siromaštva i nemogućnosti da ga bolje ugoste.⁹¹¹ Međutim, zapazio je da su se trgovinom i zanatstvom pretežno bavili Albanci, pa preporučuje Crnogorcima da se i oni posvete ovim aktivnostima kako bi poboljšali svoje materijalno stanje.⁹¹² Kora je uočio i da su, uprkos veoma skromnom

⁹⁰⁶ Isto, str. 18, 32.

⁹⁰⁷ Isto, str. 35.

⁹⁰⁸ Isto, str. 61.

⁹⁰⁹ Isto, str. 43, 56.

⁹¹⁰ Isto, str. 11.

⁹¹¹ Isto, str. 49.

⁹¹² Isto, str. 45.

imovinskom stanju, način hoda i držanje Crnogoraca izrazito ponositi.⁹¹³ Dok su u prethodnim putopisima čitaoci mogli da se upoznaju sa stanovnicima prijestonice, ovaj autor govori i o onima sa sjevera, iznoseći mišljenje da su Vasojevići jedno od „najplemenitijih, najinteligentnijih i najhrabrijih plemena u knjaževini“.⁹¹⁴ Zabilježio je i kako stanovnici različitih crnogorskih krajeva provode slobodno vrijeme, iznoseći podatak da je hotelska kafana u Nikšiću bila veoma popularna zbog stola za bilijar, a da stanovnici Andijevice trenutke dokolice provode uz zvuke gusala.

Da bi stekao bolji uvid u način života u Crnoj Gori, putopisac je posjećivao i pazare, primijetivši da su poljoprivredne proizvode na njima prodavale uglavnom žene, koje su se istovremeno bavile i pletenjem čarapa. Poput svojih prethodnika, i Kora se osvrnuo na položaj žena u društvu, opisujući svoje susrete sa Crnogorkama pognutim pod teretom drva ili robe za prodaju, koje su pratili naoružani muževi sa cigaretom u ustima.

Iako je proputovao velikim dijelom Crne Gore i primijetio mješovitu populaciju po pitanju nacionalnosti i vjere, Kora ne pominje primjere netolerancije, već zapaža da, uprkos ranijim neprijateljstvima Turaka i Crnogoraca, turskog ambasadora na Cetinju svi uvažavaju.⁹¹⁵

U ovom djelu dat je i pregled istorije Crne Gore, od vremena rimske imperije do savremenog doba. Autoru je kao izvor poslužila knjiga *Istorija Crne Gore* Jakova Ćudine iz 1882. godine. Prema ovom djelu Kora nabraja najznačajnije epohe crnogorske istorije, posebno ističući vojne uspjehe Petrovića u borbama za proširenje teritorije, i njihove reformatorske poduhvate u cilju civilizovanja Crnogoraca. Kora u ovom putopisu podržava političke aspiracije Crne Gore, kritikujući evropske sile što se na Berlinskom kongresu (1878) nijesu pridržavale nacionalnog principa, omogućivši tako Austriji veliku vlast i uticaj na Jadranu.⁹¹⁶

Autor je posebnu pažnju posvetio i vezama Crne Gore i Italije, s nostalgijom podsjećajući na razdoblje kada su one bile mnogo intenzivnije, to jest kada je obalama Boke kotorske vladala Mletačka Republika, kao i kada su Crnom Gorom upravljali rimski carevi. Mletačko prisustvo na istočnim obalama Jadrana Kora je doživljavao kao snažan civilizatorski podstrek, iskazujući uzgred svoju bojazan da bi slovenski uticaj mogao izbrisati njegove tragove.⁹¹⁷ Stoga predlaže intenzivnije angažovanje italijanske vlade po pitanju

⁹¹³ Isto, str. 69.

⁹¹⁴ Isto, str. 55.

⁹¹⁵ Isto, str. 34–35.

⁹¹⁶ Isto, str. 18.

⁹¹⁷ Isto, str. 5.

širenja italijanskog jezika, ali i izgradnje zgrade poslanstva na Cetinju, budući da u vrijeme njegove posjete još uvijek nije bio izabran teren za tu svrhu. Da su i u aktuelno doba Italijani doprinosili napretku Crne Gore autor potvrđuje navođenjem činjenice da su neke od najznačajnijih građevina na Cetinju urađene po nacrtu rimskog arhitekta Čezarea Avgusta Koradinija (Cesare Augusto Corradini), koji je na Cetinju više puta boravio i radio u razdoblju od 1900. do 1912. godine.⁹¹⁸ Kora ne zaobilazi da pomene i saradnju na vojnom planu, navodeći imena crnogorskih mladića koji su vojnu obuku završili u Italiji, i bilježeći podatak da je jedna sala vojne kasarne na Cetinju dobila ime po italijanskom pukovniku Đuzepeu Galijanu, kao i da je sama zgrada bila opremljena namještajem iz Italije.⁹¹⁹ Kora je izložio i mogućnosti daljeg razvoja italijansko-crnogorskih veza kroz razna naučna istraživanja u Crnoj Gori, na primjer ostatka ruševina rimskog urbanog centra Duklja, u okolini Podgorice. Osim što pominje i druge istraživače koji su ovaj arheološki lokalitet proučavali, on se nada pokretanju veće ekspedicije koja bi, po njegovom mišljenju, sakupila nove podatke o drevnim Ilirima koji su to područje prije Rimljana naseljavali. Autor je tako najavio veliku italijansku naučnu misiju koja je pod pokroviteljstvom italijanske vlade zaista i sprovedena 1902. godine, mada on nije dobio priliku da u njoj učestvuje.⁹²⁰

Korin putopis, napisan naučno-publicističkim stilom, donosi brojne podatke o Crnoj Gori, najviše one topografskog karaktera. Ovaj autor dao je i niz opisa i fotografija koji svjedoče o materijalnom stanju i kulturnom razvoju raznih crnogorskih krajeva, kako većih crnogorskih gradova, tako i udaljenih pograničnih mjesta. Iako je, poput brojnih drugih putopisaca, veličao vojne uspjehe Crnogoraca, njegovo djelo više je usmjereno na prikaz prilika u savremenoj Crnoj Gori, njen razvoj i način života njenih stanovnika. Kora oslikava društvo koje se iz ruralnog transformiše u urbano, realno sagledavajući njegove mogućnosti i ograničenja, i ne ostavljajući prostora subjektivnim ocjenama o pozitivnim ili negativnim uticajima tih promjena na tradiciju ili moral društva. Sva dostignuća Crne Gore po pitanju privrednog i kulturnog razvoja autor je pripisao u zaslugu dinastiji Petrović-Njegoš, posebno

⁹¹⁸ Up. *Menadžmant plana istorijskog jezgra Cetinja (nacrt)*, Ministarstvo kulture, sporta i medija Crne Gore, Podgorica, 2009, str. 18;

⁹¹⁹ Guido Cora, *Nel Montenegro. Impressioni di viaggio*, str. 30–31.

⁹²⁰ Kora je po povratku u Italiju pokušavao odatle da zainteresuje crnogorske vlasti za organizovanje jedne velike italijanske ekspedicije koja bi sa različitih naučnih aspekata proučavala Crnu Goru, pa je, tokom 1900. godine, u više navrata, kontaktirao crnogorskog konzula u Rimu, Evgenija Popovića i sekretara crnogorskog Ministarstva inostranih djelana Cetinju, Slava Ramadanovića. O ovom projektu razgovarao je i sa kraljem Viktorom Emanuelom III i kraljicom Jelenom. Pošto nije uspio da organizuje ekspediciju, vjerovatno iz finansijskih razloga, Guido Cora je 1901. godine u pratnji dva službenika italijanske vlade ponovo dolazio u Crnu Goru. Up. Slavko Burzanović, Tatjana Koprivica, „Antičko rimsko nasljeđe u Crnoj Gori i italijanska spoljna politika“, str. 221–222.

knjazu Nikoli, čijoj usješnoj politici i odnosu prema svom narodu i državi odaje veliko priznanje.⁹²¹

Prema Todorovljevoj klasifikaciji putnika, Koru bismo mogli uvrstiti u specifične asimilatore, koji teže da Druge prikažu sličnim sebi, pa im strana zemlja postaje veoma bliska i vrlo pogodna za širenje sopstvene kulture.⁹²²

Antonio Baldači

Jedan od najznačajnijih protagonista stavljanja naučnih istraživanja u službu političkih i ekonomskih aspiracija Italije prema Balkanu i Crnoj Gori bio je Antonio Baldači. Osim što je dao doprinos poznavanju bilja Crne Gore, ovaj prirodnjak je i druge svoje sunarodnike podsticao da ovu zemlju proučavaju i ulažu u njen privredni razvoj.⁹²³ Napisao je niz članaka o stepenu razvijenosti različitih privrednih grana u Crnoj Gori, namijenjenih zainteresovanim italijanskim poslovnim i političkim krugovima.⁹²⁴ Zahvaljujući ovim radovima Baldači je stekao ugled stručnjaka za ekonomske odnose Italije sa Crnom Gorom, Albanijom, Makedonijom i Epirom, a kralj Viktor Emanuel III primio ga je više puta u privatnu audijenciju.⁹²⁵

Baldačijeva putopisna djela o Crnoj Gori nastala u razdoblju od 1896. do 1903. godine objavljena su većim dijelom u izdanju *Italijanskog geografskog društva*, a obilježava ih izrazito prisustvo političkih ideja u vezi sa budućim odnosima Crne Gore i Albanije sa Italijom.⁹²⁶ Prema njegovom mišljenju, Crna Gora je, poput svojevrsnih „vrata Balkana“, bila pogodna za širenje italijanskog ekonomskog i političkog uticaja u krajevima čiji su veliki dio već kontrolisale Austro-Ugarska i Otomansko carstvo.⁹²⁷ U vezi sa ovim, treba napomenuti i

⁹²¹ Kratku bibliografsku bilješku o izlasku ovog djela objavio je cetinjski književni časopis *Luča*. Up. „Nel Montenegro“, *Luča*, VI/1900, sv. 11 i 12, str. 680.

⁹²² Kora se i kasnije bavio južnoslovenskim temama, kako u naučnom, tako i u političkom smislu, pa je povodom Prvog balkanskog rata napisao jedan članak u kome je, uz kratak opis svog putovanja kroz nekoliko balkanskih zemalja tokom 1911. godine, pozdravio ujedinjenje balkanskih naroda i konačno rješenje „istočnog pitanja“ po kriterijumu nacionalnog principa. O ovom prilogu biće riječi u nastavku rada.

⁹²³ Slavko Burzanović, „Antonio Baldači i Crna Gora“, str. 109.

⁹²⁴ Neke od svojih ideja o italijanskom privrednom angažovanju u Crnoj Gori Antonio Baldači i njegov brat Đovani između 1900. i 1903. godine pokušali su i praktično da realizuju, ali bez uspjeha zbog nedostatka kapitala. Up. Slavko Burzanović, „Antonio Baldači i Crna Gora“, str. 98–101.

⁹²⁵ Isto, str. 99; Maria Grazia Bollini, nav.djelo, str. 40.

⁹²⁶ Autor je postao redovni član *Italijanskog geografskog društva* 1894. godine, kada je od njega i dobio prvu finansijsku pomoć za sprovođenje svojih istraživanja u Albaniji. Up. Maria Grazia Bollini, nav.djelo, str. 16.

⁹²⁷ Slavko Burzanović, „Antonio Baldači i Crna Gora“, str. 98.

da je Baldači od 1902. godine predavao političku i kolonijalnu geografiju na Diplomatsko-kolonijalnoj školi u Rimu i da su ove teme tada bile u fokusu njegovog interesovanja.⁹²⁸

Povod da objavi neke od svojih putopisnih opisa Crne Gore Baldačiju je pružilo vjenčanje italijanskog prestolonasljednika Viktora Emanuela III i crnogorske princeze Jelene Petrović Njegoš 1896. godine. Upravo te godine niz njegovih prigodnih članaka i putopisnih priloga objavljen je u italijanskim listovima *Resto del Carlino* i *Coltivatore*. Sljedeće 1897. godine sve ove radove sabrao je u knjizi pod naslovom *Crna Gora: uspomene jednog botaničara*, u čijem predgovoru kaže da mu je namjera bila da povodom ovog vjenčanja italijanske čitaoce upozna sa geografskim i etnografskim karakteristikama Crne Gore.⁹²⁹

Ova Baldačijeva knjiga obuhvata autorove bilješke sakupljene tokom šest njegovih putovanja u Crnu Goru, obavljenih u razdoblju od 1885. do 1891. godine. Prva dva poglavlja predstavljaju neku vrstu uvoda, dok u preostalih devet autor opisuje krajeve koje je posjetio. U prvom poglavlju Baldači govori o teritorijalnom uvećanju Crne Gore nakon Berlinskog kongresa, dok su u drugom opisani ratničke vještine i rodoljublje Crnogoraca.

U ovoj knjizi Baldači se najviše bavi etnografskim karakteristikama naroda, uvjeren da italijanski čitaoci za Crnogorce znaju ali ih ne poznaju, tako da on opis svojih putovanja u knjizi predstavlja kao fantastično otkriće jednog novog svijeta koji je, uprkos geografskoj blizini, ostao sakriven od očiju Evrope. Autor ističe da o Crnoj Gori postoji bogata literatura, ali da u njoj ima grešaka, što pripisuje površnosti putnika koji su je posjetili, njihovom kratkom boravku u zemlji, kao i njihovoj nesposobnosti da se odvoje od knjiškog znanja.⁹³⁰ Ipak, smatra da se stvari u tom pogledu mijenjaju, pa upućuje na autore poput Pavla Rovinskog i Kurta Haserta, vjerujući da će njihova istraživanja značajno doprinijeti raspršivanju oreola legende i misterije koji obavija Crnu Goru.⁹³¹

Baldačijev opis Crne Gore odlikuje romantičarsko isticanje simbioze čovjeka i prirode, pa on obilježja Crnogoraca objašnjava njihovim prirodnim okruženjem. Autor tako naglašava da u u krševitim predjelima kakvi su crnogorski može da živi samo junački narod, pun vrlina.⁹³² Osim što prirodi pripisuje aktivno oblikovanje fizičkih i duhovnih svojstava Crnogoraca, Baldači je prikazuje i kao silu koja je obilježila i crnogorske nacionalne granice, s obzirom da se, kaže autor, postarala i da postavi neprohodne prepreke između Crnogoraca i

⁹²⁸ Maria Grazia Bollini, str 19.

⁹²⁹ Antonio Baldacci. *Crnagora: memorie di un botanico*, Ditta Nicola Zanichelli, Bologna, 1897. Posljednje izdanje: Antonio Baldacci. *Crnagora: memorie di un botanico*, Nabu Press, 2011.

⁹³⁰ Isto, str. 22–23. Baldači je dao svoj doprinos u ukazivanju na materijalne greške u literaturi o Crnoj Gori, objavivši prikaz knjige *Crna Gora* istoričara Antonija Martinija. Up. Antonio Baldacci, „Un recente libro sul Montenegro“, *Bolletino della Società geografica italiana*, XXXI/ 1897, ser. III, vol. X, str. 200–204.

⁹³¹ Antonio Baldacci. *Crnagora: memorie di un botanico*, str. 23.

⁹³² Isto, str. 15–16, 62.

Albanaca, predviđevši njihovu netrpeljivost.⁹³³ Baldači smatra da je upravo priroda zaštitila Crnogorce i od negativnih uticaja zapadne civilizacije.⁹³⁴ On tvrdi i da se crnogorske specifičnosti manifestuju samo u Crnoj Gori, dok van svoje zemlje Crnogorci zapadaju u „duboku moralnu letargiju“.⁹³⁵

Baldači je opisao i biljne i životinjske vrste na kojima se zasniva crnogorska poljoprivreda i ukazao na faktore koji ometaju njen razvoj, kao što su klimatski uslovi i karakteristike tla, ili tradicionalni način bavljenja poljoprivrednim djelatnostima. Detaljno je opisao i neke crnogorske poljoprivredne proizvode, posebno vina, među kojima ističe kvalitet crmničkog, poredeći ga sa toskanskim vinima.⁹³⁶

Baldači je u ovom djelu dao i osvrt na događaje iz crnogorske istorije, opisujući krvave bojeve Crnogoraca i Turaka tokom XIX vijeka.⁹³⁷ Autor, pri tom, glorifikuje crnogorske uspjehe, dok izbjegava da pomene njihove poraze. On miješa podatke iz istorije sa legendarnom prošlošću, zabilježenom u narodnoj poeziji koju smatra čuvarom sjećanja na značajne događaje.⁹³⁸ Da bi bolje upoznali crnogorsku istoriju autor upućuje i na stihove Njegoševog *Gorskog Vijenca* u prevodu Jakova Ćudine („U pamet se dobro Crnogorci!“, st. 2407–2437; „Čevo ravno, gnijezdo junačko!“, st. 1733–1752), u kojima je opisana priprema Crnogoraca za tzv. „istragu poturica“ na Božić 1703. godine i jedna bitka Crnogoraca i Turaka do koje je došlo sredinom XVIII vijeka.⁹³⁹

Ono što Baldačijevo djelo čini drugačijim od putopisnih opisa nekih drugih autora jeste činjenica da on, na osnovu ličnog iskustva, pravi razliku između crnogorskih plemena, izdvajajući osobine koje kod pojedinih prepoznaje kao dominantne. Dok Kuče opisuje kao legendarne ratnike i buduće civilizatore, Bjelopavliće kao najbolje poljoprivrednike, Pipere kao hrabre i gostoljubive ljude, Vasojeviće kao uzorno pleme, Drobnjaci su okarakterisani kao najzaostaliји. Opis Drobnjaka odgovara arhetipu plemenitog divljaka jer autor ističe njihovu privrženost porodici, poštenje i gostoljubivost, ali i tromost, ljenost, slabu brigu o ličnoj higijeni, kao i sirovost i neobrazovanost.⁹⁴⁰ Svoj doživljaj Drobnjaka Baldači ilustruje kroz njihov odnos prema njemu lično i prema njegovoj misiji, koju su ometali okupljajući se i praveći pometnju, ubijeđeni da im je u posjetu došao neki poznati travar od koga mogu dobiti lijek za sebe ili svoje životinje. Autor s negodovanjem pominje njihovo neprestano ispijanje

⁹³³ Isto, str. 38.

⁹³⁴ Isto, str. 14.

⁹³⁵ Isto, str. 24–25.

⁹³⁶ Isto, str. 11.

⁹³⁷ Isto, str. 19–20, 35.

⁹³⁸ Isto, str. 14.

⁹³⁹ Isto, str. 18, 82.

⁹⁴⁰ Isto, str. 66–67.

kafe uz zvuk gusala, pušenje, zaglušujuću viku i preturanje po njegovim kolekcijama biljaka. U Baldačijevoj knjizi Drobnjak čak postaje sinonim širih razmjera za neobrazovanog čovjeka: „ima i u Italiji i u kultivisanoj Evropi mnogo Drobnjaka koji se smatraju obrazovanim osobama“.⁹⁴¹ Naglašavajući da uveliko zaostaju za drugim Crnogorcima, autor razloge takvog stanja nalazi u turskoj upravi koja se u tim krajevima duže zadržala.⁹⁴² Međutim, očekuje da će se i ovo pleme promijeniti zahvaljujući uticaju knjaza Nikole.⁹⁴³

Rezultate reformi koje je crnogorski vladar sproveo nakon međunarodnog priznanja državnosti Crne Gore, Baldači ilustruje opisom mjesta koja je posjetio. Osim Cetinja, posjetio je Rijeku Crnojevića, Podgoricu, Nikšić, varoši na sjeveru Crne Gore Kolašin, Andrijevicu, Žabljak i primorske gradove Bar i Ulcinj. Iako su njegovi opisi urbanih sredina prilično šturi, u njima je istaknut građevinski, industrijski, trgovinski i kulturni zamah, posebno u gradovima oslobođenim od Turaka. Osim većeg razvoja koji je primijetio u Podgorici i Nikšiću, Baldači ističe i da se na Primorju već osjećaju blagodeti civilizatorskog djelovanja crnogorskog knjaza jer se uspješno stalo na put običaju krvne osvete, pljačkaškim pohodima, paljenjima i napadima, dok je u graničnom Skadarskom pašaluku „anarhija u punom cvatu“, pa zakrvljena plemena međusobno ratuju i pljačkaju karavane.⁹⁴⁴

U ovoj knjizi Baldači je veliku pažnju posvetio odnosima Crnogoraca i Albanaca koji su živjeli u pograničnim krajevima Crne Gore ili s druge strane granice, to jest pod upravom turske vlasti. Ističući da se oni međusobno mrze, autor iznosi mišljenje da je ta mržnja ukorijenjena u samo biće ova dva naroda i vođena nekim unutrašnjim, iracionalnim silama.⁹⁴⁵ Ipak, nazire mogućnost promjene ovakvih odnosa kroz razvoj trgovine, pa u tom cilju smatra da bi dobro bilo da se povežu željeznicom koja bi Crnoj Gori omogućila eksploataciju drvne građe u zonama koje se graniče sa Albanijom. Osim ekonomske dobiti, Baldači smatra da bi Crnogorci tako mogli izvršiti uticaj na albanska plemena i doprinijeti njihovom civilizovanju.⁹⁴⁶ Iako je i u prethodnim radovima ukazivao na razlike između teritorija pod vlašću Crne Gore i onih pod osmanskom upravom, Baldači ovdje eksplicitnije ukazuje na Crnogorce kao moguće civilizatore, a ne kao na narod koga treba podvrgnuti istom takvom procesu. Očekivanje da Crnogorci uspiju u civilizovanju Albanaca, u čemu, po autorovim riječima, nijedan drugi narod na svijetu nije uspio, moglo bi se objasniti međusobnim uticajima izazvanim susjedskim odnosima dva naroda. Tako je, po Baldačiju, blizina Albanaca

⁹⁴¹ Isto, str. 71.

⁹⁴² Isto, str. 73.

⁹⁴³ Isto, str. 20.

⁹⁴⁴ Isto, str. 93–94.

⁹⁴⁵ Isto, str. 38.

⁹⁴⁶ Isto, str. 42.

bila uzrok što je u Vasojevićima krvna osveta češća nego među drugim plemenima Crne Gore. Imajući u vidu ovakav uticaj, autor vjeruje da je moguć i obrnut slučaj, odnosno civilizovanje Albanaca zbog blizine Crne Gore s kojom se teritorije na kojima oni žive graniče.

Neki istraživači smatraju da je Baldači u ovim razmatranjima bio pod uticajem evolucionističke paradigme koja se u drugoj polovini XIX vijeka raširila u Italiji zahvaljujući prevodu Darwinovog djela *Porijeklo vrsta* (1864).⁹⁴⁷ Tada je u nauku uveden koncept „primitivnog“, a stepen primitivnosti, odnosno razvoja, mjerio se na evolucionističkoj skali na čijem se vrhu nalazio evropski čovjek.⁹⁴⁸ Međutim, čini se vjerovatnijim da su ovi Baldačijevi stavovi i opisi bili u funkciji promovisanja političkih i ekonomskih ciljeva Italije, pod maskom sprovođenja civilizatorske misije.⁹⁴⁹ O tome svjedoče autorove analize političkih odnosa Austrije, Italije, Crne Gore i Albanije, u kojima se pokazuje njegov kolonijalni pogled. Kritikujući inertnost Italije u vezi sa zaštitom vlastitih interesa na Jadranu, nasuprot ekspanzionističkom angažmanu Habzburške monarhije, Baldači ističe da Italija treba da postane jaka konkurencija ovoj zemlji zbog svog istorijskog prava na Jadransko more.⁹⁵⁰ Smatrajući da njegova domovina treba da zadobije naklonost naroda koji žive na istočnim obalama Jadrana, Baldači se nada da će Italija, u cilju ostvarivanja sopstvenih interesa, preuzeti ulogu posrednika u poboljšanju odnosa između Crnogoraca i Albanaca.⁹⁵¹ Autor podržava i želju Albanaca da se oslobode otomanske uprave, podstičući ih da se okrenu Italiji, „za koju ih vezuju osjećanja simpatije i zajedničko porijeklo.“⁹⁵² Širenje italijanskog uticaja i dominacije na Jadranu Baldači smatra nužnim kako iz razloga bezbjednosti, to jest zbog zaštite italijanske obale, tako i radi zaštite interesa kako Crne Gore, tako i Albanije.⁹⁵³

Ova Baldačijeva knjiga o Crnoj Gori i po jeziku i po sadržaju razlikuje se od njegovih prethodnih putopisno-naučnih djela nastalih u razdoblju od 1886. do 1896. godine. Osim što u knjizi daje precizne geografske podatke o svim mjestima koje je tokom svojih istraživanja posjetio, autor iznosi i niz svojih utisaka o Crnogorcima, kakvih je vrlo malo u njegovim naučnim putopisima. Iako je uočio razlike u materijalnim prilikama između urbanih i seoskih

⁹⁴⁷ Donato Martucci, Rita Nicoli, „Ai popoli generosi dell'Albania e della Montagna Nera”: Antonio Baldacci e i Balcani, *Palaver*, 2013, br. 2, str. 195.

⁹⁴⁸ Isto.

⁹⁴⁹ Baldači se zalagao za stvaranje Ilirije, albansko-crnogorske konfederacije pod dinastijom Petrovića, koju bi potom trebalo staviti u krug italijanskog kulturnog i političkog uticaja. Za ostvarenje pomenutih ciljeva bilo je potrebno eliminisati austrijski uticaj u Albaniji i osloboditi ovu zemlju od turske vlasti. Up. Slavko Burzanović, „Antonio Baldači i Crna Gora“, str. 93, 107; Francesco Martelloni, nav. rad, str. 126–130.

⁹⁵⁰ Antonio Baldacci, *Crnagora: memorie di un botanico*, str. 87.

⁹⁵¹ Isto, str. 87, 96.

⁹⁵² Isto, str. 95–96.

⁹⁵³ Isto, str. 89–90, 97.

sredina, Baldači je skoro cijelu Crnu Goru prikazao kao zemlju koja zahvaljujući izuzetnim sposobnostima i vrlinama Crnogoraca, a prije svega naporima vladajuće dinastije, vidno napreduje, naročito u kulturnom i društvenom smislu, i sa kojom Italija treba da pospješi kako trgovinsku tako i neke druge vidove saradnje.

Imajući u vidu Todorovljevu klasifikaciju putnika, Baldačija bi po ovim karakteristikama svrstali u asimilatore posebne vrste, to jest one koji kulturu drugih žele da prikažu kao sličnu svojoj. Međutim, cilj ovakvog prikazivanja Crne Gore, a to je opadanje austrijskog prisustva na obalama Jadranskog mora u korist italijanskog, ukazuje na autorov kolonijalni pogled, koji je obilježje i njegovih narednih putopisnih opisa ove zemlje.

Baldači je Crnu Goru posjetio i 1897. godine, došavši iz Skadra, i tom prilikom bavio se istraživanjem biljnog bogatstva planine Rumije. Međutim, rezultate i zapažanja iz ove posjete objavio je tek 1915. godine, u djelu pod naslovom *U sjevernoj Albaniji*.⁹⁵⁴ Istraživanja je zatim vršio i u primorskim predjelima, a kratki izvještaj o ishodu ove ekspedicije objavljen je u *Biltenu Italijanskog geografskog društva* 1898. godine, pod naslovom „Moje sedmo putovanje u Crnu Goru“.⁹⁵⁵ Više detalja o samom toku putovanja i događajima koji su obilježili ovaj boravak dao je u svom putopisnom dnevniku pod naslovom *U jugoistočnoj Crnoj Gori*, opisujući tok svojih istraživanja na Primorju, a potom i u istočnom dijelu Crne Gore, u blizini granice sa Albanijom.⁹⁵⁶ Istraživanje je trajalo par mjeseci, a osim u oblastima u kojima je sakupljao biljke, autor je nekoliko dana proveo i u Podgorici i na Cetinju. Baldači je na putovanje krenuo sa bratom Anibalom, agronomom po struci, prvo brodom do albanske luke Valona. Odatle su stigli do Ulcinja i Bara, gdje su bili gosti katoličkog nadbiskupa monsinjora Šimuna Milinovića. Bar je istraživačima poslužio kao baza iz koje su odlazili na jednodnevne ili dvodnevne naučne ekskurzije u okolna mjesta. Na Primorju su se zadržali dvadesetak dana, nastavivši potom istraživanja u krajevima prema istočnoj granici Crne Gore.

U razdoblju od 1900. do 1902. godine Baldači je opet vršio istraživanja u pograničnim teritorijama na istoku Crne Gore, u oblastima oko rijeke Cijevne. Obavio je ukupno tri jednomjesečne naučne ekspedicije, opisavši ih u djelu pod naslovom *Na području rijeke*

⁹⁵⁴ Antonio Baldacci, *Nell'Albania settentrionale: itinerari del 1897*, Tip. Unione Ed, Roma, 1915.

⁹⁵⁵ Antonio Baldacci, „Il mio settimo viaggio nel Montenegro“, *Bollettino della Società geografica italiana*, Roma, 1898.

⁹⁵⁶ Antonio Baldacci, *Nel Montenegro Sud-Orientale*, Società geografica italiana, Roma 1902. Ovaj kratki putopisni dnevnik uvrštiće kasnije, zajedno sa drugim putopisima o Crnoj Gori i Albaniji u zbirku *Albanski Itinerari, (Itinerari albanesi (1892–1902), con uno sguardo generale all'Albania e alle sue comunicazioni stradali*, Società geografica italiana, Roma, 1917). Citati u radu dati su prema ovom izdanju.

Cijevne.⁹⁵⁷ Ovu knjigu čine tri cjeline, podijeljene prema hronološkom redosljedu autorovih putovanja. U prvom dijelu, pod naslovom „Itinerari iz 1900“, Baldači opisuje svoja istraživanja izvršena u oblasti iza brda Trijebač, u blizini Podgorice, od sredine jula do sredine avgusta 1900. godine. Na ovo putovanje krenuo je sa svojim bratom Anibalom, a u istraživanju im je pomagao jedan Albanac po imenu Nikola, koji je imao ulogu kuvara i prevodioca. U drugom poglavlju, pod naslovom „Itinerari iz 1901“, autor je prenio pojedinosti sa istraživanja izvršenog sa istim saputnicima u okolini planinskog vijenca Prokletije. Treće poglavlje, pod naslovom „Itinerari iz 1902“, donosi opis velike naučne ekspedicije organizovane pod pokroviteljstvom italijanske vlade, tokom koje su ispitivane pogranične oblasti na istoku Crne Gore, i to sa više stanovišta.⁹⁵⁸ Učesnici ove ekspedicije bili su Baldačijev brat Anibale, arheolog prof. Dante Valjeri (Dante Vaglieri), geolog prof. Alessandro Marteli (Alessandro Martelli), fizičar i prirodnjak Luiđi Santagata (Luigi Santagata) i antropolog Ugo Vram. Ciljevi ovog naučnog putovanja bili su: istraživanja geološkog sastava, nalazišta ruda, topografska mjerenja kao i antropološka, etnografska, sociološka i arheološka istraživanja, kojima bi se provjerila teza o ilirskom porijeklu stanovnika južne Dalmacije, stare Srbije, Crne Gore i Hercegovine. Očekivalo se da budu pronađeni arheološki tragovi grčke i rimske kolonizacije, a iza ove „antičke nostalgije“ stajala je želja za obnavljanjem ekonomskog i vojničkog prisustva Rima na Balkanu.⁹⁵⁹ Baldači piše o dolasku istraživača u Kotor, o njihovom putovanju do Cetinja i Podgorice, kao i o pojedinostima izvršenih istraživanja. Kaže i da su o postignutim rezultatima imali priliku da obavijeste i crnogorskog knjaza Nikolu.⁹⁶⁰

S obzirom na podudarnost Baldačijevih opisa Crne Gore i Crnogoraca u svim radovima objavljenim od 1897. nadalje, prikaze ovih njegovih putopisa, da bismo izbjegli ponavljanja, dajemo zbirno.

⁹⁵⁷ Antonio Baldacci, „Nel paese del Cem. Viaggi di esplorazione nel Montenegro Orientale e sulle Alpi Albanesi. Itinerari del 1900–1901–1902. Estratto del *Bollettino della Società Geografica Italiana*, sv. VI, VIII, X, XI 1903, i II, III, IV 1904, Roma. Djelo je ušlo u sastav pomenute zbirke *Albanski itinerari*, sa promijenjenim zapisom toponima u naslovu („Il paese dello Zem“, str. 359–444). Citati iz djela su navedeni prema ovom izdanju.

⁹⁵⁸ O dolasku ove ekspedicije: „(Naučna ekspedicija iz Italije)“, *Glas Crnogorca*, XXXI/ 1902, br. 32 (10. VIII), str. 3.

⁹⁵⁹ Slavko Burzanović, Tatjana Koprivica, nav. rad, str. 224.

⁹⁶⁰ Pored ove zvanične, u Crnoj Gori je djelovala još jedna istraživačka misija, predvođena političarem i finansijerom grofom Foscarijem, koja je ispitivala prirodne resurse Crne Gore. Obje ove misije služile su istom cilju – italijanskoj ekspanziji na Balkanu. Up. Slavko Burzanović, „Antonio Baldači i Crna Gora“, str. 97; Slavko Burzanović, Tatjana Koprivica, nav. rad, str. 221–227;

Poput prethodnih, i ova Baldačijeva djela donose zapažanja o teškim uslovima putovanja crnogorskim krajevima zbog ekstremnih vremenskih prilika, slabe putne mreže i loših prevoznih sredstava u mjestima udaljenijim od glavnih trgovačkih i administrativnih centara, kao i zbog pograničnih sukoba stanovnika. Osim lijepih planinskih predjela, opisani su i sumorni i neprijatni pejzaži, kao što je memljivi, kužni i močvarni ravničarski predio u blizini Podgorice i Ulcinja.⁹⁶¹ Opisavši i loše uslove u kojima su živjeli stanovnici pograničnih sela, autor daje neke predloge za njihovo poboljšanje, poput bonifikacije močvarnog zemljišta, ulaganja u putnu infrastrukturu i podsticanja poljoprivrednog i privrednog razvoja. Smatrao je da Crna Gora treba ne samo da ulaže u pčelarstvo i gajenje svilene bube, nego i da otvara fabrike za preradu svojih poljoprivrednih proizvoda.⁹⁶²

Baldači u ovim putopisima vrlo često poredi Crnogorce i Albance. Ovi potonji uglavnom su prikazani kao lijen, iracionalan, zaostao, agresivan i fanatičan narod, koga treba podvrgnuti procesu civilizacije, dok su Crnogorci opisani kao oni koji bi tu civilizatorsku misiju trebalo da sprovedu.⁹⁶³ Autor tako Crnu Goru čak predstavlja kao „predstražu naše civilizacije prema Albaniji”.⁹⁶⁴ U više navrata on naglašava blagotvorni uticaj reformi koje je sprovodio knjaz Nikola, posebno onih koje su se odnosile na poštovanje zakona.⁹⁶⁵ Čak je i crnogorska vojska opisana kao rasadnik obrazovanja, institucija pretežno edukativnog karaktera, u kojoj se prosvjećuju mladići iz perifernih djelova države.⁹⁶⁶ Svoj kolonijalni odnos Baldači je i simbolično pokazao, opisujući kako je u jednom albanskom pograničnom selu razvio italijansku zastavu, koja se nije tu slučajno našla, već su je istraživači sa sobom iz domovine donijeli.⁹⁶⁷

Prema klasifikaciji putnika Cvetana Todorova, Baldači u ovim putopisima pokazuje odlike putnika profitera, koji upoznaje druge u funkciji ostvarivanja ličnih ciljeva. Njegova putnička evolucija od prvog putopisa objavljenog 1886. godine, do ovih posljednjih, donekle odražava i evoluciju čitavog italijanskog putopisnog diskursa o Crnoj Gori u razdoblju koje je predmet analize ovog rada: egzot – asimilator – profiter.

⁹⁶¹ Antonio Baldacci, „Nel Montenegro Sud-Orientale“, str. 335, 342.

⁹⁶² Isto, str. 331.

⁹⁶³ Isto, str. 335, 339, 341; „Nel paese dello Zem“, str. 367, 378, 431.

⁹⁶⁴ Antonio Baldacci, „Nel montenegro sud-orientale“, str. 343, 352.

⁹⁶⁵ Antonio Baldaci, „Nel paese dello Zem“, str.370.

⁹⁶⁶ Isto, str. 377.

⁹⁶⁷ U razdoblju od 1897. do 1902. godine Italija je, bar sa formalne strane, uspjela da teritoriju Albanije uvede u zonu svog političko-ekonomskog interesa, uprkos značajnom austrijskom prisustvu. Up. Francesco Martelloni, nav. rad, str. 114.

U Crnoj Gori je sa posebnim interesovanjem praćena Baldačijeva istraživačka djelatnost. Čitaoci *Glasa Crnogorca* više puta su obavještavani o objavljivanju Baldačijevih putopisa, a neka od ovih djela su i prikazana. Baldačijevu knjigu *Crna Gora: uspomene jednog botaničara*, prikazao je pjesnik, pripovjedač i prevodilac s italijanskog i njemačkog jezika Filip Kovačević (1860—1922), koji je bio urednik i saradnik crnogorskih listova i časopisa.⁹⁶⁸ Autor ostalih bilježaka i prikaza bio je urednik *Glasa Crnogorca* Lazar Tomanović.⁹⁶⁹ U ovim prikazima ističe se Baldačijev naučni doprinos i njegov prijateljski stav prema Crnoj Gori.

Ugo Vram

Ugo Vram, jedan od učesnika italijanske naučne misije koja se 1902. godine odvijala pod pokroviteljstvom italijanske vlade, a čiji je inspirator i vođa bio Antonio Baldači, takođe je ostavio zabilješke o svojim istraživanjima u putopisnoj formi. Uloga u ekspediciji ovog naučnika sa Antropološkog instituta u Rimu bila je da otkopava grobove i vrši antropološka mjerenja, kako bi dokazao tezu da su stanovnici Južne Dalmacije, Stare Srbije, Crne Gore i Hercegovine, u stvari, potomci sloveniziranih masa ilirskog porijekla od kojih vode porijeklo i susjedni Albanci.⁹⁷⁰

Vram je svoj kratki putopisni dnevnik, pod naslovom *Putovanje u Crnu Goru i Albaniju 1902*, objavio neposredno po povratku u Italiju.⁹⁷¹ Djelo donosi opis toka ovog jednomjesečnog istraživanja, kao i autorova etnografska i antropološka zapažanja. Kao prilog, u knjižici je dat i popis djelova crnogorske muške i ženske nošnje, kao i popis oružja Crnogoraca.

Vram bilježi da se grupi istraživača u misiji pridružio u Bariju početkom avgusta 1902. godine. Odatle su brodom stigli do Kotora, a zatim kočijom do Cetinja, zadržavši se u crnogorskoj prijestonici nekoliko dana. Sljedeće odredište bilo im je Podgorica, a potom

⁹⁶⁸ Filip J. Kovačević, „A. Baldacci. Crnagora, memorie di un botanico. Bologna. Ditta di Nikola Zanichelli.“ *Glas Crnogorca*, XXVI/ 1897, br. 12 (22. III), str. 2.

⁹⁶⁹ /Lazar Tomanović/, „Nel Montenegro, cenni ed appunti intorno alla flora del Montenegro, Genova 1891“, *Glas Crnogorca* XX/ 1891, br. 6 (2. II), str. 2, br. 25 (15. VI), str. 4. Prikazi: /Lazar Tomanović/, „Altre notizie intorno alla flora del Montenegro, Genova 1893“, *Glas Crnogorca* XXII/ 1893, br. 51 (18. XII), str. 3; „Il mio settimo viaggio nel Montenegro, A. Baldacci. Roma 1898“, *Glas Crnogorca*, XXVII/1898, br. 41 (10. X), str. 2 „Nel Montenegro sud-orientale. A. Baldacci. Roma 1902“, *Glas Crnogorca*, XXXI/ 1902, br. 23 (8. VI), str. 2.

⁹⁷⁰ Ovom istraživanju posvećeni su njegovi radovi: „Osservazioni antropologiche nel Montenegro: 1902“, *Estratto dagli Atti della Società romana di antropologia*, v. XI, sv. 2, Roma, 1905. str. 3–13; „Frammenti scheletrici in tombe cristiane presso Niksic (Montenegro) 1902, *Atti della società romana di antropologia*, 1905, vol. XI, sv. 2, str. 191–194; „Antropologia della Zatriebach (Albania montenegrina)“, *Bollettino della Società Adriatica di Scienze Naturali in Trieste*, 1908, v. XXIV, str. 167–185;

⁹⁷¹ Ugo G. Vram, *Viaggio in Montenegro e Albania nel 1902*, B. Lux, Roma, 1906.

krajevi na istoku Crne Gore, u kojima su obavili svoja istraživanja. Naučnike je sredinom septembra iste godine u Nikšiću primio i knjaz Nikola, koga su upoznali sa rezultatima istraživanja. Autor je potom preko Podgorice otputovao u Skadar.

Vram navodi i s kojim poteškoćama se na ovom putu suočavao, počev od neudobnog ležaja od lišća i pruća na zemlji, do opasnosti koje su prijetile zbog čestih oružanih sukoba u pograničnim zonama. Bilježi da su se njegova antropološka mjerenja otežano odvijala i zbog odbijanja žena da u njima učestvuju, ali nije bio siguran da li da njihovo ponašanje pripiše nekom strahu ili koketiranju.

Vram piše o stanovnicima Crne Gore, a do nekih zaključaka o njima došao je prilikom posjete zgradi podgoričkog zatvora, u kojoj se, kako bilježi, tada nalazilo blizu sto pedeset zatvorenika (123 muškarca i 23 žene). Dao je podatke o tome kako su u zatvoru po sobama raspoređeni, zbog kojih su prestupa osuđeni i kakvi su im uslovi života. Bilježi da na njihovom tijelu nije primijetio tetovaže, da nijesu uočeni slučajevi homoseksualizma, kao i da nijesu koristili svoje tijelo za skrivanje predmeta.⁹⁷² Potvrđujući navode prethodnih putopisaca da su muškarci služili kazne pretežno zbog krvne osvete, Vram iznosi i razloge zbog kojih su u zatvoru bile žene. Ovi podaci donekle demistifikuju idealizovanu sliku crnogorske žene, muško-ženskih i uopšte porodičnih odnosa u Crnoj Gori koja je preovlađivala u nekim ranijim putopisima. Vram bilježi da su one bile osuđene zbog ubistva muža, ljubavnika ili vlastite djece, izvršenog uglavnom u pokušaju da sakriju svoje vanbračne veze.⁹⁷³

Vram je opisao i stanovnike pograničnih krajeva Crne Gore, prikazujući ih kao religiozne, sujevjerne i privržene tradiciji, i ilustrujući neke od njihovih običaja, poput krvne osvete. Djelo donosi i informacije o njihovom zdravstvenom stanju. Za razliku od putopisaca koji su se priklanjali romantičarskoj glorifikaciji života u prirodnoj sredini, daleko od civilizacije koja kvari ljudski duh i troši mu fizičku snagu, ovaj autor daje nešto drugačiju sliku, notirajući najčešće bolesti u krajevima naseljenim Albancima, uglavnom pripisujući njihove uzroke alkoholizmu i neodgovarajućem načinu ishrane stanovništva. Vram bilježi i kako i žene mnogo piju i puše, kao i da je čuo kako među njima ima dosta pojava histerije.

U odnosu na Baldačija, Vram daje nešto više pojedinosti o svojim susretima tokom ovog boravka, navodeći imena zvaničnika koji su ih u raznim prilikama dočekali, i opisujući opšti utisak koji su na njega ostavili. Podrobniji opisi i ovdje su izostali, jer su autora, kako

⁹⁷² Isto.

⁹⁷³ Isto, str. 5.

sam kaže, „politički i privatni obziri“ spriječili da objavi i druge stvari koje je vidio, kao i informacije koje je sakupio.⁹⁷⁴

Mada kratak i napisan više u stilu izvještaja, odnosno bez književnih pretenzija, Vramov putopis donosi originalna zapažanja o stanovnicima i manje poznatim vidovima života u Crnoj Gori na samom početku XX vijeka. Autor govori bez predrasuda, usredsređujući se na posmatranje neopterećeno političkim opservacijama ili ustaljenim kulturološkim konstrukcijama. Njegov prikaz doprinosi donekle urušavanju rasprostranjenih stereotipa o Crnogorcima, njihovim fizičkim karakteristikama i međusobnim, naročito muško-ženskim i porodičnim odnosima. Prema klasifikaciji putnika Cvetana Todorova, Vram se po karakteristikama ovog djela najviše približava egzotima.

Viko Mantegaca

Početak italijanske ekonomske ekspanzije na Balkanu vezuje se za 1903. godinu, kada je grupa venecijanskih kapitalista predvođena političarem i finansijerom grofom Pjerom Foscarijem (Piero Foscari) i preduzetnikom Đuzepoem Volpijem (Giuseppe Volpi) od crnogorske vlade dobila niz koncesija za eksploataciju privrednih resursa i razvoj saobraćajne infrastrukture u Crnoj Gori.⁹⁷⁵ Oni su osnovali *Italijansko-crnogorski sindikat* koji se bavio raznim privrednim pitanjima, i iz koga su nastala dva krupna preduzeća: *Barsko društvo* (*Compagnia D'Antivari*) i *Monopol duvana* (*Regia cointeressata dei tabacchi del Montenegro*). Italijanski preduzetnici izgradili su do 1909. godine fabriku duvana u Podgorici, Luku u Baru, željezničku prugu na relaciji Bar-Virpazar i uspostavili plovidbeni sistem na Skadarskom jezeru.⁹⁷⁶ Ovaj tzv. „industrijski imperijalizam“, zasnovan na upravljanju sirovinama i infrastrukturu određene zemlje, ostvaren je i zahvaljujući subvencijama italijanske vlade.⁹⁷⁷ Sekretar *Barskog društva*, čija je uloga bila održavanje odnosa sa političkim vlastima Crne Gore i Italije, bio je publicista Viko Mantegaca, koji je u maloj

⁹⁷⁴ Isto, str. 27.

⁹⁷⁵ Up. Richard A. Webster, *L' imperialismo industriale italiano 1908–1915. Studi sul prefascismo*, Giulio Finaudi editore, Torino, 1974; Maurizio Vernassa „Opinione pubblica e politica estera. L'interessamento italiano nei confronti dell'area balcanica (1897–1903)“, *Rassegna storica del Risorgimento*, 1976, str. 338–364; Angelo Tamborra, *The Rise of Italian Industry and the Balkans*, Studi storici sull'Europa orientale, Roma, 1987; Maurizio Reberschak, „Gli uomini capitali: il gruppo veneziano (Volpi, Cini e gli altri)“, u: Stuart Woolf e Mario Isnenghi (ur.), *L' Ottocento e il Novecento*, Istituto Dell'Enciclopedia Italiana "Giovanni Treccani", Roma, 2002. http://www.treccani.it/enciclopedia/l-ottocento-e-il-novecento-2-la-societa-veneziana-gli-uomini-capitali-il_%28Storia-di-Venezia%29/

⁹⁷⁶ Isto

⁹⁷⁷ Isto

balkanskoj knjaževini prvi put boravio 1896. godine.⁹⁷⁸ O aktivnostima ovog društva Mantegaca je pisao u knjižici pod naslovom *Luka Bar; željeznica Bar–Vir; Skadarsko jezero*⁹⁷⁹, a ovom temom bavi se i u knjizi *Druga obala*⁹⁸⁰, kao i u jednom poglavlju svoje knjige o Albaniji.⁹⁸¹

Mantegaca je o djelatnostima italijanskih preduzetnika u Crnoj Gori objavio i dva članka putopisnog karaktera. Prvi, pod naslovom „Crna Gora na moru“, objavljen je u listu *Illustrazione italiana* 1904. godine, u dva nastavka.⁹⁸² U njemu on opisuje dvije svoje jednodnevne posjete Crnoj Gori u junu te godine, s namjerom da čitaocima izvijesti o saradnji Crne Gore i Italije i aktivnostima italijanskih preduzetnika u Baru. Kaže da je tom prilikom posjetio Marka Petrovića, brata predsjednika tadašnjeg crnogorskog Senata, kao i barskog nadbiskupa Šimuna Milinovića.

Mantegaca u ovom prilogu naglašava političke prednosti jačanja crnogorsko-italijanskih veza, ističući da je grad Bar i kroz istoriju bio značajan za Italijane, i pominjući oružane sukobe Mlečana i Turaka za njegovo osvajanje. Posebno ukazuje na značaj uspostavljanja direktne radio-telegrafske veze između Italije i Crne Gore, zahvaljujući izgradnji prve crnogorske radio-telegrafske stanice na brdu Volujica, iznad Bara.⁹⁸³ Govoreći o aktivnostima italijanskih privrednika, autor ističe kako se Bar ubrzano razvija, kako se u njemu privodi kraju obnova katoličke crkve, i kako je u ovom gradu već oformljena jedna italijanska zajednica. Naglašava i povoljnosti crnogorsko-italijanskog ugovora o poštanskim uslugama, pa Crna Gora za ove potrebe više ne mora da se oslanja na usluge ne uvijek prijateljski nastrojene Austrije, dok Italija preko Crne Gore prenosi i poštu za Skadar, odnosno u Albaniju.

Kao i u svom putopisu iz 1896. godine, Mantegaca i u ovom prilogu podsjeća na odredbe Berlinskog kongresa (1878) koje su Crnu Goru dovele u podređeni položaj u odnosu na Austriju, a s druge strane ističe potrebu zaštite ekonomskih interesa Italije, austrijske

⁹⁷⁸ Up. Francesco Guida, „MANTEGAZZA, Vico“; Slavko Burzanović, „Antonio Baldacci e il Montenegro“, Vesna Kilibarda, Julijana Vučo (ur.), *Contesti Adriatici. Studi di italianistica comparata*, Aracne, Roma, 2008, str. 74–75.

⁹⁷⁹ Vico Mantegazza, *Il porto di Antivari, la ferrovia Antivari–Vir; il lago di Scutari*, Milano, 1910. Dopunjena, publikacija o *Barskom društvu* štampana je i 1919. godine (*Il porto di Antivari: le iniziative italiane nel Montenegro*, Istituto editoriale italiano, Milano, 1919).

⁹⁸⁰ Vico Mantegazza, *Altra sponda*, Libreria editrice lombarda A. De Mohr, Antongini, Milano, 1905

⁹⁸¹ Vico Mantegazza, *L'Albania*, Bontempelli & Invernizzi, Roma, 1912.

⁹⁸² Vico Mantegazza, „Il Montenegro al Mare“, *Illustrazione italiana*, XXXI/1904, br. 28 (10. VII), str. 36–37; br. 29 (17. VII), str. 56–57.

⁹⁸³ Ovo je ujedno bila i prva radio-telegrafska stanica na Balkanu, a počela je sa radom avgusta 1904. godine. Svečanom otvaranju prisustvovao je i sam Guljelmo Markoni (Guglielmo Marconi, 1834 – 1937). Up. Vico Mantegazza, „Attraverso l'Adriatico. Il telegrafo senza fili Bari–Antivari“, *Corriere della Sera*, 31. marzo 1904; Vico Mantegazza, *Altra sponda*, str. 186–188.

suparnice na Jadranu.⁹⁸⁴ Stoga pozdravlja odluku Crne Gore da ne prihvati ponudu Austrije da joj izgradi luku i željeznicu, već da realizaciju pomenutih projekata povjeri Italiji.⁹⁸⁵ Naglašavajući važnost ulaganja italijanskog kapitala u izgradnju infrastrukture u Crnoj Gori, Mantegaca ukazuje i na mogućnost da Italija ovim putem ojača svoj uticaj u Albaniji.⁹⁸⁶ Stoga iskazuje zadovoljstvo što je italijanska vlada odlučila da izgradi zgradu za svoje poslanstvo na Cetinju, uvjeren da će, zahvaljujući energičnom zalaganju novog italijanskog diplomatskog predstavnika u Crnoj Gori Luidžija Kuzanija Konfalonijerija (Luigi Cusani Confalonieri, 1881–1934), taj projekat napokon biti ostvaren.⁹⁸⁷

Kad je riječ o Crnogorcima, Mantegaca razmatra uticaj modernizacije na njihov mentalitet, ističući da ni oni više ne razmišljaju samo o ratu. Odnos tradicije i modernizacije predstavljen je kroz simboliku kula radio-telegrafske stanice u Baru i jednog napuštenog topa, napola utonulog u zemlju, koji je seljacima sada služio samo kao zgodno mjesto na kome su se okupljali da raspravljaju o svojim poslovima.⁹⁸⁸

U Mantegacinom prikazu Crne Gore upadljivo je da je, za razliku od Bara, prijestonica Cetinje opisana u manje laskavom tonu u odnosu na njegov putopis iz 1896. godine. Autor tako kaže da u ovom gradu nema lijepih građevina, dok cetinjski hotel upoređuje sa nekim trećerazrednim ugostiteljskim objektima u Italiji.

Drugi Mantegacin putopisni prilog, pod naslovom „Izlet u Crnu Goru“ objavljen je 1905. godine, takođe u listu *Illustrazione italiana*.⁹⁸⁹ U njemu autor opisuje svoj dvonedjeljni boravak u Crnoj Gori krajem maja i početkom juna te iste godine, povodom otvaranja fabrike duvana u Podgorici. Prilog sadrži i više fotografija sa ovog svečanog događaja.

Mantegaca navodi da je na putovanje krenuo brodom, u grupi sa šezdeset svojih sunarodnika, iz Rijeke do Kotora. U programu njihove posjete bili su obilazak Cetinja, plovidba Skadarskim jezerom, a potom odlazak u Podgoricu na ceremoniju otvaranja fabrike. Autor bilježi da je ova inauguracija počela vjerskom službom, a da su umjesto knjaza, koji je oputovao u Beč, govore održali prestolonasljednik Danilo i princeza Milica. Opisan je

⁹⁸⁴ Vico Mantegazza, „Il Montenegro al Mare“, br. 28, str. 36–37; br. 29, str. 57.

⁹⁸⁵ Mantegaca je razmatrao mogućnost italijanske penetracije na teritoriju Balkana i eksploatacije njegovih rudnih i šumskih bogatstava. Aktivno se zalagao za izgradnju željeznice od Dunava do Jadranskog mora, smatrajući je dijelom jednog većeg projekta, koji bi povezao Balkansko i Apeninsko poluostrvo. Up. Giorgio Mattioli, „Contribution du journaliste et publiciste V. M.: la connaissance de l'histoire et des questions des Pays de l'Europe du Sud-est en Italie entre la fin du XIXe et le début du XXe siècle“, str. 88–89, 94.

⁹⁸⁶ Vico Mantegazza, „Il Montenegro al Mare“, br. 28, str. 36–37; br. 29, str. 57.

⁹⁸⁷ Isto, br. 29, str. 57.

⁹⁸⁸ Isto, br. 28, str. 36.

⁹⁸⁹ Vico Mantegazza, „Una gita al Montenegro“, *Illustrazione italiana*, XXXII/1905, br. 27 (02.VII), str. 18.

i svečani ručak priređen za italijanske goste i diplomatski kor u samoj fabrici, kao i bal, organizovan dva dana kasnije na dvoru princa Danila na Cetinju. Iznoseći pojedinosti sa bala, Mantegaca koristi priliku da istakne uzajamno prijateljstvo Italijana i Crnogoraca, naglašavajući da su i njegovi sunarodnici, na oduševljenje svojih domaćina, zaigrali i crnogorsko narodno kolo, dok je princ Danilo, za uzvrat, naredio da se svira italijanski kraljevski marš. Kao i u prethodnim radovima, autor i u ovom prilogu ukazuje na ekonomsku i političku korist koju Italija može imati od privredne saradnje sa Crnom Gorom, ponovo upućujući kritiku svojoj Vladi što još uvijek nije izgradila poslanstvo na Cetinju.

U ovim putopisnim priložima Mantegaca je Crnu Goru opisao kao zemlju od strateškog značaja za italijanske političke i ekonomske interese na Jadranu, koja se ubrzano razvija zahvaljujući ulaganju italijanskog kapitala u crnogorsku privredu.⁹⁹⁰ Imajući u vidu Todorovljevu klasifikaciju putnika, on po ovim karakteristikama pripada kategoriji putnika profitera, koji upoznaje drugu kulturu u funkciji ostvarivanja ciljeva vlastite.

Silvio Geli

Interesovanje Italijana za prilike u Crnoj Gori, veoma izraženo u vrijeme i neposredno nakon vjenčanja prinčevskog para Savoja-Petrović, već sredinom prve decenije XX vijeka počelo je da jenjava. Posljednje putopisno djelo o crnogorskoj knjaževini u ovom razdoblju napisao je novinar Silvio Geli (Silvio Ghelli, 1866–1924).⁹⁹¹ I on je na Cetinje prvi put došao povodom vjeridbe Savoja-Petrović avgusta 1896. godine, zabilježivši svoje utiske u članku pod naslovom „Lov na Rijeci“, objavljenom dan po vjenčanju u Rimu.⁹⁹² U ovom prilogu Geli je opisao partiju lova koju je knjaz Nikola upriličio u čast dolaska italijanskog prestolonasljednika u Crnu Goru. Devet godina kasnije, Geli je drugi put posjetio ovu zemlju, objavivši po povratku u domovinu knjigu pod naslovom *U zemlji naše kraljice*.⁹⁹³

Ovaj putopis napisan je u osam poglavlja, a sadrži i veliki broj fotografija. Naslovi poglavlja odnose se na etape putovanja ili na određene tematske cjeline kojima se autor bavio.

⁹⁹⁰ Mantegaci je bila bliska ideja Velike Italije kao svetionika civilizacije i progresa. Smatrao je da Italija treba u većoj mjeri da se nametne drugim državama i da vodio dlučniju spoljnu politiku, potpomognutu i odgovarajućom vojnom silom. Up. Giorgio Mattioli, nav. rad, str. 88.

⁹⁹¹ Silvio Geli živio je u Firenci i sarađivao sa brojnim listovima i časopisima, među kojima su *Corriere di Napoli*, *Piccolo*, *Resto del Carlino*, *Tempo*, *Illustrazione italiana*, itd. Bio je urednik lista *Avvenire!*, a od 1910. do 1914. godine direktor je jednog od najstarijih italijanskih dnevnih listova – *Nazione*. Up. Teodoro Rovito, *Letterati e giornalisti italiani contemporanei*, seconda edizione, Napoli 1922, str. 190–191.

⁹⁹² Silvio Ghelli, „Una caccia a Rieca“, *Illustrazione italiana*, XXIII/1896. br. 43 (25. X), str. 260.

⁹⁹³ Silvio Ghelli, *Nel paese della nostra regina*, Società Editrice Laziale, Roma, 1906.

Geli se za pisanje ovog djela koristio i već postojećom literaturom o Crnoj Gori na italijanskom jeziku, a od autora pominje Jakova Ćudinu, Antonija Baldačija i Euđenija Barbarića.

Silvio Geli prvo opisuje svoje putovanje do Crne Gore, na koje je krenuo brodom iz Ankone, u društvu jednog Francuza i jednog Njemca. Po dolasku u Kotor, gdje su prenoćili, putnici su narednog dana doputovali na Cetinje. Zadržavši se par dana u crnogorskoj prijestonici, obišli su i krajeve u unutrašnjosti Crne Gore: Rijeku Crnojevića, Skadarsko jezero, Podgoricu sa okolinom i Nikšić, kao i one na jugoistoku zemlje naseljene albanskim stanovništvom. Nakon nekoliko dana boravka, Geli je brodom iz Bara otputovao za Italiju, a njegovi saputnici su produžili na Krk.

Prikazujući svoje putovanje kao uzbudljivu avanturu, i često ističući opasnosti kojima su putnici bili izloženi i nevolje koje su ih pratile od samog polaska, Gelijev putopis pokazuje svoje romaneskne karakteristike. Osim poteškoća u pronalaženju udobnog i čistog smještaja, autor ukazuje i na problem loših prevoznih sredstava.⁹⁹⁴ Opasnost su predstavljali i susreti sa ljudima, prvenstveno zbog različitog načina života i običaja u krajevima u unutrašnjosti zemlje, ali i poroka Crnogoraca, poput pretjeranog konzumiranja alkohola.

Geli je na Cetinju razgledao zgrade stranih diplomatskih predstavništava, kulturno-istorijske spomenike, pozorište, zatvor i pijacu. Ističući ubrzani građevinski razvoj grada u odnosu na njegov prethodni boravak, autor primjećuje da su ulice šire i ispunjene svijetom, jer su otvorene mnoge nove trgovine, zlatare i krojačke radnje, a u gradu je primjetno bilo i prisustvo turista.⁹⁹⁵ Posebnu pažnju autoru je privukao cetinjski zatvor, kako zbog malog broja zatvorenika, tako i zbog relativno slobodnog režima njihovog kretanja.⁹⁹⁶

Tokom boravka u crnogorskoj prijestonici autor je prisustvovao i jednoj gala predstavi u pozorištu, zajedno sa čitavim diplomatskim korom, crnogorskim zvaničnicima i vladajućom porodicom, koju u knjizi opisuje s pozicije svoje kulturne superiornosti. Ističući vlastito zadovoljstvo što nije razumio jezik rodoljubivih pjesama kojim im je netaleantovani pjevač „parao uši“, bilježi da je publika ovog izvođača slušala u „religioznoj tišini“, a potom i aplauzom nagradila, pretpostavljajući da je to zato što mu se na grudima sijao orden Svetog Save.⁹⁹⁷

Mada autor kaže da je više puta imao prilike da razgovara sa crnogorskim vladarem, o Nikoli I u ovom djelu nema detalja koji bi bili posljedica autorovog ličnog iskustva. Geli

⁹⁹⁴ Isto, str. 10, 67.

⁹⁹⁵ Isto, str. 15–16.

⁹⁹⁶ Isto, str. 17–18.

⁹⁹⁷ Isto, str. 21.

citira jednog francuskog pisca koji se o crnogorskom knjazu pohvalno izrazio i prenosi djelove intervju a u kome vladar jednom američkom autoru govori o temama svojih književnih djela. Objašnjavajući da se sa stvaralaštvom knjaza Nikole upoznao posredstvom italijanskih prevoda, Geli iznosi ocjenu da se vrijednost njegovih pjesničkih sastava sastoji uglavnom u njihovom rodoljubivom karakteru.⁹⁹⁸ Tako u ovoj knjizi on daje dva odlomka iz knjaževih *kola* u prevodu Euđenija Barbarića, potom prevod pjesme *Onamo, 'namo*, kao i prevod pjesme *Sve što sija nije zlato*, posvećene princezi Zorki, uz pogrešan podatak da je posvećena princezi Jeleni.⁹⁹⁹

Osim kao pjesnik, crnogorski knjaz predstavljen je i kao „najtemeljniji poznavalac zamršene balkanske politike“, odnosno kao faktor ujedinjenja slovenskih naroda na Balkanu.¹⁰⁰⁰ Autor ga opisuje kao modernog vladara i demokratu, ističući da je knjaz Nikola I sam odlučio da ograniči svoju autokratiju osnivanjem parlamenta i donošenjem Ustava.¹⁰⁰¹ Primjećujući knjaževu sposobnost da pomiri tradiciju sa savremenošću, Geli smatra da je on uspio da u Crnu Goru postepeno, mudro i znalački uvede reforme koje ovu zemlju približavaju savremenim državama.¹⁰⁰² Iako predviđa da će knjaz morati da uloži još mnogo truda da bi zaista transformisao crnogorsko društvo, Geli ne sumnja da će brojne škole, novoosnovani listovi, ulaganje u poljoprivredu, trgovinu i industriju donijeti željene rezultate.¹⁰⁰³ Autor posebno ističe zalaganje crnogorskog vladara za vjersku toleranciju, a kao jedan od primjera koji je ilustruju pominje njegovu odu pod naslovom *Turčinu*, u kojoj je opjevana hrabrost Turaka. Ovaj autor opovrgava i vijest koju je još 1896. godine prenio jedan njemački list o tome da je knjaza navodno napao jedan njegov prijatelj Turčin, indirektno upućujući na zaključak da predrasude o vjerskoj netrpeljivosti u Crnoj Gori šire strani mediji.¹⁰⁰⁴ Poput ostalih autora koji su o ovoj maloj balkanskoj zemlji pisali u razdoblju nakon vjenčanja Savoja-Petrović, ni Geli ne zaobilazi da pomene knjaževe težnje po pitanju promjene odnosa crnogorskog društva prema ženama. Ističe i veoma prisni odnos Crnogoraca sa vladarem i bezgranično povjerenje koje on uživa, objašnjavajući to knjaževom pravičnošću, interesovanjem za podanike i njihove porodice, kao i činjenicom da on sa njima dijeli sudbinu i u miru i u ratu.

⁹⁹⁸ Isto.

⁹⁹⁹ Isto, str. 27, 28, 50.

¹⁰⁰⁰ Isto, str. 22.

¹⁰⁰¹ Knjaz Nikola je krajem oktobra 1905. objavio proklamaciju da će Crnogorcima „darovati“ Ustav, koji je prihvaćen na ustavotvornoj skupštini decembra iste godine. Prvi ustavni izbori održani su naredne, 1906. godine. Up. Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, str. 254–255.

¹⁰⁰² Silvio Ghelli, *Nel paese della nostra regina*, str. 23.

¹⁰⁰³ Isto, str. 44, 51.

¹⁰⁰⁴ Isto, str. 23.

I prethodni vladari iz dinastije Petrović–Njegoš, počev od Petra I Petrovića Njegoša, takođe su predstavljeni kao progresivni državotvorci posvećeni civilizovanju crnogorskog društva. Iz osvrta na vladavinu knjaževih predaka izostavljen je, međutim, pomen Petra II Petrovića Njegoša, iako je upravo Njegoš udario temelje nekih važnih državnih institucija.¹⁰⁰⁵ Ipak, ovaj autor je istakao značaj Njegoša kao rodoljubivog pjesnika, dajući u knjizi jedan odlomak iz *Gorskog Vijenca* u prevodu Jakova Ćudine („U pamet se dobro Crnogorci!“, st. 2407–2437).

Geli je pisao i o crnogorskom pravnom sistemu kroz opis odvijanja jednog suđenja na Cetinju, održanog u Biljardi. Ovim prikazom autor je istakao egzotičnost ove zemlje, ukazujući i na neke promjene u vezi sa odvijanjem sudskih procesa. Geli tako napominje da se polako gubi običaj izricanja presuda pod čuvenim cetinjskim brijestom, ali da podanici tamo i dalje čekaju knjaza, koji za nekoliko sati potvrdi ili preinači na desetine odluka nižih sudskih instanci, bez ikakvih procedura, advokata, zapisnika i taksi.¹⁰⁰⁶ Autor ističe prednosti ovakvog sistema u smislu brzog i jeftinog rješavanja problema podanika.

Ovaj putopis donosi i opis Gelijevog susreta i razgovora sa istaknutim pravnikom i profesorom Valtazarom Bogišićem, koji je uredio pravni sistem Crne Gore. Međutim, vrlo je vjerovatno da se Geli poslužio svojim bilješkama nastalim prilikom njegove prve posjete ovoj zemlji, koje i sam u ovoj knjizi pominje, tim prije što je Bogišić Crnu Goru napustio 1899. godine. Bogišićev portret veoma je zanimljiv i atipičan u odnosu na prikaze putopisaca, poput Mantegace, Rosija, Borse i Markotija, koji su se ranije bavili njegovim likom i djelom. Nekadašnji crnogorski ministar pravde opisan je kao veoma gojazan čovjek, obliven znojem, koji na pijaci uranja ruke u gajbe sa grožđem, pogađajući se s prodavačicama da bi spustio cijenu.¹⁰⁰⁷ Autor naglašava njegovu ekscentričnost, ističući da Bogišić, i pored svoje ogromne kulture i raznih primamljivih poziva iz inostranstva, živi kao filozof na Cetinju, ne vodeći mnogo računa ni o svom izgledu ni o uslovima koje nudi skromni cetinjski hotel. Ukazuje i na njegova naučna dostignuća, poznavanje stranih jezika i široku kulturu, koja je obuhvatala i poznavanje napamet čitavih pjevanja *Božanstvene komedije*. Pokušaj da uspostavi kontakt sa Bogišićem Geli opisuje kao situaciju udvaranja nekoj lijepoj djevojci: bio je uzbuđen, glas mu je podrhtavao, srce ubrzano tuklo.¹⁰⁰⁸ Dajući u knjizi opširnu Bogišićevu biografiju, i bilježeći uzgred i nekoliko anegdota iz Bogišićevog života, putopisac govori o načinu na koji je on sakupljao materijal za prvi crnogorski *Opšti imovinski zakonik*. Ističući da je za ovo

¹⁰⁰⁵ V. Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, str. 163–166.

¹⁰⁰⁶ Isto, str. 24.

¹⁰⁰⁷ Isto, str. 34.

¹⁰⁰⁸ Isto.

ostvarenje Bogišić dobio brojna priznanja, a da se o ovom značajnom djelu u Italiji vrlo malo zna, Geli unosi u ovu knjigu i opširan intervju s Bogišićem, u kome se govori i o nekim odredbama iz zakonika.

Geli je posjetio i neke krajeve u unutrašnjosti Crne Gore, prvenstveno uvjeren da je Cetinje pretjerano moderan grad, sa „previše frakova, cilindara, odlikovanja“, i da zbog toga ne može da da vjernu sliku o ovoj zemlji.¹⁰⁰⁹ Njegovi opisi ostalih crnogorskih gradova u kontrastu su sa prikazom Cetinja, kako po izgledu enterijera i eksterijera, tako i po susretima sa stanovnicima. Njihova funkcija je da ukažu na egzotičnost Crne Gore, prikazujući je kao zemlju koja putniku avanturisti nudi brojna uzbuđenja. Istu ulogu imaju i opisi pejzaža u kojima se kroz pomene mitoloških bića i onostranog svijeta naglašava misterioznost ove zemlje:

„Noć je bila bijela; iznad kanala Rijeke podizala se tanka bjeličasta para i obavijala rijetko šipražje bukve i šipka izraslih tu i tamo po liticama uz obalu. Posvuda je svečana, gotovo mistična tišina, koju remete samo praporci naših kljusadi. Ne čuje se ni lavež psa ni zavijanje vuka! Putovali smo dakle u carstvo mrtvih, predvođeni zemaljskim Vilama, dok su nad nama bdjele Vile nebeske!“¹⁰¹⁰

Jedan od živopisnijih Gelijevih opisa u kojima se ogleda različitost crnogorskih krajeva u odnosu na prijestonicu Cetinje je opis Rijeke Crnojevića i epizode lova na ptice na Skadarskom jezeru. Sama varošica prikazana je kao trgovačko mjesto sa mješovitom populacijom u vjerskom i nacionalnom smislu. Za plovidbu Skadarskim jezerom koristio se čamac koji autor upoređuje sa barkom za prevoz mrtvih duša u podzemni svijet mitskog lađara Harona. Bilježi da su u ovom lovu učestvovala i djeca, koja su plivajući donosila lovcima plijen, dok su veslači svoju radost iskazivali pucnjavom iz pušaka.

I pri obilasku Podgorice, Geliju je pažnju najviše privlačila mješavina kultura u nacionalnom i religijskom smislu. Opisao je stari, turski dio grada, i novi, izgrađen poslije pripajanja Crnoj Gori, ističući da su u novoizgrađenom dijelu kuće i zgrade lijepe i nove, dok u starom gradskom jezgru ukazuje na zapuštenost i nečistoću, kao i na životnu opasnost koja posjetiocima prijeti od strane muške populacije, ako samo upute kompliment nekoj ženi ili djevojci.¹⁰¹¹ Tokom posjete naselju Tuzi, u neposrednoj blizini Podgorice, koje je tada bilo pod turskom upravom, Geliju su pažnju privukle turske kule, ali i ribno bogatstvo rijeke Cijevne. Autor smatra da bi ovo naselje moglo postati velika konkurencija Podgorici kad bi se turske vlasti više posvetile njegovom razvoju.¹⁰¹²

¹⁰⁰⁹ Isto, str. 56.

¹⁰¹⁰ Isto, str. 64.

¹⁰¹¹ Isto, str. 71.

¹⁰¹² Isto, str. 78.

Međutim, u opisu Nikšića, grada koji je Crnoj Gori pripao 1878. godine, Geli primjećuje da se dosta ulaže u njegov razvoj. Putnici su imali prilike i da se uvjere u udobnost i urednost struktura namijenjenih posjetiocima, kao i u dobar kvalitet piva proizvedenog u nikšićkoj pivari. Veliku pažnju autor posvećuje političkom značaju ovoga grada s obzirom na težnje Crne Gore da svojoj teritoriji pripoji i pogranične oblasti pod austrijskom vlašću.¹⁰¹³

Opis obilaska udaljenih krajeva knjaževine, u kojima su putnici, uz oružanu pratnju, bili u prilici da upoznaju neurbanizovanu crnogorsku sredinu i plemenski život, kao i običaje vezane za krvnu osvetu i davanje bese, u velikoj mjeri podsjeća na Baldačijeve zapise, koje ovaj autor često citira ili parafrizira. Utisci dvojice Italijana, sa povremeno uvredljivim komentarima na račun albanskog stanovništva, u mnogo čemu su podudarni, osim u jednom. Dok je Baldači vjerovao da Albance treba da civilizuju Crnogorci, Geli smatra da taj proces treba da sprovedu narodi razvijenih evropskih zemalja, uprkos tome što se one više interesuju za afrički kontinent.¹⁰¹⁴ Ovaj autor ponavlja i Baldačijeve teze o zajedničkom, ilirskom porijeklu Crnogoraca i Albanaca, naglašavajući značaj ove balkanske regije za Italiju.¹⁰¹⁵ I razmatranja o mogućnostima privrednog razvoja Crne Gore u ovom djelu u skladu su sa Baldačijevim, a tiču se načina za poboljšanje prihoda od poljoprivrede u zetskoj ravnici i eksploatacije prirodnih resursa u planinama, za što smatra neophodnim izgradnju željezničke mreže.

U svom opisu Crnogoraca Geli ističe fizičku ljepotu muškaraca, kao i njihovu izuzetnu snagu i sposobnost, dok obrazac prikazivanja njihovih osobina karakterišu opšta mjesta i anahronost. Naime, iako putopisac posjećuje Crnu Goru u razdoblju višedecenijskog mira, Crnogorci su prikazani kao ratnici, a njegovo iščekivanje da narod napokon odloži svijetlo oružje, uprkos činjenici da većina Crnogoraca nije bila ni rođena u vrijeme posljednjeg rata, dio je vizije ove zemlje kao herojskog društva, čija je arhaičnost naglašena i ocjenom da Crnogorci, uglavnom, „nijesu zaraženi bolestima koje pogađaju naš vijek“.¹⁰¹⁶ Autor je dosta prostora u svojoj knjizi ostavio opisu organizacije crnogorske vojske i njenog naoružanja, oslanjajući se na napise Eudenija Barbarića.

Geli ukazuje i na gostoprimstvo stanovnika, autentičnost i iskrenost njihovih osjećanja, zatim poštenje i čestitost, ali i na strasti koje je prepoznao kao dominantne u ovom društvu. Međutim, iako vjeruje da Crnogorci pretjeruju u kockanju, duvanu i piću, smatra da

¹⁰¹³ Isto, str. 80.

¹⁰¹⁴ Isto, str. 81–82.

¹⁰¹⁵ Isto, str. 73.

¹⁰¹⁶ Isto, str. 26, 44, 55.

unutar granica svoje zemlje umiju da vladaju sobom.¹⁰¹⁷ Zapažajući da su Crnogorci bistri i oštroumni ljudi, ali i prepredeni špekulanti, autor primjećuje i da su pri prvom kontaktu nepovjerljivi, ali da potom lako sklapaju prijateljstva do kojih mnogo drže. Mada ističe da ih više privlače lijepo i luksuzno oružje i nošnja, nego senzualna zadovoljstva¹⁰¹⁸, Geli ne odolijeva idealizaciji Crnogoraca po pitanju odnosa prema materijalnom bogatstvu, naglašavajući da oni, uprkos velikom siromaštvu, najvrednijim nagradama smatraju javne pohvale ili simbolične darove, dok nagrade u novcu niti dobijaju niti bi ih primili.¹⁰¹⁹ Autor je čitaocima predstavio nekoliko Crnogoraca, uglavnom zaslužnih ratnika, a pomenuo je i dva neobična Cetinjana koje je prethodno opisao i Mario Borsa – bizarnog berberina navodno slavnog porijekla i slijepog guslara.

Za Crnogorke Geli kaže da su lijepe i da u prethodnim putopisima nijesu vjerodostojno prikazane.¹⁰²⁰ Međutim, primjećuje da Crnogorka „nije primjer čiste ljepote“ i da se ne izdvaja „po pravilnosti linija koju diktira umjetnička estetika“.¹⁰²¹ Među osnovnim obilježjima crnogorskih žena ovaj autor ističe njihovu veliku snagu, izdržljivost i iznad svega plodnost.¹⁰²² Našavši se, kao i ostali putopisci, u prilici da se susretne sa Crnogorkama koje su na leđima nosile težak teret i prelazile dug put pješke, pletući u isto vrijeme i čarape, autor ih naziva “teglećom marvom” i ističe njihov podređen položaj u društvu.¹⁰²³ Na hijerarhiju rodničkih odnosa u Crnoj Gori Geli ukazuje i kroz opis narodnih običaja, kao i razlika u bogatstvu muške i ženske nošnje. Ovaj autor daje i svoju viziju uloge žene u društvu, iznoseći mišljenje da bi ona trebalo da bude izvor ljubavi i mira, najveća nagrada ratniku na počinku.¹⁰²⁴ Geli tako ne dovodi u pitanje hijerarhiju muško-ženskih odnosa, već određuje ženama drugu ulogu, pa one nemaju vrijednost same po sebi, već samo u funkciji onoga što predstavljaju za muškarce: sredstvo za rad ili nagradu.

Silvio Geli se u svojoj knjizi bavio i odnosom Crnogoraca prema religiji, opisujući proslave nekih vjerskih praznika. Iako ističe da su najljepše građevine u Crnoj Gori crkve i da narod svaki put kad čuje crkveno zvono pada na koljena i dugo se krsti, i on, poput prethodnih putopisaca, smatra da je u pitanju više formalna manifestacija nego duboka predanost vjeri.¹⁰²⁵

¹⁰¹⁷ Isto, str. 44

¹⁰¹⁸ Isto, str. 44–45.

¹⁰¹⁹ Isto, str. 65–66.

¹⁰²⁰ Isto, str. 20.

¹⁰²¹ Isto, str. 45.

¹⁰²² Isto, str. 45–46.

¹⁰²³ Isto, str. 67.

¹⁰²⁴ Isto, str. 45.

¹⁰²⁵ Isto, str. 51.

Čitaoci su se iz Gelijevog putopisa mogli upoznati ne samo sa umjetničkom, nego i sa narodnom poezijom u Crnoj Gori. Osim odlomaka iz pjesničkih ostvarenja crnogorskih vladara koji su istovremeno bili i pjesnici, Geli je dao prevod prigodne pjesme koju je pjesnik Jovan Sundečić posvetio princezi Jeleni prilikom njene vjeridbe za italijanskog princa, uz napomenu da mu je ovu italijansku verziju ustupio sam autor stihova. U Gelijevom putopisu našli su se i narodna pjesma *Car Lazar i Carica Milica*, kao i odlomak pjesme *Udaja sestre Ljubovića*, u proznom prevodu. Ovi prevodi podudaraju se sa onim objavljenim u drugom tomu knjige *O književnosti: rasprave i primjeri kao prilog Opštoj istoriji*, italijanskog historičara, historičara književnosti i književnika Čezarea Kantua (Cesare Cantù, 1804–1895).¹⁰²⁶ Smatrajući da je u Crnoj Gori „poštovanje Muza instinktivno”, Geli upućuje na djela Nikole Tomazea kao najstručnijeg italijanskog poznavaoa južnoslovenske narodne poezije.¹⁰²⁷

U Gelijevom putopisu data su i autorova politička razmatranja u pogledu položaja Italije na Jadranu. Kako je Austrija po tom pitanju bila takmac Italiji, snažno antiaustrijsko raspoloženje obilježava čitavo ovo djelo i bitno utiče na autorovu percepciju krajeva koje je posjetio. Geli pokazuje svoj žal za vremenima vladavine Mletačke Republike. Poredeći aktuelno stanje u Dalmaciji sa onim iz mletačkog doba, on austrijskoj upravi nalazi zamjerke na svakom koraku. Upozorava da i Crnoj Gori prijeti opasnost od širenja austrijskog uticaja i tu nalazi bliskost interesa Italije i Crne Gore.¹⁰²⁸ Ocjenjujući da je ustupanje luke Spič Austriji na Berlinskom kongresu bio „najveći politički zločin vijeka“, Geli smatra i da je skadarska oblast nepravedno podijeljena upravo po želji Austrije, da bi se podstakla netrpeljivost između Crnogoraca i Albanaca.¹⁰²⁹ Autor ističe i podređenost Crne Gore Austro-Ugarskoj u ekonomskom smislu, ukazujući istovremeno i na teritorijalne pretenzije Crne Gore na neke krajeve Hercegovine, koje bi mogle da dovedu do konflikta ove dvije zemlje.¹⁰³⁰ Osim austrijskog, Geli i hrvatsko političko djelovanje na Jadranu doživljava kao prijetnju italijanskim aspiracijama, pa kritikuje italijansku vladu zbog slabog angažmana po ovom

¹⁰²⁶ Cesare Cantù, *Della letteratura: discorsi ed esempi in appoggio alla Storia universale*, vol. II, Giuseppe Pomba ec, Torino, 1841, str. 449, 454–457.

¹⁰²⁷ Silvio Ghelli, nav. djelo, str. 27.

¹⁰²⁸ Isto, str. 10. Gelijev jasan antiaustrijski stav ispoljava se i u njegovim narednim djelima: *Austria nemica: i ricatti degli Asburgo, gli ultimi anni della Triplice, l'Adriatico e l'Albania: cronistoria retrospettiva e documentata e note in margine, 1897-1914*, Studio editoriale lombardo, Milano, 1916; *La Dalmazia agli italiani: Fiume e l'affarismo internazionale*, La nave, Firenze, 1919; *La maschera dell'Austria nell'Adriatico orientale: la Dalmazia agli italiani: gli affaristi anglo-americani e il porto di Fiume: dalla politica degli Asburgo alla politica degli Jugoslavi*, Stabilimento lito-tipografico M. Martini, Prato, 1919.

¹⁰²⁹ Isto, str. 22, 74. O odnosima Crne Gore i Austro-Ugarske u vezi sa ovim pitanjima up. Novak Ražnatović, „Crna Gora na Berlinskom kongresu“, *Istorijski zapisi*, XXVI/1973, knj. XXX, br. 3–4, str. 321–340; Živko M. Andrijašević „1878. godina kao granica epoha“, *Matica*, XX/2009, br. 39, str. 283–298.

¹⁰³⁰ Isto, str. 53.

pitanju.¹⁰³¹ Ističući postojanje prijateljskih veza između Crne Gore i Italije, rašireno poznavanje italijanskog jezika i simpatije Crnogoraca prema italijanskom kraljevskom paru, i ovaj autor zalaže se za izgradnju zgrade italijanskog poslanstva na Cetinju.¹⁰³²

Gelijeve knjige u Italiji prikazana je u dnevnom listu *Paese* koji je izlazio u Udinama. Anonimni autor prikaza ističe sveobuhvatnost tema kojima se putopisac bavio, brojne ilustracije, kao i pitkost i jezgrovitost Gelijevega stila pisanja.¹⁰³³

Od putopisa objavljenih nakon vjenčanja Savoja-Petrović, Gelijevo djelo izdvaja se po dvostrukom fokusu naracije. Autor s jedne strane nudi brojne informacije o Crnoj Gori, a s druge detaljno opisuje samo svoje putničko iskustvo dajući mu često obilježja pustolovnog karaktera. Osim opisa prepreka sa kojima su se putopisac i njegovi saputnici, poput junaka u pikarskim romanima, na ovom putovanju morali izboriti, književnoj vrijednosti djela doprinosi i Gelijev stil pisanja, pun ironičnih i duhovitih opaski. Knjiga sadrži dijaloge i intervjue koji joj daju određenu dinamiku, i omogućavaju da se čitalac neposrednije upozna s Crnogorcima.

Sa imagološkog aspekta, Gelijev putopis predstavljala mješavinu dva obrasca prikazivanja Crne Gore koja su se već profilisala u djelima prethodnih autora. Tako su s jedne strane naglašeni modernizacija i napredak ove zemlje, ostvareni zahvaljujući djelovanju vladarske porodice Petrović-Njegoš, dok je s druge strane postavljena slika egzotične sredine u kojoj vladaju arhaični zakoni, odavno zaboravljeni u razvijenom svijetu. Neobičnost Crne Gore dočarana je i leksičkim sredstvima, pa su brojni primjeri upotrebe domaćih riječi, mada nedovoljno poznavanje jezika dovodi do pogrešaka u kongruenciji imenica i pridjeva (npr.: „La buona domacin“).

Suprotnosti poput savremeno– tradicionalno, urbanizacija – život u prirodnoj sredini, državna vlast – plemenska organizacija, prikazane su kao obilježja dvije Crne Gore: jednu predstavlja Cetinje i donekle Nikšić, a drugu ostali gradovi i mjesta. Tako, dok je na Cetinju boravio u dobrom hotelu, pratio kulturna zbivanja i susretao se sa diplomatskim korom i crnogorskim uglednicima, u drugim mjestima Geli rijetko uspijeva da nađe pristojan smještaj i u stalnoj je opasnosti od ljudi koje srijeće. Cetinje u njegovom djelu nije centar iz koga se progresivni duh ubrzano širi na sve ostale crnogorske krajeve, kako je često prikazivano u djelima prethodnih putopisaca, već jedno od rijetkih mjesta do kojeg je zapadni uticaj uspio

¹⁰³¹ Isto, str. 4, 8.

¹⁰³² Isto, str. 16.

¹⁰³³ „Fra libri e riviste, *Il Paese*, XII/1907, br. 33 (03.I), str. 2.

da proдре, ali koje upravo zbog toga postaje nezanimljivo jer gubi svoju živopisnost. Zapažen razvoj putopisac primjećuje još jedino u Nikšiću, gradu u kome je, kao i na Cetinju, primijetio visoku homogenost stanovništva u vjerskom i nacionalnom smislu. Međutim, „pravom Crnom Gorom“ putopisac, implicitno, smatra živopisna mjesta sa mješovitom kulturom, ratničkim i duboko tradicionalnim narodom, koga kritikuje zbog nesklonosti promjenama, posebno po pitanju posvećivanja poljoprivrednim i zanatskim djelatnostima, kao i zbog odnosa prema ženama. Geli povremeno pokazuje i superioran stav prema Crnogorcima, ali podržava njihove političke i ekspanzionističke težnje, naročito one na štetu Austrije. Stoga u budućnosti ove zemlje prije nazire novi rat koji će Crnogorce proslaviti kao naciju pod čijim će se barjakom ujediniti ostali južnoslovenski narodi, nego pretvaranje knjaževine u napredni ekonomski i kulturni centar. Prema klasifikaciji putnika Cvetana Todorova, Geli se po navedenim karakteristikama ovog djela najviše približava kategoriji egzota.

Odjeci vjenčanja Petrović-Konstantinović (1902)

Osim vjenčanja Savoja-Petrović, još jedan događaj ove vrste u crnogorskoj vladajućoj porodici privukao je pažnju italijanske javnosti, mada u znatno manjoj mjeri. U pitanju je ženidba princa Mirka Petrovića (1879–1918) Natalijom Konstantinović (1882–1950) jula 1902. godine, na Cetinju. S obzirom na to da je nevjesta bila unuka srpske princeze Anke Obrenović (1821–1868), ovo vjenčanje izazvalo je negodovanje kralja Aleksandra Obrenovića (1876–1903), zbog njegovog uvjerenja da je Crna Gora na ovaj način pokazala svoje pretenzije na srpski prijesto.¹⁰³⁴ Kralj Aleksandar prethodno je imao i lični sukob sa porodicom Konstantinović, i neke njene članove prognao je iz Srbije zbog kritika koje mu je upravo otac crnogorske nevjeste pukovnik Aleksandar uputio na račun njegovog braka sa udovicom Dragom Mašin (1864–1903).¹⁰³⁵

Povodom vjenčanja crnogorskog princa Mirka Petrovića Crnu Goru je posjetio veći broj Italijana. Kraljevska kuća Savoja uputila je svoje izaslanike, dok su italijansku javnost o ovom događaju obavještavali dopisnici listova *Corriere della Sera*, *Giornale d'Italia* i *Tribuna*, a njegov filmski zapis sačinila su braća Feličeti.¹⁰³⁶ Na Cetinje su iz Rima došli i muzičari Društva Mandolinista Savoja-Petrović, koji su noć uoči vjenčanja izveli svoj program pred kućom u kojoj je bila smještena nevjesta.¹⁰³⁷

Među Italijanima koji su ovim povodom došli u Crnu Goru bio je i dalmatinski publicista i putopisac Josip Modrić, koji je u crnogorskoj prijestonici boravio i desetak godina ranije. Svoju posjetu opisao je u knjižici na italijanskom jeziku pod naslovom *Cetinjska svadba*.¹⁰³⁸ U djelu, sačinjenom u pet poglavlja, data je i prigodna pjesma na italijanskom jeziku *Notte sul Montenegro (Noć nad Crnom Gorom)*, nastala povodom svadbenih svečanosti, a koju je Modriću dao njen autor splitski ljekar i književnik Ćirilolamo Italo Božić (Girolamo Italo Boxich, 1869–1940). Ovaj putopis sadrži i fotografije crnogorske prijestonice, vladarske porodice i crnogorskih zvaničnika. Autor se na Cetinju zadržao tri dana, a u svom putopisnom djelu piše o dočeku Natalije Konstantinović u Kotoru, njenom putovanju do Cetinja, ceremoniji vjenčanja, zabavama i proslavama koje su tim povodom

¹⁰³⁴ „A "Hornet's Nest" Of A Royal Balkan Debacle: Mirko & Natalia“, <http://theesotericcuriosa.blogspot.com/2010/01/right-royal-balkan-debacle-mirko.html?view=sidebar>

¹⁰³⁵ Isto.

¹⁰³⁶ „Gosti iz Rima“, *Glas Crnogorca*, XXXI/1902, br. 26 (28. VI), str. 3 „Dolazak izvanrednog izaslanstva italijanskog“, *Glas Crnogorca*, XXXI/1902, br. 27 (6. VII), str. 1; „Učešće Italijanaca“, str. 2. U *Glasu Crnogorca* zabilježeno je prisustvo, ali ne i djelatnost braće Feličeti.

¹⁰³⁷ „U oči svadbe“, *Glas Crnogorca*, XXXI/1902, br. 27 (6. VII), str. 1.

¹⁰³⁸ Joso Modric, *Le nozze di Cetinje*, Bergamo, 1902. Ovo rijetko izdanje našli smo upravo u Dvorskoj biblioteci na Cetinju.

organizovane, samom izgledu crnogorske prijestonice, kao i o svom susretu sa knjazom Nikolom, ali i sa nekim drugim posjetiocima Cetinja

Ovaj putopis Modrić počinje opisom svog putovanja od Dubrovnika do Kotora, na koje je krenuo istim brodom kojim je putovala i Natalija Konstantinović. Sa njenom porodicom, a i sa njom samom, imao je prilike i lično da porazgovara. On daje osnovne podatke o njihovom izgledu, držanju, društvenom i imovinskom statusu, posebno ističući široko obrazovanje i intelektualne kvalitete crnogorske nevjeste, ali i njenu ljepotu, za koju kaže da je izazvala divljenje kod lokalnog stanovništva u Kotoru.

Veliku pažnju Modrić je posvetio političkom značaju ovog braka. On ne zaobilazi da pomene negodovanje srpskog kralja Aleksandra Obrenovića zbog ovog izbora princa Mirka, što je čak rezultiralo odlaskom srpskog ambasadora sa Cetinja svega nekoliko dana prije vjenčanja i diplomatskim razmiricama između Srbije i Crne Gore ovim povodom.¹⁰³⁹ Autor govori i o skandalima koji su obilježili privatni život vladara iz srpske dinastije Obrenović, i to ne samo aktuelnog kralja Aleksandra nego i njegovog oca kralja Milana, stavljajući ih nasuprot uzornom ponašanju i porodičnim vrijednostima koje se njeguju u dinastiji Petrović, prikazanoj u jednoj idiličnoj hrišćanskoj slici.¹⁰⁴⁰

Modrić opisuje i dolazak mlade u Njeguše, rodno mjesto dinastije Petrović, gdje je mladoženjin brat prestolonasljednik Danilo gostima priredio ručak, kako bi se okrijepili od napornog putovanja. Tokom ceremonije vjenčanja na Cetinju, održane narednog dana, autor najviše pažnje poklanja opisu dostojanstvenog držanja članova crnogorske vladajuće porodice, ali i svih okupljenih Crnogoraca. Bilježeći utiske o svadbenoj atmosferi na Cetinju, on iskazuje iznenađenje činjenicom da je u gradu vladao besprekoran red, uprkos velikim količinama alkohola koje su stanovnici konzumirali. U opisu bala na dvoru knjaza Nikole, priređenog nakon vjenčanja, Modrić naglašava očaranost zvanica ljepotom princeze Jute, supruge princa Danila, kao i princeze Ksenije, jedne od devet kćerki knjaza Nikole. Autor iznosi i pojedinosti sa svečanog ručka koji su u čast ovog događaja organizovali italijanski radnici angažovani na izgradnji zgrade ruskog poslanstva, a pominje i nastupe rimskih mandolinista.

Modrić je u svom putopisu opisao i posjetu nekim cetinjskim znamenitostima, u koju je otišao zajedno sa prisutnim italijanskim novinarima, fotografima i drugim gostima, u društvu Evgenija Popovića (1842–1931), tadašnjeg crnogorskog konzularnog zastupnika u Rimu. Tom prilikom autoru je najveću pažnju privlačilo ono što je vezano za ratničku prošlost

¹⁰³⁹Isto, str. 5–7.

¹⁰⁴⁰Isto, str. 6, 13–14.

zemlje, kao što je kasarna, sala sa ratnim trofejima u Biljardi i ograda Vlaške crkve, sačinjene od cijevi pušaka zaplijenjenih u ratovima protiv Turaka 1858. i 1876–1878. godine.

I u ovom putopisu Modrić daje neke osnovne podatke o crnogorskom vladaru i njegovoj porodici, ističući njegovu vještinu da se, uprkos skromnoj veličini i siromaštvu svoje zemlje, nametne na međunarodnoj političkoj sceni i pribavi podršku velikih sila. S obzirom na to da je on i pjesnik, Modrić ukazuje na umjetničku vrijednost knjaževog dramskog djela *Balkanska carica*, i predviđa da će se političke ideje o ujedinjenju južnog slovenstva koje je Nikola I u ovoj drami izložio zasigurno ostvariti.¹⁰⁴¹

Autor ovim povodom piše i o odnosima Crne Gore sa Rusijom i Italijom, ističući da je upravo u vrijeme vjenčanja na Cetinju italijanski kralj nalazio u posjeti ruskom caru, a da je crnogorski knjaz posredovao u organizovanju tog susreta.¹⁰⁴² Modrić iznosi teze da bi bilo uputno da se slovenski narodi i Italijani udruže protiv „zajedničkih neprijatelja“, to jest Njemaca i Austrijanaca, ocjenjujući da će sklapanje tog slovensko-latinskog saveza obilježiti XX vijek.¹⁰⁴³ On je smatrao da će u tom procesu veliku ulogu odigrati dvije kćerke knjaza Nikole: italijanska kraljica Jelena i princeza Milica, udata za ruskog kneza Petra Nikolajeviča Romanova, bliskog rođaka ruskog cara.¹⁰⁴⁴

Modrić se osvrnuo i na političke odnose Crne Gore i Turske, ukazujući na visok stepen uvažavanja između ovih nekad tradicionalnih neprijatelja. S tim u vezi, on pominje dolazak na Cetinje sultanovog izaslanika povodom vjenčanja crnogorskog princa, kao i veličanstvenu zabavu organizovanu u njegovu čast. Kako su u crnogorsku prijestonicu doputovali i predstavnici pograničnih plemena pod turskom upravom, Modrić koristi priliku da istakne i razlike između turskih podanika i Crnogoraca, u korist ovih potonjih. Naglašavajući da je među stanovnicima pod turskom upravom običaj krvne osvete i dalje veoma živ, dok je u Crnoj Gori iskorijenjen, autor ukazuje na napredak koji je Crna Gora postigla u pogledu svog pravnog uređenja.

Kad je riječ o Crnogorcima, Modrić ih ovoga puta opisuje kao ozbiljne i gorde ljude veličanstvenog izgleda i držanja.¹⁰⁴⁵ On bilježi i razmišljanje svog kolege dopisnika rimskog lista *Tribuna* o snazi i jedrini ovog naroda, nasuprot starosti i zakržljalosti Evropljana.¹⁰⁴⁶ Kao i brojni putopisci prije njega, i Modrić Crnogorce po njihovom ratničkom duhu i hrabrosti

¹⁰⁴¹Isto, str. 30.

¹⁰⁴²Isto, str. 15.

¹⁰⁴³Isto, str. 27.

¹⁰⁴⁴Isto.

¹⁰⁴⁵Isto, str. 14.

¹⁰⁴⁶ U časopisu *Tribuna illustrata* objavljen je članak o vjeridbi princa Mirka i Natalije Konstantinović, sa njihovim ilustracijama: "Il fidanzamento del principe Mirko" *Tribuna illustrata*, X/1902, br. 12, (23. III).

upoređuje sa junacima Homerovih djela, a njihovog vladara sa rimskim imperatorima. Uspostavljanje ovakvih analogija pridavalo je Crnogorcima žig „više kulture“, pa su tako mogli biti predstavljeni kao nasljednici starogrčke i starorimske tradicije, a ne kao nepismeni seljaci ili varvari.¹⁰⁴⁷ Modrić za Crnogorce kaže i da su tašti, pa teže da dođu do odlikovanja čak i u mirnodopsko vrijeme. Kao bizaran detalj on navodi da je jedan podanik, u nedostatku ratnih podviga, uspio da izmoli od knjaza medalju za „lijepo ponašanje“. ¹⁰⁴⁸ Putopis donosi i nekoliko drugih opštih mjesta o Crnogorcima, takođe ilustrovanih epizodama, koje svjedoče o njihovom izuzetnom poštenju i nezainteresovanosti za materijalna bogatstva.

Modrić i u ovom svom putopisu želi da istakne da je Crna Gora u relativno kratkom razdoblju života u miru ostvarila vidan privredni i društveni napredak, preobražavajući se iz herojskog društva u modernu državu. On te dvije realnosti ilustruje sjećanjima nekih svojih cetinjskih sagovornika na nekadašnji izgled prijestonice i ratne podvige crnogorskih junaka, dok s druge strane, citirajući djelove razgovora sa poslovnim ljudima, piše o planovima vezanim za izgradnju pomorske luke u Baru i željezničke mreže u Crnoj Gori.¹⁰⁴⁹ Kao glavnog zagovornika modernog razvoja on pominje nekadašnjeg knjaževog sekretara Jana Vacklika (1833–1918), koji je povodom vjenčanja tih dana takođe boravio na Cetinju.¹⁰⁵⁰ Autor bilježi Vacklikova sjećanja na početak rada u službi crnogorskog vladara, koga je, ističe, u mladosti „zanimala samo poezija i lijepa književnost“.¹⁰⁵¹

U Modrićevom putopisu opisan je i dolazak na Cetinje prvog automobila, kojim su upravljala dva plemića, burbonski princ don Hajme (Jaime de Borbón y Borbón-Parma, 1870–1931) i markiz Viljalonga da Bilbao (Villalonga da Bilbao). Opisujući krhku pojavu i fizičke nedostatke ovog potonjega (poput jedne vještačke noge, zgrčene desne ruke i paralitičnog tijela), koga po izgledu i interesovanjima za umjetnost poredi sa Leopardijem,

¹⁰⁴⁷ Neki autori ove paralele objašnjavaju i klasičnim obrazovanjem putopisaca. Up. František Šistek, *Naša braća na Jugu: Češke predstave o Crnoj Gori i Crnogorcima 1830–2006*, Matica crnogorska, Cetinje – Pogorica, 2009, str. 39–40.

¹⁰⁴⁸ Jozo Modric, nav. djelo, str. 24–25.

¹⁰⁴⁹ O ovim aktivnostima v. Slavko Burzanović (ur.), *100 godina željeznice Crne Gore*, Obod, Cetinje, Željeznica Crne Gore AD Podgorica, 2009, str. 25.

¹⁰⁵⁰ Čeh Jan Vacklik bio je u službi prvo knjaza Danila, a potom i knjaza Nikole. Nakon rata Crnogoraca i Turaka iz 1862. godine zastupao je Crnu Goru prilikom razgraničenja sa Turskom. Svoj diplomatski angažman nastavio je kao crnogorski konzul u Skadru, a potom je bio crnogorski diplomatski agent u Petrogradu. Napisao je knjigu pod naslovom *La souveraineté du Monténégro et le droit des gens modernes de l'Europe*, (Leipzig, 1858). Up. i izdanje: "Suverenitet Crne Gore i savremeno međunarodno pravo u Evropi", prevela Marina Vukičević, CID, Podgorica, 1996. Up. Vratislav Černi, „Jovan Vacklik (Čeh u službi Crne Gore)“, *Istorijski zapisi*, Cetinje, VII/1933, knj. XII, sv. 3, str. 129–132.

¹⁰⁵¹ Jozo Modric, nav. djelo, str. 23.

Modrić izražava čuđenje da ovaj mladić, uprkos svojim zdravstvenim problemima, vozi automobile po čitavoj Evropi.¹⁰⁵²

Slično njegovom putopisu iz 1892. godine, i ova Modrićeva knjižica prikazuje Crnu Goru kao zemlju susreta starog i novog, koju razvoj mijenja i preobražava, ali u kojoj nijesu nestale tradicionalne vrijednosti, otjelovljene u likovima starih ratnika i knjaževske porodice. Autor daje idealizovanu sliku ove zemlje kako u političkom, tako i u društvenom smislu, predstavljajući je kao beskonfliktno društvo u kome porodične vrijednosti, visoki moral i harmonija obilježavaju sve društvene odnose. Modrić je posebno istakao politički značaj Crne Gore kako u regionalnom, tako i u širem međunarodnom okviru, i to ovoga puta pripisujući zasluge ne samo intelektualnim sposobnostima i vrlinama crnogorskog vladara, kako je to bio slučaj u ranijim putopisima, nego i političkoj i diplomatskoj vještini njegovih kćeri.

¹⁰⁵²Isto, str. 20.

Proглаšenje Crne Gore za kraljevinu (1910)

Niz svećanih događaja koji su izazivali interesovanje italijanske čitalačke publike za Crnu Goru krajem XIX i početkom XX vijeka zaokružen je proglašenjem Kraljevine Crne Gore avgusta 1910. godine. Vijest da će se knjaz Nikola proglasiti za kralja objavljena je nekoliko nedjelja prije proslave pedesetogodišnjice njegove vladavine.¹⁰⁵³ Ovom svećanom događaju prisustvovali su italijanski kraljevski par Viktor Emanuel III i Jelena Petrović Savojska, bugarski kralj Ferdinand, prestolonasljednik Srbije Aleksandar Karađorđević, kao i brojni drugi velikodostojnici i diplomatski predstavnici stranih zemalja.¹⁰⁵⁴

U Italiji je u ovo vrijeme o Crnoj Gori objavljeno nekoliko prigodnih pjesama¹⁰⁵⁵, a te iste godine izašlo je i nekoliko naučno-publicističkih radova.¹⁰⁵⁶ Proglašenje Crne Gore za kraljevinu bilo je i povod ponovnog prevođenja djela Nikole I Petrovića, kritičkih osvrti na njegovu poeziju, kao i napisa o samom liku crnogorskog suverena.¹⁰⁵⁷

Povodom ovog događaja Crnu Goru su ponovo posjetili novinari najznačajnijih italijanskih dnevnih listova, od kojih su dvojica svoje članke objavila u formi putopisnih priloga: Viko Mantegaca i Luidi Federconi.

Viko Mantegaca

Kao već dobar poznavalac crnogorskih prilika, Mantegaca je u Crnu Goru došao i povodom proglašenja ove zemlje za kraljevinu 1910. godine. Tokom boravka slao je dopise

¹⁰⁵³ Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, str. 262.

¹⁰⁵⁴ O dolasku italijanskog kralja i drugih visokih zvanica na Cetinje ovim povodom izvijestio je *Glas Crnogorca* u svom svećanom broju: „Radosni dani na Cetinju“, *Glas Crnogorca*, XXXIX / 1910, br. 35 (15. VIII), str. 2–4.

¹⁰⁵⁵ Angelina De Leva. *Alle loro maestà Nicola I e Milena Petrovich, sovrani del Montenegro*, XXVIII agosto MCMX, versi, Milano, 1910; Geremia Piazzano, Luigi Di San Giusto, *Inno a s. m. Nicola I, re del Montenegro: per canto con accompagnamento di pianoforte e violoncello / versi della sig.a Macina* (Luigi Di San Giusto), G. Gori, Torino, 1910.

¹⁰⁵⁶ Pietro Fantini, *Brevi cenni di storia del Montenegro*, G. Massarani e C., Torino, 1910; Antonio Baldacci. *Le condizioni dell'industria nel Montenegro*. — Rassegna dei lavori pubblici e delle strade ferrate, Roma, III, 45, 8. novembre 1910; Antonio Baldacci, *Appunti sulla flora invernale di Dulcigno nel Montenegro*, nota letta alla R. Accademia delle scienze dell'Istituto di Bologna nella sessione del 10 aprile 1910, Bologna, Tipografia Gamberini e Parmeggiani, 1910.

¹⁰⁵⁷ U ovo vrijeme objavljen je prozni prevod *Balkanske carice*, bez podataka o prevodiocu (Nicola I Re del Montenegro, *La Regina dei Balcani*, Società Anonima Cooperativa Editoriale, Firenze, 1910). Kritički osvrt na književna djela Nikole I objavio je novinar i publicista Đakomo Kabazino Renda (Giacomo Cabasino Renda, 1875–1970), prenijevši ga iz njemačkog lista *Vossische Zeitung* („Re Nicola poeta“, *Il Giornale d'Italia*, br. 240, str. 6). Renda preuzima i članak o knjazu Nikoli iz njemačkog lista *Deuche Revue* („Come Nikita divenne Principe“, *Il Giornale d'Italia*, br. 237, str. 6). O liku kralja Nikole pisao je i profesor, književnik i prevodilac Pjetro Amorozo (Pietro Amoroso, *Re e poeta. Alcune osservazioni psicologiche su Nicola I del Montenegro*, Napoli, 1910).

italijanskim periodičnim publikacijama, bilježeći svoje utiske o ovoj zemlji i osvrćući se na njen privredni i politički značaj za italijansku kraljevinu.¹⁰⁵⁸ Po povratku u Italiju, Mantegaca je ove dopise objedinio i uz više fotografija objavio iste godine u zborniku svojih radova *Pitanja spoljne politike: peta godina*.¹⁰⁵⁹ Tiraž ove knjige štampan je i sljedeće godine. Osim ovog djela, Mantegaca je ponovo objavio i svoj putopis o Crnoj Gori iz 1896. godine.¹⁰⁶⁰

Godišnjak *Pitanja spoljne politike* Mantegaca je počeo da objavljuje od 1906. godine i u njemu se bavio razmatranjima političkih i drugih pitanja zemalja koje je posjetio. U petoj knjizi ove edicije, koju sačinjava ukupno trinaest tematskih cjelina posvećenih raznim zemljama, o Crnoj Gori piše se u sedmoj od njih. Prva četiri, od ukupno osam poglavlja ovog priloga o Crnoj Gori, donose kompilaciju Mantegacinih prethodno objavljenih putopisnih opisa i radova o ovoj zemlji, sada dopunjenih sa još nekoliko novih komentara i podataka. Poglavlja od petog do sedmog sadrže njegove utiske sa boravka prilikom proglašenja Crne Gore za kraljevinu, dok posljednje, osmo poglavlje, donosi telegrame i priloge koje je ovim povodom objavila italijanska štampa.

Mantegaca opisuje kako je u Crnu Goru doputovao brodom preko Skadarskog jezera, nekoliko dana pred samu svečanost. Putovao je u društvu stotinak svojih sunarodnika, mahom sobara, kuvara, stražara i ostalog osoblja upućenog da pomogne u organizaciji slavlja, ali i u postavljanju izložbe italijanskih proizvoda na Cetinju. U Crnoj Gori zadržao se desetak dana, mada svoj povratak u Italiju nije opisao. Tokom boravka u crnogorskoj prijestonici Mantegaca se susreo i sa knjazom Nikolom I, kome je u ime Barskog društva, čiji je sekretar bio, poklonio jednu umjetničku sliku, dok je knjaz njega odlikovao crnogorskim ordenom Danilo I. Autor je opisao i dolazak u Crnu Goru italijanskog kraljevskog para, srdačan doček koji im je priređen, kao i neke njihove aktivnosti tokom ove posjete.

Mantegaca u ovom prilogu govori i o problemima u organizaciji proslave, poput poteškoća u pronalaženju smještaja za veliki broj posjetilaca. Bilježi i da se u Crnoj Gori nijesu mogle naći neke namirnice neophodne za postavljanje izložbe italijanskih proizvoda, pa su dopremljene iz Italije. Međutim, u fokusu Mantegacine pažnje nije toliko opis same svečanosti, koliko Crna Gora, promjene koje su u zemlji nastupile od 1896. godine kada je italijanski prestolonasljednik odlučio da za suprugu uzme crnogorsku princezu, kao i značaj Crne Gore za Italiju u geopolitičkom smislu.

¹⁰⁵⁸ Up. Vico Mantegazza, "Sull'altra sponda", *La Lettura*, X/1910, br. 2, str. 147–154; "Nicola Re", br. 9, str. 169–180.

¹⁰⁵⁹ Vico Mantegazza, *Questioni di politica estera: anno quinto*, Fratelli Treves, Milano, 1910.

¹⁰⁶⁰ Vico Mantegazza, *Al Montenegro: note ed impressioni*, Libreria editrice milanese, Milano, 1910.

Autor ističe da se uprkos skromnim materijalnim mogućnostima Crna Gora ubrzano transformisala u modernu zemlju, što se ogledalo u različitim sferama njenog života. Kao primjer navodi činjenicu da je ova zemlja 1905. godine dobila Ustav i parlament. Godinu 1910. Mantegaca smatra istorijskom ne samo zbog proglašenja Crne Gore za kraljevinu, nego i zbog drugih događaja koji bitno mijenjaju sliku ove zemlje u očima posjetilaca, poput uvođenja električnog osvjetljenja, pojave prvih automobila, zamjene narodne nošnje građanskim odijelom ili vojnom uniformom. Autor opisuje i mondenski život na Cetinju, nabrojajući ludičke aktivnosti kojima su se odavali članovi vladajuće porodice i pripadnici diplomatskog kora. Tako Mantegaca navodi da je u prijestonici bridž bio veoma popularan, da se igrao tenis, a i da su se dame rado vozile na koturaljkama. Međutim, iako podržava napore Nikole I da modernizuje zemlju, autor istovremeno nostalgично žali za „starom Crnom Gorom“ i njenom živopisnošću, smatrajući da ova zemlja sada više neće biti tako zanimljiva stranim putnicima.¹⁰⁶¹ Takođe, smatra da je Ustav odvojio knjaza od naroda, pa on više ne prima podanike u dvorištu kako je nekad činio.¹⁰⁶² Ipak, putopisac zaključuje da je Crna Gora sačuvala svoje vrijednosti, posebno neposrednost i srdačnost, što ilustruje opisom skladnih porodičnih odnosa između članova vladajuće porodice, i neformalnog odnosa u obraćanju podanika vladaru.¹⁰⁶³

Mantegaca se u ovim poglavljima bavio i političkim značajem Crne Gore i njenim odnosima sa velikim silama i zemljama regiona, ukazujući na prijateljske odnose sa Rusijom, kao i na zbližavanje Crne Gore i Bugarske. Najviše pažnje posvetio je analizi crnogorsko-italijanskih veza, ističući privrednu saradnju ove dvije zemlje, kao i činjenicu da je Italija, konačno, sagradila zgradu svog poslanstva na Cetinju. Naglašava i značaj koji je u širenju italijanske kulture imala vojna škola u Torinu, žaleći zbog novog propisa koji predviđa se u njoj školuje samo italijanski vojni kadar. Mantegaca daje i istorijski pregled događaja koji su obilježili italijansku politiku na Istoku, izražavajući nadu da će Italija uspjeti da uspostavi saveznički odnos sa balkanskim zemljama.¹⁰⁶⁴ U tom smislu, nije propustio da istakne i suparništvo Italije i Austrije.

U ovim poglavljima, koja se mogu nazvati putopisnim reportažama, Mantegaca je dao sliku Crne Gore koja se iz tradicionalne junačke zajednice transformisala u moderno građansko društvo. Dok je u svom prvom putopisu glorifikovao knjaževe uspjehe na polju

¹⁰⁶¹ Vico Mantegazza, *Questioni di politica estera: anno quinto*, str. 147, 154–155.

¹⁰⁶² Isto, str. 157–158.

¹⁰⁶³ Isto, str. 143, 151–152.

¹⁰⁶⁴ Isto, str. 161–162.

modernizacije i napretka, Mantegaca u ovim opisima više iskazuje svoju nostalgiju za arhaičnom Crnom Gorom i njenim specifičnostima, strahujući da je ova zemlja postala previše slična njenim evropskim susjedima i da će zbog toga izgubiti svoju čar. Međutim, slika Petrovića i u ovom putopisu zadržava idealističke obrise, pa autor ističe njihovu blagost, dobrotu, nesebičnost, naprednost, porodične vrijednosti i umjetničke sklonosti. Po klasifikaciji putnika Cvetana Todorova Mantegaca u ovom djelu ispoljava karakteristike turista, a dijelom i profitera. On traga za onim što je „tipično“ i žudi za onim što ima lokalni kolorit, istovremeno ističući značaj jedne strane zemlje zbog koristi koju ona može donijeti njegovoj vlastitoj.

Luidi Federconi

Među brojnim prilogima nastalim u italijanskoj štampi povodom proglašenja Crne Gore za kraljevinu je i niz od četrnaest dopisa objavljenih u rimskom listu *Giornale d'Italia*, iz pera Đulija de Frencija.¹⁰⁶⁵ Pod ovim pseudonimom pisao je novinar i političar Luidi Federconi (Luigi Federzoni, 1878–1967), saradnik više značajnih italijanskih periodičnih publikacija, i jedan od urednika lista u kome su članci objavljeni.¹⁰⁶⁶ U ovim dopisima autor opisuje svoj dolazak na Cetinje avgusta 1910. godine i iznosi utiske o Crnoj Gori, njenom vladaru i narodu.

Nakon što je brodom stigao do Kotora, Federconi se u društvu nekoliko Francuza koji su bili angažovani kao dvorski kuvari automobilom uputio na Cetinje. U gradu se zadržao oko

¹⁰⁶⁵ Giulio de Frenzi, „Cettigne si fa bella“, *Il Giornale d'Italia*, X/ 1910, br. 232 (21. VIII), str. 8; „L'adunanza della Scupcina nel vecchio bigliardo. Costumi semplici“, br. 232 (21. VIII), str. 8; „I montenegrini vestiti come i soldati russi“, br. 232 (21. VIII), str. 8; „Arrivo trionfale dei Reali d'Italia al Montenegro“, br. 234 (23. VIII); „Dietro le quinte del Giubileo. Crisi ministeriale latente“, br. 235 (24. VIII); „Conversando col Presidente del Consiglio Tomanovic“, br. 236 (25. VIII); „La rivista“, br. 237 (26. VIII), str. 6; „Re Vittorio alla legazione italiana“, br. 237 (26. VIII); „Il colloquio con lo Zar dei Bulgari“, br. 238 (27. VIII); „L'unione italo-slava auspicata e proclamata in un banchetto giornalistico“, br. 241 (30. VIII); „La grande giornata regale a Cettigne. La proclamazione alla Scupcina“, br. 242 (31. VIII); „Le nozze d'oro dei Sovrani“, br. 242 (31. VIII); „La nuova organizzazione militare del Montenegro. Un colloquio col ministro gen. Martinović“, br. 244 (2. IX); „Le nozze d'oro di Nicola e di Milena“, br. 244 (2. IX).

¹⁰⁶⁶ Federconi je rođen u Bolonji. Završio je književnost u istom gradu, a mentor pri izradi diplomskog rada bio mu je italijanski pjesnik i nobelovac Đozue Karduči (Giosuè Carducci, 1835–1907). Federconi je još tokom studija počeo da se bavi novinarstvom i književnim radom, koristeći u svojim člancima razne pseudonime. Pisao je i za pozorište, iako bez velikog uspjeha. Od 1924. godine bio je u više mandata ministar italijanske vlade, potom senator i Predsjednik Senata. Bio je član brojnih italijanskih kulturnih institucija i akademija, kao i direktor časopisa *Nuova Antologia*. Zbog učešća u zbacivanju Musolinija s vlasti u vrijeme Drugog svjetskog rata, u odsustvu je osuđen na smrt, a nakon završetka rata na doživotnu robiju zbog povezanosti sa fašističkim vlastima. Proveo je nekoliko godina u bjekstvu, a amnestiran je 1947. godine. Od 1948. do 1949. godine predavao je istoriju humanizma i italijansku književnost u Lisabonu. Godine 1951. preselio se u Rim, gdje je i umro. Up. Albertina Vittoria, „FEDERZONI, Luigi“, *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol.45, 1995, [http://www.treccani.it/enciclopedia/luigi-federzoni_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/luigi-federzoni_(Dizionario-Biografico)/)

dvije nedjelje, izvještavajući o dolasku u crnogorsku prijestonicu italijanskih i drugih evropskih suverena i svečanostima organizovanim povodom proglašenja Crne Gore za kraljevinu. Dopisi donose i niz autorovih intervju sa crnogorskim vladarem Nikolom I, ali i drugim evropskim suverenima, kao i sa još nekim crnogorskim zvaničnicima. Federconi je pisao i o proslavi pedesetogodišnjice braka knjaza Nikole i knjaginje Milene.

Književno najuspjeliji i najbogatiji neposrednim zapažanjima o zemlji i narodu je Federconijev prvi dopis, pod naslovom „Cetinje se dotjeruje“, u kome je opisan autorov dolazak u crnogorsku prijestonicu. U Federconijevoj karakterizaciji sebe kao putnika, prepoznaje se dihotomija putnik/turista, koja se ogleda u opisima prirodnih pejzaža na putu od Kotora do Cetinja. Tako Federconi sa podsmjehom citira poređenja koja su njegovi saputnici pravili između Boke Kotorske i mjesta u Evropi koja su prethodno posjetili, ističući da je Boka u njihovim prikazima „ličila na sve osim na sebe“, jer su njihova znanja bila zasnovana na turističkim vodičima.¹⁰⁶⁷ Za razliku od „turističkog“, Federconijev opis pejzaža odlikuje isticanje njegove jedinstvenosti i posebnosti, kao i upotreba metafora i personifikacija kojima ovaj autor pokazuje svoje književno obrazovanje, ali i prethodnu obaviještenost o ovoj zemlji. Pejzaž Crne Gore uporedio je sa „fantastičnom beskrajnom ruinom monolita“ koji odaju „tragove borbe giganata protiv neba“, „trostrukom planinskom krunom dalekih vrhova“ u čijim su procjepima mračni ponori, dok se u daljini nazire blistavo Jadransko more.¹⁰⁶⁸

Federconi opisuje ukrašeni izgled Cetinja zbog priprema za samu proslavu. O gradu kaže i da je prilično modernizovan, između ostalog i zbog uvođenja električne rasvjete, uz napomenu da to više nije varošica za podsmjeh, već čist i ljubak evropski grad. Autor ističe da Cetinje ima skupštinu, dvije banke, štedionicu, pozorište, dva dnevna lista, pa i izdavača, te da je jedino što ga razlikuje od drugih evropskih gradova činjenica da u crnogorskoj prijestonici još uvijek nije bilo radničkih štrajkova.¹⁰⁶⁹

Međutim, Federconi je zabilježio i neke znake nedovoljne razvijenosti Crne Gore, kao što su mali broj automobila namijenjenih za javni prevoz, nedostatak odgovarajućih smještajnih kapaciteta i uslužnih objekata za strane radnike i turiste, na osnovu čega zaključuje da ova zemlja nije bila spremna za veliko interesovanje koje je za nju nastupilo krajem XIX i početkom XX vijeka.¹⁰⁷⁰ Autor Crnu Goru opisuje i kao zemlju koja ima izražen osjećaj gostoprimstva, ali ne i odgovarajuća materijalna sredstva da ga pokaže.¹⁰⁷¹

¹⁰⁶⁷ „Cettigne si fa bella“, br. 232 (21. VIII), str. 8.

¹⁰⁶⁸ Isto.

¹⁰⁶⁹ Isto.

¹⁰⁷⁰ Isto.

¹⁰⁷¹ Isto.

Primjećujući i da je sve skupo, on ipak pojavu emigracije stanovnika u Ameriku ne dovodi u vezu sa njihovim siromaštvom i teškim uslovima života, već sa privlačnošću same Amerike.¹⁰⁷² Autor je neke nedostatke opisao i u egzotičnom ključu, pa je tako skromni i jednostavni izgled Biljarde, koja je tada bila i sjedište crnogorske skupštine, uporedio sa izgledom italijanskih farmi, dajući čitaocima i podatke o tome da je zgrada tako nazvana jer se u njoj nalazio sto za bilijar koga su po naređenju vladike Petra II Petrovića Njegoša Crnogorci na leđima donijeli iz Kotora.¹⁰⁷³

Iako ističe da proces modernizacije izvršen u godinama mira nije narušio tradiciju, i da je Crna Gora ostala „epska“ zemlja, prvenstveno zbog činjenice da se njeni stanovnici u psihološkom smislu još uvijek osjećaju ratnicima, a ne građanima i poreskim obveznicima, Federconi u svojim priložima pokazuje i nostalgiju za nekadašnjom Crnom Gorom, egzotičnog izgleda i apsolutističkog uređenja. Tako, putujući prema Cetinju, Federconi žali za prevozom u kočiji, tvrdi da je u crnogorskoj prijestonici otvoreno previše kafana, ne sviđa mu se kralj u vojničkoj uniformi, koja je tada zamijenila narodnu nošnju i u odijevanju vojske, a u više navrata dovodi u pitanje i opravdanost donošenja crnogorskog Ustava 1905. godine.¹⁰⁷⁴

Na probleme koje je u Crnoj Gori izazvala brza modernizacija autor ukazuje i pišući o političkim prilikama u ovoj zemlji u prvoj deceniji XX vijeka, s posebnim osvrtom na krizu koja je nastupila podnošenjem ostavke Vlade nakon donošenja Ustava, kao i na Bombašku aferu iz 1907. godine.¹⁰⁷⁵ Dat je i osvrt na rad predsjednika prve ustavne Vlade u Crnoj Gori Lazara Mijuškovića (1867–1936), koga Federconi predstavlja kao zastupnika austrofilске politike u Crnoj Gori.¹⁰⁷⁶ Ipak, na osnovu intervjua koji su mu dali crnogorski zvaničnici,

¹⁰⁷² Početkom XX vijeka u Crnoj Gori je vladala velika ekonomska kriza koja je dovela do masovnih iseljavanja, najviše u Ameriku i u Srbiju. U Ameriku se, prema raspoloživim podacima, tada iselilo oko 10% stanovništva Crne Gore. Crnu Goru opterećivao je i problem spoljnih dugova, a finansijski izvori kojima je raspolagala nijesu bili dovoljni za regularno funkcionisanje države. Ekonomski problemi Crne Gore na početku XX vijeka bili su po svom karakteru gotovo isti kao deceniju ili dvije ranije, ali su njihove razmjere sada bile znatno veće. Up. Živko Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, str. 261–262.

¹⁰⁷³ „L’adunanza della Scupcina nel vecchio bigliardo. Costumi semplici“, br. 232 (21. VIII), str. 8.

¹⁰⁷⁴ Federconi je i po pitanju političke situacije u Italiji ispoljavao antidemokratske i konzervativne stavove. Up. Albertina Vittoria, nav. rad.

¹⁰⁷⁵ Bombaška aferu bila je zavjera protiv knjaza Nikole, koja je trebalo da dovede do ubistva njega i njegove porodice i do prevrata u Crnoj Gori, a koja je osuđena 1907. godine. Sudski proces vođen je naredne godine, protiv pedeset dva optužena lica. Četrdeset njih je osuđeno na kaznu od dvije do dvadeset godina zatvora, tri lica na doživotnu robiju, a njih šest na smrt. Sva lica koja je Sud za suđenje anarhističkih zločina osudio na smrtnu ili vremensku kaznu, upućena su u Kaznenu zavod, da bi u periodu od 1910. do 1913. godine svi bili amnestirani. O ovom događaju izvještavala je i italijanska štampa. Up. Šerbo Rastoder i dr. „Bombaška aferu“, *Istorijski leksikon Crne Gore*, t. 1 (A–Crn), 148–149; „Il processo contro l’ex-ministro Radovich nel Montenegro“, *Illustrazione italiana*, XXXV/ 1908, br. 25 (21.VII), str. 595; „Il processo delle bombe a Cetinje“, br. 27 (5.VIII), str. 24.

¹⁰⁷⁶ „Dietro le quinte del Giubileo. Crisi ministeriale latente“, br. 235 (24. VIII). Početke parlamentarizma u Crnoj Gori obilježilo je to da su u Skupštini uglavnom bili parlamentarci koji nijesu bili nenaklonjeni knjazu Nikoli. Parlamentarna većina kritikovala je rad Vlade Lazara Mijuškovića, odbijajući i da verifikuje poslaničke

Federconi ističe da je zemlja uspjela da se izbori sa svim burnim događajima i da je, oslanjajući se na rad onih parlamentaraca koji su njegovali njenu tradiciju, poput predsjednika tadašnje crnogorske vlade Lazara Tomanovića, postala moderna evropska država čiji se politički život ne razlikuje od onog u razvijenijim zemljama.¹⁰⁷⁷

Federconi je imao priliku i da lično upozna crnogorskog vladara Nikolu I, a njegov opis ne odstupa od opisa u djelima o Crnoj Gori prethodnih autora. Kralj je predstavljen kao srdačan, neposredan, velikodušan vladar, istrajan na putu modernizacije i razvoja svoje zemlje. Autor ističe i podršku podanika koju knjaz uživa, dok eventualne njegove sukobe sa visokim državnim zvaničnicima objašnjava sudarom tradicionalnog i modernog duha. Kao primjer Federconi navodi neslaganje između Nikole I i prethodnog predsjednika Vlade i njegovog bliskog rođaka Boža Petrovića zbog donošenja Ustava, ali opisuje i njihovo pomirenje do koga je došlo upravo prilikom proglašenja Crne Gore za kraljevinu.¹⁰⁷⁸ Odgovornost za druge političke probleme ili krize u zemlji pripisana je nedoraslosti nekih visokih državnih funkcionera pozicijama koje pokrivaju. Tako Federconi iznosi detalje o nestanku određene svote novca preko poštanskog servisa nekoliko godina ranije i o neefikasnosti vlasti u pronalaženju krivca, što je dovelo do ugrožavanja ugleda zemlje u inostranstvu.¹⁰⁷⁹

Autor opisuje i dolazak u Crnu Goru Viktora Emanuela III i Jelene Petrović Savojske, ističući srdačnost s kojom je italijanski kraljevski par dočekan. Izvještava i o njihovim aktivnostima i susretima na Cetinju, kako sa članovima porodice Petrović-Njegoš i visokim zvanicama, tako i sa predstavnicima italijanskih preduzeća i radnika koji su se tada nalazili u Crnoj Gori. Veliku pažnju autor je posvetio i svečanom otvaranju zgrade italijanskog poslanstva na Cetinju, ukazujući da je ono neophodno s obzirom na to da, po ocjeni Federconija, Crna Gora predstavlja „centar balkanske politike“. On ističe i brojne probleme

mandate pojedinih ministara. Nakon ostavke Vlade, podnijete na sugestiju knjaza novembra 1906. godine, skupštinska većina predložila je novog mandatara, ali je knjaz opstruirao rad njegove vlade, kao i naredne, izabrane februara 1907. godine. Treću ustavnu vladu formirao je aprila 1907. godine Lazar Tomanović, koji je bio apsolutno odan knjazu, pa se njegova Vlada održala do juna 1912. godine. Nikola I je nedugo nakon Tomanovićevog izbora raspustio Narodnu skupštinu i raspisao nove izbore u želji da u novom sazivu obezbijedi većinsku podršku, što mu je i pošlo za rukom. Up. Živko Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, str. 255–257.

¹⁰⁷⁷ “Conversando col Presidente del Consiglio Tomanovic“, br. 236 (25. VIII); “La nuova organizzazione militare del Montenegro. Un colloquio col ministro gen. Martinović“, br. 244 (2. IX). Knjaževi protivnici, koji su u prvom sazivu crnogorske Skupštine činili većinu i formirali Narodnu stranku, imali su za cilj političko eliminisanje crnogorske dinastije i pripajanje Crne Gore Srbiji. U drugom skupštinskom sazivu većinu je imala Prava narodna stranka, formirana ubrzo nakon Narodne stranke, a koja je bezrezervno štitila interese crnogorske dinastije. Up. Živko Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, str. 256.

¹⁰⁷⁸ “La grande giornata regale a Cettigne. La proclamazione alla Scupcina“, br. 242 (31. VIII).

¹⁰⁷⁹ “Dietro le quinte del Giubileo. Crisi ministeriale latente“, br. 235 (24. VIII).

koji su pratili realizaciju ovog projekta, navodeći u dopisu i imena onih koji su na izgradnji poslanstva radili.¹⁰⁸⁰

Federconi je pisao i o crnogorsko-italijanskim odnosima, smatrajući da Italija nije učinila dovoljno da afirmiše svoj uticaj na Balkanu, iako je za to imala priliku. Kao primjer navodi slabe rezultate italijansko-crnogorske trgovinske saradnje, uprkos želji crnogorskih vlasti da ona bude intenzivnija, naročito nakon pogoršanja odnosa Crne Gore i Austrije zbog austrijske aneksije Bosne i Hercegovine 1908. godine.¹⁰⁸¹ Ukazujući kako na istorijski, tako i na aktuelni značaj ove male balkanske zemlje za italijansku kraljevinu, Federconi predstavlja Crnu Goru u istorijskoj perspektivi i kao predstražu hrišćanstva, ali i kao branu od širenja političkih uticaja drugih sila, aludirajući na Austriju.¹⁰⁸² Autor piše i o budućim infrastrukturnim projektima Crne Gore, poput trans-balkanske željeznice, nadajući se da će se oni realizovati u saradnji sa Italijom, a ne sa Austrijom.¹⁰⁸³

Federconi izvještava i o dolasku bugarskog kralja na Cetinje, bilježeći njegove i izjave crnogorskog vladara u pogledu svijetle budućnosti slovenskih naroda. Opisuje i svečani ručak, priređen za strane novinare, na kome im se obratio predsjednik crnogorske vlade Lazar Tomanović, kao i diplomatski predstavnik Crne Gore u Rimu Evgenije Popović. U ime italijanskih novinara govor je održao Viko Mantegaca, a u svim ovim obraćanjima istaknute su prednosti italijansko-južnoslovenske unije u cilju ostvarivanja zajedničkih nacionalnih težnji.¹⁰⁸⁴

Federconi je opisao i Crnogorce, posebno njihovu stasitu građu i ljepotu, kao i strast prema politici. Predstavio ih je i kao ponosite ljude, svjesne nedostataka svoje zemlje, ali i njenih vrijednosti. Federconi Crnogorce slika kao superiorne u odnosu na Italijane zbog njihovog patriotizma i sklonosti ratničkim vještinama. Iznoseći svoj utisak da Crnogorci izgledaju kao da se uvijek spremaju za novi rat, Federconi smatra da će im istorija dati za pravo, nasuprot Italijanima kojima su u centru pažnje poslovi, zakoni i društvene

¹⁰⁸⁰ Up. Slavko Burzanović, Aleksandar Dajković, „Italijansko poslanstvo na Cetinju“, *Izgradnja*, 2013, br. 7–8, str. 275–284.

¹⁰⁸¹ Austrougarska aneksija Bosne i Hercegovine 1908. godine poremetila je planove Crne Gore jer je veliki dio Hercegovine još od rata 1876–1878. bio u sferi crnogorskih aspiracija. Ovakva odluka Austro-Ugarske dočekana je sa velikim nezadovoljstvom, ali Crna Gora nije mogla uticati da se ona izmijeni, tim prije što je Rusija unaprijed priznala aneksiju. Knjaz Nikola nadao se makar teritorijalnim kompenzacijama, ali je postignuto samo revidiranje člana 29 Berlinskog ugovora koji je ograničavao crnogorski suverenitet u Barskom pristaništu. Up. Živko Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, str. 266–267; Slavko Burzanović, *Italija i Crna Gora u Aneksionoj krizi 1908-1909*, «Istorijski zapisi» 1-2 (2013), 85–110.

¹⁰⁸² “Cettigne si fa bella“, br. 232 (21. VIII), str. 8.

¹⁰⁸³ “La nuova organizzazione militare del Montenegro. Un colloquio col ministro gen. Martinović“, br. 244 (2. IX).

¹⁰⁸⁴ “Il colloquio con lo Zar dei Bulgari“, br. 238 (27. VIII); “L’unione italo-slava auspicata e proclamata in un banchetto giornalistico“, br. 241 (30. VIII);

polemike.¹⁰⁸⁵ Autor ovdje iskazuje svoje nacionalističke stavove koji će obilježiti čitav njegov život, najviše želju za afirmacijom Italije kao vojne sile.¹⁰⁸⁶ Federconi daje i intervju sa crnogorskim ministrom vojnim Mitrom Martinovićem, u kome se govori o modernizaciji crnogorske vojske i iznose podaci o vojnoj organizaciju, obrazovanju i formiranju oficirskog kadra, kao i o ulaganjima u savremenije naoružanje.¹⁰⁸⁷ Navodeći da je s generalom Martinovićem razgovarao u jednom šatoru u kome se nalazilo sjedište Ministarstva u iščekivanju da se opreme nove prostorije Vlade, Federconi želi i simbolično da naglasi ratnički karakter crnogorskog društva.

Ovaj autor je Crnu Goru opisao i kao zemlju sa visokim stepenom vjerske tolerancije, bilježeći da su na svim svečanostima na Cetinju prisustvovali poglavari sve tri vjere, kao i narod različite vjerske i nacionalne pripadnosti. Ovaj skladni odnos ilustriran je i opisom dogovora pravoslavnog vladike i islamskog muftije u vezi sa izborom kandidata za članove parlamenta.¹⁰⁸⁸

Prikaz Crne Gore i Crnogoraca u Federconijevim dopisima pokazuje neka odstupanja u odnosu na djela objavljena prethodnih godina. Mada je autor blagonaklon, pa insistira na uspjesima koje je ova zemlja postigla u težnji da postane moderna i napredna, ipak je veliku pažnju posvetio nedaćama koje su joj se na tom putu ispriječile. Međutim, upravo ovo isticanje problema i nedostataka čini da crnogorska kraljevina izgleda sličnije drugim evropskim državama, koje se takođe susreću ili su se ranije suočavale sa istim problemima, a ne kao egzotični spomenik davno proteklih epoha. Ipak, kod ovog autora primjetan je osjećaj nostalgije za devetnaestovjekovnom Crnom Gorom i njenim posebnostima, i čini se da mu je privlačnija u svom tradicionalnom i arhaičnom nego u modernom ruhu. Crna Gora je prikazana kao zemlja na razmeđu buduću da nema materijalnih sredstava da dostigne stepen razvoja država na koje se ugleda, dok neobičnosti koje su je činile privlačnom polako nestaju. Vjernost tradiciji Federconi prepoznaje jedino još u duhu naroda i nada se da njihova ratobornost u tom procesu transformacije neće nestati.

Oslanjajući se na klasifikaciju putnika Cvetana Todorova, kod Federconija primjećujemo dominantne osobine asimilatora, jer se u opisu druge kulture usredsređuje na

¹⁰⁸⁵“Cettigne si fa bella“, br. 232 (21. VIII), str. 8.

¹⁰⁸⁶ Federconi je iste 1910. godine učestvovao u osnivanju *Italijanskog nacionalističkog udruženja* (*Associazione nazionalista italiana*). Isticao je potrebu afirmacije Italije na međunarodnom planu i podržavao njenu ekspanzionističku politiku. Bio je pobornik ideje da Italija treba da uđe u Prvi svjetski rat, u kome je potom i on sam učestvovao, zasluživši niz odlikovanja. Up. Albertina Vittoria, nav. rad.

¹⁰⁸⁷“La nuova organizzazione militare del Montenegro. Un colloquio col ministro gen. Martinović“, br. 244 (2. IX).

¹⁰⁸⁸“L’adunanza della Scupcina nel vecchio bigliardo. Costumi semplici“, br. 232 (21. VIII), str. 8.

sličnosti sa vlastitom, naglašavajući nedostatke one prve u poređenju sa svojim idealom. Takođe, Federconi pokazuje i osobine turiste, koji pri upoznavanju nove sredine žudi za lokalnim specifičnostima.

Balkanski ratovi (1912–1913)

Ponovno veće interesovanje italijanske javnosti za prilike u Crnoj Gori pobudili su Balkanski ratovi (1912–1913). Oni su predstavljali završnu etapu potiskivanja Osmanskog carstva iz Evrope, tokom koje su Crna Gora, Srbija, Grčka i Bugarska udruženim snagama pokušale da zaokruže svoj državni i nacionalni prostor.¹⁰⁸⁹ Početku savezničkih vojnih aktivnosti prethodili su ustanci na teritorijama sa većinskim albanskim stanovništvom, koje se bunilo protiv nasilne otomanizacije koju je zavodio mladoturski režim.¹⁰⁹⁰ Ohrabrenje balkanskim zemljama dale je i Italija, kada je 1911. godine objavila Turskoj rat, i osvojila Libiju i Dodekaneska ostrva.¹⁰⁹¹ Italija je tako narušila *status quo* u Istočnom pitanju, koji je već bio ugrožen 1908. godine aneksijom Bosne i Hercegovine Austro-Ugarskoj.¹⁰⁹² Ovi događaji izazivali su zabrinutost Rusije, koja je, u težnji da zadrži prodiranje Centralnih sila na istok, pomogla stvaranje saveza balkanskih zemalja.¹⁰⁹³ Uprkos brojnim nesuglasicama zbog pretenzija na iste teritorije, konflikata, pa čak i ratnih sukoba iz prošlosti, savez je formiran u vidu bilateralnih sporazuma.¹⁰⁹⁴ Ova alijansa bila je veoma krhkog karaktera.¹⁰⁹⁵

¹⁰⁸⁹ Iz balkanske perspektive, ovi ratovi predstavljali su završnicu evolutivnog ciklusa balkanskih država koji je trebalo da se ostvari još prilikom Berlinskog kongresa 1878. godine. Osim zaokruživanju svog nacionalnog prostora, balkanske države težile su teritorijalnom proširenju koje je predstavljalo ulog za njihovu nerazvijenu ekonomiju. Up. Richard C. Hall, *The Balkan wars 1912–1913. Prelude to the First World War*, Routledge, London and New York, 2000, str. 3, 21; Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, Centar za iseljenike Crne Gore, Podgorica, 2006, str. 273; Egidio Ivetic, *Le guerre balcaniche*, il Mulino, 2006, str. 10–11.

¹⁰⁹⁰ Proces otomanizacije bio je zasnovan na laičkoj, a ne na religioznoj koheziji, a cilj mu je bio nametanje turskog jezika i jedinstvenog nacionalnog osjećaja svim narodima u Otomanskom carstvu. Up. Richard C. Hall, nav. djelo, str. 7; Antonello Biagini, Andrea Carteny, „Alla vigilia delle Guerre Balcaniche“, u: Giuseppe Motta (ur.), *Le Guerre Balcaniche e la fine del 'Secolo Lungo'*. Atti del convegno di Târgu Mureș (19–20 luglio 2012), Edizioni Nuova Cultura, Roma, 2013, str. 59. Egidio Ivetic, nav. djelo, str. 53–54.

¹⁰⁹¹ Richard C. Hall (ed.), *War in the Balkans: An encyclopedic history from fall of the Ottoman Empire to the breakup of Yugoslavia*, ABC-CLIO, Cremona – Santa Barbara, 2014, str. XVIII; Antonello Biagini, Andrea Carteny, „L'ultimo conflitto prima della Grande Guerra: l'Italia del Risorgimento contro l'Impero ottomano (1911–1912)“ Estratto da: *Studia Universitatis Petru Maior - Historia II*, Târgu Mureș, 2011, str. 181, 183; Slavko Burzanović, „Montenegro in Italian foreign policy“, u: Antonello Biagini, Giovanna Motta (ur.), *Empires and Nations from the Eighteenth to the Twentieth Century*, vol. 2, Cambridge Scholars Publishing, New Castle upon Tyne, 2014, str. 285.

¹⁰⁹² Osim aneksijom Bosne i Hercegovine, *status quo* je bio doveden u pitanje i samoproглаšenom nezavisnošću i ujedinjenjem Bugarske iste, 1908. godine i najavom drugih zainteresovanih zemalja da neće smatrati obavezujućim pojedine članove Berlinskog ugovora (1878). Up. Slavko Burzanović, „Italija i Crna Gora u Aneksionoj krizi 1908–1909“, *Istorijski zapisi* 1–2 (2013), str. 87; Burak Samih Gülboy, „Bandwagoning vs Chain Ganging: The Failure of Great Power Diplomacy in the Balkans before the First World War“ *International Journal of Turcologia*, vol. IX, 2014, br. 17, str. 27–29;

¹⁰⁹³ Up. Richard C. Hall, nav. djelo, str. 10 – 11; Egidio Ivetic, nav. djelo, str. 40–48.

¹⁰⁹⁴ Up. Richard C. Hall, nav. djelo, str. 9–13.

¹⁰⁹⁵ L.L. Farrar, Jr. „Aggression versus Apathy: The Limits of Nationalism during the Balkan Wars 1912–1913“, *East European Quarterly*, XXXVII, br. 3, September, 2003, str. 268–269; Egidio Ivetic, nav. djelo, str. 52.

Uprkos nastojanju velikih sila da spriječe oružani sukob, Prvi balkanski rat počeo je 8. oktobra 1912. godine, kada je Crna Gora objavila Turskoj rat.¹⁰⁹⁶ Deset dana kasnije u sukob su se uključile i ostale zemlje saveznice, iako su velike sile i nakon što je Crna Gora objavila Turskoj rat nastojale da odvrte balkanske zemlje od ove avanture.¹⁰⁹⁷ Nakon svega par mjeseci ratovanja Turska je, dijelom i zbog unutrašnjih političkih problema, izgubila skoro sve svoje teritorije na evropskom tlu. Mir je uspostavljen posredstvom velikih sila potpisivanjem Londonskog mirovnog ugovora 30. maja 1913. godine.¹⁰⁹⁸

Najsloženija vojna operacija crnogorske vojske u ovom ratu bila je zauzimanje Skadra, a ona se, nakon šestomjesečne opsade grada, završila njegovom predajom. Međutim, pod diplomatskim pritiskom velikih sila i pod prijetnjom vojne intervencije Austro-Ugarske, Crnogorci su početkom maja 1913. godine bili prinuđeni da povuku svoje trupe iz grada, koji je pripao novoosnovanoj državi Albaniji. Zbog konfuzne ratne taktike i nepripremljenosti crnogorske vojske za dugu opsadu, znatno teritorijalno proširenje koje je Crna Gora Prvim balkanskim ratom dobila plaćeno je velikim brojem žrtava, nezapamćenim u istoriji crnogorskog ratovanja. Gubitak Skadra izazvao je opšte nezadovoljstvo naroda.¹⁰⁹⁹

U Drugom balkanskom ratu, koji se vodio se od juna do avgusta iste 1913. godine, između samih zemalja saveznica oko podjele osvojenih teritorija, Crna Gora je stala na stranu Srbije i Grčke protiv Bugarske.¹¹⁰⁰ Saveznice, kojima se u međuvremenu priključila i Rumunije porazile su Bugarsku, koja je potpisivanjem mirovnog sporazuma u Bukureštu bila prinuđena da se odrekne spornih teritorija.¹¹⁰¹

Rat na Balkanu doveo je italijansku spoljnu politiku u složenu poziciju. Italijanska javnost uglavnom je podržavala oslobodilačku borbu balkanskih naroda. Zvanična Italija, s druge strane, morala je biti uzdržanija, kako ne bi narušila svoje odnose sa Austro-Ugarskom.¹¹⁰² U želji da održi položaj ravnoteže na Balkanu, između teznje da afirmiše svoje prisustvo i nastojanja da zaustavi austrijske ekspanzionističke namjere, Italija je podržala ideju stvaranja nezavisne države Albanije, u čiji sastav su ušle i teritorije na koje je

¹⁰⁹⁶ Diplomatska reakcija velikih sila nastupila je kasno, pa su mješovite delegacije Austro-Ugarske i Rusije predstavile plan reformi Evropske Turske tek 8. oktobra 1912. godine, kada je Crna Gora već opozvala svog diplomatskog predstavnika iz Bosfora, izjavivši da će njen granični spor sa Turskom biti razriješen oružanim putem. Up. Egidio Ivetic, nav. djelo, str. 58, 70; Valentina Sommella, „Jeu de patience ou casse-tête chinois: Raymond Poincaré e la diplomazia europea nei Balcani“, u: Giuseppe Motta (ur.), *Le Guerre Balcaniche e la fine del 'Secolo Lungo'*. Atti del convegno di Târgu Mureş (19–20 luglio 2012), Edizioni Nuova Cultura, Roma, 2013, str. 41-46.

¹⁰⁹⁷ Up. Egidio Ivetic, str. 71.

¹⁰⁹⁸ Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, nav. djelo, str. 277;

¹⁰⁹⁹ Isto.

¹¹⁰⁰ Isto.

¹¹⁰¹ Isto.

¹¹⁰² Antonello Folco Biagini, *L'Italia e le guerre balcaniche*, Edizioni nuova cultura, Roma, 2012, str. 80.

pretendovala Crna Gora.¹¹⁰³ U Crnoj Gori ovakva odluka izazvala je veliko razočaranje, jer se upravo od Italije očekivala najveća podrška, zbog dinastičkih, privrednih i drugih veza koje su spajale ove dvije zemlje.

Balkanskim ratovima inspirisano je nekoliko pjesama o Crnoj Gori na italijanskom jeziku.¹¹⁰⁴ U ovom razdoblju nastao je i prevod dvije pjesme kralja Nikole (*Na ponoći i Šetnja na Lovćen*), iz pera novinara i publiciste Enrika Emilija Ksimenesa (Enrico Emilio Ximenes, 1857–1908).¹¹⁰⁵ O samim pripremama Crne Gore za rat i ratnim zbivanjima izvještavali su iz prve ruke italijanski novinari i ljekari, a neki od njih su utiske o svom boravku objavili i u formi putopisa.

Alesandro Dudan

O stanju na Balkanu pred izbijanje Prvog balkanskog rata prvi je u djelu koje se može označiti kao putopisno pisao italijanski advokat i novinar Alesandro Dudan (Alessandro Dudan 1883–1957).¹¹⁰⁶ On je u Crnoj Gori boravio 1911. godine, opisavši ovu posjetu u prilogu pod naslovom *Bilješke sa puta u Bosnu i Hercegovinu, Crnu Goru i Albaniju tokom ustanka Malisora*, objavljenom tek 1912. godine u listu *Rassegna Contemporanea*.¹¹⁰⁷ Dudan u uvodnom dijelu kaže da članak nije objavio odmah po povratku u Italiju da ne bi svojim napisima uticao na razvoj situacije. Najviše ga je zanimao politički aspekt zbivanja na Balkanu, pa je njegov članak posvećen uglavnom opisu aktuelne političke situacije u državama koje je obišao.

¹¹⁰³ Isto, str. 174. O evoluciji odnosa Italije prema ovom pitanju v. Slavko Burzanović, „Montenegro in Italian foreign policy“, str. 286–289.

¹¹⁰⁴ Ugo Lagar, *Inno al Montenegro*, Tip. G. Dorigo, Venezia, 1913; Nicotra Toscano, Giuseppe Innocenzo, *Al re del Montenegro e alla Regina d'Italia: Odi due*, V. Muglia, Catania, 1913; Giovanni Cristofferì, *A Nicola I. re del Montenegro*, Tip. Giuntina, Firenze, 1913; Tito Piccirili, *La novissima leggenda della Cerna Gora*, Soc. ed. Dante Alighieri, Roma, 1914.

¹¹⁰⁵ Enrico Emilio Ximenes, *A mezzanotte*, Stab. tip. Ferrarese, Firenze, 1913; „Attorno al Lowcen“, *Emporium*, Bergamo, vol. XL, 1914, br. 237. Up. Vesna Kilibarda, „Osvrt na italijanske prevode književnog djela Nikole I Petrovića Njegoša“, str. 144.

¹¹⁰⁶ Alesandro Dudan, rođen u okolini Splita, kao vrlo mlad počeo se baviti politikom. Završio je prava u Beču, posvetivši se novinarskoj karijeri započetoj saradnjom sa zadarskim listom *Dalmata*. Pisao je za značajne italijanske publikacije, među kojima su *Tribuna*, *Stampa*, *Adriatico*, *Messaggero*, *Rassegna contemporanea*. Učestvovao je kao dobrovoljac u Prvom svjetskom ratu. Bio je član fašističke partije i jedan od njenih visokih funkcionera, a 1934. godine postao je i senator. Tokom Drugog svjetskog rata više mjeseci proveo je u zarobljeništvu, povukavši se potom u privatnost. Up. Albertina Vittoria, „DUDAN, Alessandro“, *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 41, 1992, [http://www.treccani.it/enciclopedia/alessandro-dudan_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/alessandro-dudan_(Dizionario-Biografico)/)

¹¹⁰⁷ Alessandro Dudan, „Appunti di viaggio in Bosnia-Erzegovina, in Montenegro e in Albania durante l'insurrezione dei Malissori“, *Rassegna Contemporanea*, V/1912, sv. VII, str. 27–51.

Dudan je maja 1911. godine putovao željeznicom kroz Bosnu, odakle se, nakon nekoliko dana provedenih u Sarajevu i Mostaru, spustio na jug, to jest u Gruž, pored Dubrovnika. Odatle je, preko Kotora, automobilom stigao na Cetinje. Dalji tok Dudanovog putovanja i detalje o boravku u Crnoj Gori veoma je teško rekonstruisati, budući da se u ostatku njegovog članka razmatra politika kralja Nikole, kao i odnosi između ove zemlje i drugih evropskih država. Tako putopisni elementi kod ovog autora imaju za cilj da potvrde njegove političke stavove o Balkanu, budući da mu je status očevica pribavio legitimaciju za dublju političku analizu prilika u svim posjećenim zemljama.

Dudanov prilog zanimljiv je prvenstveno zbog kritika upućenih na račun crnogorskog vladara, koje prvi put nalazimo u djelima ove vrste. Dok prethodni putopisni napisi o Crnoj Gori nijesu uvijek i u svemu bili napisani u blagonaklonom tonu, što zbog privredne nerazvijenosti, arhaičnih običaja i inferiornog položaja žena, ipak je Nikola I Petrović uvijek ubirao pohvale na račun svoje vladavine i brige o narodu, i čak bio smatran pretjerano progresivnim zbog uvođenja Ustava i parlamentarizma. Dudan, međutim, govori o podijeljenostima u crnogorskom društvu, o kraljevoj totalitarnoj vladavini, kao i o njegovom surovom obračunavanju sa političkim protivnicima.¹¹⁰⁸ Ovaj autor tako bilježi da je u podgoričkom zatvoru vidio veliki broj dobro čuvanih političkih zarobljenika, među kojima su bili i članovi Skupštine koji su nešto oštrije kritikovali rad Vlade, to jest kralja Nikolu i princa Danila. Dudan stoga tvrdi da je modernizacija Crne Gore samo prividna i da kralj na značajne funkcije postavlja nekompetentne ljude kako bi za uzvrat dobio potpunu poslušnost i pokornost. Ipak, on mu odaje priznanje zbog izuzetnih sposobnosti lukavog političkog promišljanja i djelovanja, dajući mu prednost u odnosu na sve ostale vladare na Balkanu.¹¹⁰⁹ Međutim, ističe da prosvijećeni apsolutizam kralja Nikole I izaziva rastuće nezadovoljstvo naroda i predviđa da takav oblik vladavine neće biti dugog vijeka. Svoju procjenu on zasniva na činjenici da Vlada nije mogla da obezbijedi podršku Skupštine ni za one inicijative koje predstavljaju suštinu crnogorskog bića – a to je rat s Turcima, dok takav stav poslanika, kako navodi, knjaz Nikola smatra izopačenim.¹¹¹⁰

Dudan bilježi i da je iz Rijeke Crnojevića imao prilike da prati razvoj ratnih događaja u društvu nekih crnogorskih vojnih lica koji su narodu na vješt način, putem anegdota pokušavali da pobude ljubav prema ratovanju, uz živo učešće sveštenstva u ovakvim razgovorima. Iznoseći podatke o tome na koje je sve načine Crna Gora bila umiješana u

¹¹⁰⁸ Ovdje se vjerovatno misli na Bombašku aferu.

¹¹⁰⁹ Alessandro Dudan, nav. prilog, str. 40.

¹¹¹⁰ Isto, str. 41.

ustanak Albanaca protiv turske vlasti, italijanski novinar se u rješenju odnosa različitih naroda na Balkanu zalaže za nacionalni princip, smatrajući da bi Kraljevina Crna Gora trebalo da se širi prema oblastima u kojima živi narod sa kojim Crnogorci dijele isti jezik i kulturu, a ne prema Albaniji.¹¹¹¹

Dudan u ovom prilogu razmatra i mogućnosti jačanja privredne saradnje Crne Gore i Italije, ističući povoljnosti koje bi Italija od ulaganja u Crnu Goru imala. On ukazuje i na potrebu italijanskih ulaganja u infrastrukturu Crne Gore, iznoseći mišljenje da takva vrsta investicije predstavlja zaštitu italijanskih nacionalnih interesa. Autor analizira i zategnute odnose Crne Gore i Austro-Ugarske¹¹¹², upućujući kritike na račun austrougarske uprave prije svega stoga što nije izgradila željezničku mrežu u Dalmaciji, što ne pokazuje brigu za životne uslove njenih podanika u Bosni i Hercegovini, kao i zato što pribjegava politici unošenja razdora između različitih nacionalnosti i konfesija kako bi njima lakše vladala.¹¹¹³

Slika Crne Gore u Dudanovom prilogu ima bitno drugačije obrise u poređenju sa prikazom ove zemlje u djelima prethodnih putopisaca. Dok su, na primjer, autori djela nastalih 1896. i 1897. godine, povodom vjenčanja Savoja-Petrović, slavili napredak i prosvjetiteljsku djelatnost crnogorskog knjaza, a Crnogorce uglavnom predstavljali kao naivne i primitivne, mada u pozitivnom kontekstu i sa simpatijom, Dudan drugačije posmatra proces modernizacije zemlje i vezu između privrednog razvoja i kulture. On Crnu Goru prikazuje kao modernizovanu zemlju, ali ne u dovoljnoj mjeri, posebno kad je u pitanju način vladavine. Iako primjećuje napredak koji se ogleda u izgradnji infrastrukture, uvođenju električne energije i u uspostavljanju telegrafskih službi, taj razvoj je tek u povoju i pokazuje brojne nedostatke, koje je Italija znatno ranije uspješno otklonila. Stoga Dudan podstiče italijansku vladu da iskoristi pravi trenutak za ulaganje u razvoj Crne Gore kako bi izvukla što veću ekonomsku dobit. Crnogorci su, nasuprot ranijim prikazima, opisani kao politički iskusniji, vičniji pitanjima upravljanja državom i kritički nastrojeni prema vladaru, pa autor ukazuje na nedostatak političkih sloboda i istinske parlamentarne vlasti, dok su prethodni putopisci ovakvu modernizaciju smatrali pretjerano progresivnom za zemlju kakva je Crna Gora. Takođe, borbeni duh Crnogoraca, i to ne samo običnog naroda, nego i klera, u mnogim

¹¹¹¹Isto, str. 42.

¹¹¹²Isto, str. 48-49.

¹¹¹³ Dudan se zalagao za pripajanje Dalmacije Italiji, kao i za zaštitu italijanskih „istorijskih i nacionalnih prava“ na Jadrano. Iredentističke težnje promovisao je kao član i saradnik brojnih političkih organizacija, ali i kao mason. Up. Albertina Vittoria, nav. rad.

putopisima objavljenim prije Balkanskih ratova smatran je odrazom velikog rodoljublja, dok u Dudanovom djelu ova odlika donosi Crnoj Gori epitet ratnohuškačke zemlje.

Prema klasifikaciji putnika Cvetana Todorova, Dudan se po ovim karakteristikama može svrstati među asimilatore jer je on putnik koji Druge opisuje kao manje razvijene u poređenju sa njegovom kulturom. Ovaj autor pripada i profiterima u širem smislu, s obzirom na to da ih on posmatra kroz prizmu ekonomske dobiti koju mogu da donesu njegovoj zemlji.

Gvaltijero Kastelini

Takođe podstaknut rastućim neprijateljstvima i najavama rata na Balkanu, Crnu Goru je 1912. godine posjetio i novinar i političar Gvaltijero Kastelini (Gualtiero Castellini, 1890–1918).¹¹¹⁴ Njegovi dopisi objavljeni su u članku koji je u četiri nastavka objavio časopis *Illustrazione italiana*: „Ploveći Jadranom“, „Rat i diplomatija“, „Crna Gora pod oružjem“ i „Ljetnji život u maloj prijestonici“.¹¹¹⁵ Ove priloge, zajedno sa dopisima iz drugih balkanskih zemalja u kojima je u vrijeme Prvog balkanskog rata boravio, Kastelini je, uz minimalne izmjene, objedinio i sljedeće godine objavio u knjizi pod naslovom *Balkanski narodi u ratnoj godini*.¹¹¹⁶ Ovo djelo, sačinjeno u petnaest poglavlja, opremljeno je i brojnim fotografijama. Knjiga sadrži i duži uvod, u kome se Kastelini osvrće na svoje putovanje na Balkan, kao i na političku situaciju u jadranskoj regiji uopšte.

Autor u uvodu djela naglašava da je njegova slika Balkana uslovljena aktuelnim trenutkom krize u kome je odabrao da ga posjeti, te da je stoga bitno drugačija od one koja nastaje dugogodišnjim posmatranjem uobičajenog života balkanskih naroda.¹¹¹⁷ Ipak, on smatra da je upravo zbog toga njegov prikaz i dragocjeniji, jer vremena krize omogućavaju sticanje detaljnijih utisaka o ljudima. Kastelini ističe i da se njegovo mišljenje o balkanskim narodima mijenjalo kako je rat napredovao, kao i da je s većom blagonaklonošću sudio o njima pred sam početak sukoba. Nabraja i poteškoće koje je imao u pokušaju da predvidi dalji

¹¹¹⁴ Gvaltijero Kastelini rođen je u Milanu. Kao ratni dopisnik pratio je italijanske vojne operacije u Libiji, a potom i Balkanske ratove, sarađujući sa listovima *Carroccio*, *Grande Italia*, *Idea nazionale*, *Illustrazione italiana*. Napisao je više političkih i putopisnih djela. Up. Riccardo Merolla, „CASTELLINI, Gualtiero“, *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 21, 1978, [http://www.treccani.it/enciclopedia/gualtiero-castellini_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/gualtiero-castellini_(Dizionario-Biografico)/)

¹¹¹⁵ Gualtiero Castellini. „I. Navigando nell’Adriatico“, *Illustrazione italiana*, XXXIX/1912, br. 35 (01. IX), str. 206–207; „II. La guerra e la diplomazia“, br. 36 (08. IX), str. 228–230; „III. Il Montenegro in armi“, br. 37 (15. IX), str. 256–258; „IV. Vita estiva in una piccola capitale“, br. 38 (22. IX), str. 280.

¹¹¹⁶ Gualtiero Castellini, *I popoli balcanici nell’anno della guerra*, osservati da un italiano, con 37 incisioni, Fratelli Treves, Milano, 1913. Izmjene su uglavnom formalne prirode, poput promjene naslova i redoslijeda dopisa, uz nekoliko dopuna u vidu bilježaka u kojima autor potvrđuje svoja predviđanja ili informiše čitaoce o događajima koji su uslijedili nakon njegove posjete.

¹¹¹⁷ Isto, str. 3–4.

razvoj situacije, posebno zbog „promjenljive psihologije“ naroda sa ovih prostora, koja dovodi do brze promjene međusobnih prijateljstava i neprijateljstava, sa teškim političkim i drugim posljedicama, poput sklapanja i raskidanja vojnih saveza.¹¹¹⁸ U tom smislu, on podsjeća na uzvišene ciljeve, jedinstvo i slogu četiri balkanske države (Crne Gore, Srbije, Grke i Bugarske) na početku Prvog balkanskog rata i razdor do koga je došlo među njima.¹¹¹⁹ Autor se u uvodu osvrće i na stav Italije u odnosu na ovaj rat, ukazujući na probleme političke prirode sa kojima se ona suočila u nastojanju da održi dobre odnose kako sa Austrijom, tako i sa Crnom Gorom.¹¹²⁰ On razmatra i odluku Italije da podrži albansku nezavisnost, pravdajući je strahom od stvaranja jake slovenske države na Jadranu, koja bi mogla da ugrozi italijanske interese u pogledu Dalmacije.¹¹²¹ Kastelini najavljuje i nove sukobe na Balkanu, izražavajući nadu da će Italija uspjeti da obnovi svoju vlast na ovim prostorima.¹¹²²

Gvaltijero Kastelini je u Crnu Goru doputovao avgusta 1912. godine brodom iz Trsta, iskrcavši se u Baru. Odatle je željeznicom došao do Virpazara, a zatim parobrodom do Rijeke Crnojevića. Do Cetinja je putovao kočijom, zadržavši se u crnogorskoj prijestonici nekoliko dana, tokom kojih je prikupljao informacije o pripremama Crne Gore za rat.

U opisu svog boravka autor je najviše pažnje posvetio političkim pitanjima, baveći se mogućim posljedicama izbijanja rata na Balkanu, s posebnim osvrtom na interese Italije na Jadranu i njen položaj u budućoj konstelaciji velikih sila. Kastelini razmatra i poziciju Albanaca u predstojećem sukobu, ukazujući na njihovu neodlučnost u vezi sa svojim državnim statusom. On procjenjuje da će novi rat na Balkanu biti neizbježan i koban upravo zbog mješavine rasa i nerazriješenih nacionalnih pitanja.¹¹²³ Razloge pripremanja Crne Gore na rat objasnio je kroz intervju sa ministrom vojnim i predsjednikom crnogorske vlade generalom Mitrom Martinovićem, u kome on odgovornost za eventualni oružani sukob prebacuje na Tursku.¹¹²⁴ U svojoj minucioznoj analizi spoljopolitičkog položaja Crne Gore, autor posebnu pažnju poklanja njenim vezama sa Italijom i Rusijom. Ocjenjujući da dinastička politika između Crne Gore i Italije ne postoji i da je, uprkos trgovačkim interesima Italije, njen uticaj u Crnoj Gori neznatan, on naglašava dobre odnose između Crne Gore i Rusije i finansijsku zavisnost male balkanske kraljevine od velike ruske carevine. Stoga

¹¹¹⁸ Isto, str. 5.

¹¹¹⁹ Isto, str. 10–12.

¹¹²⁰ Isto, str. 7.

¹¹²¹ Isto, str. 8.

¹¹²² Isto, str. 15–16.

¹¹²³ Isto, str. 22, 37–38.

¹¹²⁴ General Mitar Martinović bio je najveći zagovornik rata sa Turskom, smatrajući ga vrstom borbe za opstanak, neophodnom pojavom za razvoj ljudskog društva i za čovjekovo napredovanje. Up. Živko Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, str. 266.

vjeruje da će upravo Rusija i njeni stavovi imati ključnu ulogu u predstojećim zbivanjima na Balkanu. Kastelini podsjeća i na tenzije u Crnoj Gori prilikom austrijske aneksije Bosne i Hercegovine 1908. godine, kao i na način na koji je rat tada izbjegnut, zaključujući da će ishod ovoga puta biti drugačiji jer i narod i Vlada Crne Gore žele sukob, s tim što Vlada mora da iznađe način da se opravda pred velikim silama. Ističući kontradiktornu situaciju u kojoj se Crna Gora našla, to jest da je od zemlje ratnika postala zemlja diplomata, autor opisuje komičan efekat koji na strance izaziva intenzivna politička i diplomatska aktivnost na Cetinju, a koji, po Kasteliniju, proističe i iz činjenice da je crnogorska prijestonica previše mala i neugledna za tako intenzivnu međunarodnu političku aktivnost.¹¹²⁵

Gvaltijero Kastelini smatra da je ratnički duh suština bića Crnogoraca, te da je drugačiji način razrješavanja sukoba za njih nezamisliv i neprirodan. Diveći se patriotizmu Crnogoraca koji u vojsku idu i kao maloljetni, on bilježi tvrdnju jednog crnogorskog iseljenika da se petnaest hiljada Crnogoraca sprema da iz Amerike dođe u pomoć svojoj domovini.¹¹²⁶ Autor pominje i neke novine u vezi sa crnogorskom vojskom, ističući kontradiktornu pojavu da vojnici, za razliku od ostalih stanovnika, na javnom mjestu ne nose oružje. Osim što pominje da su odjeveni u uniforme, a ne u crnogorsku narodnu nošnju, autor ukazuje i na nedostatke njihovog vojnog obrazovanja. Tako, dok su putopisci koji su o Crnoj Gori pisali u vrijeme crnogorsko-turskog rata (1876–1878) pozivali svoje oficire da vojnu vještinu izučavaju prateći način borbe Crnogoraca, Kastelini opisuje kako je modernizacija zemlje dovela do obrnutog procesa, te Crnogorci, umjesto praktičnih iskustava koja su nekad sticali na bojnopolju, sada s mukom ovladavaju teorijskim znanjima iz priručnika. Sliku neustrašivih, vještih i iskusnih ratnika kojima je borba u krvi, zamijenjuje pojava nespretnih i zbunjenih mladića predvođenih neiskusnim oficirima.¹¹²⁷ Ipak, uprkos mobilizaciji i velikim pripremama, objava rata je odložena, a putopisac zaključuje da će Crna Gora na obnovu svoje ratničke slave morati još da sačeka.¹¹²⁸ Izražava i nadu da će Crnogorci, u najavljenim ratnim okolnostima uspjeti da ostanu vjerni sebi, to jest da pokažu svoje junaštvo i sposobnost, kako ne bi, pojavljujući se u mirnodopsko vrijeme s oružjem, ostali samo vojno-turistička atrakcija.¹¹²⁹

¹¹²⁵ Gualtiero Castellini, nav. djelo, str. 49.

¹¹²⁶ Poslije izbijanja Balkanskih ratova, u Crnu Goru je brodovima iz Amerike u više grupa stiglo preko 4.500 Crnogoraca. Vlado Gojnić, „Iz istorije crnogorskog iseljništva“, <http://montenegrina.net/dijaspora/iz-istorije-crnogorskog-iseljnistva-vlado-gojnic/>

¹¹²⁷ Gualtiero Castellini, nav. djelo, str. 36.

¹¹²⁸ Isto, str. 38–39.

¹¹²⁹ Isto, str. 64. Ovakva autorova razmišljanja mogu se dovesti u vezu i sa nacionalističkim stavovima koje je zastupao u svojoj domovini. Još od osnivanja Italijanskog nacionalističkog udruženja 1910. godine, Kastelini je bio njegov član i zalagao se za ulazak Italije u rat. Učestvovao je u Prvom svjetskom ratu, dobivši srebrnu

Kastelini je opisao i život na Cetinju u mirnodopsko vrijeme, dajući ironičan prikaz grada i aktivnosti koje su se u njemu odvijale. Tako on s podsmijehom ukazuje na crnogorsku taštinu po pitanju nošenja odlikovanja, uočavajući veliki broj medalja čak i na uniformama vojnih muzičara. Naglašava i da Crnogorci, uz oružje, uvijek nose i kišobrane. Ističući da su ratne teme zamijenili razgovori o kretanju dama po evropskim gradovima, o novim modama koje bi valjalo uvesti u Crnu Goru, kao i o onim koje su već zaživjele, autor bilježi da princeza Ksenija vozi automobil, dok njena sestra, princeza Vjera, obilazi lijepe cetinjske predjele elegantno jašući na konju.¹¹³⁰ Kaže i da se na Cetinju igra tenis, da je jedno vrijeme bila popularna i vožnja na koturaljkama, dok se tokom zime igraju predstave u pozorištu i prikazuju filmovi. Kad je riječ o umjetničkom stvaralaštvu u i o Crnoj Gori, Kastelini pominje samo operetu pod naslovom *Vesela udovica*, premijerno prikazanu u Beču 1905. godine, ističući da je njeno izvođenje u crnogorskoj kraljevini zabranjeno.¹¹³¹ Ugladeno lice crnogorske prijestonice, koju naziva paradnim gradom, ovaj autor smatra orkestriranom predstavom Evrope koju bi Crnogorci rado okončali i pokazali svoju pravu prirodu.¹¹³²

Kastelini je dao i ironičan prikaz informisanja stranih putnika i novinara na Cetinju o zbivanjima u Crnoj Gori, bilježeći da su te vijesti napisane na lošem francuskom i da su postavljane na zidove hola cetinjskog hotela. Među gostima hotela vidio je i englesku spisateljicu Meri Idit Daram (Mery Edith Durham, 1863–1944), koja će takođe objaviti svoja putopisna iskustva o balkanskim zemljama.¹¹³³

medalju za hrabrost. Up. Riccardo Merolla, nav. rad.

¹¹³⁰ Gualtiero Castellini, *I popoli balcanici nell'anno della guerra*, str. 55.

¹¹³¹ Muziku za operetu *Vesela udovica* (*Die lustige Witwe*) napisao je austrijski kompozitor Franc Lehar (Franz Lehár), a libreto Viktor Léon i Leo Štajn (Leo Stein). Libreto je urađen po motivima komedije *Ataše* (*L'Attaché d'ambassade*), francuskog autora Anri Mejaka (Henri Meilhac 1831–1897), ali je mjesto radnje smješteno u diplomatsko poslanstvo Crne Gore u Parizu. Crna Gora je prikazana kao prezadužena zemlja koja jedini izlaz vidi u interesnom braku glavnog junaka, crnogorskog atašea Danila sa bogatom nasljednicom. Opereta je doživjela veliki uspjeh, ali je zbog demonstracije italijanskih i crnogorskih studenata nakon prvih prikazivanja ime države promijenjeno u Pontevedra. Godine 1924. američki Metro Goldvin Majer je po ovom djelu snimio film koji je privukao veliku pažnju, pa je crnogorski prestolonasljednik u izgnanstvu, princ Danilo, pred jednim francuskim sudom 1930. godine podnio tužbu protiv producenata. Osim što je dobio spor, princ Danilo je uspio i da zabrani prikazivanje filma u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, kao i u Italiji. Metro Goldvin Majer napravio je još dvije adaptacije ove operске priče, 1934. i 1952. godine. Up. Svetozar Rapajić, „Crnogorska vesela udovica“, *Zbornik radova Fakulteta dramskih umetnosti*, Fakultet dramskih umetnosti, Beograd, 2008, br. 13–14, str. 45–78.

¹¹³² Gualtiero Castellini, *I popoli balcanici nell'anno della guerra*, str. 64.

¹¹³³ Engleskinja Meri Idit Daram posjetila je Cetinje u trideset i sedmoj godini života i od tada je narednih dvadesetak godina provela putujući Balkanom i radeći u raznim humanitarnim organizacijama. Tokom Prvog Balkanskog rata radila je u crnogorskim poljskim bolnicama iza borbenih linija pored Podgorice. O Balkanu je napisala sedam knjiga. Putopisni napisi o Crnoj Gori, osim u pismima i dnevnicima koji se čuvaju u biblioteci Kraljevskog antropološkog instituta u Londonu, pretežno su sadržani u knjizi *Srpskim zemljama* (*Through the Lands of the Serb*, London, 1904) i djelu *Neki plemenski izvori, zakoni i običaji Balkana* (*Some Tribal Origins, Laws, and Customs of the Balkans*, London, 1928). Up. Džon Hodžson, „Idit Daram: putnica i publicistkinja“, u: Džon B. Alkok i Antonija Jang (ur.), *Crna jagjad i sivi sokolovi: putnice kroz Balkan*, prevele Aleksandra Nikčević-Batrićević i Marija Knežević, Kolo, Nikšić, 2009.

Autor ističe da je moderna Crna Gora izuzetno siromašna i da je ekonomski zavisna od velikih sila koje se tom činjenicom služe kako bi uticale na njenu politiku. Ipak, odgovornost za takvo stanje Kastelini pripisuje i samim Crnogorcima, odnosno muškom dijelu populacije, koji tradicionalno sve poljoprivredne djelatnosti prebacuje na žene.¹¹³⁴ Napominjući, međutim, da Crnogorci, kad emigriraju u druge zemlje, ne preziru da rade, već se ta karakteristika ispoljava samo u njihovoj državi, autor zaključuje da su oni sami sebi najveći neprijatelji.¹¹³⁵

Ističući da su za razvoj Crne Gore najviše zaslužna strana ulaganja, i navodeći značajne projekte koje su italijanske kompanije u ovoj zemlji već ostvarile, kao što su izgradnja željezničke pruge na relaciji Bar – Virpazar i fabrike duvana u Podgorici, Kastelini podstiče italijansku vladu da iskoristi priliku za ostvarivanje svojih interesa. U suprotnom, on smatra da će Italijani biti samo pioniri koji su započeli mnoge projekte, a da će neko drugi uživati u plodovima njihovog rada. Stoga ovaj autor upozorava na opasnost upliva francusko-ruskog kapitala u izgradnju željezničke infrastrukture u Crnoj Gori.

Kastelinijeva knjiga sadrži i dopise koje ovaj autor slao listu *Illustrazione italiana* iz Skadra tokom maja i juna 1913. godine, nakon što su crnogorske trupe predale ovaj tek zauzeti grad Albaniji. Kastelini u ovim člancima piše o rastućoj nacionalnoj netrpeljivosti između Crnogoraca i Albanaca nasuprot sve većoj simpatiji između Albanaca i Italijana.¹¹³⁶ Opisuje i brdo Taraboš, ratno poprište crnogorske borbe za Skadar, iznoseći podatke o gubicima koje je Crna Gora u ovom ratu pretrpjela.¹¹³⁷ Kastelini je opisao i neke neobične ljude koje tu sreo: jednog Italijana koji se borio na strani Crnogoraca, i jednu bizarnu ženu koja je, starajući se o ranjenicima, povremeno, kako kaže Kastelini, pružala utjehu i ostalim vojnicima, aludirajući na čulna zadovoljstva.¹¹³⁸ Autor se u ovim priložima osvrnuo i na političke probleme u vezi sa stvaranjem nove države – Albanije.

Kastelinijeve utiske sa putovanja u Crnu Goru odlikuje refleksivnost, usmjerenost na politička pitanja i tek sporadično bavljenje materijalnom kulturom zemlje i uslovima putovanja. Njegova slika Crne Gore i Crnogoraca odaje autorovo uvjerenje da je rat ovoj zemlji neophodan, ne samo iz ekonomskih i političkih razloga, nego i kao ostvarenje same prirode ovog naroda. Iako u članku ukazuje na promjene koje su u Crnoj Gori nastupile u

¹¹³⁴ Gualtiero Castellini, *I popoli balcanici nell'anno della guerra*, str. 60.

¹¹³⁵ Isto.

¹¹³⁶ Isto, str. 171, 173.

¹¹³⁷ Isto, str. 186–187, 192.

¹¹³⁸ Isto, str. 194–195.

periodu višedecenijskog mira, pa se sada putuje željeznicom, a članovi kraljevske porodice i automobilom, održavaju se predstave, prikazuju filmovi, a postoje i razne druge vrste zabave, Kastelini na ovaj proces transformacije i modernizacije gleda kao na neuspješni pokušaj podražavanja evropskih moda, krivotvorenje sopstvenog bića, budući da Crnogorcima, smatra on, nijesu svojstvena nikakva druga stremljenja osim ratnih, dok su za privredni razvoj zemlje zaslužna isključivo strana ulaganja. Autor u tome vidi i priliku za Italiju, želeći da ona dovrši proces ekonomske ekspanzije koji je u Crnoj Gori već započela. Kao antipod slici ratobornih Crnogoraca, Kastelini stavlja radne i vrijedne Italijane, pa dok prvi svoj patriotizam pokazuju spremnošću na borbu i žrtvu, potonji to čine doprinoseći ekonomskom napretku svoje zemlje.

Imajući u vidu Todorovljevu klasifikaciju putnika, Kastelini je najbliži profiterima u širem smislu. On nije asimilator koji teži da mijenja Druge kako bi ih učinio sličnim sebi, već želi da oni ostanu vjerni vlastitom biću, tom nepobitnom sopstvu definisanom istorijom i tradicijom, a pitanja ekonomskog i drugog razvoja prepuste onima koji su tome vičniji, to jest Italijanima.

Euđenio Gvarino

Nakon početka Prvog balkanskog rata, o Crnoj Gori zahvaćenoj ratom sa lica mjesta izvještavao je i italijanski novinar Euđenio Gvarino (Eugenio Guarino, 1875–1938).¹¹³⁹ On je u ovu zemlju došao oktobra 1912. godine kao urednik lista *Avanti!*, čiji je direktor tada bio Benito Musolini. Potom je posjetio i druge balkanske zemlje učesnice u Prvom balkanskom ratu, izvještavajući o situaciji u njima. Po povratku u domovinu Gvarino je svoje dopise objedinio u knjizi pod naslovom *Na Balkanu tokom rata*, objavljenom već 1913. godine.¹¹⁴⁰ U ovom djelu sačinjenom u dvadeset osam poglavlja, opisu boravka u Crnoj Gori posvećeno je prvih šest. Putopis sadrži i predgovor novinara Klaudija Trevesa (Claudio Treves), koji upućuje pohvale autoru zbog objektivnosti u izvještavanju sa zaraćenih područja.

¹¹³⁹ Euđenio Gvarino rođen je u Napulju. Još u ranoj mladosti pristupio je organizaciji *Radna omladina* (Gioventù operosa), a potom napuljskoj sekciji socijalističke partije italijanskih radnika zvanoj *Fascio dei lavoratori*. Pisao je za brojne časopise socijalističkog profila i učestvovao u radničkim protestima u Napulju 1898. godine. Bio visoko pozicioniran u italijanskim sindikalnim udruženjima i predvodio brojne štrajkove radnika početkom XX vijeka. Krajem 1901. postao je član gradskog vijeća Napulja, a godine 1906. potpredsjednik Italijanske socijalističke partije (*Partito socialista italiano*). Od 1909. godine živi u Rimu, potom u Milanu. Pratio je kao novinar italijansku vojnu kampanju u Libiji, upućujući oštre kritike vojnoj komandi, zbog čega je zatražen njegov opoziv. Godine 1918. postao je direktor lista *Avanti!* a godine 1935. lista *Lavoro*. Umro je u Đenovi. Biografski podaci prema: Giuseppe Sircana, „GUARINO, Eugenio“, *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 60, 2003, [http://www.treccani.it/enciclopedia/eugenio-guarino_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/eugenio-guarino_(Dizionario-Biografico)/)

¹¹⁴⁰ Eugenio Guarino, *Nei Balcani durante la guerra: lettere dal Montenegro, dalla Serbia, dalla Bulgaria, dalla Rumenia, dalla Turchia*, con prefazione di Claudio Treves, Soc. Ed. Avanti, Milano, 1913

Gvarino ne bilježi odakle je krenuo na ovaj put, nego počinje opisom svog putovanja vozom od Bara do Virpazara, a potom brodom do Rijeke Crnojevića. Odatle je kočijom stigao prvo do Cetinja, a potom i do Podgorice, u kojoj se nalazio štab crnogorske vojske. Nakon desetak dana provedenih u Crnoj Gori autor je otputovao za Zagreb, a u ovoj knjizi su dati i njegovi novinski dopisi iz Beograda, Niša, Sofije, Plovidva, Bukurešta i Carigrada.

U poglavljima koja se odnose na Crnu Goru, Gvarino je najviše pažnje posvetio raznim nedostacima koji su obilježili njeno učešće u Prvom balkanskom ratu. Bilježeći čega sve u Crnoj Gori nema ili je rđavo uređeno, on ističe da ne postoji generalštab, vojni komesarijat ni bilo kakva logistička podrška ratnoj kampanji, ocjenjujući da je vojna organizacija Crne Gore sasvim rudimentarna. Autor smatra da se modernizacija crnogorske vojske izvršena prethodnih godina sastojala samo u promjeni uniforme i obuci određenog broja vojnika u inostranstvu, dok je naoružanje sasvim zastarjelo a način ratovanja ostao isti, pa Crnogorci puškama i bajonetima napadaju utvrđene pozicije neprijatelja opremljene dalekometnim topovima, dok ih stari i nesposobni generali, nevični modernim vojnim taktikama, vode u sigurnu smrt.¹¹⁴¹

Gvarino naročito kritikuje neorganizovanost vlasti po pitanju brige o ranjenim vojnicima, naglašavajući kako ranjenici danima leže na bojnom polju, čekajući pomoć, dok ih izmučene ne dopreme u Rijeku Crnojevića ili na Cetinje, pod uslovom da prežive to putovanje. Kaže da im ni u bolnicama nije ništa bolje, kako zbog nedostatka sanitetskog materijala i lijekova, tako i zbog nedovoljnog broja ljekara. On zamjera i drugim zemljama što, uprkos pomnom praćenju ratnih operacija, u Crnu Goru nijesu uputile službe Crvenog krsta. Kada, pak, jedinice Crvenog krsta stignu, umjesto na ratištu ili kod ranjenika, njihovo medicinsko osoblje, kaže Gvarino, sjedi u kafanama, dok ratnici, čekajući ih, umiru od gangrene. Takođe, za razliku od putopisaca koji su u prethodnim ratnim sukobima isticali predvodničku ulogu sveštenika i njihovu želju da u svemu podijele sudbinu naroda, ovaj autor daje sasvim drugačiju sliku, bilježeći, na primjer, da je crnogorskog mitropolita stalno zaticao u jednom restoranu u Podgorici.¹¹⁴²

Gvarino dovodi u pitanje i vijesti o crnogorskim pobjedama, a kada dobije potvrdu o uspješnosti crnogorskih napada na pravcu prema istoku, to tumači taktičkom odlukom Turske da bez borbe prepusti određene položaje, pa čak i neinformisanošću turskih vojnika u udaljenim mjestima Otomanskog carstva da je počeo rat.¹¹⁴³ On obavještava čitaoca da je do

¹¹⁴¹ Isto, str. 40, 49.

¹¹⁴² Isto, str. 24.

¹¹⁴³ Isto, str. 39.

istine o stvarnom stanju na ratištu veoma teško doći jer je izvještaičima tamo pristup onemogućen, dok jedine vijesti dolaze iz crnogorske vojne komande koja sve druge komunikaciju cenzuriše. Autor sa podsmjehom daje podatak da je za šefa informativne službe crnogorske vojske postavljen jedan obični službenik plovidbene kompanije, ali da on sa „zadivljujućom tačnošću“ svakog jutra daje vijesti o nekoj crnogorskoj pobjedi, iznoseći brojne informacije o turskim zarobljenicima i poginulim vojnicima, koje potom preuzimaju službena saopštenja ostalih zemalja.¹¹⁴⁴ Upoređujući crnogorski sa italijanskim načinom izvještavanja o borbama tokom rata u Libiji, Gvarino zaključuje da je Crna Gora preuzela isti sistem dezinformisanja javnog mnjenja, ali da to ne radi s „prefinjenom elegancijom Italijana, već s varvarskom sirovošću i djetinjastom naivnošću.“¹¹⁴⁵

Autor dekonstruiše i mit o sposobnosti i vještini crnogorskih ratnika, tvrdeći da je dvadeset i četiri hiljade vojnika kojima Crna Gora raspolaže slabo organizovano, kao i da su oni uspješni u odbrani, ali ne i u napadu. Ocjenjuje i da su Crnogorci vičniji poziranju nego ratovanju.¹¹⁴⁶ Tako Gvarino s ironijom kaže kako se princ Danilo u ratničkoj pozi slikao za novinare pred nekim starim topom da bi svjetska javnost mogla da vidi kako se bore crnogorski prinčevi, mada je u tom trenutku bio nekoliko kilometara udaljen od borbenih položaja.

Na udaru autorove kritike posebno se našao kralj Nikola I koji ovoga puta, piše Gvarino, nije predvodio vojsku, kako je izvještavala strana štampa, nego je sjedio u svojoj vili u Podgorici, čekajući vijesti o opsadi Skadra ili priređujući gozbu za diplomatske predstavnike ostalih balkanskih zemalja saveznica. Autor daje i ironičan opis spoljašnosti crnogorskog vladara, senzacionalistički prenoseći da je kralj obrijao zulufe, i naglašavajući da to nije više onaj lijepi čovjek čijem su se liku na ilustrovanim razglednicama Italijani divili, već „prepredeni vođa grabljivih plemena.“¹¹⁴⁷ Kralj Nikola I predstavljen je i kao nespretn jahač, prinuđen da se kao kakav buržuj vozi automobilom. Maliciozni komentar nije zaobišao ni kraljicu Milenu, koju ovaj autor opisuje kao skromnu domaćicu.¹¹⁴⁸

Gvarino zaključuje da je uvećanje crnogorske teritorije pod vladavinom Nikole I rezultat niza srećnih okolnosti koje su „nepoznatog poglavara nekoliko plemena“ dovele do pozicije vladara od uticaja na evropskoj političkoj sceni, što pripisuje prvenstveno uspješnim

¹¹⁴⁴ Isto, str. 26.

¹¹⁴⁵ Isto, str. 22.

¹¹⁴⁶ Isto, str. 28, 38.

¹¹⁴⁷ Isto, str. 23.

¹¹⁴⁸ Isto, str. 19.

brakovima njegovih kćerki.¹¹⁴⁹ Ipak, on crnogorskom kralju priznaje izvanredne intelektualne sposobnosti, koje se ispoljavaju kao lukavost, izuzetna vještina prilagođavanja i beskrupuloznost. Istaknuta je i umješnost Nikole I da ubijedi Evropu u promjene u državnom uređenju Crne Gore, koje su navodno nastupile donošenjem Ustava, dok je u stvari zadržao svoj apsolutistički način vladavine. Naglašavajući da crnogorski ustav postoji samo na papiru, dok su obrazovani mladići koji su zahtijevali njegovu praktičnu primjenu završili u zatvoru pod optužbom za veleizdaju, i da je to sudbina svih onih koji ne podržavaju politiku aktuelnog crnogorskog vladara, Gvarino ocjenjuje da se kralj Nikola predstavlja kao moderan čovjek, a da je u stvari prožet „najzaostalijim predrasudama“.¹¹⁵⁰ Autor se kritički osvrnuo i na umjetničko stvaralaštvo crnogorskog vladara, dajući u prevodu na italijanski jezik nekoliko stihova iz njegove pjesme *Onamo 'namo*, uz ocjenu da ona nedovoljno podstiče borbeni duh.¹¹⁵¹

Dok kralja Nikolu oštro napada i osuđuje, autor želi da kod čitalaca probudi sažaljenje prema njegovim podanicima, to jest Crnogorcima. Uvjeren da je namjera balkanskih zemalja o zauzimanju turskih teritorija samo san kojim kralj raspaljuje „orijentalnu maštu“ ovog naroda, i da nema ni govora o drastičnim promjenama granica o kojima balkanske zemlje sanjaju, autor žali narod koji strada u ratu, a možda nije ni upoznat sa razlozima iz kojih je pokrenut.¹¹⁵² Za razliku od Italije i razvijenih zemalja u kojima su sve vojne aktivnosti povjerene specijalizovanim službama, Gvarino ističe da svi Crnogorci učestvuju u ratu, što ga podsjeća na „stara plemena koja sva kreću u osvajanje, zajedno sa ženama i djecom“.¹¹⁵³ Na stanovnike Crne Gore gleda sa stanovišta svoje superiornosti ističući njihovu „divlju naivnost“, koja ih, ubijeđen je, navodi na učešće u ratu ne zbog svojih, nego zbog tuđih interesa.¹¹⁵⁴ Gvarinu ne može biti jasno zašto Crnogorci ratuju s obzirom da žive u ogromnom siromaštvu, u kućama koje su kao „jazbine“, u zemlji bez ikakve industrije, trgovine i razvoja.¹¹⁵⁵ Iako iz razgovora sa jednim crnogorskim studentom dobija objašnjenje da je rat Crnoj Gori neophodan i zbog dobijanja obradivog zemljišta i budućeg ekonomskog napretka, Gvarinu je ipak sve to bilo neubjedljivo i ostao je uvjeren da Crnogorci idu u rat samo da bi ratovali.¹¹⁵⁶

¹¹⁴⁹ Isto, str. 17.

¹¹⁵⁰ Isto, str. 18

¹¹⁵¹ Isto, str. 45

¹¹⁵² Isto, str. 25

¹¹⁵³ Isto, str. 3

¹¹⁵⁴ Isto, str. 25

¹¹⁵⁵ Isto, str. 43

¹¹⁵⁶ Nakon što je Austro-Ugarska 1908. godine izvršila aneksiju Bosne i Hercegovine, Skadar je za Crnu Goru postao *životno pitanje*, zbog kontrole nad cjelokupnim Skadarskim jezerom, što je otvaralo mogućnost spuštanja

Autor se priklanja i stavu da su Crnogorci loši privrednici, pa da je za razvoj Crne Gore postignut u godinama mira zaslužna inicijativa stranaca. Ističe i da u ovoj zemlji ne postoje vidovi društvenog raslojavanja svojstveni modernim zemljama, poput građanstva i radničke klase, već se radi više o nekoj vrsti feudalizma, kao i da su crnogorski mladići koji su u prethodnom razdoblju školovani u inostranstvu usmjeravani na studije koje crnogorskoj državi nijesu od velike koristi.¹¹⁵⁷ Nasuprot prethodnim putopiscima koji su razloge privredne zaostalosti u nekim crnogorskim krajevima pripisivali prvenstveno turskoj upravi ili njenom uticaju, a hvalili brz napredak krajeva koje je Crna Gora osvojila, Gvarino Tursku predstavlja kao civilizatorsku silu protiv koje su se Crnogorci tvrdoglavo borili, ne znajući ništa drugo da rade. O simpatijama prema Turskoj ovog italijanskog novinara, u kojoj je, za razliku od Crne Gore, imao prilike da se uvjeri u postojanje socijalističkog pokreta, svjedoče i korice ove njegove knjige, na kojima je Turska prikazana u liku čovječuljka koga za udove vuku četiri balkanske krune.

Neprijateljsko raspoloženje ovog autora prema Crnoj Gori odnosi se na sve aspekte života i kulture u ovoj zemlji. Tako on daje negativan sud o smještaju, o prevoznim sredstvima, o hrani i piću, o duvanskim proizvodima, pa i o crnogorskom gostoprimstvu, toliko slavljenom u djelima prethodnih putopisaca.¹¹⁵⁸ Cetinje, koje je u prethodnim putopisima prikazivano kao centar ubrzanog razvoja i crnogorske kulture, Gvarino opisuje kao „gomilu baraka“ među kojima se izdižu tri-četiri elegantne zgrade stranih poslanstava, kao komičnu prijestonicu sa ukupno dvije ulice, koja liči na „klimatsku banju za liječenje tuberkuloze“.¹¹⁵⁹ Takođe, on ocenjuje da crnogorska književnost ne postoji, preporučujući čitaocima da se o raznim aspektima crnogorskog života upoznaju iz operete *Vesela udovica*, koja Crnu Goru prikazuje u ironičnom i negativnom svijetlu.¹¹⁶⁰

Gvarino se bavio i odnosima Crne Gore i Italije, najavljujući njihovo pogoršanje zbog sklapanja mira između Italije i Turske. Bilježeći detalje iz razgovora o ovom pitanju sa jednim crnogorskim zvaničnikom na Cetinju, Gvarino navodi da je besmisleno izlagati trgovačke i ekonomske razloge takve odluke razdraženom patrioti, i objašnjavati mu da „Italija nije

nivoa jezera ispuštanjem vode i dobijanja velikih površina obradive zemlje. Crna Gora bi kontrolom Skadra dobila i prirodni izlaz na more preko rijeke Bojane. Ovi prevashodno ekonomski razlozi ulaska u rat osnaživani su „nacionalno-romantičarskom i istorijskom retorikom“, uz isticanje da je Skadar bio prijestonica stare crnogorske države Zete u XI vijeku, potom sjedište oblasnih gospodara i prestolonasljednika u doba Nemanjića. Up. Živko Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, str. 274.

¹¹⁵⁷ Eugenio Guarino, nav. djelo, str. 18, 51.

¹¹⁵⁸ Isto, str. 37, 49, 52.

¹¹⁵⁹ Isto, str. 11.

¹¹⁶⁰ Isto, str. 51–52.

zemlja poput Crne Gore, u kojoj je dovoljno da kralj isuče mač iz korica pa da svi krenu za njim“.¹¹⁶¹

Gvarinov doživljaj Crne Gore najčešće se iskazuje kroz ironiju i sarkazam, koji obilježavaju kako opise njene materijalne kulture, tako i cijeloga društva i njegove političke i vojne elite. Ova knjiga donosi niz najoštrijih kritika koje je neki italijanski putopisac izrekao na račun Crne Gore, radikalno podrivajući njenu sliku u italijanskoj putopisnoj tradiciji. Takvom stavu doprinijelo je više činilaca. S jedne strane, nepostojanje klasne borbe zbog još uvijek neizdiferenciranih društvenih slojeva, kao i privid korjenitih političkih promjena, bili su u koliziji sa svim sindikalnim i političkim aktivnostima kojima se Gvarino tokom cijelog života intenzivno bavio, i to je očito u pozadini njegovih ocjena o zaostalosti Crne Gore, za razliku od drugih balkanskih zemalja u kojima autor zatiče drugačije uređenje, i pronalazi sagovornike i istomišljenike među pripadnicima tamošnjih socijalističkih partija. Takođe, Musolinijevi socijalisti su u to doba bili veliki protivnici ratnih kampanja, tako da su i Gvarinovi antiratni stavovi vjerovatno doprinijeli slikanju Crne Gore mračnim bojama.¹¹⁶² S druge strane, objektivna neorganizovanost Crne Gore kako po pitanju vojne taktike napada na Skadar, tako i po pitanju zbrinjavanja ranjenika, razlog su više njegovih tirada protiv crnogorskog vladara i njegove ekspanzionističke politike.

Nasuprot putopiscima s kraja XIX vijeka koji su nastojali da pronađu sličnosti između Italije i Crne Gore i podstaknu prijateljstvo Italijana i Crnogoraca, Gvarino pravi kontrast između Crnogoraca, kojima je dovoljan poziv vladara da se stihijski upuste u pogubni rat, i koji drugačiji život niti poznaju niti su za njega sposobni, i Italijana, koji umiju da vode brigu o svojim trgovinskim i ekonomskim interesima, doprinoseći svojim aktivnostima čak i razvoju drugih zemalja. Prema Todorovljevoj klasifikaciji putnika ovaj autor pripada grupi razočaranih, kojima tuđina ne može ponuditi ništa što već nijesu vidjeli. Gvarinov putopis može poslužiti i kao primjer izrazitog *balkanističkog diskursa* o Crnoj Gori.

¹¹⁶¹ Isto, str. 13.

¹¹⁶² Po pitanju rata u Libiji, koji je imao široku podršku italijanske javnosti, Benito Musolini je organizovao demonstracije, mada je i među članovima Italijanske socijalističke partije bilo onih koji su ovaj rat pozdravili. Up. Earlene Craver, "The Third Generation: The Young Socialists in Italy 1907–1915", *Canadian Journal of History/ Annales canadienne d'histoire*, XXXI, August/août 1996, str. 202, 205–206, 212; Giuliano Procacci, *Storia degli italiani*, Editori Laterza, Bari, 1998, str. 478– 479; Antonello Biagini, Andrea Carteny, "L'ultimo conflitto prima della Grande Guerra: l'Italia del Risorgimento contro l'Impero ottomano (1911–1912)", str. 189–190.

Gvido Kora

Povodom Prvog balkanskog rata o Crnoj Gori je 1912. godine ponovo pisao italijanski geograf Gvido Kora, koji je ovu zemlju prvi put posjetio 1899. godine. Ovom prilikom Kora je napisao jedan članak političko-putopisnog karaktera pod naslovom *Balkansko polustrvo u aktuelnom trenutku*, objavivši ga u časopisu *Nuova antologia*.¹¹⁶³ U njemu je ukratko opisao svoje peto putovanje na Balkan avgusta 1911. godine, napominjući da su ga upravo vijesti o ratnim zbivanjima podstakle na pisanje ovog priloga. Kora je svoj opis putovanja uokvirio opsežnim spoljnopolitičkim razmatranjima o ratu, vojnim uspjesima balkanskih naroda i njihovom pravu na nacionalno ujedinjenje. U tom dijelu svog priloga on upućuje kritike evropskim zemljama zbog težnje da iz sopstvenih interesa održe cjelovitost Otomanskog carstva, uprkos stanju hrišćana na teritorijama unutar njegovih granica.¹¹⁶⁴ Autor podsjeća i na italijanski pohod na Libiju i vojne uspjehe italijanske vojske protiv Turske, smatrajući da je njegova Vlada iz tog sukoba mogla izvući mnogo veću korist. Izražava i žaljenje što zvanična Italija nije pružila podršku balkanskim narodima u njihovim težnjama, dok su oni sa simpatijom i naklonošću pratili njena osvajanja u Libiji.¹¹⁶⁵

Kora je u Crnu Goru krenuo brodom iz Ankone, iskrcavši se u crnogorskoj luci Bar. Nakon posjete starom i novom dijelu ovog grada, željeznicom je otišao u Virpazar, a odatle brodom do Rijeke Crnojevića. Do Cetinja je putovao automobilom, zadržavši se u prijestonici nekoliko dana. Tamo se susreo sa kraljem Nikolom i predsjednikom Vlade i ministrom vojnim Mitrom Martinovićem, a potom je automobilom produžio u Kotor da bi odatle nastavio putovanje prema Bosni i Hercegovini.

Od gradova koje je posjetio u Crnoj Gori Gvido Kora je u ovom napisu opisao samo Bar. Dok u starom gradskom jezgru pronalazi tragove dominacije Mletačke Republike, on u opisu novog dijela ovog grada ističe građevinski i privredni razvoj podstaknut aktivnostima raznih italijanskih preduzeća. Tako naglašava da je u Baru izgrađena luka, željeznica, hotel, kao i brojne javne i privatne zgrade, posebno zahvaljujući radu dviju kompanija – *Barskog društva* i *Istočno-trgovačkog društva*. Iako ističe da se italijansko preduzetništvo pokazalo u lijepom svjetlu i otvaranjem fabrike duvana u Podgorici, kao i organizovanjem plovidbe preko Skadarskog jezera. Korin osvrt na aktivnost Italijana u Crnoj Gori sadrži i neke polemičke tonove koji provijavaju naročito u zapažanjima da bi poslovanje italijanskih preduzeća ovdje

¹¹⁶³ Guido Cora, "La penisola balcanica nel momento attuale. Impressioni di viaggio", *Nuova antologia di lettere, scienze ed arti*, 1912, serie 5 v. 162, str. 287–297.

¹¹⁶⁴ Isto, str. 287–289.

¹¹⁶⁵ Isto, str. 289–290.

bilo mnogo uspješnije i da bi zadobilo više simpatija naroda da je bilo bolje organizovano i da su sve preuzete obaveze bile ispoštovane.¹¹⁶⁶ Kora upozorava i na činjenicu da bi italijanske ekonomske interese u Crnoj Gori mogao da ugrozi upliv francuskog kapitala.

Opisujući svoj boravak na Cetinju, Kora ističe ljubaznost s kojom su ga primili kralj Nikola i predsjednik crnogorske vlade general Mitar Martinović. Naglašava i njihovu ljubav prema Italiji, kao i činjenicu da je general Martinović, poput brojnih drugih oficira koji su predvodili vojske balkanskih naroda, vojnu obuku stekao u Italiji, za razliku od turskih generala koji su vojne škole završili u Njemačkoj. Na osnovu razgovora vođenih ovom prilikom na Cetinju, Kora zaključuje da odgovornost za izbijanje Prvog balkanskog rata snose s jedne strane evropske zemlje, jer su propustile priliku da formiranjem mješovite komisije riješe problem crnogorsko-turske granice, a s druge strane Turci, čije je nasilje onemogućilo crnogorskim vlastima da iznađu mirno rješenje graničnog spora.

Korin političko-putopisni prikaz ne donosi mnogo novih podataka o ratnim prilikama u Crnoj Gori. Njegove simpatije prema ovoj zemlji odraz su i njegovih političkih stavova o sudbini Otomanskog carstva u Evropi, kao i sagledavanja italijanskih ekonomskih interesa na Jadranu. Stoga u njegovom prilogu dominira ukazivanje na crnogorsko-italijanske veze i napredak koji je u Crnoj Gori ostvaren u godinama mira, a koji se sa širokog polja aktivnosti iz njegovog prvog putopisa, u ovom sužava na privredni razvoj kao rezultat ulaganja italijanskog kapitala. Prema Todorovljevoj klasifikaciji putnika, Kora u putopisnoj ravni ovog priloga pokazuje odlike asimilatora, dok se u političkim razmatranjima koja je uokviruju više približava alegoristima.

Dulio Barela

Putopisni prikaz ratnog stanja na Balkanu donosi i djelo dopisnika Đulija Barele (Giulio Barella, 1888–1942).¹¹⁶⁷ On je u Crnu Goru došao oktobra 1912. godine, kao urednik milanskog lista *Secolo*.¹¹⁶⁸ U ovoj zemlji zadržao se nekoliko nedjelja, šaljući dopise

¹¹⁶⁶ Isto, str. 292.

¹¹⁶⁷ Đulio Barela, rođen u Rovigu, nakon studija prava sarađivao je sa više periodičnih publikacija, među kojima su *Resto del Carlino*, *Adriatico*, *Perseveranza* i *Tribuna*. Sredinom dvadesetih godina XX vijeka postao je administrativni direktor lista *Secolo*, a potom i administrativni direktor Musolinijevog lista *Popolo d'Italia*. Pored toga, bio je i upravnik Musolinijeve lične imovine. Up. *Dizionario degli italiani d'oggi*, A.F. Formiggini, Roma, 1928, str. 62–63; Teodoro Rovito, *Letterati e giornalisti italiani contemporanei*, str. 30; Giorgio Fabre, *Il Contratto: Mussolini editore di Hitler*, Dedalo, Bari, 2004, str. 7.

¹¹⁶⁸ Ovaj dnevni list je tokom prve decenije XX vijeka podržavao interese italijanske vlade na čelu sa Đovanijem

različitim italijanskim listovima i časopisima. Po povratku u Italiju, objedinio ih je u knjizi pod naslovom *Tursko-balkanski rat viđen i proživljen sa crnogorskih isturenih položaja*.¹¹⁶⁹ Autor u predgovoru ovom djelu podijeljenom na trinaest poglavlja obavještava čitaoce da nije mijenjao prvobitni sadržaj članaka jer je želio da sačuva svježinu svojih prvih utisaka. Kaže i da je njegov osnovni motiv bio da čitaocima prikaže herojski duh Crnogoraca, kako bi u historiji ostala zabilježena njihova uzvišena posvećenost slobodi i slavi svoje zemlje.¹¹⁷⁰

U knjizi je opisano Barelino putovanje brodom iz Barlete, u italijanskoj pokrajini Pulja, do Bara. Autor se odatle sa nekoliko kolega dopisnika uputio prema crnogorskom vojnom logoru koji se nalazio u okolini Skadra, u želji da upozna glavnokomandujućeg Mitra Martinovića i iz neposredne blizine prati operacije crnogorske vojske. Osim o napadu na obližnje brdo Taraboš, Barela je izvještavao i o osvajanju albanskih gradova Medove i Lješa, kao i o dolasku srpskih trupa u pomoć Crnogorcima. Tokom svog boravka, od crnogorskih gradova posjetio je još Rijeku Crnojevića i Podgoricu.

Barelino putovanje odvijalo se uz brojne poteškoće sa kakvim su se njegovi prethodnici rijetko susretali čak i tokom rata 1876–1878. godine. Autor kaže da su on i njegovi saputnici kao prevozno sredstvo uglavnom koristili magare ili putovali pješke, i daje živopisan opis njihovog putovanja kozjim stazama, veranja po strmim liticama iznad dubokih provalija, njihovog prolaska močvarnim područjima, kao i drugih neprilika sa kojima su morali da se nose na putu do crnogorskog vojnog logora i nazad, a koji je bio praćen pucnjavom i razmjenom vatre između zaraćenih strana.¹¹⁷¹ Osim o fizičkim naporima, Barela piše i o nedostatku hrane, njenom lošem kvalitetu, kao i o velikoj hladnoći u crnogorskom vojnom logoru zbog nedostatka ćebadi i šatora. On ističe i svoju hrabrost i posvećenost profesiji, opisujući napade o kojima je izvještavao sa samih borbenih linija, dovodeći u opasnost i vlastiti život.

U Barelinim izvještajima s ratišta u ovoj knjizi dominiraju slike ratnih užasa, razbijenih lobanja i raskomadanih leševa boraca koji u lokvama krvi leže zajedno sa lešinama životinja. Autor naglašava svirepost Turaka navodeći detalje o odsječenim i na kolac

Đolitićem. Nakon promjene vlasnika i uredništva lista 1912. godine, u njemu je prevladavala socijaldemokratska ideološka struja za koju se zalagala *Italijanska socijalistička reformska partija* (Partito Socialista Riformista Italiano), osnovana iste godine od nekadašnjih članova *Italijanske socijalističke partije* koji su iz nje isključeni zbog podrške ratnoj kampanji u Libiji. Po pitanju izbijanja Prvog balkanskog rata, u listu *Secolo* izneseni su stavovi da treba udovoljiti zahtjevima balkanskih naroda. Up. Maria Assunta De Nicola, *Mario Borsa: biografia di un giornalista*, Tesi di dottorato di ricerca, Università degli studi della Tuscia – Viterbo, 2012, str. 85 – 87. “Il Secolo (quotidiano)“, http://it.wikipedia.org/wiki/Il_Secolo_%28quotidiano%29

¹¹⁶⁹Giulio Barella, *La guerra turco balcanica vista e vissuta dagli avamposti montenegrini*, Casa editrice veneta S. Samuele, Venezia, 1913.

¹¹⁷⁰ Isto, str. 7.

¹¹⁷¹ Isto, str. 18–19.

nabijenim glavama neprijatelja i drugim zvjerstvima, poput sakaćenja ljudi i silovanja djevojaka pred porodicom. Barela prikazuje Turke i kao nečasne borce, bilježeći da su više puta, nakon mahanja bijelom zastavicom u znak predaje, neočekivano napadali protivnike. S druge strane, ističe junaštvo Crnogoraca, njihovu spremnost da iz dalekih zemalja poput Amerike dođu kao dobrovoljci da se bore za svoju domovinu, kao i njihovu humanost i nijemu patnju sa kojom su podnosili kako fizičke tako i duševne boli.¹¹⁷²

Autor uzdiže i patriotizam crnogorskih trgovaca koji su odlazili u inostranstvo da bi nabavili hranu za vojsku, kao i učešće u ratu crnogorskih žena koje su tradicionalno dopremale namirnice i municiju na front. Njihovi izrazi na licu nakon desetine pređenih kilometara potvrđivali su italijanskom dopisniku uvjerenje naroda u ispravnost takvog rata i posvećenost zajedničkom cilju.¹¹⁷³

U Barelinom djelu razlikuju se su dva svijeta tadašnje Crne Gore: vojnici i njihove porodice, a potom seljaci i zanatlije. Dok je ratnički svijet prikazan kao herojski i veličanstven, mitski i uzvišen, ovaj drugi obilježavaju indolentnost, neumjerenost i neobičnost. Tako autor zapaža da se seljaci jako kasno ujutru bude, da su vodiči nepouzđani i pohlepni, da se kočijaši odaju alkoholu, a objašnjava i neobičnu praksu da su kočijaši ti koji daju kaparu putnicima kao garanciju da će ih odvesti na dogovoreno mjesto.

Svojim djelom Barela očito želi da izazove saosjećanje Italijana prema Crnogorcima i obezbijedi im njihovu podršku, pa osim toga što nalazi sličnosti između ova dva naroda u težnji prema nacionalnom oslobođenju, on ističe da Crnogorci gaje iskrenu ljubav prema Italijanima. S druge strane, naglašava da su među najodvažnijim crnogorskim vojnicima bili i italijanski dobrovoljci, od kojih je jedan imao samo petnaest godina.¹¹⁷⁴ Autor opisuje i aktivnost na ovom ratištu italijanskog Crvenog krsta, hvaleći dobru organizaciju njegovih službi, kao i vještinu, posvećenost i požrtvovanost ljekara.

Barela razmatra i odnose između Crnogoraca i Srba koji su došli da im pomognu u osvajanju Skadra, primjećujući da između dvije vojske, umjesto savezništva, postoji rivalitet. On kaže da crnogorski generali nijesu željeli srpsku pomoć iz ljubomore, kako bi samo oni bili ovjenčani slavom nakon uspjeha poduhvata.¹¹⁷⁵ Autor uočava i određene greške u taktici crnogorske komande, pa tako ukazuje na odluku princa Mirka, koji je, uzdajući se u brzi dolazak srpske vojske, albanske borce koji su ratovali na crnogorskoj strani poslao

¹¹⁷² Isto, str. 58–59.

¹¹⁷³ Isto, str. 30.

¹¹⁷⁴ Isto, str. 106.

¹¹⁷⁵ Isto, str. 162.

kućama.¹¹⁷⁶ U posljednjem poglavlju knjige, napisanom par mjeseci nakon autorovog povratka sa Balkana, Barela piše i o političkom sukobu Crnogoraca i Albanaca u vezi sa sudbinom Skadra.

Ukupno uzevši, Barelina knjiga o Crnoj Gori donosi idealizovanu sliku ujedinjenih Crnogoraca koji, vođeni visokim slobodarskim težnjama i neprikosnovenim moralnim načelima, protjeruju turske nasilnike, bez riječi žrtvujući ne samo sebe same, nego i potomstvo, smatrajući da nikakva žrtva nije prevelika za domovinu. Njegovi opisi masakara na ratištu i stanja u crnogorskom vojnom taboru svjedoče o surovoj realnosti sa kojom se entuzijazmom vođena, ali nedovoljno opremljena crnogorska vojska tada suočila. Barela je analizirao i novu političku realnost na mapi Balkana: rivalitet između Crne Gore i Srbije, sukobljavanje dojučerašnjih saveznika Crnogoraca i Albanaca, i, najvažnije, stvaranje nove države – Albanije.

Prema klasifikaciji putnika Cvetana Todorova, ovog autora bismo mogli svrstati u asimilatore u širem smislu, to jest putnike koji u Drugima pronalaze sličnosti kako bi ih svojim sunarodnicima učinili bližim i pribavili im simpatije. Međutim, Barela je dijelom i egzot jer u susretu sa Drugima njihove konvencije prikazuje kao veoma neobične.

Zapisi italijanskih ljekara

Po izbijanju Prvog balkanskog rata italijanski Crveni krst uputio je pomoć zaraćenim zemljama u materijalu i novcu, kao i svoje timove ljekara i drugog medicinskog osoblja. U Crnoj Gori su od novembra 1912. do maja 1913. godine boravile dvije takve ekipe: jedna u Podgorici, pod nadzorom prof. Bartola Nigrizolija (Bartolo Nigrisoli, 1858–1948) i druga na Skadarskom jezeru, pod rukovodstvom prof. Torkvata Skočantija (Torquato Scoccianti).¹¹⁷⁷ Oba ljekara zabilježila su i objavila svoje iskustvo, ali su putopisni elementi znatno prisutniji u Skočantijevom djelu.

Torkvato Skočanti je u Crnu Goru stigao početkom novembra 1912. godine. Bilješke o svom višemjesečnom boravku, uz više fotografija, objavio je u listu *Giornale di Medicina Militare* avgusta 1914. godine, a ubrzo i kao zasebnu publikaciju.¹¹⁷⁸ On ističe da nije imao

¹¹⁷⁶ Isto, str. 77–78.

¹¹⁷⁷ Costantino Cipolla, Paolo Vanni, *Storia della Croce rossa italiana dalla nascita al 1914*, FrancoAngeli, Milano, 2013, str. 844.

¹¹⁷⁸ Torquato Scoccianti, “Appunti sul servizio di guerra prestato nel Montenegro, durante la campagna balcanica, dall’Ambulanza 29 della Croce Rossa italiana (novembre 1912– maggio 1913)”, Tip. E. Voghera,

za cilj da kaže nešto novo o ovoj zemlji, već da opiše rad jedinice Crvenog krsta kojom je rukovodio i probleme sa kojima se tokom ove misije susreo. Skočanti opisuje svoje putovanje od Bara do vojnog logora na Skadarskom jezeru ističući da je zbog sniježnih nanosa ovaj put trajao čitava dva dana. Ukazuje i na lošu putnu mrežu, nedostatak vode, namirnica i ogrijeva u logoru, kao i na brojne druge nedaće koje su mu otežavale rad. Osim podataka o samim medicinskim intervencijama koje je izvršio, autor u ovom izvještaju daje i utiske o ratnim prilikama u Crnoj Gori.

Autor ističe i probleme organizacione prirode koji su obilježili saradnju italijanskih medicinskih timova sa crnogorskom sanitetskom upravom, na čijem je čelu bio jedan sveštenik. Izražavajući žaljenje što prevoz ranjenika s ratišta do bolnica nije povjeren italijanskoj jedinici Crvenog krsta, Skočanti notira da su i oni borci s najozbiljnijim povredama stizali nakon višesatnog jahanja, a da su neki i danima čekali pomoć jer su pripadnici crnogorske sanitetske službe, uprkos naređenju, odbijali da napuste bojište, starajući se o ranjenicima tek nakon završetka borbe. On bilježi i da su Crnogorci odbijali amputaciju udova kao medicinski tretman, bježeći iz ambulante i na sami pomen takve mogućnosti.

Skočanti opisuje i stanje u kome je zatekao crnogorsku vojsku, ističući da su borci bili oskudno odjeveni i često bolesni. On se divi njihovoj odlučnosti i spremnosti da, uprkos višemjesečnom smrzavanju i gladovanju tokom opsade Skadra, krenu u napad, kao što je bio slučaj sa. tzv. „bataljonom smrti“, koji je stradao u napadu na strateški važno brdo Taraboš, pod vođstvom komandira Pavla Plamenca.¹¹⁷⁹ Autor ističe da je Crna Gora u ovom ratu jedini oslonac imala u svom narodu i mogla da računa samo na njegov patriotizam. Skočantiju se činilo da su se pozivu na mobilizaciju odazvali svi sposobni da nose oružje jer je, osim maloljetnika i staraca, vidio i neka invalidna lica koja su u borbama učestvovala. On stvara sliku opštenarodnog ratovanja naglašavajući da su čak i žene i djeca imali svoja zaduženja.¹¹⁸⁰

Međutim, najjači utisak na autora ostavilo je, očekivano, stoičko držanje ranjenika. Ističući kako Crnogorci bez riječi podnose teške intervencije i ne žale se ni u samrtnom času, on bilježi jedan bizarni detalj o ranjeniku koji je, tokom operacije vađenja kuršuma iz tijela, zatražio cigaru i čak pušio.¹¹⁸¹ Da Crnogorci žive i umiru za slavu na bojnopolju Skočanti potvrđuje i primjerom jednog osamdesetčetvorogodišnjeg vojnog komandanta, učesnika i u

Roma, 1914. Skočantijev putopisni izvještaj opet je objavljen u okviru publikacije *Giornale di Medicina Militare*, fasc 2/2014, str. 266 – 279.

¹¹⁷⁹ Isto, str. 16.

¹¹⁸⁰ Isto, str. 5.

¹¹⁸¹ Isto, str. 15.

ratu 1876–1878. godine, koji je, uočivši fotografski aparat, zatražio da ga slikaju sa svim svojim odlikovanjima, uopšte se ne obazirući na ranu koju su mu upravo tretirali.¹¹⁸² Autor svoje bilješke završava uputstvima za kolege koje nijesu imale iskustvo da interveniše u ratnim okolnostima.

Uprkos tome što ovaj autor insistira na iznošenju raznih nedostataka u pogledu organizacije crnogorske vojske, naročito kad je riječ o zbrinjavanju ranjenika, u Skočantijevom opisu prevladava *junački diskurs*, sličan onom uspostavljenom u putopisnim djelima o ovoj zemlji iz 1876–1878. godine. Međutim, za razliku od tih ranijih autora, Skočanti se ne bavi razmatranjem pitanja balkanske politike, već se zadržava na opisu svog susreta sa Drugim, prikazanim sa aspekta profesije kojom se bavio. Po Todorovljevoj klasifikaciji putnika, ovog autora bismo svrstali u egzota jer se usredsređuje na konvencije jedne sredine, ističući njenu neobičnost.

Zapisi Bartola Nigrizolija, načelnika Misije italijanskog Crvenog krsta u Crnoj Gori, znatno se razlikuju od Skočantijevih.¹¹⁸³ Ovaj hirurg sakupio je tokom svog boravka na bojištu veoma opsežnu dokumentaciju o ratnoj hirurgiji, iz koje su nastala dva njegova djela stručno-medicinskog karaktera, a od kojih je potonje jedan od prvih praktičnih priručnika ratne hirurgije u Italiji.¹¹⁸⁴ Njegove zapise odlikuje didaktičnost, hladni naučni pristup, potpuna usredsrijeđost na traganje za što efikasnijim metodama pomoći ranjenicima, dok su veoma rijetka zapažanja o ličnim sudbinama ljudi. Osim brojnih fotografija samih ranjenika, Nigrisoli je u svojoj knjizi objavio i radiološke snimke, što je za to vrijeme predstavljalo veliku novinu. Tokom misije u Crnoj Gori liječio je oko četiri hiljade ranjenika, stekavši ogromno iskustvo, zbog čega je kasnije imenovan za hirurškog savjetnika italijanske vojske.¹¹⁸⁵

¹¹⁸² Isto, str. 16.

¹¹⁸³ Bartolo Nigrizoli, rođen u blizini Ravene, studije medicine završio je u Bolonji. Radio je kao hirurg primarijus u Arecu, Raveni i Bolonji i kao profesor na Univerzitetu u Bolonji. Predvodio je hiruršku jedinicu italijanskog Crvenog krsta i u Prvom svjetskom ratu. Odbijanjem fašističke zakletve 1931. godine izgubio je mjesto profesora, ali je nastavio da se bavi hirurgijom u svojoj privatnoj bolnici. Up. Miriam Focaccia, *Bartolo Nigrisoli: tra clinica e chirurgia di guerra. Una biografia scientifica*, Pendragon, Bologna, 2011.

¹¹⁸⁴ *Cenni sulle ferite vasali da arma da fuoco osservate durante la campagna del Montenegro contro la Turchia (1912-13)*, Bologna, 1915; *Osservazione e pratica di chirurgia di guerra. Campagna del Montenegro contro la Turchia (1912-1913) e notizie ed impressioni sui primi feriti della guerra nostra contro l'Austria (maggio-luglio 1915)*, Bologna, 1915.

¹¹⁸⁵ Miriam Focaccia, nav, djelo, str. 73.

Po okončanju Balkanskih ratova, Crnu Goru je maja 1914. godine posjetio i vojni ljekar, major Stefano Santuči (Stefano Santucci). On je kao član Međunarodne komisije zadužene za obilježavanje granica sjeverne Albanije obišao pogranične krajeve između Crne Gore i Albanije, zadržavši se oko tri mjeseca. Svoj boravak opisao je u knjižici pod naslovom *Putovanje u sjevernu Albaniju*.¹¹⁸⁶

Santuči u prvom dijelu ovog izvještaja opisuje svoj itinerer, bilježeći da je na put krenuo iz Skadra, preko rijeke Bojane, do pograničnih krajeva na crnogorsko-albanskoj granici. Potom je boravio i u unutrašnjosti, posjetivši tom prilikom Podgoricu, varošice na sjeveroistoku ove zemlje, Kolašin i Andrijevicu, kao i Plav i Gusinje, koji su Crnoj Gori pripali tek nakon Drugog balkanskog rata.

Santuči bilježi da je tokom ovog putovanja liječio oko hiljadu Crnogoraca i oko dvije hiljade Albanaca, iznoseći podatke o bolestima od kojih su obolijevali i njihovim uzrocima. U tom smislu ukazuje i na razlike između ova dva naroda, primjećujući da su kod Crnogoraca reumatska oboljenja rjeđa, što pripisuje boljem kvalitetu njihovih domova. I na teritoriji Albanije i u novoosvojenim mjestima Crne Gore, poput Plava i Gusinja, zapazio je čestu pojavu tuberkuloze, objašnjavajući je činjenicom da su muslimanski stanovnici iz religioznih razloga držali porodicu češće zatvorenu u kućama sa malim prozorima koje su rijetko provjetravane, dok je kod albanskog katoličkog življa uzrok ove bolesti bila loša ishrana, ali i život u kućama u kojima su pod istim krovom boravili i ljudi i životinje.¹¹⁸⁷ Na teritoriji između Podgorice i Andrijevice Santuči je zabilježio više slučajeva sifilisa, pripisujući ih migracijama stanovništva. Neobičnim mu se učinilo i to što je na dvije pojave ženske histerije naišao u planinskim predjelima, a ne u gradskoj sredini. Autor kaže da se u pograničnim albanskim krajevima nerijetko susretao i sa pojavom impotencije, koja je žene zabrinjavala ne toliko zbog izostanka intimnih odnosa, koliko zbog nemogućnosti dobijanja poroda. Po njegovom mišljenju, ovaj problem se javljao zbog neuhranjenosti, pretjeranog konzumiranja duvana, alkohola i kafe, kao i zbog nepostojanja spoljašnjeg erotskog podsticaja, budući da je cijela porodica spavala u istoj prostoriji, a da se u brak po pravilu nije stupalo iz ljubavi.¹¹⁸⁸

Santuči ističe i da je u albanskim krajevima primijetio znake ekstremne zaostalosti, kako po pitanju izgleda kuća tako i u pogledu načina života. Tako bilježi da je poljoprivreda u njima nerazvijena, da škole ne postoje, pa su neznanje i sujevjerje veoma rašireni, da žene obavljaju teške fizičke poslove, kao i da nije razvijena ideja o državi sa kraljem na prijestolu,

¹¹⁸⁶ Stefano Santucci, *Un viaggio nell'Albania settentrionale*, Reale societa geografica italiana, Roma, 1916. U digitalnom formatu: Stefano Santucci, *Un viaggio nell'Albania settentrionale*, C.I.S.V.A., 2007.

¹¹⁸⁷ Isto, str 5–6. Svi citati dati su prema izdanju C.I.S.V.A.

¹¹⁸⁸ Isto, str. 8.

niti bilo koji drugi ujedinjujući faktor koji bi prevazilazio porodicu ili pleme. Krivicu za takvo stanje autor pripisuje dugotrajnoj turskoj upravi. S druge strane, autor na crnogorskoj teritoriji primjećuje lijepo izgrađene i čiste kuće, ulice i trgove, razvijenu poljoprivredu, brojne škole, čak i u malim mjestima, kao i složno djelovanje države i crkve u cilju jačanja patriotizma stanovnika i njihove posvećenosti vjeri.¹¹⁸⁹ On pominje i razvoj privrednih djelatnosti kroz otvaranje fabrika, a kao primjer uspješnog poslovanja ističe italijansku fabriku duvana u Podgorici.

Ipak, Santuči i u Crnoj Gori primjećuje stvari koje bi valjalo popraviti, kao što su još uvijek neiskorištene zone obradive zemlje ili neracionalan način sječe šuma kod Kolašina.¹¹⁹⁰ Obrazovani italijanski ljekar ukazuje i na potrebu sprovođenja arheoloških iskopavanja u rimskoj Duklji, što podrazumijeva i otvaranje muzeja u Podgorici, u kome bi pronađeni predmeti bili izloženi, a grad time postao privlačniji za posjetioce.¹¹⁹¹ Kad je riječ o Crnogorcima, ovaj autor ih uglavnom opisuje kao pitome, radne i učtive.

Iako putopis karakterišu kratke i sažete rečenice u kojima se taksativno nabrajaju glavne karakteristike posjećenih mjesta, on nije lišen zanimljivih zapažanja koja se nameću pažnji čitalaca, posebno kada autor iznosi društvene probleme sa kojima se stanovništvo na sjeveroistoku zemlje suočavalo. U tom smislu Santuči bilježi da ga je prilikom posjete Andrijevići i Gusinju iznenadio visok stepen prostitucije. Ističe i da muslimanski stanovnici mrze nove gospodare, to jest Crnogorce, koji se prema njima nasilno ponašaju, pa su mnogi bili prinuđeni i da napuste zemlju.¹¹⁹² O onima koji su ostali ovaj autor kaže da strahuju od odmazdi, navodeći kao primjer i jedan slučaj sknavljenja muslimanskih vjerskih objekata.¹¹⁹³ Ipak, naglašava da su u Gusinju sve džamije, kao i vjerske škole, očuvane, dok su crnogorske vlasti, kako ovdje tako i u drugim novoosvojenim mjestima otvorile nove, u težnji da kroz školski sistem umanje druge nacionalne uticaje.¹¹⁹⁴

Santučijev opis putovanja je i po sadržini i po stilu pisanja blizak izvještaju. Njegova zapažanja o teritorijama pod upravom Crne Gore daju sliku zemlje posvećene privrednom i društvenom razvoju, ali u konfliktu sa nacionalnim i vjerskim manjinama u novoosvojenim, pograničnim predjelima. Dokumentarna vrijednost ovog djela sastoji se i u izvještavanju o zdravstvenim problemima koji su najčešće pogađali stanovništvo, kao i o društvenim

¹¹⁸⁹ Isto, str. 10, 18.

¹¹⁹⁰ Isto, str. 20–21.

¹¹⁹¹ Isto, str. 19.

¹¹⁹² Isto, str. 23–25.

¹¹⁹³ Isto, str. 24.

¹¹⁹⁴ Isto, str. 23, 25.

problemima o kojima nije bilo riječi u djelima prethodnih posjetilaca, kao što je, na primjer, prostitucija. Santučijev odnos prema Crnoj Gori je asimilatorski, jer on ističe njene sličnosti sa razvijenom sredinom iz koje potiče i daje savjete u pogledu uspješnijeg približavanja tom idealu.

Umberto Saba

Balkanski ratovi bili su i povod objavljivanja putopisnih opisa Crne Gore nastalih i ranije. Tako je, osim novinara i ljekara koji su pratili odvijanje ratnih sukoba, u ovo vrijeme o Crnoj Gori pisao i italijanski pisac Umberto Saba (1883–1957).¹¹⁹⁵ On je ovu zemlju posjetio 1904. godine, objavivši to svoje iskustvo u jednoj kratkoj reportaži u tršćanskom listu *Lavoratore* te iste godine.¹¹⁹⁶ U ovom prilogu, koji predstavlja autorov stvaralački prvijenac, nema autobiografskih elemenata koji su obilježili posjetu, već je u kratkoj sintezi dato Sabino viđenje ove zemlje. Skoro deceniju kasnije Saba je objavio svoju priču pod naslovom „Kako sam, prije 10 godina, protjeran iz Crne Gore“, opisujući nekadašnji boravak u ovoj zemlji i unoseći više ličnih detalja.¹¹⁹⁷ Podsticaj da se opet prisjeti svog iskustva i književno ga uobličiti dale su mu, kako sam kaže, vijesti o ratu koji se rasplamsao na Balkanu.¹¹⁹⁸

Svjedočanstvo o svom boravku u Crnoj Gori Saba je ostavio i u pjesmi *Uspon na Lovćen* (*Salendo il Monte Lovcen*) koja je ušla u sastav prvog izdanja njegovog *Kanconijera* iz 1921. godine. Ova pjesma pripada grupi Sabinih mladalačkih pjesama od kojih je pjesnik neke, pa i ovu, odlučio da isključi iz sljedećih izdanja ove zbirke.¹¹⁹⁹ U poređenju sa dva priloga, to jest sa reportažom i pričom, u kojima je takođe zabilježio svoje iskustvo o putovanju u mladosti, Saba je u ovoj pjesmi dao mnogo vedriju sliku Crne Gore.

U priči „Kako sam, prije 10 godina, protjeran iz Crne Gore“ Saba opisuje kako je Dalmacijom putovao u društvu nekog novinara, bez dokumenata, sa sveščicom stihova u ruci i sa malo novca u džepu. Od Trsta do Kotora putovao je brodom, a potom je pješke stigao do Cetinja. Nakon nekoliko dana provedenih u jednoj periferijskoj gostionici crnogorske

¹¹⁹⁵ Umberto Saba je rođen u Trstu kao Umberto Poli. Njegova majka bila je jevrejskog porijekla, dok je njegov otac napustio porodicu po Umbertovom rođenju. Saba je studirao književnost u Pizi, a prvu knjigu stihova objavio je u Firenci 1910. godine. Nakon završetka Prvog svjetskog rata, vratio se u Trst i tamo otvorio antikvarnu knjižaru. Godine 1921. objavio je prvo izdanje svog *Kanconijera* koji će imati još dva izdanja (1945, 1961). Jačanjem fašizma, došao je pod udar rasnih zakona, pa je morao da pobjegne iz Trsta i krije se u Firenci. Godine 1945. preselio se u Rim, gdje se približio komunističkoj partiji, mada uz brojne rezerve u odnosu na dogmatizam njenih militantnih članova. Potom je otišao u Milano, gdje se bavio izdavaštvom. Godine 1948. vratio se u Trst. Umro je u Gorici 1957. godine. Up. Đulio Feroni, *Istorija italijanske književnosti*, t.II, str. 433–434.

¹¹⁹⁶ Umberto Poli, „Il Montenegro“, *Il Lavoratore*, 1904, (4. IV), str. 2. Reportaža je objavljena u radu Milane Piletić: „Saba i Crna Gora“, *Stvaranje*, XL/1985, br. 1, str. 95–98.

¹¹⁹⁷ Umberto Saba, „Come, 10 anni fa, fui bandito dal Montenegro“, *Resto del Carlino*, 1913, br. 102 (12. IV), str. 8. Priča je ponovo objavljena 1953. godine, s uvodnom bilješkom i pod naslovom „Prognan iz Crne Gore“ („Bandito dal Montenegro“, *Il Mondo*, 1953, br. 33, str. 7–8). Ova priča ušla je i u sastav *Sedam novela* Sabine zbirke *Sjećanja-priče*, pod naslovom „Kako sam prognan iz Crne Gore“ („Come fui bandito dal Montenegro“, *Ricordi-Racconti*, Mondadori, Milano 1956). Up: Umberto Saba, „Kako sam prognan iz Crne Gore“, prevela Vesna Kilibarda, *Ovdje*, XXII/1991, br. 262–263, str. 32–34.

¹¹⁹⁸ Saba je objasnio šta ga je podstaklo da napiše ovu priču u uvodnoj bilješci njenog drugog izdanja. Up. Umberto Saba, „Bandito dal Montenegro“, *Il Mondo*, br. 33, 1953, str. 7.

¹¹⁹⁹ Pjesmu je prevela Milana Piletić: „Saba i Crna Gora“, *Stvaranje*, XL/ 1985, br. 1. str. 95–96.

prijestonice, iz finansijskih razloga i zbog neslaganja sa saputnikom bio je prinuđen da se vrati u Trst. Boravak je obilježio neprijatan odlazak u policiju zbog Sabinog odbijanja da plati neumjereno visok račun koji mu je gostioničar ispostavio za hranu i smještaj, zbog čega mu je policija naredila da napusti Crnu Goru u roku od dvadeset i četiri časa.

Saba bilježi da na ovaj put krenuo u želji da „fizičkim naporom i gledanjem nečeg novog i slikovitog“ odstrani jednu „fiks-ideju, unutrašnju patnju koja je nakon dužeg vremena postala nepodnošljiva“, pokazujući tako simptome psihičkih tegoba koje će ga pratiti tokom čitavog života.¹²⁰⁰ Neke od unutrašnjih dilema i uzroka svojih nemira i tjeskobe Saba je otkrio prenoseći i teme svojih razgovora sa saputnikom, a koje su se ticale njegovog odnosa sa majkom i sumnje u postojanje Boga.¹²⁰¹ Putovanje u Crnu Goru za njega je predstavljalo vid inicijacije i poslužilo mu je da kroz susret sa nepoznatim prvenstveno upozna sebe.¹²⁰²

Saba opisuje kako je u Kotoru susreo jednog lokalnog berberina koji je islednički pokušavao da dobije detaljne informacije o putnicima i njihovim namjerama, nudeći da im on obezbijedi i pratnju. Ovaj mještatin, austrijski podanik, u Sabinom opisu predstavlja svojevrsnog čuvara prolaza u primitivni i misteriozni svijet.¹²⁰³ Pri ovom prvom susretu sa lokalnim stanovništvom Saba se predstavio kao novinar, mada ističe da nijedne novine tada nijesu od njega očekivale nikakve članke.¹²⁰⁴ Pa ipak, uprkos ovoj tvrdnji, u jednom pismu upućenom arheologu Pjetru Stikotiju (Pietro Sticotti), koji je sarađivao sa listom *Lavoratore*, Saba ga moli da mu pošalje novinarsku akreditaciju na Cetinje, budući da nije uspio da je dobije od glavnog urednika lista, a u zamjenu za ovu uslugu obećava da će poslati „tri kratka i lijepa dopisa“ iz Crne Gore.¹²⁰⁵

Saba u priči poredi sebe sa Telemahom, sinom Odiseja i Penelope iz Homerove *Odiseje*, koji odlazi u potragu za ocem nakon njegovog dvadesetogodišnjeg odsustva. Birajući za svoj alter-ego junaka slične životne dobi, sa kojim ga povezuje i činjenica da su obojica porasli bez očinske ljubavi, pisac putovanje pretvara u sredstvo otkrivanja i potvrđivanja ličnog identiteta.¹²⁰⁶ Mladi Telemah potvrdiće pripadnost očevoj lozi, dok će Saba, opisujući

¹²⁰⁰ Saba je od rane mladosti patio je od nekog oblika neuroze, pa se 1929. godine podvrgnuo psihoanalitičkoj terapiji. Od 1950. godine pa do kraja života liječio se od psihičkih tegoba po klinikama u Rimu, Trstu i Gorici. Up. Đulio Feroni, nav. djelo, str. 433–434.

¹²⁰¹ Umberto Saba, „Come, 10 anni fa, fui bandito dal Montenegro“, str. 8.

¹²⁰² Letizia Magro, „Un italiano di Trieste in viaggio per il Montenegro: equivoci e scoperte“, u: Alberto Beniscelli i dr (ur.), *La letteratura degli Italiani. Rotte, confini, passaggi*, Atti del XIV Congresso Nazionale dell'ADI (Genova, 15-18 settembre 2010), DIRAS (DIRAAS), Università degli Studi di Genova, 2012, http://www.italianisti.it/upload/userfiles/files/Magro%20Letizia_1.pdf.

¹²⁰³ Isto, str. 2.

¹²⁰⁴ Umberto Saba, „Come, 10 anni fa, fui bandito dal Montenegro“, str. 8.

¹²⁰⁵ Letizia Magro, nav. rad, str. 3.

¹²⁰⁶ Isto, str. 7.

Crnu Goru, potvrditi svoju pripadnost italijanskoj kulturi.¹²⁰⁷ Ovom Sabinom osjećaju dislociranosti u prostoru i vremenu doprinijeli su i zvuci svirale jednog mladog pastira, koji je svojom nošnjom, držanjem i opsjednutošću oružjem na autora ostavio upečatljiv utisak.

Dolazak u pastirov dom, gdje je proveo narednih nekoliko dana, pjesnik upoređuje sa Kolumbovim otkrivanjem novog svijeta i susretom sa „divljacima Amerike“.¹²⁰⁸ Tako opisuje kako su žene „prljavih“ i „pohlepnih“ ruku pretraživale njegovu i torbu njegovog saputnika, vadeći i zagledajući predmete, i tražeći na poklon neke od njih, poput jednog dugmeta i neke izbljedjele fotografije.¹²⁰⁹ Nimalo laskav prikaz ovih žena pojačan je opisom njihovog „drvenastog“ zagrljaja i poljubaca koji su „više ličili na šamare i udarce pesnicom“.¹²¹⁰ Autor bilježi i da su kreveti u toj kući bili tvrdi i puni parazita, a obroci koje su im nudili „gori od vojničkih“.¹²¹¹

Sabin boravak na Cetinju obilježen je brojnim nesporazumima i višestrukim nezadovoljstvom, kako u pogledu neispunjenih ličnih očekivanja, tako i onim vezanim za njegov odnos sa Drugima. Kaže da su mu se, nakon što se „iscrpio osjećaj novine“ i nakon što je čuo „žalostiv slovenski poj“ prosjaka uz gusle, svi stanovnici „od knjaza do ljekara [učinili] kao beskonačno ponavljanje jednog istog Crnogorca“, koga je imao prilike da vidi u tršćanskim kafanama i gostionicama kako se zaustavlja pored stolova da bi posjetiocima nudio razne ukrašene predmete i druge drangulije.¹²¹² Saba dekonstruiše i mit o gostoprimstvu Crnogoraca, ironično opisujući način na koji je prevaren u pogledu visine računa za svoj boravak:

„Kada sam, u velikom strahu da ga ne uvrijedim, zatražio od našeg domaćina račun, jer smo željeli da krenemo još iste večeri, starac, ponovivši svoje negodovanje i potpunu nezainteresovanost, i sa protivljenjem saslušavši naše zahvaljivanje, izvadi iz jedne fioke već spremljen račun i dade nam ga sa izgledom onoga koji, ako baš nešto prihvata, to je samo iz takta, da bi ostavio bližnjeg s utiskom da se tom sitnicom potpuno odužio.“¹²¹³

Autor ove Crnogorce predstavlja i kao vrlo agresivne opisujući njihov bijes i prijetnje zbog njegovog odbijanja da plati zatraženi iznos.¹²¹⁴

U opisu scene policijskog ispitivanja kome je bio podvrgnut jer nije htio da plati račun, ali i zbog potrebe utvrđivanja njegovog identiteta i profesije, Saba pravi paralelu između crnogorske i austrijske policije. Ovo poređenje tumači se kao izraz autorovog potlačenog

¹²⁰⁷ Isto.

¹²⁰⁸ Umberto Saba, „Come, 10 anni fa, fui bandito dal Montenegro“, str. 8.

¹²⁰⁹ Isto.

¹²¹⁰ Isto.

¹²¹¹ Isto.

¹²¹² Isto.

¹²¹³ Isto.

¹²¹⁴ Isto.

italijanstva, budući da njegov rodni grad Trst tada još uvijek nije bio u sastavu Italije nego Austrije.¹²¹⁵ Naime, Saba nekoliko puta u opisu putovanja i boravka u Crnoj Gori pominje nerazriješena nacionalna i politička pitanja u vezi sa njegovim rodnim gradom, navodeći da je on Italijan, „ali iz Trsta“, i da za razliku od svog saputnika još uvijek nema pasoš, već samo potvrdu o italijanskoj nacionalnosti sa natpisom na margini da očekuje dobijanje putnog dokumenta.

Saba opisuje i kako je policajac ismijao njegove književne aspiracije da opiše Crnu Goru, upućujući ga na djela Vika Mantegace o ovoj zemlji. Ovo poređenje implicitno ukazuje i na sasvim suprotan doživljaj Crne Gore ova dva autora. Dok je Mantegaca Crnogorce opisao kao gostoprимljive, a Crnu Goru kao zemlju posvećenu kulturnom razvoju, ističući ono što je čini sličnom Italiji, u Sabinoj priči Crnogorci su prikazani kao prevaranti i neprijateljski nastrojen narod, a Crna Gora kao zemlja koja nema nikakvih dodirnih tačaka sa Italijom.

Za razliku od reportaže objavljene deset godina ranije, Saba se u ovom memoaru-putopisu nije bavio društvenim problemima, kao što su položaj žena i uslovi života u Crnoj Gori, niti je pisao o crnogorskim običajima, već se opredijelio za opis doživljaja primitivnog svijeta sirovih manira, nabusitog i agresivnog ponašanja, u trenutku kada zbivanja na Balkanu donose slike ratnih stradanja i kada se najavljuje sukob dojučerašnjih balkanskih saveznika. Pretakanje životnog iskustva u književnu formu odvija se u okolnostima bitno drugačijim od onih u kojima se odvijalo samo putovanje, pa je i slika Crne Gore u ova dva teksta dijelom različita. Dok su u reportaži, uprkos ocjenama da se radi o poludivljoj zemlji, stanovnici opisani kao „veoma simpatični“ i provijava optimizam i nada da će se moderni duh ipak probiti do neprohodnih crnogorskih planina, u memoaru-putopisu nema naznaka o ovim očekivanjima, već su opisi i komentari prožeti ironijom.

Sabin memoar-putopis razlikuje se od prethodnih putopisnih djela o Crnoj Gori po usredsređenosti pisca na sebe i svoj doživljaj, što je osnovna karakteristika modernističkih putopisa. Njegova slika Crne Gore i Crnogoraca pokazuje autorovu odbojnost prema ovoj zemlji, koja je opisana kao neprijateljski nastrojena i primitivna, prostor koji je komercijalizacijom istrošio svoje egzotične čari. Sabino dekonstruisanje idealističkog prikaza Crne Gore, koji je svoj najviši izraz dostigao u Mantegacinom djelu, na fonu je prvih italijanskih putopisa objavljenih o ovoj zemlji u vrijeme Balkanskih ratova, poput Dudanovog, Kastelinijevog i Gvarinovog, s tom razlikom što Saba svoju pažnju usredsređuje

¹²¹⁵ Letizia Magro, nav. rad, str. 11.

na Crnogorce, dok se u djelima prethodnih autora daje uglavnom osuđujući i ironičan prikaz kralja Nikole i njegove politike.

Kao putnik, Saba po Todorovljevoj klasifikaciji spada u kategoriju razočaranih, koji su krenuli na put da bi promijenili sredinu i upoznali drugačije vrijednosti, da bi potom otkrili da im je putovanje bilo nepotrebno i da su sve što su pronašli u stranoj zemlji već imali u vlastitoj.

Opšti osvrt

Analiza sakupljene građe pokazala je da je tokom XIX vijeka nemali broj Italijana boravio u Crnoj Gori i ostavio svoj putopisni zapis o njoj. Njihova djela odlikuje formalna heterogenost tekstova, odnosno prisustvo različitih modaliteta oblikovanja putničke događajnosti. Neki autori su se opredijelili da u spomen svoga boravka sačine knjigu, drugi su zapažanja uobličili u novinski članak, dok su treći pisali izvještaje. U ovom radu dali smo prikaz svih djela koja karakteriše značajno prisustvo putopisnih motiva, uprkos činjenici da nije uvijek riječ o žanrovski jasno izdiferenciranoj prozi, i da su pitanja njihovog preciznijeg određenja u pojedinim slučajevima otvorena.

Tokom XIX i početkom XX vijeka putopise na italijanskom jeziku o Crnoj Gori pisali su samo muškarci, i to porijeklom iz gradskih sredina, uglavnom veoma obrazovani, po profesiji novinari, pisci, slikari, naučnici, ljekari, visoki oficiri, čak i parlamentarci. Primjetno je da je veći dio ovih naslova bez umjetničkih pretenzija, to jest da pripada žanru publicističko-naučnog putopisa. To je uglavnom bilo uslovljeno prevladavajućom potrebom njihovog nastanka, a to je prikupljanje informacija o ovoj zemlji i njenom narodu u određenim istorijskim trenucima. Međutim, ima među njima i književno uspješnih djela, koja karakteriše fokusiranost na proživljeno iskustvo autora i njegov živopisni prikaz, bez pretjerane opterećenosti balastom istorijskih i drugih podataka. Putopisci su, uglavnom, imali izraženu svijest kako o svojoj poziciji subjekta narativa, tako i o ulozi koju će njihov putopisni prikaz odigrati u stvaranju slike o Crnoj Gori, te su shodno tome i birali šta će ući u njihovo vidno polje i u kom će trenutku i kako nešto opisati.

Interesovanje Italijana za Crnu Goru bilo je političkog, kulturnog i ekonomskog karaktera. Pregled putopisnih djela na italijanskom, kao i knjiga i odlomaka prevedenih sa drugih jezika, pokazuje da su putopisni opisi Crne Gore uglavnom objavljivani u vrijeme istorijski važnih zbivanja u njoj.¹²¹⁶ Ispitivanjem slike koja je o ovoj maloj balkanskoj zemlji stvorena u tom relativno dugom vremenskom razdoblju uočava se da ona nije monolitna, već je dinamičnog karaktera i da oblici percepcije variraju u zavisnosti od niza okolnosti. U načinu na koji se Crna Gora opažala, proučavala i prikazivala, putopisna književnost na italijanskom jeziku pokazuje tijesnu spregu između političkih i kulturnih okolnosti, a važnu ulogu imala je i raspoloživa literatura, najčešće na francuskom i njemačkom jeziku.

¹²¹⁶ Uočljivo je da su i italijanska djela lijepe književnosti o Crnoj Gori, kako u prozi tako i u stihu, nastajala istim povodima. Osim analize prikaza Crne Gore i Crnogoraca u italijanskoj beletristici, otvara se i tema međuzavisnosti te slike i one ponuđene u prilogima i djelima čija je osnovna funkcija informativnost.

Praćenjem zastupljenosti određenih tema i načina njihove obrade u sinhroniji i dijahroniji može se steći uvid u to kako je nastajao tzv. crnogorski „kulturni katalog“, odnosno na koji su način paradigme usvajane, stvarane i oblikovane, u kojoj mjeri su određena stanovišta oblikovala percepciju putopisca, kao i kako su na nju uticale već postojeće diskurzivne prakse o ovoj zemlji.

Putnici su svom putovanju do Crne Gore i kroz njene krajeve često davali epsku dimenziju, zbog poteškoća sa kojima su se susreli zlopateći se po bespućima ove zemlje. To se prvenstveno odnosilo na teško prohodne planinske predjele, nepostojanje ili skromnost struktura namijenjenih putnicima namjernicima i ekstremne vremenske prilike. Klimatski kontrasti u Crnoj Gori uklapali su se u opštu sliku zemlje pune nesvakidašnjih krajnosti, a njihovo isticanje bilo je u funkciji naglašavanja izdržljivosti i snage samih Crnogoraca, koji su u takvim uslovima živjeli.¹²¹⁷ Već na samom usponu od Kotora do Cetinja, putnici su postajali svjesni da idu u susret jednoj sasvim drugačijoj stvarnosti, obilježenoj teškim životom stanovnika u divljini crnogorskih krajeva i njihovom borbom za goli opstanak. Opisi materijalnih odlika putovanja, poput prevoznih sredstava i konačišta, pokazuju i faze razvoja Crne Gore i njen odnos prema strancima, pa od potpuno nepristupačnog predjela, bez ikakvih gostionica i hotela za boravak posjetilaca, kao i bez putne infrastrukture, kako je oslikana u prvim putopisima, pratimo transformaciju Crne Gore u otvorenu zemlju, koja je počinjala da izlazi u susret osnovnim potrebama putnika i kojom se moglo putovati željeznicom i automobilima.

Prva putopisna djela o Crnoj Gori na italijanskom jeziku objavljena su četrdesetih godina XIX vijeka i donose opise kratkog proživljenog iskustva. U njima je Crna Gora prikazana u znaku antiteze u odnosu na sredinu iz koje su putnici poticali, kao specifični prostor koji nastanjuju neobični ljudi. Međutim, dok je u Bjazoletovom prikazu Crna Gora mjesto gdje i pripadnici njegove kulture mogu pronaći sve što im je potrebno za udoban život, De Frizijani je predstavlja kao potpunu *drugost*. Kako u ovim, tako i u prevodima putopisnih djela i njihovih odlomaka ponuđenim italijanskoj čitalačkoj publici do 1876. godine, Crna Gora je opisana kao veoma egzotična zemlja, bilo u pozitivnom ili u negativnom kontekstu, posebno zbog ratničkih običaja Crnogoraca. Odsijecanje glava neprijateljima ili lajtmotivski pomen kule Tablje na kojoj su one izlagane, davali su Crnoj Gori neku posebnu čar, s obzirom na veliki imagološki potencijal ovog običaja.¹²¹⁸ Odrubljene glave su i jedan od najprisutnijih motiva u putopisnim prikazima Crne Gore i autora drugih nacionalnosti.¹²¹⁹

¹²¹⁷ Dragan Bogojević. „Viala de Somijer i Mario Serme o Crnoj Gori“, *Matica*, II/ 2001, br. 7/8, str. 236–237.

¹²¹⁸ Francesco Caccamo, „Alla scoperta della sponda orientale dell’Adriatico. Viaggiatori in Albania e in

U vrijeme crnogorsko-turskog rata 1876–1878, kada o Crnoj Gori opet pišu italijanski putopisci, javlja se *junački diskurs*, za razliku od onog *polu-orientalističkog* koji je, osim u De Frizijenijevom djelu, bio prisutan i u nekim prevodima i kompilacijama sa drugih jezika. Glorifikovanje Crnogoraca u djelima Italijana koji su tada posjetili ovu zemlju ogleda se u opisima njihove jednakosti u klasnom smislu, privrženosti tradiciji i običajima, potom poštenja, plemenitosti i gostoljubivosti koje su njegovali, dok se Turcima pripisuje osionost, divljaštvo, vjerski fanatizam, letargičnost i nemar u upravljanju teritorijom. Rodoljublje je prikazano kao žila kucavica crnogorskog društva, a Crna Gora je opisana kao bastion slovenstva, koji je svoje postojanje dugovao hrabrosti i požrtvovanju njenih stanovnika, odnosno njihovom podređivanju ličnih interesa kolektivnim stremljenjima. Stvaranje pozitivnog stereotipa o Crnogorcima postizalo se i ukazivanjem na njihovu humanost i čovječnost u odnosu prema zarobljenicima.¹²²⁰ To, međutim, ne znači da je došlo do potpune smjene dva različita načina prikazivanja, već će ova dva diskursa uporedo postojati i u narednim putopisnim ostvarenjima, uglavnom u zavisnosti od političkih stavova autorā o ovoj zemlji i njenom narodu, od njihovih viđenja širih političko-ekonomskih interesa Italije na Jadranu, ali i od njihovih ličnih iskustava tokom boravka u Crnoj Gori.

Primjer uporedog postojanja različitih diskursa daju putopisi objavljeni sredinom osamdesetih godina XIX vijeka. Tako, dok Vinčenzo Vanuteli Crnogorce upoređuje sa istočnjačkim narodima koje je upoznao na svojim prethodnim putovanjima i ističe njihovu ekonomsku i kulturnu zaostalost, Antonio Baldači u svom putopisu nudi romantičarsku idealizaciju Crnogoraca, predstavljajući ih kao žive uzore prvobitnih vrlina iščezlih na Zapadu u nerazriješivoj dihotomiji između prirode i civilizacije.

Nova diskurzivna praksa o Crnoj Gori javlja se krajem XIX vijeka, kada Italijani posjećuju ovu zemlju povodom vjeridbe italijanskog prestolonasljednika Viktora Emanuela III i crnogorske princeze Jelene Petrović Njegoš. Njihove posjete ne ograničavaju se samo na

Montenegro“, str. 105.

¹²¹⁹ Up. Emmet B. Ford, „Montenegro in the Eyes of the English Traveler“, *Südost Forschungen: internationale Zeitschrift für Geschichte, Kultur und Landeskunde Südosteuropas* / begründet von Fritz Valjavec; im Auftrag des Südost-Institut München geleitet und herausgegeben von Mathias Bernath, vol. 18, 1959, str. 363; Božidar Jezernik, *Divlja Evropa*, str. 135–149; Sarah McArthur, *Being European: Russian Travel Writing and the Balkans, 1804–1877*, University College London, School of Slavonic and East European Studies, Submitted in partial satisfaction of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy, april 2010, str. 87–89.

¹²²⁰ *Junački diskurs* o Crnogorcima i prikazivanje Turaka kao zlikovaca i tirana karakterističan je i za napise drugih stranih putopisaca u drugoj polovini XIX vijeka i bio je tijesno povezan sa politikom evropskih zemalja u vezi sa razrješenjem „istočnog pitanja“. U nekim slučajevima borba Crnogoraca protiv Turaka imala je alegorijsku funkciju, pri čemu su Turci zamjenjivali „tradicionalne neprijatelje“ nacije kojoj je djelo bilo namijenjeno. Up. Emmet B. Ford, nav. rad, str. 350–351; Božidar Jezernik, nav. djelo, str. 113, 161; Nebojša Čagorović, Cathie Carmichael, „Constructing and rethinking Montenegrin national identity“, *Narodna umjetnost*, 2006, 43/1, str. 62; František Štšek, nav. djelo, str. 256–258; Tomislav Bekić, „Pogovor“, u: Gustav Raš, *Crna Gora u pričama*, str. 148–149.

prijestonicu, već su obuhvaćeni i drugi crnogorski gradovi, a novo obilježje opisa ovih autora postaje *diskurs o napretku*. Naraciju o Crnoj Gori prožima pokroviteljski stav, a u središtu zanimanja putopisaca uglavnom su urbane sredine i sam proces urbanizacije, kultura, obrazovanje, pravni sistem i ulaganja u privredni razvoj zemlje. Vladajuća porodica ubira pohvale zbog svog odnosa prema podanicima i brige za razvoj države, a u prvi plan izbijaju erudicija, umjetnički talenti, hrišćanske vrijednosti i vrline njenih članova, ali i drugih pripadnika crnogorske elite. Posebno se glorifikuju politička umješnost, aktivnost i vještina crnogorskog knjaza Nikole I Petrovića, koji je u italijanskim putopisima objavljenim krajem XIX vijeka opisan kao vladar zavidne inteligencije i nepogrešivog osjećaja za pravičnost, naročito posvećen obrazovnom i kulturnom napretku zemlje.¹²²¹

Dok je prethodnim putopisnim djelima Crna Gora opažana kao esencijalno neevropska zemlja, 1896. godina donosi težnju inkluzivnog prikaza, pa se ukazuje na sličnosti ove zemlje sa Italijom. Tako, dominantna karakteristika ovih djela postaje insistiranje na bliskim vezama Crne Gore i Italije, raširenom poznavanju italijanskog jezika i kulture u Crnoj Gori, na osvjedočenom prijateljstvu ova dva naroda, na toplini i ljubavi koju Crnogorci osjećaju na svaki pomen svojih prekojadranskih susjeda, kao i na njihovom živom interesovanju za prilike u Italiji i za njena kolonijalna osvajanja.¹²²² Međutim, dok su ratnička apoteoza Crne Gore, pronalaženje podudarnosti u istoriji Italijana i Crnogoraca, te isticanje istovjetnosti stremljenja i međusobnih simpatija u vrijeme crnogorsko-turskog rata 1876-1878 bili vođeni stavovima u vezi sa rješavanjem „istočnog pitanja“, i imali za cilj pribavljanje pomoći Crnoj Gori u odlučujućem istorijskom trenutku, u djelima objavljenim krajem XIX vijeka isticanje međusobnih veza i uspješne transformacije Crne Gore iz ruralnog u urbano društvo ima za cilj da podstakne osjećanja bliskosti i prijateljstva, da prilagodi sliku Crne Gore iskustvu italijanske čitalačke publike, kako bi Italijani sa radošću primili vijest o vjenčanju i stekli visoko mišljenje o princezi koju je, uprkos skromnim materijalnim prilikama, Viktor Emanuel III odabrao za svoju suprugu i njihovu buduću kraljicu.

Upoređujući putopisnu prozu o Crnoj Gori objavlјenu osamdesetih godina XIX vijeka sa talasom putopisnih napisa nastalih nakon vjenčanja italijanskog prestolonasljednika i crnogorske princeze, uočavaju se bitno različiti prikazi iste ili slične stvarnosti, u zavisnosti

¹²²¹ Petrovići su i u opisima drugih stranih posjetilaca predstavljani kao „fotogenični vitezovi“, a o njihovim civilizatorskim naporima pisano je i prije italijanskih autora. Up. Božidar Jezernik, nav. djelo, str. 128–130; Sarah McArthur, nav. rad, str. 80; Wendy Bracewell, „Travels Through the Slav World“, str. 167. František Šístek, nav. djelo, str. 84 – 88; Danilo Lekić, *Francuzi o Crnoj Gori u XIX vijeku*, str. 188–189, 251–252, 319. Emmet B. Ford, nav. rad, str. 372; Dragan Bogojević, *L'Imaginaire du Monténégro dans la littérature de voyage au XIXe siècle et au début du XXe siècle*, Le Manuscrit, Paris, 2011.

¹²²² Prikaz Crnogoraca kao bratskog naroda obilježio je i diskurs drugih stranih posjetilaca, većinom slovenskog porijekla, mada nekoliko decenija ranije. Sarah McArthur, nav. rad, str. 257–258.

od elemenata koje je putopisac u datom trenutku odlučio da istakne kao važne za njenu karakterizaciju. Tako, dok su za Vanutelija naponi knjaza Nikole da unaprijedi obrazovanje i poboljša uslove života u svojoj zemlji imali izrazito politički predznak i bili vođeni njegovom željom da, uz veliku rusku podršku, doprinese značaju Crne Gore, putopisci koji su ovu zemlju posjetili u vrijeme zbližavanja crnogorske i italijanske dinastije ocjenjuju da napredak u Crnoj Gori predstavlja rezultat humanističkih i filantropskih pobuda samoga vladara. Takođe, samo jednu deceniju nakon napisa o vječnoj mržnji Crnogoraca i Turaka iz razloga vjerske prirode, u djelima putopisaca nailazimo na brojne pohvale vjerske tolerancije u Crnoj Gori.

O uslovljenosti prikaza ove zemlje političkim i drugim motivima i o pažljivom izboru pojava za posmatranje svjedoče i napisi o crnogorskoj kulturi, pa tako, dok je na Cetinju do 1885. godine otvoren veliki broj škola, među kojima jedna gimnazija, Bogoslovija i Djevojački institut, osnovano više časopisa, utemeljeni Dobrovoljno pozorišno društvo „Cetinjske čitaonice“ i pozorište „Zetski dom“, i realizovana bogata pozorišna sezona, ove djelatnosti neće biti predmet interesovanja italijanskih autora koji su je u to vrijeme posjetili, mada je Šarl Irijart, na koga se i sami pozivaju, skrenuo pažnju na neke od njih još deceniju ranije, a o nekima je izvještavala i strana štampa.¹²²³ Nasuprot ovim, putopiscima s kraja XIX vijeka kulturna pitanja biće u zenitu pažnje.

Promjena odnosa ogleda se i u opisu materijalne kulture, pa Kotor, koji je do devedesetih godina XX vijeka bio prikazan kao liminalni grad, posljednje mjesto do koga je civilizacija stigla, bogati trgovački centar koji je Crnu Goru povezivao sa razvijenim svijetom, od 1896. godine postaje neugledna kasarna iz koje što prije treba pobjeći u čisto, civilizovano i kulturi posvećeno Cetinje, u kome je proces urbanizacije uzeo toliko maha da se očekivala njegova brza transformacija u centar poput Beograda ili Sofije. Ovakva slika Cetinja opstaje i u narednim putopisnim djelima, a neki autori su iskazivali i žaljenje što se ovaj grad tako brzo modernizuje i postaje sličan drugim evropskim gradovima. Nasuprot ovome, u vrijeme Balkanskih ratova, to jest samo desetak godina kasnije, jedan putopisac će se zapitati kako se tih „trinaest koliba“ uopšte moglo smatrati prijestonicom.

Kada je u pitanju predstavljanje naroda, u načinu sklapanja narativa dolazi do reinterpretacije ranije postojećih elemenata. Tako se u djelima objavljenim u vrijeme vjenčanja Savoja-Petrović obazrivo izostavljaju opisi koji su Crnogorcima u prethodnim

¹²²³ Podaci prema: Živko Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, str. 219, 231–233; Luka Milunović, Ljiljana Milunović, *Pozorište u knjaževini Crnoj Gori 1884–1888: Kulturne prilike i počeci organizovanog i kontinuiranog pozorišnog života*, Crnogorsko narodno Pozorište, Podgorica, 2001.

prikazima donosili epitete divljeg ili polu-divljeg naroda, a zapažanja o nesklonosti stanovnika bilo kakvoj promjeni pretvaraju se u zaključke da su oni veoma naklonjeni „svakoj inovaciji i svemu što doprinosi civilizacijskom napretku“. ¹²²⁴ Ovaj postupak najprisutniji je u djelu Vika Mantegace, koji je imao velikog udjela u buđenju simpatija italijanske javnosti prema Crnoj Gori. Crnogorci su u njegovom djelu opisani kao gostoljubivi, ponosni, časni, obrazovanju posvećeni, nacionalno osviješćeni i čvrsto ukorijenjeni u tradiciji junaštva i nezavisnosti. U putopisima nastalim u ovom razdoblju naročito je oplemenjen lik crnogorskog muškarca, pa se stiče utisak da su krajem vijeka Crnogorci postali radniji, nježniji prema porodici, obuzdaniji u instinktima i da samo nižu uspjehe u intelektualnim djelatnostima kao što su nekad činili na bojnopolju. Iako se i dalje prikazuju kao strastveni pušači i ljubitelji alkohola, čini se da su imuni na posljedice ovih poroka.

Uporedo sa *diskursom o napretku* opstao je i onaj koji svoje uporište nalazi u tradiciji pisanja o egzotičnim zemljama koje putniku avanturisti nude neistražene prostore čudne prirodne morfologije i neobičnih društvenih zajednica. U velikom broju analiziranih djela upadljivo je vremensko lociranje Crne Gore u razdoblja daleke prošlosti upotrebom pridjeva primitivni, homerovski, biblijski, feudalni, srednjovjekovni, potom pripisivanje crnogorskom društvu svojstava mladosti, a povremeno i prikazivanje naroda s crtama infantilnosti. Osim što su poslužili za utvrđivanje mjesta zemlje na zamišljenoj linearnoj skali razvoja civilizacija, ovi pridjevi pokazuju i nostalgичne predstave autora o prošlim epohama, koje se ogledaju u sličnostima koje su pronalazili u pojavama koje su posmatrali. Na takve asocijacije najčešće ih je podsticao način pripremanja i konzumiranja hrane i pića u Crnoj Gori, potom crnogorska narodna nošnja i običaji, kao i ilustracija polu-slobodnog režima rada zatvora na Cetinju. Ne izostaje ni romantičarski model stereotipacije o zdravom narodu, ali putopisci tek krajem vijeka postaju poklonici tradicionalne Crne Gore, herojskog društva koje se razvija prirodno i autohtono i koje u njihovim vizijama uživa u blaženstvu nevinosti, prostodušnosti, zaboravljene jednostavnosti, prirodnosti i čistote, pretpostavljenih građanskoj izvještačenosti i površnosti, a mnogi pokazuju i zabrinutost zbog mogućeg nepovratnog gubitka tih karakteristika u procesu neizbježne modernizacije. ¹²²⁵ Stoga se putovanje mnogih autora u mjesta u unutrašnjosti ove zemlje pretvara u potragu za „pravom Crnom Gorom“, jer je Cetinje, po njihovom viđenju, izgubilo romantičarsku čar i previše ličilo na evropske

¹²²⁴ Viko Mantegaca, *Al Montenegro: note ed impressioni (agosto–settembre 1896)* str. 227.

¹²²⁵ Romantičarska idealizacija Crne Gore kao drevne herojske i zdrave zajednice prisutna je i u djelima drugih stranih putopisaca. Up. Božidar Jezernik, nav. djelo, str. 113, 161; František Šistek, nav. djelo, str. 257–260. Nebojša Čagorović, Cathie Carmichael, nav. rad, str. 62, 66; Sarah McArthur, nav. rad, str. 82; Wendy Bracewell, “Travels Through the Slav World“, str. 181.

gradove.¹²²⁶ Zadovoljenje želje za drugačijim i egzotičnim pružali su im stanovnici islamske vjeroispovijesti u Podgorici, koji su odlučili da ostanu u gradu i nakon njegovog pripajanja Crnoj Gori, ili Albanci u raznim krajevima Crne Gore. Oni su predstavljani kao kontaminirajući element, narod koji se od Crnogoraca znatno razlikovao po načinu odijevanja i stilu života.¹²²⁷ Opisi ovih stanovnika bili su u funkciji karakterizacije samih Crnogoraca, pa su oni povremeno prikazivani kao oponenti herojskom društvu i njegovom viteško-moralnom kodeksu, budući da su se većinom odavali trgovini, ili kao zajednice zaostalih tradicija izložene blagotvornom dejstvu modernizatorskih impulsa i reformi knjaza Nikole, ali i kao živi dokazi visokog stepena civilizacije koji je Crna Gora dostigla zalažući se za multietičnu i multivjersku državu.

Većina putopisaca druge polovine XIX i s početka XX vijeka primijetila je i da se posvećenost Crnogoraca vjeri više ogledala u spoljnim obilježjima, odnosno formi, kao i da se religija više poistovjećivala sa nacijom, nego što je u pitanju bila duboka pobožnost i podržavanje hrišćanskih načela. Ovakve zaključke autori su potvrđivali opisima naoružanih sveštenika i njihovog učešća u borbama, kao i proslava vjerskih praznika.

Putopisi italijanskih autora bogati su i opisima pejzaža, posebno krševitog predjela na putu od Kotora do Cetinja, ali i lijepih prizora Jadranskog mora i Skadarskog jezera posmatranih s planinskih vrhova, te pitomih krajeva u unutrašnjosti zemlje. U pojedinim djelima opisi prirodnih divota ne pobuđuju samo estetske doživljaje, već daju osnova ideji o geografskom determinizmu, uz ocjenu da su fizičke i moralne karakteristike Crnogoraca proizvod negostoljubive prirode, stjenovitih i brdovitih pejzaža koji ih okružuju.¹²²⁸ Putopisci su se naročito divili imponzantnom fizičkom izgledu muškaraca i njihovoj krepkosti čak i u poznim godinama, koji su postajali i potvrda i ogledalo njihovih moralnih kvaliteta. Kako su, po mišljenju većine autora, Crnogorke zaostajale za ljepotom i stasitošću muškaraca, data su i objašnjenja preranog gašenja njihovih ženskih čari.¹²²⁹

Devetnaesti vijek je epoha kada putovanja postaju pozornica za proučavanja pojava iz oblasti društvenih nauka, pa su i djela italijanskih putopisaca bogata zapažanjima iz oblasti sociologije.¹²³⁰ U njima je lik crnogorske žene prisutan kao neka vrsta kulturnog barometra,

¹²²⁶ Slična pojava prisutna je i u djelima putopisaca drugih nacionalnosti. Up. Emmet B. Ford, nav. rad, str. 377.

¹²²⁷ O percepciji Turaka i Osmanskog carstva u Evropi v. Božidar Jezernik (ur.). *Imaginary Turčin*, preveli s engleskog Alen Bešić i Igor Cvijanović, Biblioteka XX vek, Beograd, 2010.

¹²²⁸ Slične ocjene prisutne su i u djelima drugih stranih posjetilaca. Up. Sarah McArthur, nav. rad, str. 84. Emmet B. Ford, nav. rad, str. 358, 361.

¹²²⁹ I drugi strani posjetioci „uzalud su tragali za ženskom ljepotom u Crnoj Gori“. Up. Božidar Jezernik, nav. djelo, str. 124; Emmet B. Ford, nav. rad, str. 358;

¹²³⁰ Giorgio Cusatelli, *I viaggi italiani dei tedeschi nel XVIII secolo*, u: Maria Enrica D'Agostini (ur.), *La letteratura di viaggio. Storia e prospettiva di un genere letterario*, Guerini e associati, Milano, 1987, str. 95–96.

pa je njen položaj u društvu bio je najčešće eksploatisana tema, koja je zauzimala povlašteno mjesto u procjeni ostvarenog napretka države u civilizacijskom smislu. Mada je rijetko koji putopisac naveo ime neke Crnogorke sa kojom je razgovarao ili njena razmišljanja na bilo koju temu, a da u pitanju nije bila pripadnica vladajuće porodice, u mnogim putopisima prisutna su negodovanja zbog gospodarskog odnosa crnogorskih muškaraca prema ženama. Crnogorcima se uglavnom zamjera zbog fizičkog izrabljivanja pripadnica ljepšeg pola, nespremnosti da im pomognu u poljoprivrednim aktivnostima i slabog uvažavanja žena u društvenim odnosima. Brojni autori kao primjer navode odbijanje Crnogoraca da u javnosti govore o svojim suprugama, njihovo razočaranje prilikom rođenja ženskog djeteta i neprestanu izloženost Crnogorki velikim naporima, dok su se njihovi muževi odavali dokolici i kafanskim uživanjima. Paradigmatske slike pune kontrasta u kojima se prikazuju žene u inferiornim položajima (čovjek na magarcu, dok žena ide pored pješice, čovjek sa čibukom u ruci, a žena povijena pod teškim teretom na leđima i čovjek sa gostima za sofrom, a žena koja dvori i služi) opšte su mjesto ne samo italijanskog diskursa o Crnoj Gori.¹²³¹ Ipak, putnici uglavnom primjećuju da ni kod muškaraca ni kod žena ne postoji svijest o ovom podređenom položaju, i da žene voljno prihvataju ulogu koju im je društvo namijenilo. Krajem XIX vijeka, međutim, autori primjećuju promjene u društvenim odnosima, veličaju zalaganja knjaza da se poboljša status žena i ističu prednosti života Crnogorki u odnosu na njihove susjetke na teritorijama pod turskom upravom. Putopisci naglašavaju i da su, kao kompenzaciju za požrtvovanost u obavljanju teških fizičkih poslova, crnogorske žene uživale neupitnu sigurnost i zaštitu i imale mogućnost da se u svako doba dana i noći, čak i u ratnim okolnostima, svuda slobodno kreću, bez bojazni od seksualnog ili drugog oblika nasilja. Tako se muškarci, od tlačitelja, promiseću u zaštitnike prava žena na mobilnost, što je i u ranijim razdobljima prisutno u djelima autora koji su pokazivali simpatije prema Crnogorcima. Krajem vijeka Crnogorke su prikazane i kao fizički ljepše, a putopisci ih primjećuju i kad ne nose teret. Međutim, u djelima objavljenim početkom XX vijeka takođe se zapaža određena osjetljivost autora po pitanju podređenosti žena, dok su rijetki opisi njihove spoljašnosti, za razliku od opisa muškaraca, samo izuzetno laskavi.

Tema rodnihi odnosa bila je često eksploatisana i zato što su putnici bili zatečeni veoma suzdržanom seksualnošću i odsustvom pokazivanja supružničke ljubavi, naglašavajući da bi takvo ponašanje u Crnoj Gori bilo ocijenjeno kao slabost. Ilustrujući ponašanje

¹²³¹ Olga Elermajer-Životić, „Štiglicovi putopisi o južnoslovenskim krajevima“, u: *Iz nemačko-jugoslovenskih književnih veza: Hajnrih Štiglic (1801–1849) i njegov odnos prema Jugoslovenima*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 1991, str. 157. Božidar Jezernik, nav. djelo, 122–127; Sarah McArthur, nav. rad, str. 97; František Šitek, nav. djelo, str. 132; Emmet B. Ford, nav. rad, str. 364–365.

supružnika u javnosti, i ističući da se intimni odnosi izbjegavaju čak i u braku, posjetioци su zaključke o nezainteresovanosti Crnogoraca za ljubav i erotiku donosili i onda kada je njihovo lično iskustvo svjedočilo o drugačijoj stvarnosti, kao što je slučaj u djelu Đuzepea Markotija.¹²³² U izuzetke u ovom smislu spadaju Josip Modrić, Dalmatinac koji je Crnu Goru posjetio 1891. i 1902. godine, oba puta objavivši putopis na italijanskom jeziku, potom antropolog Ugo Vram, koji na putovanju 1902. godine pominje slučajeve čedomorstva kao posljedice vanbračnih veza, kao i ljekar Stefano Santuči, koji je nakon Balkanskih ratova u sjeveroistočnim krajevima ove zemlje zabilježio pojavu prostitucije.

Početkom XX vijeka bilježi se pojava kolonijalnog pogleda na Crnu Goru, a prve konkretne predloge italijanske političke i ekonomske ekspanzije na suprotnu obalu Jadranskog mora nalazimo kod najvećeg poklonika i najboljeg poznavaoца Crne Gore – Antonija Baldačija. Naučna ekspedicija koju je Baldači pod pokroviteljstvom italijanske vlade predvodio 1902. godine, kao i referati izloženi na kongresima Italijanskog geografskog društva ukazuju na tijesnu povezanost nauke i politike. Ulaganje italijanskog kapitala u Crnoj Gori od 1903. godine dovelo je, za svega nekoliko godina, do izgradnje fabrike duvana u Podgorici, pristaništa u Baru, željezničke pruge na relaciji Bar-Virpazar i do uspostavljanja plovidbenog sistema na Skadarskom jezeru. Privrednu saradnju Italije i Crne Gore aktivno je pratio i u putopisnoj formi opisivao Viko Mantegaca, pozivajući Italiju na još veća ulaganja kako drugi ne bi ubirali plodove njene pionirske aktivnosti.

Pogled na putopisnu građu o Crnoj Gori od 1905. godine do kraja Balkanskih ratova otkriva promjenu kako interesovanja samih putopisaca, tako i diskursa o Crnoj Gori. Razlozi habanja mita nalaženi su upravo u procesu modernizacije izvršenom od vremena vladika do laičkih vladara, koji je, iako je doveo do napretka, Crnu Goru stranim putnicima činio manje egzotičnom i pokazivao protivurječnosti i ograničenja tog procesa.¹²³³ Nostalglični žal za arhaičnom Crnom Gorom karakteristika je oba putopisna prikaza ove zemlje, objavljena u vrijeme proglašenja Crne Gore za kraljevinu 1910. godine, ali je odnos autorā prema njenom vladaru i narodu ostao i dalje blagonaklon, uprkos brojnim ekonomskim i političkim problemima i aferama sa kojima se Crna Gora suočila u prethodnih nekoliko godina. Prvi izrazito negativni prikazi javljaju se tek u djelima objavljenim u vrijeme Balkanskih ratova. Tako, dok su putopisci koji su obišli zemlju samo par godina ranije s oduševljenjem opisivali

¹²³² Običaji vezani za brak i intimne odnose bili su tema posebno francuskih autora, poput Somijera i Irijarta, čiji su putopisi prevedeni na italijanski jezik, ali i nekih drugih stranih putopisaca. Up. Sarah McArthur, nav. rad, str. 97;

¹²³³ Francesco Caccamo, "Alla scoperta della sponda orientale dell'Adriatico. Viaggiatori in Albania e in Montenegro", str. 107.

kako knjaz dijeli pravdu pod starim brijestom na Cetinju, hvaleći njegovu promućurnost, prosvijećenu upravu i odnos prema podanicima i predstavljajući ga kao širokogrudog dobrotvora i glavnog pokretača napretka, potonji posjetioci kritikuju vladarevu apsolutističku vlast i nedosljednu primjenu Ustava, ukazujući na primjere političkog progona i tiranije, kao i na nesposobnost zemlje da se ekonomski osamostali i vlastitim snagama razvije jaku privredu i industriju. Autori kao što su Kastelini, Dudan i Gvarino prepoznaju u Crnoj Gori mimikriju civilizovanog ponašanja u kome nema prihvatanja istinskih vrijednosti savremene Evrope. Dok neki od ovih putopisaca-dopisnika, poput nacionaliste Gvaltijera Kastelinija, nekakav izlaz nalaze upravo u ratu sa Turskom, drugi kritikuju avanturističku spoljnu politiku Nikole I, spočitavajući mu nedostatak demokratičnosti, komandne sposobnosti i lošu vojnu pripremljenost Crne Gore za rat.¹²³⁴ Tako opise crnogorskog vladara kao lijepog, stamenog, mudrog i domišljatog stratega izuzetnih ratničkih vještina zamjenjuju podrugljivi komentari o njegovom izgledu i vođenju rata iz udobnosti vlastite rezidencije, kilometrima udaljene od bojnog polja, dok mu njegovi pokušaji da ojača dinastiju proglašenjem Crne Gore za kraljevinu i brakovima svojih kćerki sa prinčevima s uglednih evropskih dvorova donose ironičan nadimak „evropskog tasta“. Čini se da su putnicima smetale ista ona diplomatska sposobnost i pragmatičnost crnogorskog vladara koje su ranije uspijevale da mu obezbijede vojne uspjehe i diplomatska priznanja, dok mu kasnije pomažu u jačanju političke pozicije Crne Gore na Balkanu. I njegovi sinovi, ranije prikazivani kao uzorni aristokrate prefinjene kulture, koji će u slučaju potrebe umjeti da pokažu i svoje rodoljublje i ratničko umijeće, dolaze pod udar kritike, posebno prijestolonasljednik Danilo, pa se kroz pomen operete *Vesela udovica*, za čijeg je protagonistu upravo on poslužio kao inspiracija, ističu njegove mane i devalvira ugled crnogorske vladajuće porodice. U putopisnim djelima iz ovog razdoblja ulogu civilizatora od dinastije Petrović preuzimaju Italijani koji svojim ulaganjima pospješuju razvoj Crne Gore postavljajući uzore izvrsnosti. Crnogorska država se prikazuje uglavnom kao veoma zaostala, a opisi putopisaca dočaravaju zapuštenost posjećenih krajeva i brojne nedostatke sa kojima se ova zemlja suočavala.

Upadljiva je homogenost ove slike u odnosu na onu ponuđenu u djelima putnika koji su je opisali neposredno nakon vjenčanja Savoja-Petrović, a u kojoj je čitalac mogao uočiti različite karakteristike i Cetinja kao političkog i kulturnog centra, i razvijenih trgovačkih

¹²³⁴ Negativni prikazi Crne Gore i kritike na račun politike crnogorskog vladara prisutne su i u diskursu drugih stranih putopisaca s početka XX vijeka, ali će kod nekih upravo Balkanski ratovi dovesti do njihovog potiskivanja i reprodukovanja tradicionalnih slika Crnogoraca kao hrabrih slovenskih junaka, dok opstaje i diskurs o zemlji nekorumpiranoj civilizacijom. Up. František Šitek, nav. djelo, str. 141- 167; Emmet B. Ford, nav. rad, str. 357, 374–375.

gradova kao što su Podgorica i Nikšić i još uvijek ruralnih krajeva na periferiji zemlje. Teško je oteti se utisku da su mnogi autori krajem XIX i početkom XX vijeka objavljivali putopise o Crnoj Gori da bi dokazali da ona zaslužuje da bude svrstana u red civilizovanih država posvećenih kulturnom, društvenom i privrednom razvoju, a da je znatan broj onih koji su o njoj pisali u vrijeme balkanskih previranja stavljao sebi u zadatak podrivanje i opovrgavanje takvog prikaza. Ipak, ima i disonantnih glasova, poput ljekara Stefana Santučija koji, dajući uporedne opise crnogorskih i albanskih krajeva, ističe napredak jedne i zaostalost druge sredine, mada bilježi i društvene konflikte i socijalne probleme u Crnoj Gori izazvane Prvim balkanskim ratom.

Krajem XIX i početkom XX vijeka putopisci su se zanimali za istoriju, geografiju, etnografiju, književnost, arhitekturu, školstvo i novinarstvo u Crnoj Gori, dok u djelima objavljenim povodom Balkanskih ratova ova interesovanja u potpunosti izostaju, a veliki prostor ostavlja se političkim razmatranjima, što je, s obzirom na aktuelna zbivanja, i očekivano. Arturo Kronija primjećuje kako ovo zanimanje Italijana za Slovenski Jug nema onu romantičarsku inspiraciju koja je u XIX vijeku bila vodilja italijanskim rizordimentalistima, već je isključivo podstaknuto burnim političkim dešavanjima i ratnim previranjima na evropskoj sceni.¹²³⁵ I Crna Gora, kao i ostale južnoslovenske zemlje, posmatrana je u širem geopolitičkom kontekstu tzv. „balkanskog osinjaka“.¹²³⁶

Dā se zapaziti i da ovi putopisci, za razliku od djela objavljenih u vrijeme vjenčanja Savoja-Petrović ili proglašenja Crne Gore za kraljevinu, rijetko bilježe razgovore sa obrazovanim Crnogorcima, a isti je slučaj i sa prenošenjem stavova i razmišljanja kralja Nikole. Njihovi sagovornici/informatori najčešće su pripadnici nižih društvenih slojeva ili vojni zvaničnici, a ponekad i predstavnici policijskih vlasti, dok su tokom XIX vijeka to najčešće bili članovi vladajuće porodice ili crnogorske elite. Ova okolnost omogućava i sagledavanje udjela sagovornika u stvaranju određene predstave o Crnoj Gori, posebno krajem XIX i početkom XX vijeka, kada su ti susreti brojniji. Tako se iz citiranih i parafraziranih razgovora i opisanih susreta jasno očituje naglašena predusretljivost crnogorskog vladara prema stranim posjetiocima, ne samo u pogledu staranja o njihovim fizičkim potrebama, nego i u težnji da sa njima pronađe zajedničke teme, bliske kulturnoj tradiciji koju su baštinili, i pomogne im u istraživanjima, kako novčano i logistički, tako i pružanjem informacija, imajući izraženu svijest o značaju stvaranja pozitivne slike o njegovoj

¹²³⁵ Arturo Cronia, *La conoscenza del mondo slavo in Italia: bilancio storico-bibliografico di un millennio*, str. 581.

¹²³⁶ Isto, str. 589.

zemlji. Takođe, razgovori vođeni sa istaknutim pripadnicima crnogorskog društva imali su za cilj da pokažu domete koje je Crna Gora dostigla u kulturi i obrazovanju u decenijama mira. S druge strane, dijalozi sa mještanima prenijetim u djelima objavljenim povodom Balkanskih ratova dati su s težnjom da ilustruju trajni ratnički karakter Crnogoraca, koji dominira nad svim drugim njihovim stremljenjima.

Jedina tema u vezi s kojom nije prekinuta glorifikacija Crne Gore u putopisnim djelima s početka XX vijeka jeste crnogorski patriotizam i ekstremno požrtvovanje naroda. Tako i dalje opstaju prikazi Crnogoraca kao antipoda podmuklosti, bahatosti i svireposti Turaka, po čemu prednjači djelo Đulija Barele, a kao srž crnogorskog društva prepoznaju se ratobornost, izdržljivost i slavljublje. Međutim, dok su ove karakteristike Crnogoraca u djelima objavljenim u XIX vijeku i prvoj deceniji XX vijeka sa simpatijom predstavljane kao živopisna, egzotična nota zemlje, i uzorna svojstva koja treba oponašati, u kasnijim putopisima one prvi put nailaze na kritiku i osudu, što je najistaknutije u djelu socijaliste Euđenija Gvarina. U njegovom putopisu dolazi do sasvim izvrnutog prikaza, pa je Turska prikazana kao napredna civilizacija protiv koje se Crnogorci bore iz inherentnog varvarizma. Tako, dok djela objavljena krajem XIX i prvih godina XX vijeka odlikuju heterogeni prikazi ali homogeno blagonaklon stav prema Crnogorcima i Crnoj Gori uopšte, ona objavljena u vrijeme Balkanskih ratova karakterišu homogeniji prikazi ali heterogen odnos, od ekstremno osuđujućeg do sasvim glorifikujućeg.

Idući putem poređenja putopisnih percepcija može se, ukupno uzevši, zaključiti da u diskursu italijanskih putopisaca o Crnoj Gori XIX vijeka prevladava kvazi-romantična privlačnost nerazvijene sredine, koju su navodno nastanjivali ljudi izvanrednih fizičko-moralnih odlika, veoma izraženih slobodarskih nagona i privrženi tradiciji. Portret Crnogorca ovjekovječen je kroz njegov ratnički identitet, pa autori ostavljaju upečatljivu sliku ponositih boraca koji se jedino plaše smrti u krevetu. Mada zamjeraju Crnogorcima na njihovoj monolitnoj ratničkoj tradiciji i nezainteresovanosti za privredni razvoj, mnogi autori uviđaju problem nedostatka obradive zemlje, ali smatraju i da Crnogorci nijesu ni sposobni da se bave drugim djelatnostima, posebno ne trgovačkim, zbog njihove navodne nezainteresovanosti za materijalna bogatstva, što ih je u očima putopisaca činilo superiornim u odnosu na druge narode. Nedostaci junačkog društva rijetko su podlijegali oštroj kritici, sem po pitanju odnosa prema ženama, a češće su predstavljali živopisne detalje koji su doprinosili egzotičnosti zemlje ili su imali mobilizatorsku ulogu u buđenju patriotskih osjećanja kod publike kojoj je djelo namijenjeno. Ovo potvrđuje tezu Marije Todorove da u *balkanističkom diskursu* prezir prema Balkanu nije izazvala njegova nerazvijena i primitivna priroda, već slika preobražaja

ruralnog u buržoasko društvo, to jest one iste transformacije kojoj su par decenija ranije bile podvrgnute ekonomski razvijene države.¹²³⁷ Tako u djelima italijanskih putopisaca koji su posjetili Crnu Goru početkom XX vijeka prevagu odnose opore kritike i zajedljivi humor na račun nedovoljne razvijenosti ove zemlje, i to samo nekoliko godina nakon glorifikovanja njenog napretka, dok se podriva mit beskonfliktnog egalitarnog društva koje se vlada prema viteškim vrlinama. Mada i u vrijeme Balkanskih ratova ima primjera apostrofiranja čojstva i junaštva Crnogoraca, mnogo je češće posezanje za ironijom u prikazu njihovih karakteristika ili društveno-političkog uređenja zemlje, o čemu svjedoči i memoar-putopis Umberta Sabe, čije je putničko iskustvo čitavu deceniju čekalo na umjetničko uobličenje.

Iako o Crnoj Gori u ovom relativno dugom vremenskom razdoblju dominiraju blagonakloni prikazi, oni su rijetko kad proizvod temeljnijeg i detaljnijeg istraživanja i upoznavanja, a češće rezultat interpretativne strategije i književne mistifikacije opažaja, to jest izbora elemenata stvarnosti koji će biti opisani, kao i trenutka i načina na koji će biti predstavljeni. U prilog toj tvrdnji stoji i činjenica da putopisci uglavnom nijesu poznavali južnoslovenske jezike, ali to nije bitno uticalo na njihovo bavljenje crnogorskom stvarnošću i kulturom ili na razmatranje političkih, idejnih i duhovnih stremljenja Crnogoraca. Putopisci su se hrabro hvatali u koštac sa problemima rasvjetljavanja istorije Crne Gore, razvoja njene privrede, političkim i vjerskim pitanjima, ispitivanjem porodičnih odnosa, kao i brojnim drugim.

U analiziranim djelima očituju se i poteškoće autora u razumijevanju južnoslovenskog svijeta i naroda koji mu pripadaju. Stoga su se među pomenutim našli i hajduci i uskoci, dok su u posebnu grupu izdvajana i pojedina plemena na granici sa Crnom Gorom. Takođe, u nekim djelima pojam srpski, kao i grčki koristio se kao oznaka za pravoslavni. I u imenovanju jezika ima varijacija, tako da se koriste nazivi ilirski, srpski i crnogorski.

Mnogi od ovih autora odigrali su ulogu marljivih posrednika u italijansko-crnogorskim vezama i tako se nametnuli pažnji proučavalaca ne samo putopisne književnosti. Italijanski putopisci zaslužni su za popularizaciju prevoda Njegoševog *Gorskog vijenca*, kao i za upoznavanje čitalačke publike s prevodima pjesničkog djela knjaza Nikole ili princeze Jelene, mada je, više nego njihova književna vrijednost, istican njihov politički i istorijski značaj. Italijanski putopisi donose i prve rezultate naučnih istraživanja u Crnoj Gori, posebno u oblasti botanike, kao i neposredne zapise sa lica mjesta u vrijeme važnih istorijskih događaja. Djela italijanskih putopisaca obiluju i sociološkim opservacijama, a njihova razmatranja

¹²³⁷ Marija Todorova, *Imaginarni Balkan*, str. 111.

svjedoče o tome šta su ovi obrazovani putnici doživljavali kao *drugost* i kako su je predstavljali svojim sunarodnicima.

Zaključak

Istorijsko-teorijski pristup konvencijama putopisnog žanra i njihovim diskurzivnim karakteristikama dat u prvom poglavlju ovog rada, omogućio nam je ne samo da sagledamo odlike jedne književne vrste, njenu problematiku i promjene kroz vrijeme, nego i isprepletanost različitih historijskih, privrednih, društvenih i kulturnih činilaca koji su uticali i utiču na ovu produkciju.

Sagledavanjem konteksta italijanskog interesovanja za Crnu Goru u prvoj polovini XIX vijeka dobili smo osnovne smjernice za utvrđivanje historijskih, političkih i kulturnih elemenata kojima je slika Crne Gore u djelima italijanskih putopisaca strukturirana kako u prvim djelima ove vrste, tako i u onim nastalim kasnije.

Prva polovina XIX vijeka bilježi sporadično zanimanje Italijana za Crnu Goru. Prvu knjigu u kojoj je dat putopisni opis ove zemlje objavio je Bartolomeo Bjazoletto 1841. godine. U njoj je opisano putovanje u Crnu Goru prvog stranog vladara, saksonskog kralja Fridriha Avgusta II, koji je ovu zemlju posjetio tridesetih godina XIX vijeka. Nakon njega, o Crnoj Gori pisao je Alfonso de Frizijani, opisujući jedan oružani sukob Crnogoraca i Turaka iz 1842. godine.

U razdoblju od 1845. do 1876. godine, nema izvorno na italijanskom jeziku zabilježenih primjera putopisne proze o Crnoj Gori. Ova pojava mogla bi se objasniti burnim decenijama borbe Italijana za oslobođenje i ujedinjenje i činjenicom da se, za razliku od velikih sila, kao još uvijek neujedinjena zemlja, Italija nije mogla uključiti u raspodjelu evropskih teritorija Otomanskog carstva, pa su zbivanja na Balkanu u njoj imala manje odjeka. U tom razdoblju italijanskoj kulturnoj javnosti nuđeni su prevodi putopisnih djela sa drugih stranih jezika, prvenstveno sa francuskog i njemačkog. Ovi prevodi i kompilacije, kako u formi monografskih publikacija, tako i u obliku novinskih priloga, uglavnom su objavljivani u vrijeme ratnih sukoba i borbenih okršaja Crnogoraca i Turaka, nekad i po više decenija nakon što je originalno djelo prvi put objavljeno. Iz njih su se italijanski čitaoci obavještavali o istoriji Crne Gore, njenim kulturnim prilikama i, naročito, običajima.

Nakon zatišja od oko tri decenije, italijanski putopisi o Crnoj Gori javljaju se povodom crnogorsko-turskog rata 1876–1878. godine, poslije kojeg će ova zemlja dobiti i pravno priznanje državnosti na Berlinskom kongresu. U to vrijeme Crnu Goru posjećuju novinar Evgenije Popović i poslanik Alfredo Seristori, koji pišu o aktuelnim ratnim prilikama i

operacijama. U svojim putopisnim iskazima obojica glorifikuju rodoljublje Crnogoraca i teže da im pribave podršku Italijana u odlučujućem istorijskom trenutku.

Godine 1885. u Crnoj Gori borave dva putnika koji će na različite načine uticati na njene spoljnopolitičke odnose. Uoči potpisivanja Konkordata između Crne Gore i Svete Stoline kojim će biti uređen položaj katoličkih vjernika u knjaževini, ovu zemlju posjećuje nadbiskup Vinčenco Vanuteli da bi ispitao mogućnost jačanja vatikanskog uticaja u njoj i mogućnosti približavanja pravoslavlja katoličanstvu. Iste 1885. godine prvi put dolazi i botaničar Antonio Baldači, koji će narednih godina marljivo izučavati biljni svijet Crne Gore, posvećujući ovim istraživanjima, ali i drugim aktivnostima vezanim za ovu zemlju, veliki dio svog života. Osim Italijana, malu balkansku knjaževinu u ovom razdoblju u putopisima na italijanskom jeziku opisuju i Dalmatinci Emanuel Nikolić i Josip Modrić, prvi u želji da probudi interesovanje svojih sunarodnika za naučnim istraživanjima, a potomji da evropske kulturne krugove bolje upozna sa prilikama u Dalmaciji i Crnoj Gori.

Talas interesovanja Italijana za Crnu Goru izazvan vjenčanjem italijanskog prestolonasljednika Viktora Emanuela III crnogorskom princezom Jelenom Petrović Njegoš 1896. godine rezultirao je najobimnijom italijanskom putopisnom produkcijom o ovoj zemlji. S obzirom na broj Italijana koji su je tada posjetili i o njoj pisali, moglo bi se reći da tek tada počinje pravo upoznavanje italijanske kulturne javnosti sa Crnom Gorom. Povod njihovog dolaska uslovio je i izbor tema, motiva, mjesta i ličnosti oko kojih su italijanski pisci koncentrisali svoj narativ. Autori ovih djela pokazuju interesovanje za materijalna i duhovna dostignuća Crne Gore, nudeći iscrpnu panoramu njenih istorijskih, političkih i društvenih pojava. Po izrazito blagonaklonom prikazu izdvaja se Viko Mantegaca, koji je i kasnije pisao putopisne priloge o ovoj zemlji. Vjenčanje Savoja-Petrović otvorilo je put i privrednoj saradnji Italije i Crne Gore, koja je takođe opisana u djelima italijanskih putopisaca.

Italijanska štampa izvještavala je i o vjenčanju crnogorskog princa Mirka Petrovića, ali je događaj na italijanskom jeziku ovim povodom putopisno opisao samo Dalmatinac Josip Modrić. Novo zanimanje italijanske javnosti za ovu zemlju izazvalo je proglašenje Crne Gore za kraljevinu 1910. godine, o čemu pišu u svojim dopisima novinari Viko Mantegaca i Luidi Federconi.

O Crnoj Gori ponovo se više pisalo uoči i u vrijeme Balkanskih ratova, kada je putopisno prikazuju pretežno novinari i ljekari, baveći se političkom situacijom u crnogorskoj kraljevini i donoseći opise oružanih sukoba i ratnih stradanja. Kao i u vrijeme vjenčanja Savoja-Petrović, i ovo će biti prilika da se objave i opisi iskustava iz ranijeg perioda, kao što je slučaj sa putopisnom pričom Umberta Sabe.

Budući da su razni posjetioци Crne Gore objavljivali svoje opise boravka najčešće kada su zbivanja u ovoj zemlji ili razvoj dinastičko-političkih odnosa između Italije i Crne Gore i inače budili znatiželju italijanskih čitalaca, većina ovih djela nosi jasna političko-propagandna obilježja. Italijanski putopisci opisivali su specifičnosti crnogorskog geografskog i civilizacijskog prostora, istoriju, kulturu, mentalitet i običaje Crnogoraca, konstruišući tako određeno semiotičko polje unutar koga se slika o Crnoj Gori realizovala.

U analiziranom razdoblju profilišu se četiri dominantna diskursa o ovoj zemlji i njenom narodu. Dok je u prvim putopisnim prikazima Crna Gora oslikana u maniru polu-orijentalističkog diskursa, kao nedostupna i tajanstvena, a njeni stanovnici kao egzotični predstavnici drevnih ratničkih zajednica, u djelima objavljenim u vrijeme crnogorsko-turskog rata 1876–1878. godine ti opisi su oplemenjeni isticanjem viteških odlika Crnogoraca, kao i vrlina i sposobnosti njihovog vladara knjaza Nikole I, te prerastaju u *junački diskurs*. Najviše primjera *diskursa o napretku* u Crnoj Gori nalazimo u djelima objavljenim u vrijeme vjenčanja Savoja-Petrović, kada u prvi plan izbijaju kulturne djelatnosti i modernizacija ove zemlje, dok je u najgorem svjetlu prikazana u vrijeme Balkanskih ratova, kada joj se zamjera upravo zbog nedovoljne razvijenosti i varvarizma, odnosno kada u putopisima o njoj prevagu odnosi *balkanistički diskurs*.

Iako razvojni luk putopisne književnosti na italijanskom jeziku od XIX do XX vijeka pokazuje da su ovi opisi putovanja, kao što je slučaj i sa putopisima o Crnoj Gori autora drugih nacionalnosti, velikim dijelom podređeni političkim preokupacijama autora i njihovim propagandnim namjerama, oni nijesu lišeni pronicljivih zapažanja i razmatranja. Putopisci su rijetko odlazili na put bez predznanja o narodu i zemlji koju su pohodili, pa se njihova naracija oblikuje i pod dejstvom pročitane literature, ali njihova djela svakako doprinose bogaćenju diskursa o Crnoj Gori, kao i podrivanju starih stereotipa i stvaranju novih. Iako su utisci putopisaca bili podložni dejstvu sveukupnog istorijskog, političkog i društvenog konteksta u kome su nastajali, kao i kulturološkom i profesionalnom profilu njihovih autora i njihovim već formiranim stavovima o ovoj zemlji, ipak je njihovo neposredno iskustvo imalo značaja u njihovom potvrđivanju ili mijenjanju. Zvanična politika Italije uticala je na to kako su putopisci Crnu Goru doživljavali i predstavljali u svojim djelima, ali su isto tako i oni uticali na italijansko javno mnjenje u pogledu stvaranja određene slike o ovoj zemlji.

Bibliografija putopisa i djela sa putopisnim elementima

1. P. C...h. "Rimembranze di viaggi. Il Montenegro", *La Favilla*, I/1837, br. 32 (5. III), str. 1–2.
Odlomak iz putopisa Viale de Somijera *Istorijsko i političko putovanje u Crnu Goru* (1820) u prevodu na italijanski jezik.
2. P. C. "Costumi. Le riconciliazioni in Montenegro", *La Favilla*, II/1838, br. 31 (25. II), str. 132–133.
Odlomak iz putopisa Viale de Somijera *Istorijsko i političko putovanje u Crnu Goru* (1820) u prevodu na italijanski jezik.
3. BIASOLETTO, Bartolomeo. *Relazione del viaggio fatto nella primavera dell'anno 1838 dalla Maestà del Re Federico Augusto di Sassonia nell'Istria, Dalmazia e Montenegro del dottore – membro di più società accademiche*, H.F. Favarger libraio, Trieste, 1841.
4. Parravicini L. A. [vjerovatno prevodilac članka] "Una visita al vladika di Montenegro anno 1840", *Museo scientifico, letterario ed artistico* III/1841, str. 114–118.
Prevod putopisnog članka „Posjeta vladici Crne Gore“ Gustava Ritera fon Franka objavljenog u listu *Allgemeine Zeitung* 1840. godine.
5. "Scontro fra le truppe austriache ed i montenegrini nel 1838. (tradotto dal Montenegro di Stieglitz.)", *La Favilla*, VII/1842, n. 8 (30. IV), str. 125–135.
Prevod odlomka iz djela Hajnriha Štiglica *Posjeta Crnoj Gori* objavljenog 1841. godine.
6. "Una tradizione del Montenegro (da Stieglitz.)", *La Favilla*, VII/1842, br. 10 (31. V), str. 161–163.
Prevod odlomka iz djela Hajnriha Štiglica *Posjeta Crnoj Gori* objavljenog 1841. godine.
7. DE FRISIANI, Alfonso. "Viaggio al triplice confine. Combattimento fra Turchi e Montenegrini", *La Dalmazia*, 1845, br. 18 (28. VIII), str. 169–171; br. 19 (4. IX), str. 176–177; br. 24, (9. X), str. 224–225.
8. "Costumi guerreschi dei Montenegrini", *L'Osservatore Triestino*, LXX/1853, br. 31 (9. II) str. 133–134; *Il Diavoletto*, VI/1853, br. 42 (11. II), str. 179–180; br. 43 (12. II), str. 183.
Odlomak iz putopisa Viale de Somijera *Istorijsko i političko putovanje u Crnu Goru* (1820), u prevodu na italijanski jezik. Prilog je preštampan iz lista *Osservatore Dalmato*.
9. "Rocche inespugnabili del Montenegro", *Il Diavoletto*, VI/1853, br. 39 (8. II), str. 167–168.
Odlomak iz putopisa Viale de Somijera *Istorijsko i političko putovanje u Crnu Goru* (1820), u prevodu na italijanski jezik. Prilog je preštampan iz lista *Osservatore Dalmato*.
10. GENERINI, Pietro Lorenzo, *Pero e Vilca, ossia il Montenegro, suoi usi e costumi. Brano di un romanzo inedito di Pietro L. Generini*, Tipografia del Lloyd austriaco, Trieste, 1853.
11. "Il Montenegro", *L'Osservatore Triestino*, LXXVIII/1861, br. 136 (15. VI), str. 1095–1096.

Kompilacija iz putopisa *Putovanje u Istru, Dalmaciju i Crnu Goru* Johana Georga Kola objavljenog 1851. godine.

12. "Otto giorni al Montenegro", *Mimi, la fia de la Baba*, I/1863, br. 2 (20. IV). str. 8; br. 3 (4. V), str. 12; br. 4 (18. V), str. 14–16; br. 5 (1. VI) str. 20; br. 6 (15. VI), str. 24; br. 7 (6. VII) str. 28; br. 8 (10. IX), str. 31–32; br. 9 (1. XII), str. 35; br. 10 (15. XII), str. 39.

Kompilacija iz putopisa Viale de Somijera *Istorijsko i političko putovanje u Crnu Goru* objavljenog 1820. godine.

13. LEJEAN, G. "Viaggio in Albania ed al Montenegro", *Il Giro del Mondo*, 1865, vol. IV. (O Crnoj Gori str. 403–410).

Integralni prevod putopisa *Putovanje u Albaniju i Crnu Goru 1858. godine* Gijoma Ležana, objavljenog 1860. godine u listu *Tour du Monde*.

14. TERGESTI, Emilio. "Una visita al principe del Montenegro", *Guerra d'Oriente*, 1876, br. 02, str. 15; br. 3, str. 23–24; br. 4, str. 26–27.

15. TERGESTI, Emilio. "Lettere dal Montenegro", *Guerra d'Oriente*, 1876, br. 3, str. 39; br. 6, str. 44–46; br. 24, str. 185–187; br. 27, str. 209–211.

16. GARIMBERTI, Cesare. *Diario storico del viaggio di S.M.I. e R. Ap. Francesco Giuseppe I, Imperatore d'Austria, Re d'Ungheria, ecc. a Trieste, Gorizia, Venezia, in Istria, in Dalmazia ed a Fiume nei mesi di Aprile e Maggio del 1875*, Tip. Edit. Vitaliani & Janković, Zara, 1877.

17. SERRISTORI, Alfredo. *La costa dalmata e il Montenegro durante la guerra del 1877: note di viaggio*, Tipografia di G. Barbera, Firenze, 1877.

18. YRIARTE, Carlo "Il Montenegro", *Il Giro del Mondo*, v. 5, 1877, str. 233–313.

Prevod putopisa Šarla Irijarta *Crna Gora* objavljenog u listu *Tour du Monde* iste godine.

19. YRIARTE, Carlo. *Il Montenegro*, illustrato da 43 incisioni e 1 carta geografica di Enrico Delarue, Treves, Milano, 1878.

Prevod putopisa Šarla Irijarta *Crna Gora* objavljenog u listu *Tour du Monde* 1877. godine.

20. YRIARTE, Carlo. *Le rive dell'Adriatico e il Montenegro*, illustrato da 261 incisioni e 2 carte, Treves, Milano, 1883.

Prevod putopisa Šarla Irijarta *Jadranske obale i Crna Gora*, objavljenog u Parizu 1878. godine.

21. VANNUTELLI, Vincenzo. *Zernagora, al Montenegro*, coi tipi di Mario Armanni, Roma, 1886.

22. BALDACCI, Antonio. *Le Bocche di Cattaro ed i Montenegrini: impressioni di viaggio e notizie da servire per introduzione alla flora della Cernagora*, Società tipografica Azzoguidi, Bologna, 1886.

23. BIZZI, Marino. "Relatione della visita fatta da me, Marino Bizzi, Arcivescovo d'Antivari, nelle parti della Turchia, Antivari, Albania et Servia alla santità di nostro Signore papa Paolo Quinto" u: RAČKI, Franjo. „Izvještaj barskoga nadbiskupa Marina Bizzia o svojem putovanju god. 1610. po Arbanaškoj i Staroj Srbiji“, *Starine*

JAZU, 1888, knj. XX, str. 50–156.

24. BALDACCI, Antonio, “Nel Montenegro. Il. Il mio viaggio botanico del 1890“, *Malpighia*, V/ 1891, sv. 9–10, str. 378–403; sv. 11–12, str. 440–471.
25. BALDACCI, Antonio, “Altre notizie intorno alla flora del Montenegro. I. Il Viaggio del 1891“, *Malpighia*, VI/1892, sv. 4–6, str. 58–90, sv 7–9, str. 149–178, VII/1893, sv. I–II, str. 59–78.
26. MODRICH, Giuseppe, *La Dalmazia romana – veneta – moderna. Note e ricordi di viaggio*, L. Roux e C., Torino, 1892.
O Crnoj Gori str. 320–334.
27. BORSA, Mario. *Dal Montenegro: lettere*, Istituto italiano d’arti grafiche, Bergamo, 1896.
28. BORSA, Mario. “Il Montenegro dei montenegrini“, *Illustrazione italiana*, XXIII/1896, br. 41 (11. X), str. 227–230.
29. “Nel Montenegro“, *Il Paese*, XXI/1896, br. 35 (29.VIII), str. 2; br. 36 (5. IX), str. 2; br. 37 (12. IX), str. 2.
Odlomak o posjeti Crnoj Gori Josipa Modrića iz njegovog putopisa *Rimska – mletačka – savremena Dalmacija*, objavljenog 1892. godine.
30. “Dal viaggio di Federico Augusto re di Sassonia nel Montenegro“, *Vita italiana*, 1896, fasc. XI (25. X), str. 453–457.
Odlomak o posjeti Crnoj Gori iz putopisa *Izveštaj o putovanju u proljeće 1838. godine Kraljevskog Veličanstva Fridriha Avgusta Saksonskog u Istru, Dalmaciju i Crnu Goru* Bartolomea Bjazoleta.
31. GHELLI, Silvio. “Una caccia a Rijeka“, *Illustrazione italiana*, XXIII/1896, br. 43 (25. X), str. 260.
32. MANTEGAZZA, Vico. *Al Montenegro, un paese senza parlamento: note ed impressioni (agosto–settembre 1896)* Successori Le Monnier, Firenze 1896.
33. ROSSI, Adolfo. *Un’escursione nel Montenegro*, Carlo Aliprandi editore, Milano, 1896.
34. MARCOTTI, Giuseppe. *Il Montenegro e le sue donne: il matrimonio del Principe Ereditario d’Italia*, Treves, Milano, 1896.
35. BARBARICH, Eugenio. “Alcune note sull’esercito del Montenegro: appunti di viaggio“, Estratto da: *Rivista Militare Italiana*, Enrico Voghera, Roma, 1897.
36. BALDACCI, Antonio. *Crnagora: memorie di un botanico*, Ditta Nicola Zanichelli, Bologna, 1897.
37. BALDACCI, Antonio. “Il mio settimo viaggio nel Montenegro“, *Bollettino della Società geografica italiana*, Roma, 1898.
38. CORRODI, Herman. *Un escursione nelle montagne nere*, 1899.

39. CAGNI, Manfredo. *Dieci giorni al Montenegro*, Società editrice Dante Alighieri, Roma, 1899.
40. MARCOTTI, Giuseppe. *L'Adriatico Orientale: Da Venezia a Corfù*, Bemporad, Firenze, 1899.
41. NIKOLIC, Emanuele. *Escursioni in Dalmazia*, Edizione dell'autore, Zara, 1900.
42. CORA, Guido. "Nel Montenegro. Impressioni di viaggio", *Nuova antologia*, XXXV/1900, vol. 174, str. 652–680; XXXVI/1901, vol. 175, str. 73–97, 243–261.
43. BALDACCI, Antonio. *Nel Montenegro sud-orientale. Itinerari del 1898*, Società geografica italiana, Roma, 1902.
44. MODRIC, Joso. *Le nozze di Cetinje*, (s.e) Bergamo, 1902.
45. BALDACCI, Antonio. "Nel paese del Cem. Viaggi di esplorazione nel Montenegro Orientale e sulle Alpi Albanesi. Itinerari del 1900–1901–1902." Estratto del *Bollettino della Società Geografica Italiana*, sv. VI, VIII, X, XI 1903, i II, III, IV 1904, Roma.
46. MANTEGAZZA, Vico. "Il Montenegro al Mare", *Illustrazione italiana*, XXXI/1904, br. 28 (10. VII), str. 36–37; br. 29 (17. VII), str. 56–57.
47. MANTEGAZZA, Vico. "Una gita al Montenegro", *Illustrazione italiana*, XXXII/1905, br. 27 (2. VII), str. 18–20.
48. GHELLI, Silvio. *Nel Paese della nostra regina: ricordi di viaggio*, Soc. ed. laziale, Roma [1906?].
49. VRAM, Ugo G. *Viaggio in Montenegro e Albania nel 1902*, B. Lux, Roma, 1906.
50. MANTEGAZZA, Vico. *Questioni di politica estera*, Anno quinto, Fratelli Treves, Milano, 1910.
51. DE FRENZI, Giulio. "Cettigne si fa bella", *Il Giornale d'Italia*, X/1910, br. 232 (21. VIII), str. 8; "L'adunanza della Scupcina nel vecchio bigliardo. Costumi semplici", br. 232 (21. VIII), str. 8; "I montenegrini vestiti come i soldati russi", br. 232 (21. VIII), str. 8; "Arrivo trionfale dei Reali d'Italia al Montenegro", br. 234 (23. VIII); "Dietro le quinte del Giubileo. Crisi ministeriale latente", br. 235 (24. VIII); "Conversando col Presidente del Consiglio Tomanovic", br. 236 (25. VIII); "La rivista", br. 237 (26. VIII); "Re Vittorio alla legazione italiana" br. 237 (26. VIII); "Il colloquio con lo Zar dei Bulgari", br. 238 (27. VIII); "L'unione italo-slava auspicata e proclamata in un banchetto giornalistico", br. 241 (30. VIII); "La grande giornata regale a Cettigne. La proclamazione alla Scupcina", br. 242 (31. VIII); "Le nozze d'oro dei Sovrani", br. 242 (31. VIII); "La nuova organizzazione militare del Montenegro. Un colloquio col ministro gen. Martinović", br. 244 (2. IX); "Le nozze d'oro di Nicola e di Milena", br. 244 (2. IX).
52. CASTELLINI. Gualtierio. "II. La guerra e la diplomazia", *Illustrazione italiana*,

- XXXIX/1912, br. 36 (08. IX), str. 228–230.
53. CASTELLINI, Gualtiero. “III. Il Montenegro in armi”, *Illustrazione italiana*, XXXIX/1912, br. 37 (15. IX), str. 256–257.
54. CASTELLINI, Gualtiero. “IV. Vita estiva in una piccola capitale”, *Illustrazione italiana*, XXXIX/1912, br. 38 (22. IX), str. 280–282.
55. CASTELLINI, Gualtiero. “Ricordi minimi di un corrispondente di guerra nel 1912.” *Illustrazione italiana*, XL/1913, br. 2 (12. I), str. 42; br. 3 (19. I), str. 56.
56. DUDAN, Alessandro. “Appunti di viaggio in Bosnia-Erzegovina, in Montenegro e in Albania durante l’insurrezione dei Malissori”, *Rassegna contemporanea*, V/1912, sv. VII (luglio), str. 27–50.
57. CORA, Guido. “La penisola balcanica nel momento attuale. Impressioni di viaggio“, *Nuova antologia di lettere, scienze ed arti*, 1912, serie 5 v. 162 (novembre – dicembre), str. 287–297.
58. BARELLA, Giulio. *La guerra turco-balcanica vista e vissuta agli avamposti montenegrini*, Casa Ed. Veneta, Venezia, 1913.
59. CASTELLINI, Gualtiero. “Lettere dall’Albania”, *L’illustrazione italiana*, XL/1913, br. 20 (18. V), str. 478; br. 21 (1. VI), str. 538; br. 23 (8. VI), str. 563; br. 24 (15. VI), str. 590.
60. CASTELLINI, Gualtiero. *I popoli balcanici nell’anno della guerra*, osservati da un italiano, con 37 incisioni, Fratelli Treves, Milano, 1913.
61. GUARINO, Eugenio. *Nei Balcani durante la guerra: lettere dal Montenegro, dalla Serbia, dalla Bulgaria, dalla Rumenia, dalla Turchia*, Società Editrice Avanti, Milano, 1913.
62. SABA, Umberto. “Come, dieci anni fa, fui bandito dal Montenegro”, *Il Resto del Carlino*, 1913, br. 102 (12. IV), str. 8.
63. CASTELLINI, Gualtiero. “L’Adriatico, il mare della guerra”, *Illustrazione italiana*, XLI/1914, br. 39 (27. IX), str. 284–285.
64. SCOCCIANI, Torquato. *Appunti sul servizio di guerra prestato nel Montenegro, durante la campagna balcanica, dall’Ambulanza 29 della Croce Rossa italiana (novembre 1912–maggio 1913)*, Tip. F. Luchetti, Cingoli, 1914.
65. SANTUCCI, Stefano. *Un viaggio nell’Albania settentrionale*, Tip. Unione Ed, Roma, 1916.

Opšta literatura

1. /Anonimno/ "Il Montenegro e il Vladica Pietro Petrovich II", *Il Diavoletto*, IV/1851, br. 332 (2. XII) str. 1325–1326; br. 333 (3. XII), str. 1332; br. 334 (4. XII), str. 1336; br. 340 (10. XII), str. 1359; br. 341 (11. XII), str. 1364; br. 342 (12. XII), str. 1368; br. 343 (13. XII), str. 1372.
2. /Anonimno/ "Rivista politica", *Il Diavoletto*, XVIII/1865, br. 118 (23. V), str. 1;
3. /Anonimno/ "Notizie estere", *Gazzetta Ufficiale del Regno d'Italia*, 1865, br. 177 (20. VII), str. 3; br. 242 (24. IX), str. 3; br. 269 (21. X), str. 2–3.
4. /Anonimno/ „Cetinje, 21. Oktobra“, *Glas Crnogorca*, II/1874, br. 42, (21. X/02. XI), str. 3.
5. /Anonimno/ „Dopisi“, *Glas Crnogorca*, III/1875, br. 16 (21. IV/26.V sic!), str. 1–2.
6. /Anonimno/ „Carev put“, *Glas Crnogorca*, III/1875, br. 17 (28. IV/10.V), str. 1.
7. /Anonimno/ "Il Montenegro di Carlo Yriarte", *Guerra d'Oriente*, 1877, br. 56, str. 447–448.
8. /Anonimno/ „Vjeridba Njezinog Visončanstva Knjaginjice Jelene“, *Glas Crnogorca*, XXV/1896, br. 33 (10. VIII), str. 1.
9. /Anonimno/ „Italijanski gosti“, *Glas Crnogorca*, XXV/1896, br. 35(24. VIII), str. 2.
10. /Anonimno/ „Italijanski novinari“, *Glas Crnogorca*, 1896, br. 35 (24. VIII), str. 4.
11. /Anonimno/ „II Montenegro“, *Luča*, Cetinje, II/1896, sv. 11, str. 523.
12. /Anonimno/ „Književnost, umjetnost i prosveta“, *Glas Crnogorca*, XXV/1896, br. 42 (12. X), str. 3.
13. /Anonimno/ „Nove knjige o Crnoj Gori“, *Glas Crnogorca*, Cetinje, XXV/1896, br. 47 (16. XI) str. 2; br. 49 (30. XI), str. 1.
14. /Anonimno/ „S puta saksonskog Kralja Fridriha Avgusta u Crnu Goru“, *Glas Crnogorca*, XXVI/1897, br. 4 (25. I), str. 1–2; br. 5 (1. II), str. 1.
15. /Anonimno/ "Un geografo italiano nel Montenegro", *La Stampa*, XXXIII/1899, br. 266 (25. IX), str. 2.
16. /Anonimno/ „Nel Montenegro“, *Luča*, VI/1900, sv. 11 i 12, str. 680.
17. „Gosti iz Rima“, *Glas Crnogorca*, XXXI/1902, br. 26 (28. VI), str. 3.
18. /Anonimno/ „Dolazak izvanrednog izaslanstva italijanskog“, *Glas Crnogorca*, XXXI/1902, br. 27 (6. VII), str. 1;

19. /Anonimno/ „Učešće Italijanaca“, *Glas Crnogorca*, XXXI/1902, br. 27 (6. VII), str. 2.
20. /Anonimno/ „(Naučna ekspedicija iz Italije)“, *Glas Crnogorca* XXXI/1902, br. 32 (10. VIII), str. 3.
21. /Anonimno/ „Fra libri e riviste“, *Il Paese*, XII/1907, br. 33 (03.I), str. 2.
22. /Anonimno/ „Il processo contro l'ex-ministro Radovich nel Montenegro“, *Illustrazione italiana*, XXXV/1908, br. 25 (21. VII), str. 595.
23. /Anonimno/ „Il processo delle bombe a Cetinje“, *Illustrazione italiana*, XXXV/1908, br. 27 (5.VIII), str. 24.
24. /Anonimno/ „Radosni dani na Cetinju“, *Glas Crnogorca*, XXXIX/1910, br. 35 (15. VIII), str. 2–4.
25. Aa. Vv. *Dizionario degli italiani d'oggi*, A.F. Formiggini, Roma, 1928.
26. Aa. Vv. *Dizionario del Risorgimento nazionale: dalle origini a Roma capitale: fatti e persone* / direttore Michele Rosi; vol. II, Vallardi, Milano, 1930–1937.
27. Aa. Vv. *Catalogo dei libri italiani dell'Ottocento, 1801–1900*, Editrice Bibliografica, volume 3, Milano, 1991.
28. ADAMS, Percy G. *Travelers and Travel liars, 1660–1800*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1962.
29. ADAMS, Percy G. *Travel literature and the evolution of the novel*, University Press of Kentucky, Lexington, 1983.
30. ALEKSIĆ-PEJKOVIĆ, Ljiljana, BURZANOVIĆ, Slavko (ur.). *Crna Gora u spoljnoj politici Italije*, knj.1: Od osnivanja italijanskog konzulata u Skadru do razgraničenja Crne Gore na osnovu Berlinskog ugovora 1861–1875, prvi dio: 1861–1875, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 2011.
31. ALKOK, Džon B., JANG, Antonija (ur.). *Crna jagnjad i sivi sokolovi: putnice kroz Balkan*, prevele Aleksandra Nikčević-Batrićević i Marija Knežević, Kolo, Nikšić, 2009.
32. ANDRIJAŠEVIĆ, Živko M., RASTODER, Šerbo. *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, Centar za iseljenike Crne Gore, Podgorica, 2006.
33. ANDRIJAŠEVIĆ, Živko M. „1878. godina kao granica epoha“, *Matica*, XX/2009, br. 39, str. 283–298.
34. ANTOVIĆ, Darko. „Bogoboj Rucović –okvir za portret velikog zaboravljenog glumca“, *Boka*, 2006, br. 26, str. 163–199.
35. ANTOVIĆ, Ivana. „Opera Balkanska carica Dionizija de Sarna San Đorđa iz XIX vijeka – muzičko ostvarenje drame Nikole I Petrovića Njegoša“, *Boka*, 2007, br. 27, str. 291–304.

36. ASCANIO, Monica. "Vico Mantegazza e il Montenegro", u: MANTEGAZZA, Vico. *Al Montenegro: note ed impressioni (agosto-settembre 1896)*, Edizioni C.I.S.V.A, 2009.
37. AVELLINI, Luisa, D'ANTUONO Nicola (ur.). *Custodi della tradizione e avanguardie del nuovo sulle sponde dell'Adriatico: libri e biblioteche, collezionismo, scambi culturali e scientifici, scritture di viaggio fra Quattrocento e Novecento: atti del Convegno internazionale di studi, Pescara 25-28 maggio 2005, promosso dalle Facoltà di lingue e letterature straniere delle università di Chieti-Pescara, Bologna, Bari, Udine / CLUEB, Bologna, 2006.*
38. BACON, Francis. "Of Travel", *Essayes or Counsels, Civill and Morall*, London, 1625.
39. BALBI, Adriano. "L'Albania", u: *Scritti geografici, statistici e vari pubblicati in diversi giornali d'Italia, di Francia e di Germania da Adriano Balbi raccolti e ordinati per la prima volta da Eugenio Balbi*, tomo quarto, Stabilimento tipografico fontana, Torino, 1842.
40. BALDACCI, Antonio. „Bilje cetinjskog polja“, *Glas Crnogorca*, XV/1886, br. 28 (15. VII), str. 1-2; br. 29 (22. VII), str. 1; br. 30 (29. VII), str. 1-2; br. 32 (12. VIII), str. 1-2; br. 33 (19. VIII), str. 1-2; br. 34 (26. VIII), str. 1-2; br. 37 (16. IX), str. 1-2; br. 38 (23. IX), str. 1-2.
41. BALDACCI, Antonio. "Un recente libro sul Montenegro", *Bollettino della Società geografica italiana*, XXXI/ 1897, ser. III, vol. X, str. 200-204.
42. BALDACCI, Antonio. *Itinerari albanesi (1892-1902), con uno sguardo generale all'Albania e alle sue comunicazioni stradali*, Società geografica italiana, Roma, 1917.
43. BALDACCI, Antonio. *Le esplorazioni botaniche nel Montenegro – Primo periodo (1827-1841)*, Coop. Tipografica Azzoguidi, Bologna, 1924.
44. BALDACCI, Antonio. *Studi speciali albanesi*, v. I, Anonima Romana Editoriale, Roma, 1932, str. 17-38.
45. BALDACCI, Antonio. *Scritti adriatici I*, Tipografia compositori, Bologna, 1943.
46. BARBARICH, Eugenio. "I canti epici di S. A. il principe Nicola di Montenegro", *Nuova antologia*, 1898, v CLVIII, sv. 632, str. 685-704.
47. BARNESCHI, Renato. *Elena di Savoia. Storia e segreti di un matrimonio reale*, Rusconi, Milano, 1986.
48. BASSNETT, Susan. "Travel writing and gender", u: HULME, Peter, YOUNGS, Tim (ur.). *The Cambridge Companion to Travel Writing*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, str. 225-241.
49. BATTEN, Charles. *Pleasurable instruction: form and convention in eighteenth-century travel literature [etc.]*, University of California, Berkeley c, 1978.

50. BEKIĆ, Tomislav. „Pogovor“ u: KOL, Johan Georg. *Putovanje u Crnu Goru*, preveo i priredio Tomislav Bekić. CID, Podgorica, 2005, str. 223–230.
51. BEKIĆ, Tomislav. „Pogovor“, u: RAŠ, Gustav. *Crna Gora u pričama*, preveo i priredio Tomislav Bekić, CID, Podgorica, 2001, str. 147–151.
52. BERBER, Neval. *Unveiling Bosnia-Herzegovina in British Travel Literature (1844–1912)*, Plus–Pisa university press, Pisa, 2010.
53. BIAGINI, Antonello F.M. (ur.). *Note e relazioni di viaggio nei Balcani (1879–1898)*, Stato Maggiore dell'Esercito, Roma, 1978.
54. BIAGINI, Antonello, CARTENY, Andrea, “L’ultimo conflitto prima della Grande Guerra: l’Italia del Risorgimento contro l’Impero ottomano (1911–1912)“ Estratto da: *Studia Universitatis Petru Maior - Historia II*, Târgu Mureș, 2011, str. 181-192.
55. BIAGINI, Antonello Folco. *L’Italia e le guerre balcaniche*, Edizioni nuova cultura, Roma, 2012.
56. BIAGINI, Antonello, CARTENY, Andrea, „Alla vigilia delle Guerre Balcaniche“, u: MOTTA, Giuseppe (ur.), *Le Guerre Balcaniche e la fine del 'Secolo Lungo'*. Atti del convegno di Târgu Mureș (19–20 luglio 2012), Edizioni Nuova Cultura, Roma, 2013, str. 55–69.
57. BIANCHI, Elisa (ur.), *Geografie private: resoconti di viaggio come lettura del territorio*, Unicopli; [Moncalieri] : Centro interuniversitario di ricerche sul viaggio in Italia, Milano, 1985.
58. *Bibliografia italiana ossia Elenco delle opere d'ogni specie e d'ogni lingua stampate in Italia e delle italiane pubblicate all'estero*, Nuova serie I, Milano, 1848.
59. BLANTON, Casey. *Travel writing: the self and the world*, Routledge, New York [itd.], 2002.
60. BOGOJEVIĆ, Dragan. „Viala de Somijer i Mario Serme o Crnoj Gori“, *Matica*, II/2001, br. 7–8, str. 217–247.
61. BOGOJEVIĆ, Dragan, *L'Imaginaire du Monténégro dans la littérature de voyage au XIXe siècle et au début du XXe siècle*, Le Manuscrit, Paris, 2011.
62. BOLLINI, Maria Grazia (ur.). *Una passione balcanica tra affari, botanica e politica coloniale. Il fondo Antonio Baldacci nella Biblioteca dell'Archiginnasio di Bologna (1884–1950)*, Comune, Bologna, 2005.
63. BONAFFONS, G/iuseppe/ Occioni . “ [Recensione a:] Giuseppe Modrich, La Dalmazia romana-veneta-moderna; note e ricordi di viaggio, Torino, L. Roux e C., 1892“, *Rivista storica italiana*, IX/ 1892, str. 285–288.
64. BORM, Jan. “Defining Travel: On the Travel Book, Travel Writing and Terminology”, u: HOOPER, Glenn, YOUNGS, Tim (ur.). *Perspectives on Travel Writing*, Studies in

- European Cultural Transition, Ashgate, Aldershot, Burlington, c2004, str. 13–26.
65. BOSSI, Maurizio i dr. (ur.). *Il Gruppo di Coppet e il viaggio: liberalismo e conoscenza dell'Europa tra Sette e Ottocento*. Atti del 7. Convegno di Coppet, Firenze, 6–9 marzo 2002.
 66. BOSSI, Maurizio, GREPPI, Claudio (ur.). *Viaggi e scienza: le istruzioni scientifiche per i viaggiatori nei secoli 17.–19.*, Greppi L. S. Olschki, Firenze, 2005.
 67. BRACEWELL, Wendy. “The Limits of Europe in East European Travel Writing”, u: BRACEWELL, Wendy, DRACE-FRANCIS, Alex (ur.). *Under Eastern Eyes: A Comparative Introduction to East European Travel Writing on Europe*, Central European University Press, Budapest – New Yourk, 2008, str. 61–120.
 68. BRACEWELL, Wendy. “Travels through the Slav World”, u: BRACEWELL, Wendy, DRACE-FRANCIS, Alex (ur.). *Under Eastern Eyes: A Comparative Introduction to East European Travel Writing on Europe*, Central European University Press, Budapest – New Yourk, 2008, str. 147–195.
 69. BRANDI Antonio. *Guido Aretino, monaco di S. Benedetto. Della sua vita, del suo tempo, dei suoi scritti*, coi tipi dell'Arte della stampa, Firenze 1882.
 70. BRILLI, Attilio. *Viaggi in corso: aspettative, imprevisti, avventure del viaggio in Italia*, Il mulino, Bologna, 2004.
 71. BRILLI, Attilio. *Il viaggio in Italia. Storia di una grande tradizione culturale*, Società editrice il Mulino, Bologna, 2006.
 72. BRILLI, Attilio. *Quando viaggiare era un arte: il romanzo del grand tour*, Il Mulino, Bologna, stampa 2008.
 73. BRUNIALTI, Attilio. *Gli eredi della Turchia. Studi di geografia politica ed economica sulla Questione d'Oriente*, Fratelli Treves, Milano, 1880.
 74. BURZANOVIĆ, Slavko. “Moderni sviluppi istituzionali in un principato patriarcale: il caso del Montenegro“, u: DOGO, Marco (ur.). *Schegge d'impero pezzi d'Europa. Balcani e Turchia tra continuità e mutamento: 1804–1923*, Libreria Editrice Goriziana, Gorizia, 2007, str. 171–181.
 75. BURZANOVIĆ, Slavko. “Antonio Baldacci e il Montenegro”, u: KILIBARDA, Vesna, VUČO, Julijana (ur.), *Contesti Adriatici. Studi di italianistica comparata*, Aracne, Roma, 2008, str. 69–91.
 76. BURZANOVIĆ, Slavko, „Antonio Baldači i Crna Gora“, *Matica*, IX/2008, br. 34–35, str. 91–110.
 77. BURZANOVIĆ, Slavko (ur.). *100 godina željeznice Crne Gore*, Obod, Cetinje, Željeznica Crne Gore, Podgorica, 2009.
 78. BURZANOVIĆ, Slavko „Crnogorske misije Čezara Durandoa“ *Istorijski zapisi*,

79. BURZANOVIĆ, Slavko “Montenegrin missions of Cesare Durando“, u: *130 years of established diplomatic relations between Montenegro and Great Powers after it gained independence in 1878*, Historical Institute of Montenegro, Ministry of Foreign Affairs and European Integration of Montenegro, NIG Pobjeda, Podgorica, 2011, str. 111–124.
80. BURZANOVIĆ, Slavko, KOPRIVICA Tatjana, „Antičko rimsko nasljeđe u Crnoj Gori i italijanska spoljna politika“, u *Matica*, XII/ 2011, br. 48, str. 219–230.
81. BURZANOVIĆ, Slavko, DAJKOVIĆ, Aleksandar. „Italijansko poslanstvo na Cetinju“, *Izgradnja*, 2013, br. 7–8, str. 275–284.
82. BURZANOVIĆ, Slavko. „Italija i Crna Gora u Aneksionoj krizi 1908-1909“, *Istorijski zapisi* 1-2 (2013), str. 85– 110.
83. BURZANOVIĆ, Slavko. “Montenegro in Italian foreign policy“, u: BIAGINI, Antonello, MOTTA, Giovanna (ur.). *Empires and Nations from the Eighteenth to the Twentieth Century*, vol. 2, Cambridge Scholars Publishing, New Castle upon Tune, 2014, str. 284–290.
84. BUZARD, James. “The Grand Tour and after (1660–1840)“, u: HULME, Peter, YOUNGS, Tim (ur.). *The Cambridge Companion to Travel Writing*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, str. 37–52.
85. CABASINO RENDA, Giacomo “Come Nikita divenne Principe“, *Il Giornale d'Italia*, br. 237 (26. VIII), str. 6.
86. CABASINO RENDA, Giacomo. “Re Nicola poeta“, *Giornale d'Italia*, br. 240 (29. VIII), str. 6.
87. CACCAMO, Francesco. “Alla scoperta della sponda orientale dell’Adriatico. Viaggiatori in Albania e in Montenegro“, u: TRINCHESE, Stefano, CACCAMO, Francesco (ur.). *Rotte adriatiche: tra Italia Balcani e Mediterraneo*, Franco Angeli, Milano, 2011, str. 95–112.
88. CAMPBELL, Mary Baine. “Travel writing and its theory“, u: HULME, Peter, YOUNGS, Tim (ur.). *The Cambridge Companion to Travel Writing*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005. str. 261–278.
89. CANTÙ, Cesare. *Della letteratura: discorsi ed esempi in appoggio alla Storia universale*, vol. II, Giuseppe Pomba ec, Torino, 1841.
90. CARBONE, Fausto, D'ALBA, Valentina. "Introduzione", u: LEJEAN, Guillome. *Viaggio in Albania ed al Montenegro*, Edizioni digitali del CISVA. 2011, str. I–II.
91. CARDONA, Giorgio Raimondo. “I viaggi e le scoperte“, *Letteratura italiana, vol. quinto, Le Questioni*, Einaudi, Torino, 1986, str. 687–716.
92. CARR, Helen. “Modernism and Travel (1880-1940)“, u: HULME, Peter, YOUNGS

- Tim (ur.). *The Cambridge Companion to Travel Writing*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, str. 70–86.
93. CARRARA, Francesco. “Il Vladica del Montenegro ritratto da’ suoi colloqui“, *Lettture di famiglia*, 1852, str. 58–60.
94. CARRER, Luisa. “*La Favilla (1836–1846), Profilo e indici*“, *Metodi e ricerche*, Rivista di studi regionali, Nuova serie, anno XXII, n. 2, luglio – dicembre 2003. Supplemento.
95. CHIRICO, David. “The Travel Narrative as a (Literary) Genre”, u: BRACEWELL, Wendy, DRACE-FRANCIS, Alex (ur.). *Under Eastern Eyes: A Comparative Introduction to East European Travel Writing on Europe*, Central European University Press, Budapest – New Yourk, 2008, str. 27–59.
96. CHIUDINA, Giacomo. *Storia del Montenegro (Crna Gora) da’ tempi antichi fino a’ nostri*, Antonio Zannoni – Tipografo Editore, Spalato, 1882.
97. CIPOLLA, Costantino, VANNI, Paolo. *Storia della Croce rossa italiana dalla nascita al 1914*, FrancoAngeli, Milano, 2013.
98. CLEMENTI, Giuseppe. “Un viaggio botanico eseguito l’anno 1840 nella Dalmazia e nel Monte Nero“, u: *Atti della terza riunione degli scienziati italiani*, Firenze, 1841, str. 516–521.
99. CLERICI, Luca. “La letteratura di viaggio“, u: BRIOSCHI Franco, DI GIROLAMO Costanzo (ur.). *Manuale di letteratura italiana: Storia per generi e problemi*, Bollati Boringhieri, vol. III, *Dalla metà del Settecento all’Unità d’Italia*, Torino, 1996, str. 590–610; vol. IV, *Dall’Unità d’Italia alla fine del Novecento*, str. 778–805.
100. CLERICI, Luca. “Per un atlante dei resoconti dei viaggiatori italiani in Italia: l’Ottocento“, u: CROTTI, Ilaria. *Il viaggio in Italia. Modelli, stili, lingue*, (atti del Convegno, Venezia 3–4 dicembre 1997), Napoli, Ed. scientifiche italiane, 1999, str. 141–164.
101. COGNASSO, Francesco. “Questione d’Oriente“, *Enciclopedia italiana*, vol. 28, Istituto di Enciclopedia Italiana, Roma, 1935.
102. CONSOLINI, Carla. “Reisebeschreibung nel Settecento tedesco“, u: D’AGOSTINI, Maria Enrica (ur.). *La letteratura di viaggio*, Guerini, Milano, 1987, str. 75–88.
103. CORA, Guido. *Fra gli Slavi Meridionali: un’escursione in Croazia e in Serbia*, Roma, 1903.
104. CRAVER, Earlene. “The Third Generation: The Young Socialists in Italy 1907–1915“, *Canadian Journal of History/ Annales canadienne d’histoire*, XXXI, August/août 1996, str. 199 – 226.
105. CRONIA, Arturo. *La conoscenza del mondo slavo in Italia: bilancio storico-bibliografico di un millennio*, Officine grafiche Stediv, Padova, 1958.

106. CUSATELLI, Giorgio. "I viaggi italiani dei tedeschi nel XVIII secolo", u: D'AGOSTINI, Maria Enrica (ur.). *La letteratura di viaggio. Storia e prospettiva di un genere letterario*, Guerini e associati, Milano, 1987, str. 89–96.
107. CVETKOVA, E. F. i dr. *Bibliografija o Crnoj Gori na ruskom jeziku 1722–1989, Crnogorska bibliografija*, t. IV, knj. 2, Cetinje, 1992.
108. ČAGOROVIĆ, Nebojša, CARMICHAEL, Cathie. "Constructing and rethinking Montenegrin national identity", *Narodna umjetnost*, 43/1, 2006, str. 59–74.
109. ČERNI, Vratislav. "Jovan Vaclik (Čeh u službi Crne Gore)", *Istorijski zapisi*, VII/1933, knj. XII, sv. 3, str. 129–132.
110. DE CAPRIO, Caterina. *Inaffidabili e pellegrini: viaggiatori italiani tra ottocento e novecento*, Dante & Descartes, Napoli, [2000].
111. DE NICOLA, Maria Assunta, *Mario Borsa: biografia di un giornalista*, Tesi di dottorato di ricerca, Università degli studi della Tuscia – Viterbo, 2012
112. DE PAOLIS, Alessandra. "Un naturalista scrittore: la prima esperienza odeporeica di Antonio Baldacci", u: BALDACCI, Antonio. *Le Bocche di Cattaro ed i Montenegrini: impressioni di viaggio e notizie da servire per introduzione alla flora della Czernagora*, Edizioni C.I.S.V.A, 2006.
113. DE SOMMIÈRES, Vialla. *Voyage historique et politique au Monténégro*, Imprimerie de Et. Imbert, Paris, 1820.
114. DERRIDA, Jacques. "The Law of Genre", trans. Avital Ronell, *Critical Inquiry*, 1980, vol. 7, br. 1, str. 55–81.
115. DODD, Philip. *The art of travel: essays on travel writing*, Totowa, London, 1982.
116. DRNDARSKI, Mirjana. *Nikola Tomazeo i naša narodna poezija*, Institut za književnost i umetnost, Beograd, 1989.
117. DUDA, Dean. *Priča i putovanje: hrvatski romantičarski putopis kao pripovjedni žanr*, Matica hrvatska, Zagreb, 1998.
118. DUDA, Dean. "Ostavljeno veslo na galiji nacije: književni modernizam i kultura putovanja", *Reč*, 2005, br. 73/19, str. 97–117.
119. DUDA, Dean. *Kultura putovanja. Uvod u književnu iterologiju*, Naklada Ljevak Zagreb, 2012.
120. DUKIĆ, Davor i dr. *Kako vidimo strane zemlje: uvod u imagologiju*, Srednja Europa, Zagreb, 2009.
121. DUNCAN, James, GREGORY, Derek (ur.). *Writers of Passage: reading travel writing*, Routledge, London and New Yourk, 2002.

122. DURKOVIĆ-JAKŠIĆ, Ljubomir. *Englezi o Njegošu i Crnoj Gori*, Grafički zavod, Titograd, 1963.
123. DURKOVIĆ-JAKŠIĆ, Ljubomir. „Njegoš i srpska pravoslavna opština u Trstu“, *Zbornik Pravoslavnog bogoslovskog fakulteta*, Beograd, 1951, str. 323–367.
124. ĐUKANOVIĆ, Bojka N. *Bibliografija o Crnoj Gori na engleskom jeziku 1593–1993*, *Crnogorska bibliografija*, t. IV, knj. 5, Cetinje, 1993.
125. ELSNER, Jas, RUBIES, Joan-Pau (ur.). *Voyages and Visions: Towards a Cultural History of Travel*, Reaction Books, London, 1999.
126. FABRE, Giorgio. *Il Contratto: Mussolini editore di Hitler*, Dedalo, Bari, 2004.
127. FARRAR L. L., Jr. “Aggression versus Apathy: The Limits of Nationalism during the Balkan Wars 1912–1913“, *East European Quarterly*, XXXVII, br. 3, September, 2003, str. 257–280.
128. FERRARI BOSI, Teresa. *Un viaggio nel Montenegro*, Modena, Tipografia Monetti e Namias, 1879.
129. FLEMING, Kathryn E. „Orijentalizam, Balkan i balkanska istoriografija“, *Filozofija i društvo*, 2001, br. 18, str. 11–32.
130. FOCACCIA, Miriam. *Bartolo Nigrisoli: tra clinica e chirurgia di guerra. Una biografia scientifica*, Pendragon, Bologna, 2011.
131. FORD, Emmet B. “Montenegro in the Eyes of the English Traveler“, *Südost Forschungen: internationale Zeitschrift für Geschichte, Kultur und Landeskunde Südosteuropas* / begründet von Fritz Valjavec; im Auftrag des Südost-Institut München geleitet und herausgegeben von Mathias Bernath, vol. 18, 1959, str. 350–380.
132. FORTIS, Alberto. *Viaggio in Dalmazia dall'abate--*, vol. I–II, Alvise Milocco, Venezia, 1774.
133. FUSSELL, Paul. *Abroad: British Literary Traveling Between the Wars*, Oxford University Press, New York, 1980.
134. GIAMMARCO, Marilena. “Per acque e per terre: itinerari medioadriatici tra Otto e Novecento“, u: MASIELLO, Vitilio (ur.). *Viaggiatori dell'Adriatico: percorsi di viaggio e scrittura*, Palomar, Bari, 2006, str. 163–187.
135. GLADSTONE, William Ewart. *Montenegro*/ per W. E. Gladstone; traduzione di Azeglio Valgimigli, J. Thiel, Manchester [i dr.] 1897.
136. GOLDSVORTI, Vesna. *Izmišljanje Ruritanije. Imperijalizam mašte*, preveli sa engleskog Vladimir Ignjatović i Srđan Simonović, Geopoetika, Beograd, 2005.
137. GOLDSWORTHY, Vesna. “The Balkans in Nineteenth-Century British Travel Writing“, u: YOUNGS, Tim (ur.). *Travel Writing in the Nineteenth-Century: Filling the*

- Blank Spaces*, Anthem Press, London, 2006, str. 19–37.
138. „Gospodarstvo, politika, demografija, žrtve“, *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice– VDG Jahrbuch*, Njemačka narodnosna zajednica –Zemaljska udruga Podunavskih Švaba u Hrvatskoj, Osijek, 2006, str. 190–236.
139. GUAGNINI, Elvio. *Viaggi e romanzi: note settecentesche*, Mucchi, Modena, 1994.
140. GUAGNINI, Elvio. *Viaggi d'inchostro: note su viaggi e letteratura in Italia*, Campanotto, Pasian di Prato, 2000.
141. GUAGNINI, Elvio. “Il viaggio, lo sguardo, la scrittura. Generi e forme della letteratura odepórica tra Sette e Ottocento”, u: SANTATO, Guido (ur.). *Letteratura italiana e cultura europea tra Illuminismo e Romanticismo*, Droz, Paris, 2003, str. 351–366.
142. GUAGNINI, Elvio. “L’arcipelago adriatico: forme e generi della letteratura di viaggio”, u: SCIANATICO, Giovanna, RUGGIERO, Raffaele (ur.). *Questioni odepóriche: modelli e momenti del viaggio adriatico*, Atti del Convegno tenuto in varie sessioni in Croazia, Bosnia e Albania nel 2007, Palomar, Bari [2007], str. 29–42.
143. GÜLBOY, Burak Samih. “Bandwagoning vs Chain Ganging: The Failure of Great Power Diplomacy in the Balkans before the First World War“ *International Journal of Turcologia*, vol. IX, 2014, br. 17, str. 7–36.
144. GVOZDEN, Vladimir, „Hronotop susreta u putopisima Miloša Crnjanskog“, u: MATICKI, Miodrag (ur.). *Slika drugog u balkanskim i srednjoevropskim književnostima*, Institut za književnost i umetnost, Beograd, 2006, str. 189–198.
145. GVOZDEN, Vladimir. *Srpska putopisna kultura 1914–1940: studija o hronotopičnosti susreta*, Službeni glasnik, Beograd, 2011.
146. HALL, Richard C. *The Balkan wars 1912–1913. Prelude to the First World War*, Routledge, London and New York, 2000.
147. HAMMOND, Andrew Neil. *The Debated Lands: British Travel Writing and The Construction of The Balkans*, doktorski rad u rukopisu, University of Warwick, 2002.
148. HAYDEN-BAKIĆ, Milica, HAYDEN, Robert. “Orientalist Variations on the Theme 'Balkans': Symbolic Geography in Recent Yugoslav Cultural Politics”, *Slavic Review*, 1992, vol. 51, br. 1, str. 1–15.
149. HOLLAND, Patrick, HUGGAN, Graham. *Tourists with Typewriters: Critical Reflections on Contemporary Travel Writing*, The University of Michigan Press, Ann Arbor, 1998.
150. HULME Peter, YOUNGS Tim. “Introduction”, u: HULME Peter, YOUNGS Tim (ur.). *The Cambridge Companion to Travel Writing*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, str. 1–16.

151. IVETIC, Egidio. *Le guerre balcaniche*, il Mulino, Bologna, 2006.
152. JAKULJ, Ivan. „Međunarodni ugovori Svete Stolice i Crne Gore: povijesno-pravni vid“, *Crkva u svijetu*, 2013, br. 48, str. 236–261.
153. JEZERNIK, Božidar. *Divlja Evropa*, prevela s engleskog S. Glišić, Biblioteka XX vek, Beograd, 2008.
154. JEZERNIK, Božidar (ur.). *Imaginarni Turčin*, preveli s engleskog Alen Bešić i Igor Cvijanović, Biblioteka XX vek, Beograd, 2010.
155. KAKAMO, Frančesko. „Konkordat sa Crnom Gorom i politika Svete Stolice prema Istoku“, *Matica*, VI/2005, br. 21, str. 221–254.
156. KARADŽIĆ, Vuk Stefanović. *Srpske narodne pjesme*, knj. I, Štamp. jermenskoga manastira, Beč, 1841.
157. KILIBARDA, Vesna. „O jednom malo poznatom prevodiocu fragmenata iz pjesničkog djela Petra II Petrovića i Nikole I Petrovića na italijanski jezik“, *Istorijski zapisi*, LXIII/1990, br. 3–4, str. 101–107.
158. KILIBARDA, Vesna. *Italijanska književnost u Crnoj Gori do 1918*, Unireks, Nikšić, 1992.
159. KILIBARDA, Vesna. *Bibliografija o Crnoj Gori na italijanskom jeziku (1532–1941), Crnogorska bibliografija*, tom IV, knj. 4, Centralna narodna biblioteka republike Crne Gore „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1993.
160. KILIBARDA, Vesna. „Bibliografija prevoda pjesničkog djela Nikole I Petrovića na italijanski jezik“, *Bibliografski vjesnik*, 1998, br. 2–3, str. 5–8.
161. KILIBARDA, Vesna. „Osvrt na italijanske prevode književnog djela Nikole I Petrovića Njegoša“, *Kralj Nikola – ličnost, djelo, vrijeme*. CANU, Podgorica, 1998, Naučni skupovi, knj. 49, odjeljenje društvenih nauka, knj. 21, tom II, str. 135–147.
162. KILIBARDA, Vesna. „Il botanico italiano Bartolomeo Biasoletto e una visita del re di Sassonia in Montenegro“, u: BIASOLETTO, Bartolomeo. *Viaggio in Montenegro di Federico Augusto di Sassonia*, Pensa MultiMedia Editore, Lecce, 2000, str. 7–28.
163. KILIBARDA, Vesna. *Njegoš i Trst: Italijanski pisci i putopisci o Vladici–pjesniku. B. Bjazoleto, P. Generini, F. Dal Ongaro*, CID, Podgorica, 2000.
164. KILIBARDA, Vesna. *O Njegošu i „Gorskom Vijencu“ na italijanskom jeziku u XIX vijeku*, Poseban otisak iz Zbornika radova „Prevođenje Gorskog vijenca na strane jezike“. Naučni skupovi, knj. 56; Odjeljenje umjetnosti, knj. 19, Podgorica, 2001, str. 107–127.
165. KILIBARDA, Vesna. *Il romanticismo italiano e il Montenegro: Le esperienze narrative di Francesco Dall’Ongaro e di Pietro Lorenzo Generini*, Edizioni Giuseppe Laterza, Bari, 2003.

166. KILIBARDA, Vesna. „Una conoscenza triestina nel libro odeporico di Bartolomeo Biasoletto“, u: CARRIERO, Eleonora (ur.). *Letteratura adriatica. Le donne e la scrittura di viaggio*. Archivi del viaggio adriatico. Atti del II convegno internazionale, Capitolo, 28–29 settembre, 2010, Edizioni digitali del C.I.S.V.A, 2010, str. 117–123.
167. KILIBARDA, Vesna. „Lazar Tomanović kao italijanista“, *Lingua montenegrina*, III/2010, br. 5, str. 251–262.
168. KILIBARDA, Vesna. „Jakov Ćudina i Crna Gora“, *Filološki pregled*, XXXVIII/2011, str. 69–85.
169. KILIBARDA, Vesna. „Njegoš i Venecija“, u: AJDAČIĆ, Dejan, LAZAREVIĆ-DI ĐAKOMO, Persida (ur.). *Venecija i slovenske književnosti*, SlovoSlavia, Beograd, 2011, str. 288–302.
170. KILIBARDA, Vesna. „O Istoriji Crne Gore (1882) Jakova Ćudine“, *Matica*, XIII/2012, br. 49, str. 349–366.
171. KILIBARDA, Vesna. „Njegoševo posljednje putovanje: Kroz Italiju 1850–1851“, *Lingua Montenegrina*, V/1, 2012, br. 9, str. 151–172.
172. KILIBARDA, Vesna. „Dvije Italijanke u susretu sa crnogorskim vladikom“, u: NIKČEVIĆ-BATRIČEVIĆ, Aleksandra (ur.). *Size zero/ Mala mjera III. Od margine do centra: feminizam, književnost, teorija*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2013, str. 193–204.
173. KRAUZE, Fridhilde. „Crna Gora: literatura na njemačkom jeziku“, *Bibliografski vjesnik*, XVII/1988, br. 2, str. 2–103.
174. KOVAČEVIĆ, Filip J. „A. Baldacci. Crnagora, memorie di un botanico. Bologna. Ditta di Nikola Zanichelli.“ *Glas Crnogorca*, XXVI/ 1897, br. 12 (22. III), str. 2.
175. LAINOVIĆ, Andrija. „Francuski naučnik Gijom Ležan o Njegošu“, *Stvaranje*, 1966, br. 10, str. 1173–1177.
176. LATKOVIĆ, Vido, BANAŠEVIĆ, Nikola (ur.). *Savremenici o Njegošu*, Novo pokolenje, Beograd, 1951.
177. LEED, Eric J. *La mente del viaggiatore: dall'Odissea al turismo globale*, Il Mulino, Bologna, 1992.
178. LEKIĆ, Danilo. *Francuzi o Crnoj Gori u XIX vijeku*, Kulturno prosvjetna zajednica u Baru, 1985.
179. LETO, Maria Rita. „La ‘fortuna‘ in Italia della poesia popolare serbocroata dal Tommaseo al Kasandrić“, *Europa Orientalis*, XIV/1995, br.1, str. 217–287.
180. LISLE, Debbie. *The Global Politics of Contemporary Travel Writing*, Cambridge University Press, New York, 2006.

181. LODGE, David. "The Novelist Today: Still at the Crossroads?", u: *The Practice of Writing* [1996], Penguin, London, 1997, str. 4–19.
182. LJUBIĆ, Šime. „Marijana Bolice Kotoranina Opis Sandžakata Skadarskoga od godine 1614“, *Starine JAZU*, 1880, knj. XII, str. 164–205.
183. MACCANNELL, Dean. *The Tourist: A new theory of the leisure class*, University of California Press, Berkley –Los Angeles – London, 1999 (prvo izdanje: Schocken Books, New York, 1976).
184. MACZAK, Antoni. *Viaggi e viaggiatori nell'Europa moderna*, Laterza, Roma, 2002 (prvo izdanje: 1992).
185. MAGRINI, Luciano. *Montenegro, la fine di un regno*, con prefazione di Mario Borsa, La Promotrice, Milano, 1922.
186. MANTEGAZZA, Vico. "Attraverso l'Adriatico. Il telegrafo senza fili Bari-Antivari", *Corriere della Sera*, 31. marzo 1904.
187. MANTEGAZZA, Vico. *Altra sponda*, Libreria editrice lombarda A. De Mohr, Antongini, Milano, 1905.
188. MANTEGAZZA, Vico. „Sull'altra sponda“, *La Lettura*, X/1910, br. 2, str. 147–154.
189. MANTEGAZZA, Vico. „Nicola Re“, *La Lettura*, X/1910, br. 9, str. 169–180.
190. MANTEGAZZA, Vico. *L'Albania*, Bontempelli e Invernizzi editori, Roma, 1912.
191. MANTEGAZZA, Vico. *La guerra balcanica*, Bontempelli e Invernizzi, Roma, 1912.
192. MANTEGAZZA, Vico. *Il porto di Antivari: le iniziative italiane nel Montenegro*, Istituto editoriale italiano, Milano, 1919.
193. MANTOVANI, Dino. *Il poeta soldato: Ippolito Nievo (1831–1861)*, Fratelli Treves, Milano, 1900.
194. MARTELLONI, Francesco. "Antonio Baldacci: Italia e Austria alleate-concorrenti in Albania e Adriatico orientale (1896–1903)", *Itinerari di ricerca storica*, XXVII / 2013, br. 1 (nuova serie), str. 109–139.
195. MARTUCCI, Donato, NICOLI, Rita. "Ai popoli generosi dell'Albania e della Montagna Nera: Antonio Baldacci e i Balcani", *Palaver*, 2013, br. 2, 183–206.
196. MASIELLO, Vitilio. "Un esempio di percorso letterario, il viaggio e l'avventura", *Problemi 109*, 1996, settembre – dicembre, str. 297–311.
197. MATTIOLI, Giorgio. "Contribution du journaliste et publiciste V. M.: la connaissance de l'histoire et des questions des Pays de l'Europe du Sudest en Italie entre la fin du XIXe et le début du XXe siècle", u: *Balkanica XXIV. Annuaire de l'Institut des études balkaniques*, Académie serbe des sciences et des arts, Institut des études balkaniques,

- Belgrade, 1993, str. 87–100.
198. MAZZINI, Giuseppe. *Lettere slave*, con prefazione di Fabrizio Canfora, Gius. Laterza & figli, Bari, 1939.
 199. McARTHUR, Sarah. *Being European: Russian Travel Writing and the Balkans, 1804–1877*, University College London, School of Slavonic and East European Studies, Submitted in partial satisfaction of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy, april 2010.
 200. MELILEO, Noemi, SOLARI, Daria. “Introduzione”, u: YRIARTE, Charles. *Le rive dell'adriatico ed il Montenegro*, Edizioni C.I.S.V.A, 2010.
 201. MEZZABOTTA, Ernesto. *La Montenegrina*, Casa Edit.Tip. Edoardo Perino, Roma, 1896.
 202. MILOVIĆ, Jevto. „Posjeta kralja saksonskog Fridriha Avgusta vladici Radu 1838.“ (Po istorijskoj građi iz Državnog arhiva u Zadru), *Istorijski zapisi*, II /1949, knj. III, sv. 1–6, str. 50–60.
 203. MILOVIĆ, Jevto. *Njegoš u slici i riječi*, Grafički zavod, Titograd, 1974.
 204. MILOVIĆ, Jevto. *Petar II Petrović Njegoš u svom vremenu*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1985.
 205. MILLS, Sara. *Discourses of Difference: An analysis of women's travel writing and colonisation*. Routledge, London, 2005.
 206. MILUNOVIĆ, Luka. „Osnivanje državnog teatra u Crnoj Gori“, *Matica*, X/ 2009, br. 39, str. 355–394.
 207. MILUNOVIĆ, Luka. *Pozorište u knjaževini Crnoj Gori 1884–1888: Kulturne prilike i počeci organizovanog i kontinuiranog pozorišnog života*, Crnogorsko narodno Pozorište, Podgorica, 2001.
 208. MITROVIĆ, Marija (ur.). *Svetlost i senke: kultura Srba u Trstu*, Clio, Beograd, 2007.
 209. MAGHERINI-GRAZIANI, Giovanni. *Commemorazione del conte Alfredo Serristori*, Citta di Castellò, 1902.
 210. MOJAŠEVIĆ, Miljan. *Njemačko-jugoslovenske kulturne veze*, Izdavačko-informativni centar studenata, Beograd, 1974.
 211. MONGA, Luigi (ur.). *On travel literature theories*, Moncalieri, C.I.R.V.I, 1993.
 212. MONTI OREL, Silvana. *I giornali triestini dal 1863 al 1902: Società e cultura di Trieste attraverso 576 quotidiani e periodici analizzati e descritti nel loro contesto storico*, Edizioni LINT, Trieste, 1976.
 213. MONTICELLI, Rita. *Lo stupore della differenza: Anna Jameson e la tradizione del*

- racconto di viaggio*, Patron Editore, Bologna, 2000.
214. MONZALI, Luciano. *Italiani di Dalmazia. Dal Risorgimento alla Grande Guerra*, Le Lettere, Firenze, 2004.
 215. MULJAČIĆ, Žarko. „Boravak Alberta Fortisa u Boki Kotorskoj“, *Boka*, 1976, br. 8, str. 286–290.
 216. MULJAČIĆ, Žarko. *Putovanja Alberta Fortisa po Hrvatskoj i Sloveniji, 1765–1791*, Književni krug, Split, 1996.
 217. NICOLARDI, Monica. “Diario del ritorno nella terra natia: la Dalmazia di Giuseppe Modrich”, u: MODRICH Giuseppe, *La Dalmazia romana – veneta – moderna. Note e ricordi di viaggio*, Edizioni C.I.S.V.A, 2010, str. III–XV.
 218. NIGRISOLI, Bartolo. *Osservazione e pratica di chirurgia di guerra. Campagna del Montenegro contro la Turchia (1912-1913) e notizie ed impressioni sui primi feriti della guerra nostra contro l’Austria (maggio–luglio 1915)*, Bologna, 1915.
 219. NOVAKOVIĆ, Boško. *Izbor iz srpskog putopisa*, Srpska književnost u sto knjiga, Novi Sad – Beograd, 1961.
 220. PAGNINI, Cesare. *I giornali triestini dal 1777 al 1955*, Stabilimento d’Arti grafiche Smolars S.p.A, Trieste, 1958.
 221. PAGNINI, Cesare. *I giornali di Trieste: dalle origini al 1959*, Centro Studi, Milano, 1959.
 222. PEDERIN, Ivan. *Hrvatski putopis*, Maveda, Rijeka, 2007.
 223. PEJOVIĆ, Momčilo D. *Školovanje Crnogoraca u inostranstvu 1848–1918*, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 2000.
 224. PEKOVIĆ, Slobodanka. “Putopis – uslovljenost žanra”, u: PEKOVIĆ, Slobodanka (ur.). *Knjiga o putopisu*, zbornik radova, Institut za književnost i umetnost, Beograd, 2010, str. 11–26.
 225. PERIĆ GAVRANČIĆ, Sanja. “Latinska Onimija u prevoditeljskoj praksi Đure Ferića (1739.–1820.)”, *Folia onomastica Croatica*, 2009, br. 18, 121–148.
 226. PERUSSIA, Felice. “Note sulla psicologia della testimonianza di viaggio”, u: BIANCHI, Elisa (ur.). *Geografie private: resoconti di viaggiocome lettura del territorio*, Unicopli, Centro interuniversitario di ricerche sul viaggio in Italia, Milano, 1985, str. 125–142.
 227. PETRICIOLI, Marta. *Archeologia e Mare Nostrum. Le missioni archeologiche nella politica mediterranea dell’Italia 1898/1943*, Roma, 1990.
 228. PETROVIĆ-NJEGOŠ, Nikola. *Nuovi canti di Nicola I*, traduzione italiana di Eugenio Barbarich, Tip. Enrico Voghera, Roma, 1898.

229. PETROVIĆ, Rade. „Predgovor“, u: IRIJART, Šarl. *Bosna i Hercegovina. Putopis iz vremena ustanka 1875–1876*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1981.
230. PILETIĆ, Milana. „Saba i Crna Gora“ *Stvaranje*, XL/1985, br. 1. str. 95–98.
231. PIZZAMIGLIO, Gilberto. „Introduzione“ u: FORTIS, Alberto. *Viaggio in Dalmazia*, Marsilio Editori, Venezia 1987.
232. PIZZAMIGLIO, Gilberto. „La Dalmazia tra viaggio e romanzo“, u: SCIANATICO, Giovanna, RUGGIERO, Raffaele (ur.). *Questioni odepatiche: modelli e momenti del viaggio adriatico*, Atti del Convegno tenuto in varie sessioni in Croazia, Bosnia e Albania nel 2007, Palomar, Bari [2007], str. 353–389.
233. POLI, Umberto. „Il Montenegro“, *Il Lavoratore*, 1904, (4. IV), str. 2.
234. POLOUEKTOVA, Ksenia. *Foreign land as a Metaphor of One's Own: Travel and Travel Writing in Russian History and Culture, 1200s – 1800s*, A Dissertation in History, Presented to the Faculties of The Central European University in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy, Budapest, 2009.
235. POPOVIĆ, D.D. „Sjećanje na Krsta Pejovića, prirodnjaka i sakupljača biljaka sa Njeguša“, *Dan*, 2006 (17. VII).
236. POPOVIĆ, Olivera. *Tršćanska italijanska periodika do ujedinjenja Italije o Crnoj Gori*, Magistarski rad u rukopisu odbranjen na Univerzitetu Crne Gore, Nikšić, 2008.
237. POPOVIĆ, Olivera, „Lik žene u pjesmama o Crnoj Gori objavljenim u tršćanskoj štampi sredinom XIX vijeka“, u: NIKČEVIĆ-BATRIČEVIĆ Aleksandra (ur.). *Size zero/mala mjera II: Ženski lik u književnom tekstu*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2011, str. 47–61.
238. PRATT, Mary Louise. *Imperial Eyes. Travel Writing and Transculturation*, Routledge, London and New York, 1992.
239. PRETO, Paolo. *Venezia e i Turchi*, Sansoni, Firenze, 1975.
240. PROCACCI, Giuliano. *Storia degli italiani*, Editori Laterza, Bari, 1998.
241. PULEVIĆ, Vukić, VINCEK, Daniel. *Crna Gora vrata Balkana. Putopisi i zapisi evropskih botaničara*, Obod, Cetinje, 1991.
242. PULEVIĆ, Vukić, VINCEK, Daniel. „Predgovor“, u: HASERT, Kurt. *Crna Gora. Putopisi, tom I*, pripremili i preveli s njemačkog Vukić Pulević i Daniel Vincek, CID Podgorica, Izdavački Centar Cetinje, 1995, str. 5–26.
243. PULEVIĆ, Vukić. „Osvrt na probleme crnogorske fitonimije“, *Lingua Montenegrina*, II/2009, br. 3, str. 55–64.

244. RADOJEVIĆ, Danilo. „Epoha Svetog Petra i Njegoša“, *Matica*, XIV/2013, br. 55, str.
245. RAGONE, Giovanni. *Un secolo di libri. Storia dell'editoria in Italia dall'Unità al post-moderno*, Einaudi, Torino, 1999.
246. RAPAJIĆ, Svetozar. „Crnogorska vesela udovica“, *Zbornik radova Fakulteta dramskih umetnosti*, Fakultet dramskih umetnosti, Beograd, 2008, br. 13–14, str. 45–78.
247. RASPUDIĆ, Nino. *Jadranski (polu)orijentalizam: Prikazi Hrvata u talijanskoj književnosti*, Naklada Jurčić d.o.o, Zagreb, 2010.
248. RASTODER, Šerbo i dr. *Istorijski leksikon Crne Gore*, Daily Press – VIJESTI, Podgorica, 2006.
249. RAVELLI, Giorgetta (ur.). *Da Ulisse a Ulisse: viaggio come mito letterario, Atti del convegno internazionale, Imperia, 5–6 ottobre 2000*, Istituti editoriali e poligrafici internazionali, Pisa ; Roma, [2001].
250. RAŽNATOVIĆ, Novak. „Crna Gora na Berlinskom kongresu“, *Istorijski zapisi*, XXVI/1973, knj. XXX, br. 3–4, str. 321–340.
251. RISTIĆ, Ljubodrag P. „Strani putopis kao izvor za srpsku istoriju 19. veka“, u: PEKOVIĆ, Slobodanka (ur.). *Knjiga o putopisu*, zbornik radova, Institut za književnost i umetnost, Beograd, 2010, str. 225–234.
252. RISTOVIĆ, Milan. *Crni Petar i balkanski razbojnici. Balkan i Srbija u nemačkim satiričkim časopisima (1903–1918)*, drugo, prošireno izdanje, Udruženje za društvenu istoriju, Beograd, 2011.
253. ROMANATO, Gianpaolo. *L'Italia della vergogna nelle cronache di Adolfo Rossi (1857–1921)*, Longo Editore, Ravenna, 2010.
254. ROVITO, Teodoro. *Letterati e giornalisti italiani contemporanei, dizionario biobibliografico*, seconda edizione, Napoli, 1922.
255. SAID, Edvard. *Orijentalizam*, prevela s engleskog Drinka Gojković, Biblioteka XX vek, Beograd, 2008.
256. SANUDO, Marino Sanudo, *I Diarii (1466–1536)*, t. XLV, Visentini, Venezia, 1896.
257. SCIANATICO, Giovanna (ur.). *Scrittura di viaggi: le terre dell'Adriatico*, Palomar, Bari, [2007].
258. SEKERUŠ, Pavle. „Društvene predstave i proizvodnja značenja: Slike Južnih Slovena u francuskoj kulturi XIX veka“, *Zbornik međunarodnog skupa Susret kultura*, Filozofski fakultet, Novi Sad, 2006, str. 101–108.
259. SIMONI, Renato. *Gli assenti. Profili*, Vitagliano, Milano, 1920.
260. SOMMELLA, Valentina. „Jeu de patience ou casse-tête chinois: Raymond Poincaré e

- la diplomazia europea nei Balcani“, u: MOTTA, Giuseppe (ur.). *Le Guerre Balcaniche e la fine del 'Secolo Lungo'*. Atti del convegno di Târgu Mureș (19–20 luglio 2012), Edizioni Nuova Cultura, Roma, 2013, str. 29–55.
261. STIPČEVIĆ, Nikša. „Pogled na prevode srpskohrvatskog usmenog pesništva u Italiji“, u: *Zbornik Matice Srpske za književnost i jezik*, 1975, knj. 23, sv. 3, str. 448–457.
262. STIPČEVIĆ, Nikša. „O italijanskim dobrovoljcima u hercegovačkom ustanku“, u: *Zbornik Matice srpske za istoriju* 71–72, Novi Sad, 2005, str. 173–179.
263. STULLI, Bernard. „Tršćanska *La Favilla* i Južni Slaveni“, *Anali Jadranskog instituta JAZU*, 1965, sv. 1, str. 7–80.
264. STOJANOVIĆ, Petar. „Lični subjektivitet crnogorske žene u XVIII, XIX, i na početku XX vijeka“, *Istorijski zapisi* 27, 1974, br. 3–4, str. 213–241.
265. ŠISTEK, František. *Naša braća na Jugu: Češke predstave o Crnoj Gori i Crnogorcima 1830–2006*, Matica crnogorska, Cetinje – Pogorica, 2009.
266. TAMBORRA, Angelo. *The Rise of Italian Industry and the Balkans*, Studi storici sull'Europa orientale, Roma, 1987.
267. TODOROV, Cvetan, *Mi i drugi: francuska misao o ljudskoj raznolikosti*, prev. B. Jelić, M. Perić i M. Zdravković, Bibl. XX vek, Beograd, 1994.
268. TODOROV, Tzvetan. “The Journey and Its Narratives”, *The Morals of History*, translated by Alison Waters, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1995. str. 60–70.
269. TODOROVA, Marija. *Imaginarni Balkan*, prevele s engleskog A. B. Vučen i D. Starčević, Biblioteka XX vek/ Krug, 2. izdanje, Beograd, 2006.
270. TODOROVIĆ, Jelena. “La vita come spettacolo. Eugenio Popovich, vita e opere“ u: MITROVIĆ, Marija (ur.). *Cultura Serba a Trieste*, Argo, Trieste, 2009, str. 195–208.
271. /TOMANOVIĆ, Lazar/. „Nel Montenegro, cenni ed appunti intorno alla flora del Montenegro, Genova 1891“, *Glas Crnogorca* XX/1891, br. 6 (2. II), str. 2, br. 25 (15. VI), str. 4.
272. /TOMANOVIĆ, Lazar/. „Altre notizie intorno alla flora del Montenegro, Genova 1893“, *Glas Crnogorca* XXII/1893, br. 51(18. XII), str. 3.
273. /TOMANOVIĆ, Lazar/. „Crnojevići u Mlecima“, *Glas Crnogorca*, XXV/1896, br. 48 (23. XI), str.1–2; br. 49 (30. XI), str. 1–2.
274. /TOMANOVIĆ, Lazar/. „Opsada Skadra“, *Glas Crnogorca* XXV/1896, br. 50 (7. XII), str. 1; br. 52 (21. XII), str. 1–2.
275. /TOMANOVIĆ, Lazar/. „Il mio settimo viaggio nel Montenegro, A. Baldacci. Roma 1898“, *Glas Crnogorca*, Cetinje, XXVII/1898, br. 41 (10. X), str. 2.

276. /TOMANOVIĆ, Lazar/, „Nel Montenegro sud-orientale. A. Baldacci. Roma 1902“, *Glas Crnogorica*, Cetinje, XXXI/ 1902, br. 23 (8. VI), str. 2.
277. TOMAS, Valter. „*Gazzetta di Zara*“ u *preporodnom ozračju*, Split, Književni krug, 1999.
278. TOMMASEO, Niccolò, *Canti popolari toscani, corsi, illirici, greci*, vol. I–IV, Girolamo Tasso, Venezia, 1841–1842.
279. TRESIĆ- PAVIČIĆ, A., „Po ravnim Kotarima“, *ASSERIA*, V/2007, str.281–292, Izvadak iz: *Hrvatski ilustrovani Kalendar*, Zadar, 1906, str. 87–92.
280. VALUSSI, Pacifico. „Bibliografia“, *La Favilla*, VII/1842, br. 7 (15. IV), str. 111–117.
281. VEDOVI, Timoleone. *Cenni sul Montenegro*, Tip. Eredi Segna, Mantova, 1869.
282. VERNASSA, Maurizio. „Opinione pubblica e politica estera. L'interessamento italiano nei confronti dell'area balcanica (1897–1903)“, *Rassegna storica del Risorgimento*, 1976, str. 338–364.
283. VIVIÈS Jean, *English Travel Narratives in the Eighteenth Century: exploring genres*, translated by Claire Davison, Ashgate, Aldershot, 2002.
284. VON MARTELS, Zweder (ur.). *Travel fact and travel fiction: studies on fiction, literary tradition, scholarly discovery and observation in travel writing*, E. J. Brill, Leiden [etc.] 1994.
285. VRAM, Ugo G. Osservazioni antropologiche nel Montenegro: 1902“, *Estratto dagli Atti della Società romana di antropologia*, v. XI, sv. 2, Roma, 1905. str. 3–13.
286. VRAM, Ugo G. „Frammenti scheletrici in tombe cristiane presso Niksic (Montenegro) 1902“, *Atti della società romana di antropologia*, 1905, vol. XI, sv. 2, str. 191–194.
287. VRAM, Ugo G. „Antropologia della Zatriebach (Albania montenegrina)“, *Bollettino della Società Adriatica di Scienze Naturali in Trieste*, 1908, v. XXIV, str. 167–185.
288. VUČKOVIĆ, Nikola. „Predgovor“, u: BICI, Marin. *Iskušenja na putu po crnogorskom primorju, Albaniji i Srbiji i 1610. godine*, prevod s italijanskog, predgovor i napomene Nikola Vučković, Opštinski arhiv–Budva, Budva, 1985, str. 5–11.
289. WEBSTER, Richard A. *L' imperialismo industriale italiano 1908–1915. Studi sul prefascismo*, Giulio Finaudi editore, Torino, 1974.
290. WOLFF, Larry. *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford University Press, Stanford, 1994.
291. WOLFF, Larry. *Venezia e gli slavi: la scoperta della Dalmazia nell'eta dell'illuminismo*, Il Veltro, Roma, 2006.

292. ZANIER, Claudio. *Il Diario di Pompeo Mazzocchi 1829–1915*, Compagnia della Stampa, Brescia, 2003.
293. ZILCOSKY, John. "Writing Travel", u: ZILCOSKY, John (ur.). *Writing Travel: The Poetics and Politics of the Modern Journey*, University of Toronto Press, Toronto, 2008, str. 1–21.
294. ZORIĆ, Mate. „Talijanski pisci o južnoslavenskim narodima“, *Enciklopedija Jugoslavije*, tom. 8, Zagreb, 1971.
295. ZORIĆ, Mate. „80 pisama iz prepiske Tommaseo–Carrara“ u: *Hrvatsko-talijanski književni odnosi 7*, Zavod za znanost o književnosti, Zagreb, 2000, str. 307–466.
296. ŽIVOTIĆ-ELERMAJER, Olga. *Iz nemačko-jugoslovenskih književnih veza: Hajnrih Štiglic (1801–1849) i njegov odnos prema Jugoslovenima*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 1991.

Sajtografija

1. /Anonimno/, „Alfredo Serristori“
<http://www.chieracostui.com/costui/docs/search/schedaoltre.asp?ID=12274>
2. /Anonimno/, „Bernhard Fiedler“, Wikipedia,
http://de.wikipedia.org/wiki/Bernhard_Fiedler
3. /Anonimno/, „Congresso di Berlino – Attentato al Re – Ministeri Cairoli“
<http://cronologia.leonardo.it/storia/a1878b.htm>
4. /Anonimno/, “Governo a Sinistra – Depretis 1 e 2 – Morte Vitt. Em. II e Pio IX“, Cronologia, <http://cronologia.leonardo.it/storia/a1876d.htm>
5. /Anonimno/, “Il Friuli nel cantiere del Risorgimento”, *Messaggero Veneto*, 2012 (02. II)
<http://messaggeroveneto.gelocal.it/cronaca/2012/02/02/news/il-friuli-nel-cantiere-del-risorgimento-1.3136360>
6. /Anonimno/, “Hermann David Salomon Corrodi (1844-1905)“
http://www.galeriearyjan.com/pdfs/Corrodi-Hermann-David-Salomon-%A0Les-bords-du-Nil%A0_en.pdf
7. /Anonimno/“Mario Borsa“, <http://www.comune.somaglia.lo.it/il-comune/il-nostro-paese/personaggi-illustri/mario-borsa/>
8. /Anonimno/“Rossi (famiglia); Alfani (famiglia)“, Sistema informatico Archivio di Stato di Firenze http://www.archiviodistato.firenze.it/siasfi/cgi-bin/RSOLSearchSiasfi.pl?_op=printsprod&id=IFDD1680XX&_coj=yes&_language=eng&_selectbycompilationdate
9. *Atti parlamentari, Camera dei deputati, Sessione del 1876–77 – Discussioni* – Tornata del 18. dicembre 1876; Tornata del 23 aprile 1877.
<http://storia.camera.it/regno/lavori/leg13/sed021.pdf>;
<http://storia.camera.it/regno/lavori/leg13/sed095.pdf>
10. BOYM, Svetlana. “Nostalgia and Its Discontents“, *Hedgehog Review. The Uses of the Past*, 2007, vol. 9, br. 2, str. 7–18.
11. CERASI, L. “MARCOTTI, Giuseppe“, *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 70, 2007, [http://www.treccani.it/enciclopedia/giuseppe-marcotti_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/giuseppe-marcotti_(Dizionario-Biografico)/)
12. CLEMENTE, Vincenzo. “CORTI, Luigi“, *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 29, 1983, [http://www.treccani.it/enciclopedia/luigi-corti_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/luigi-corti_(Dizionario-Biografico)/)
13. ČOLOVIĆ, Ivan. “Balkanistički diskurs i njegovi kritičari“, *Republika*, XXII/ 2010, br. 490–491, (01–31. XII) <http://www.republika.co.rs/490-491/21.html>
14. GENTILE, Emilio. “GIOLITTI, Giovanni“, *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 55, 2001. [http://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-giolitti_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-giolitti_(Dizionario-Biografico)/)

15. GIACOMINI, V. "BIASOLETTI, Bartolomeo", u: *Dizionario biografico degli italiani*, v. 10, Treccani, Roma, 1968, str. 288–290.
16. GOJNIĆ, Vlado. „Iz istorije crnogorskog iseljništva“, <http://montenegrina.net/dijaspora/iz-istorije-crnogorskog-iseljenistva-vlado-gojnic/>
17. GUIDA, Francesco. "MANTEGAZZA, Vico", *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 69, 2007, [http://www.treccani.it/enciclopedia/vico-mantegazza_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/vico-mantegazza_(Dizionario-Biografico)/)
18. GVOZDEN, Vladimir. "Kako čitati putopis", http://www.nb.rs/view_file.php?file_id=731
19. LOTTI, Luigi. "BORSA, Mario" *Dizionario Biografico degli Italiani*, volume 13, 1971, [http://www.treccani.it/enciclopedia/mario-borsa_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/mario-borsa_(Dizionario-Biografico)/)
20. MAGRO, Letizia. „Un italiano a Trieste in viaggio per il Montenegro: equivoci e scoperte“, in *La letteratura degli Italiani. Rotte, confini, passaggi*, Atti del XIV Congresso Nazionale dell'ADI (Genova, 15–18 settembre 2010), a cura di Alberto Beniscelli, Giorgio Bertone, Quinto Marini, Simona Morando, Luigi Surdich, Franco Vazzoler, Stefano Verdino, DIRAS (DIRAAS), Università degli Studi di Genova, 2012. <http://www.diras.unige.it/Adi%202010/Magro%20Letizia.pdf>
21. MAGNANI, Sabina. "CORRODI, Hermann", *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 29, 1983 [http://www.treccani.it/enciclopedia/hermann-corrodi_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/hermann-corrodi_(Dizionario-Biografico)/)
22. MEROLLA, Riccardo. "CASTELLINI, Gualtiero", *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 21, 1978. [http://www.treccani.it/enciclopedia/gualtiero-castellini_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/gualtiero-castellini_(Dizionario-Biografico)/)
23. MILJIĆ, Marijan-Mašo. „Jusovača – Kazneni zavod u Podgorici (1893–1945)“, http://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/cg_u_xix_vijeku/jusovaca_kazneni_zavod_u_podgorici.htm
24. MIRANDA, Salvador. *The Cardinals of the Holy Roman Church, Biographical Dictionary*, <http://www2.fiu.edu/~mirandas/bios1889-iii.htm>
25. REBERSCHAK, Maurizio. "Gli uomini capitali: il gruppo veneziano (Volpi, Cini e gli altri)", u: WOOLF, Stuart, ISNENGHI, Mario (ur.), *L' Ottocento e il Novecento*, Istituto Dell'Enciclopedia Italiana "Giovanni Treccani", Roma, 2002. http://www.treccani.it/enciclopedia/l-ottocento-e-il-novecento-2-la-societa-veneziana-gli-uomini-capitali-il_%28Storia-di-Venezia%29/
26. SIJERKOVIĆ-MOŠKOV, Dušanka. *Manastir Savina – velika crkva Uspenja Bogorodice*, Prvo elektronsko ispravljeno i dopunjeno izdanje 2003, na osnovu štampanog izdanja iz 1998. god, Beograd, 2003. http://www.rastko.rs/rastko-bo/umetnost/likovne/dsijerkovic-moskov-savina/dsijerkovic-moskov-savina_1.html

27. SIRCANA, Giuseppe. "ELENA Petrovic Njegos, regina d'Italia", *Dizionario Biografico degli Italiani*, t. 42, 1993. [http://www.treccani.it/enciclopedia/elena-petrovic-njegos-regina-d-italia_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/elena-petrovic-njegos-regina-d-italia_(Dizionario-Biografico)/)
28. SIRCANA, Giuseppe. "GUARINO, Eugenio", *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 60, 2003. [http://www.treccani.it/enciclopedia/eugenio-guarino_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/eugenio-guarino_(Dizionario-Biografico)/)
29. SURDICH, Francesco. "CORA, Guido", *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 28, 1983, [http://www.treccani.it/enciclopedia/guido-cora_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/guido-cora_(Dizionario-Biografico)/)
30. VITTORIA, Albertina. "DUDAN, Alessandro", *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 41, 1992. [http://www.treccani.it/enciclopedia/alessandro-dudan_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/alessandro-dudan_(Dizionario-Biografico)/)
31. VITTORIA, Albertina. "FEDERZONI, Luigi", *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 45, 1995, [http://www.treccani.it/enciclopedia/luigi-federzoni_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/luigi-federzoni_(Dizionario-Biografico)/)
32. VOLTERRA, Alessandro. "GALLIANO, Giuseppe Filippo", *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 51, 1998, [http://www.treccani.it/enciclopedia/giuseppe-filippo-galliano_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/giuseppe-filippo-galliano_(Dizionario-Biografico)/)
33. VUKČEVIĆ, Ivan S. "Recepcija muzičkog života Cetinja druge polovine XIX vijeka", <http://www.cetinje-mojgrad.org/?p=3179>
34. Internet culturale: Cataloghi e collezioni digitali delle biblioteche italiane www.internetculturale.it

IZJAVA O AUTORSTVU

Potpisani/a Olivera Popović

Broj upisa 2/09

IZJAVLJUJEM

da je doktorska disertacija pod naslovom:

Italijanski putopis XIX vijeka o Crnoj Gori

- rezultat sopstvenog istraživačkog rada,
- da predložena disertacija ni u cjelini, ni u djelovima nije bila predložena za sticanje bilo koje diplome prema studijskim programima drugih visokoškolskih ustanova i
- da nijesam kršio/la autorska prava i koristio/la intelektualnu svojinu drugih lica.

Potpis doktoranda

u Nikšiću

20/04/2017

**IZJAVA O ISTOVJETNOSTI ŠTAMPANE I ELEKTRONSKE
VERZIJE DOKTORSKE DISERTACIJE**

Ime i prezime autora **Olivera Popović**
Broj upisa **2/09**
Studijski program **Nauka o književnosti, Filološki fakultet Nikšić**

Naslov disertacije
Italijanski putopis XIX vijeka o Crnoj Gori

Mentor

Potpisani/a **Olivera Popović**

Izjavljujem da je štampana verzija doktorske disertacije istovjetna elektronskoj verziji, koju sam predao/la radi pohranjivanja u **Digitalni arhiv Univerziteta Crne Gore**.

Istovremeno izjavljujem da dozvoljavam objavljivanje ličnih podataka u vezi sa sticanjem akademskog zvanja doktora nauka (ime i prezime, godina i mjesto rođenja, naslov disertacije i datum odbrane) na mrežnim stranicama i u publikacijama Univerziteta Crne Gore.

Potpis doktoranda

u **Nikšiću**

20/04/2017

IZJAVA O KORIŠĆENJU

Ovlašćujem Univerzitetsku biblioteku da u **Digitalni arhiv Univerziteta Crne Gore** unese doktorsku disertaciju pod naslovom

Italijanski putopis XIX vijeka o Crnoj Gori

koja je moj autorski rad.

Doktorska disertacija, pohranjena u Digitalni arhiv Univerziteta Crne Gore, može se koristiti pod uslovima definisanim licencom Kreativne zajednice (Creative Commons), za koju sam se odlučio/la¹.

☐
☐
☒
☐
☐
☐

Autorstvo

Autorstvo – bez prerada

Autorstvo – dijeliti pod istim uslovima

Autorstvo – nekomercijalno

Autorstvo – nekomercijalno – bez prerada

Autorstvo – nekomercijalno – dijeliti pod istim uslovima

Potpis doktoranda

u Nikšiću

20/04/2017

¹ Odabrati (čekirati) jednu od šest ponuđenih licenci (kratak opis licenci dat je na poledini ovog priloga)

Autorstvo

Licenca sa najširim obimom prava korišćenja. Dozvoljavaju se prerade, umnožavanje, distribucija i javno saopštavanje djela, pod uslovom da se navede ime izvornog autora (onako kako je izvorni autor ili davalac licence odredio).

Djelo se može koristiti i u komercijalne svrhe.

Autorstvo – bez prerada

Dozvoljava se umnožavanje, distribucija i javno saopštavanje djela, pod uslovom da se navede ime izvornog autora (onako kako je izvorni autor ili davalac licence odredio). Djelo se ne može mijenjati, preoblikovati ili koristiti u drugom djelu.

Licenca dozvoljava komercijalnu upotrebu djela.

Autorstvo – dijeliti pod istim uslovima

Dozvoljava se umnožavanje, distribucija i javno saopštavanje djela, pod uslovom da se navede ime izvornog autora (onako kako je izvorni autor ili davalac licence odredio). Ukoliko se djelo mijenja, preoblikuje ili koristi u drugom djelu, prerade se moraju distribuirati pod istom ili sličnom licencom.

Ova licenca dozvoljava komercijalnu upotrebu djela i prerada. Slična je softverskim licencama, odnosno licencama otvorenog koda.

Autorstvo – nekomercijalno

Dozvoljavaju se prerade, umnožavanje, distribucija i javno saopštavanje djela, pod uslovom da se navede ime izvornog autora (onako kako je izvorni autor ili davalac licence odredio).

Komercijalna upotreba djela nije dozvoljena.

Autorstvo – nekomercijalno – bez prerada

Licenca kojom se u najvećoj mjeri ograničavaju prava korišćenja djela. Dozvoljava se umnožavanje, distribucija i javno saopštavanje djela, pod uslovom da se navede ime izvornog autora (onako kako je izvorni autor ili davalac licence odredio). Djelo se ne može mijenjati, preoblikovati ili koristiti u drugom djelu.

Komercijalna upotreba djela nije dozvoljena.

Autorstvo – nekomercijalno – dijeliti pod istim uslovima

Dozvoljava se umnožavanje, distribucija, javno saopštavanje i prerada djela, pod uslovom da se navede ime izvornog autora (onako kako je izvorni autor ili davalac licence odredio). Ukoliko se djelo mijenja, preoblikuje ili koristi u drugom djelu, prerada se mora distribuirati pod istom ili sličnom licencom.

Djelo i prerade se ne mogu koristiti u komercijalne svrhe.